

**Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának
Magyar nyelv és Irodalom Tanszéke**

**Univerzita Komenského v Bratislave
Filozofická fakulta
Katedra maďarského jazyka a literatúry**

NYELVALAKÍTÁS ÉS NYELVI IDEOLÓGIÁK

Jazykový manažment a jazykové ideológie

Lanstyák István

**Comenius Egyetem, Pozsony, 2014
Univerzita Komenského v Bratislave, 2014**

© Lanstyák István

Lektorálta (recenzenti):

Kis Tamás, Debreceni Egyetem

Kolláth Anna, Maribori Egyetem

Szerkesztette (redigoval):

Csanda Gábor, Fórum Társadalomtudományi Intézet

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave

pre Katedru maďarského jazyka Filozofickej fakulty UK v Bratislave, 2014

ISBN 978-80-223-3705-2

A kutatások egy része, amelyeken a kötet alapul, a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján folyt a Magyar Tudományos Akadémia határon túli szülőföldi és magyarországi ösztöndíj-programjainak támogatásával.

Časť výskumov, na ktorých sa zakladá táto učebnica, bola realizovaná v rámci nasledovných projektov:

1. projekt VEGA č. 1/0791/08 pod názvom *Hungarológia v kontexte slovenskej kultúry* (Katedra maďarského jazyka a literatúry FF UK Bratislava),
2. projekt VEGA č. 1/0233/11 pod názvom *Jazykový a literárny manažment v multikulturálnom priestore* (Katedra maďarského jazyka a literatúry FF UK Bratislava),
3. projekt APVV č. 0689-12 pod názvom *Slovenčina v kontexte viacjazyčných rečových spoločenstiev na Slovensku* (Filozofická fakulta UK Bratislava).

TARTALOM

Előszó	5
A szervezett nyelvvalakítás válfajai és irányzatai	
1. A szervezett nyelvvalakítás válfajai	9
2. A szervezett nyelvvalakítás irányzatai	20
A magyar nyelvművelés	
3. A létező magyar nyelvművelés néhány jellegadó sajátosságáról	47
4. A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma	60
Nyelvi tévhitek és nyelvi ideológiák	
5. A nyelvi tévhitekről	79
6. Általános nyelvi mítoszok	92
7. Nyelvi babonák	124
8. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről	139
Szótárírás és nyelvi ideológia	
9. A <i>Magyar értelmező kéziszótár</i> a nyelvhelyesség fogságában	154
10. A <i>platni</i> botránya	167
Nyelvművelés és nyelvi ideológia	
11. A nyelvi babonák életerejéről. Nyelvi ideológiák és filozófiák a <i>Nyelvművelő kéziszótárban</i>	179
12. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia	190
Nyelvhelyességi ideológiák	
13. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia	205
14. Az elitizmus mint nyelvhelyességi ideológia	212
15. A nyelvi dekorizmus és a hozzá kapcsolódó nyelvhelyességi ideológiák	218
16. A graficizmus mint nyelvhelyességi ideológia	225
Irodalom	
Nyelvészeti szakirodalom	231
Nyelvművelő irodalom	246
Melléklet	
Nyelvi ideológiák – rövid meghatározások	250

ELŐSZÓ

Ez a tankönyv karunk magyar szakos egyetemi hallgatói számára készült. Elsősorban a *Nyelvalakítás – Jazykový manažment* (AboED-023/13) és a *Nyelvtervezés és nyelvművelés – Jazykové plánovanie a jazyková kultúra* (AmpMA-001/13) kurzusok anyagának egy részét tartalmazza, emellett azonban felhasználható más órákra való felkészülésben is, mivel kisebb-nagyobb átfedések vannak tananyagban e kurzusok, valamint az *Általános nyelvészet – Všeobecná jazykoveda* (AmuMA-492/00), a *Bevezetés a szociolingvisztikába – Úvod do sociolingvistiky* (AmuMA-472/00, AboED-038/13), a *Szociolingvisztika – Sociolingvistika* (AboED-205/13, AmuMA-532/00), a *Szókészlet- és szójelentéstan – Lexikológia a sémantika* (AboED-021/13, AbpMA-010/10, AbuMA-071-1/6B53/00), a *Kétnyelvűség és kontaktológia – Bilingvizmus a kontaktológia* (boED-028/13, AbuMA-321-1/6BA0/00, AmpMA-002/13) és más kurzusok között.

A tankönyv hat tematikus egységből áll. Az elsőhöz (*A szervezett nyelvalakítás válfajai és irányzatai*) két fejezet tartozik. Az egyikből megismerhetjük az egyes nyelvalakítási irányzatok keretében folytatott nyelvi vonatkozású tevékenységeket, különös tekintettel a szervezett nyelvalakítás egyes válfajaira. Ezeket az ismereteket a másik ide tartozó fejezetet olvasva máris felhasználhatjuk annak jobb megértésében, hogy a három fontos nyelvalakító irányzat közt mik a lényegi különbségek; ez a fejezet ugyanis e három irányzatot mutatja be röviden.

A második tematikus egység (*A magyar nyelvművelés*), amint címe is mutatja, a magyar nyelvművelés legfontosabb kérdéseinek van szentelve. A laikus közvéleménynek teljesen hamis képe van a magyar nyelvművelésről; az egyetemi hallgatók is ezt hozzák magukkal az iskolából. Fontos, hogy minél előbb megismerjék a magyar nyelvművelést olyannak, amilyen. Ehhez nyújt segítséget a tankönyv harmadik és negyedik fejezete, de a többi része is. Ezekből többek között az derül ki, hogy szemben a nyelvalakítás másik két fontos válfajával, a nyelvtervezéssel és a nyelvmenedzseléssel, a nyelvművelés inkább problémagerjesztő, mint problémamegoldó tevékenység.

A harmadik tematikus egység (*Nyelvi tévhitek és nyelvi ideológiák*) olyan jelenségekről szól, melyek meghatározó szerepet játszanak a magyar nyelvművelésben: a különféle nyelvi tévhitekről és ideológiákról, ezek válfajairól. A *nyelvi tévhitek* és a *nyelvi ideológiák* műszók hasonló jelenségekre vonatkoznak, más-más látószögből láttatva őket. A *nyelvi tévhitek*, ill. azon belül a *nyelvi mítoszok* és a *nyelvi babonák* elsősorban a nyelvi ismeretterjesztésben és az anyanyelvi nevelésben látszanak hasznosnak; ezzel szemben a *nyelvi ideológiák* a nyelvészeti kutatásokban is nélkülözhetetlenek. A nyelvi ideológiákkal nem számolva aligha érthetjük meg a nyelv működését, s ezzel azt is megnehezítjük, hogy a nyelvészeti ismereteket gyakorlati feladatok megoldására tudjuk hasznosítani. Azaz mind az elméleti, mind az alkalmazott nyelvészetnek szüksége van erre a fogalomra.

A tankönyv további részei a nyelvi ideológiák különféle kérdéseinek vannak szentelve. A negyedik tematikus egységbe (*Szótárírás és nyelvi ideológia*) tartozó két fejezet azt mutatja be (olykor eléggé megdöbbenő példákon), hogyan nyilvánulnak meg a nyelvi ideológiák a szótárírás gyakorlatában. Különösen a nyelvi purizmus, a nyelvi platonizmus, a nyelvi homogenizmus, a nyelvi defektivizmus, a nyelvi damnificizmus és a nyelvi konzervativizmus befolyásolja rossz irányban a szótárírást, s okoz ezáltal károkat a szótárhasználóknak.

Az ötödik egység (*Nyelvművelés és nyelvi ideológia*) konkrét példákon mutatja be, milyen módon befolyásolják a különféle nyelvi ideológiák a nyelvművelők nyelvi értékítéleteit. Mivel a nyelvművelők saját vélekedéseiket objektív igazságként próbálják ráerőltetni a magyar beszélőközösségre annak érdekében, hogy a nyelvi változásokat nekik tetsző módon befolyásolják, nagyon fontos feladat a nyelvművelői értékítéletek ideológiai alapjának feltárása. Nemcsak ismeretek, hanem készségek elsajátításáról is szó van itt: a cél az, hogy a hallgató maga is képes legyen hasonló módon észrevenni a nyelvművelők – és tegyük hozzá: a nyelvészek – metanyelvi kijelentéseinek ideológiai meghatározottságát.

Tankönyvünk utolsó tematikus egysége (*Nyelvhelyességi ideológiák*) néhány olyan nyelvi ideológiát mutat be részletesebben, amelyekkel a nyelvművelők nyelvhelyességi ítéleteiket szokták indokolni. A *Nyelvművelő* kézikönyvből és a *Nyelvművelő* kézisztórtárból vett idézetek elemzésével példát szeretne mutatni minden magyar szakos egyetemi hallgatónak és a könyv más olvasóinak is arra, hogy mennyire fontos a nyelvművelői megállapítások ideológiai hátterének felfedése ahhoz, hogy ezek értékét és hasznát (haszontalanságát) fel tudjuk mérni. Ugyanez érvényes egyébként a nyelvészek megállapításaira is, beleértve az empirikus adatok értelmezésére vonatkozókat; ha az ebben a tematikus egységben szereplő ideológiákra nem is, más ideológiákra bőven találunk példákat nyelvészeti szakmunkákban.

A nyelvi tévhitek és ideológiák megismerése nemcsak a magyar nyelvművelés sajátosságainak megértéséhez nélkülözhetetlen, hanem ahhoz is, hogy a mai nyelvtudomány eredményeivel összhangban álló nyelvszemlélet alakuljon ki bennünk. Mert végső soron számunkra a nyelvműveléssel, valamint a nyelv alakítás többi irányzatával való megismerkedés nem önmagában fontos – bár kétségtelen, hogy nagyon érdekes kérdésekről van szó, melyek tanulmányozása önmagában is hasznos és értelmes tevékenység –, hanem azért, hogy „a” nyelvet, ill. „a” magyar nyelvet ne a különféle nyelvi tévhitek és ideológiák torzító optikáján keresztül lássuk, hanem olyannak ismerjük meg, amilyen. Már amennyire ez egyáltalán lehetséges.

A tankönyv megírásához egy korábbi tankönyvet (*Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*), számos más ilyen témájú publikációt, valamint egyetemi előadásaimat használtam fel (közvetve pedig természetesen a tárgyalt kérdések szakirodalmát is). E publikációk szövegével meglehetősen szabadon bántam, hozzáigazítottam őket a tankönyv didaktikai követelményeihez. A könnyebb olvashatóság – és tanulhatóság – kedvéért töröltem az összes olyan hivatkozást, amely nem szó szerinti idézetre vonatkozik, sőt a szótárak esetében még a szó szerinti hivatkozások pontos locusát sem hagytam meg, hiszen a szótárakban a megfelelő betűrendi helyen az idézet könnyen kikereshető. A szövegekből eltávolítottam a lábjegyzeteket is: a fontosakat beépítettem a fő szövegbe, a többit – hallgatóim egy részének nagy öröme – töröltem.

A tankönyv végén található szakirodalom-jegyzékben minden törölt hivatkozás forrása megtalálható. Ebben a jegyzékben pirossal ki vannak emelve azok a tételek, amelyekből a legtöbbet merítettem, így a mélyebben érdeklődő olvasónak lehetősége van elolvasni az eredeti írásokat és követni a bennük található hivatkozásokat.

Mivel a könyv lóhalálában készült, előfordulhatnak benne hibák, egyenetlenségek, még a gondos lektorálás ellenére is. Ezért arra kérek minden olvasót, főleg az egyetemi hallgatókat, hogy jelezzék, ha hibát észlelnek, vagy ha vannak a szövegben olyan részek, amelyek nem teljesen érthetőek, bővebb kifejtést igényelnek, vagy ellenkezőleg: fölöslegesnek érzik az olykor előforduló – alapvetően didaktikai célzatú – ismétléseket. A kritikai megjegyzésekért,

azok súlyának függvényében kis vagy nagy suda is szerezhető, ami beleszámít a végső érdemjegyebe. Ezen túl minden olyan hallgatónak a neve, akinek a megjegyzése nyomán akár csak egy szót is változtatok a szövegen vagy kijavítok egy elírást vagy helyesírási hibát, fel lesz tüntetve a könyv következő kiadásában, mint aki az új kiadás létrejöttében észrevételeivel, kritikájával, javítási és jobbítási javaslataival közreműködött.

Azok közül, akik már eddig is sokat segítettek abban, hogy ez a kötet jól használható legyen, ki kell emelnem a korábbi tankönyv két lektorának, Domonkosi Ágnesnek és Mártonfi Attilának, valamint a jelenlegi kötet lektorainak, Kis Tamásnak és Kolláth Annának a segítségét, amely nem korlátozódott a kötet alapjául szolgáló szövegek elolvasására, hanem sok-sok korábbi közös beszélgetés, töprengés áll mögötte. Szintén hálával tartozom Csanda Gábornak, aki nagy szeretettel és szakmai hozzáértéssel gondozta a szöveget.

**A SZERVEZETT NYELVALAKÍTÁS
VÁLFAJAI ÉS IRÁNYZATAI**

1. fejezet

A SZERVEZETT NYELVALAKÍTÁS VÁLFAJAI

Tankönyvünknek ebben az első fejezetében azokat a tevékenységeket tekintjük át, melyeknek célja az, hogy a nyelvi diskurzusok (konkrét beszélt vagy írott nyelvi szövegek) megvalósulására befolyást gyakoroljanak, továbbá azokat a tevékenységeket is, melyeknek a diskurzusok befolyásolásán túl a valódi célja az, hogy magában a nyelvi rendszerben, ill. az adott nyelv egy vagy több változatának – dialektusának, regiszterének – rendszerében hozzanak létre valamilyen változást, pl. új nyelvi formát honosítsanak meg az adott nyelv(változat) lexikális vagy grammatikai rendszerében, esetleg valamilyen meglévő formát kiszorítsanak onnan, és mással helyettesítsék.

Nyelvi formának a nyelvi rendszer különféle síkjain található nyelvi jelenségeket fogjuk nevezni; vagyis a nyelvi forma lehet fonéma, morféma, lexéma, szó szerkezet stb.

Az első alfejezetben áttekintjük azokat a legfontosabb tevékenységeket, amelyek valamiképpen kapcsolódnak a nyelvhez, ill. a nyelvhasználathoz. A fejezet további részeiben már csak a nyelvalakító célzatú tevékenységekkel foglalkozunk, azok közül is csupán a szervezett nyelvalakítással, a nyelvalakítás hétköznapi formáiról ebben a tankönyvben nem lesz szó (ennek fő oka, hogy ezek jelenleg még kevésbé kutatottak, kevés biztos ismerettel rendelkezünk róluk, különösen magyar viszonylatban).

A második alfejezetben a szervezett nyelvalakítás fő típusait tekintjük át, megkülönböztetve egyrészt a diskurzus(ok)nak és a nyelvi rendszernek a megváltoztatására irányuló tevékenységet (az elsőt diskurzusalakításnak, a másodikat korpuszalakításnak nevezzük), másrészt a meglévő diskurzusoknak, ill. a nyelvi rendszernek a módosítását attól a tevékenységtől, melynek célja, hogy bizonyos (típusú) diskurzusok új nyelvhasználati színtereken jelenjenek meg, ill. új nyelvek, nyelvváltozatok jöjjenek létre (az előbbit diskurzus-, ill. korpuszalakításnak, az utóbbit viszont diskurzus-, ill. korpuszteremtésnek nevezzük).

A harmadik alfejezetben az egyszerű, a negyedikben az összetett nyelvalakítás különféle válfajait tekintjük át, az ötödikben pedig a szervezett nyelvalakításhoz kapcsolódó háttér- és segédtevékenységekről beszélünk. Végül a teljesség kedvéért egészen röviden kitérünk a nyelvalakító célzatot nélkülöző metanyelvi tevékenységekre is. A fejezet végén egy táblázatban foglaljuk össze a fejezetben tárgyalt metanyelvi tevékenységeket, amely segít abban, hogy ezeket egymással való összefüggésükben láthassuk.

Tankönyvünknek ez a fejezete alapozó jellegű. A szervezett nyelvalakításnak ezekkel a különféle válfajaival a tankönyv következő fejezeteiben is találkozunk, más-más összefüggésben, más-más nyelvalakító irányzatokhoz kapcsolódóan. Fontos, hogy ilyenkor tisztában legyünk az egyes tevékenységek mibenlétével, ezért – ha kell – visszalapozzunk a tankönyvnek ehhez az első fejezetéhez.

Nyelvi vonatkozású tevékenységek

A nyelvhez köztudomásúan kétféle tevékenység kapcsolódik: az első az általában vett beszédtevékenység, a másik pedig a metanyelvi tevékenység.

1. Metanyelvi tevékenységen a nyelvről, nyelvi jelenségekről való gondolkodást és beszédet értjük, azaz a nyelvi reflexiót, valamint az ezen alapuló nyelvalakító tevékenységet.

Az anyanyelvi nevelés például, amellyel iskolába lépésünk óta folyamatosan találkoztunk, alapvetően ilyen metanyelvi tevékenység.

2. Nyelvalakításról akkor beszélünk, ha a metanyelvi tevékenység célja vagy *egyik* célja az írott és beszélt nyelvi diskurzusoknak, ill. hosszabb távon magának a nyelvi rendszernek, valamint a különféle nyelvváltozatoknak a kisebb-nagyobb mértékű megváltoztatása, továbbá a nyelvnek vagy a nyelv egyes változatainak a létrehozása, ill. elterjesztése a nyelvhasználat új szinterein, sokszor egy másik nyelv rovására.

Nyelvalakítás például a nyelvművelés és a nyelvtervezés (ezek a nyelvalakítás szervezett formái közé tartoznak), de egy viszonylag új nyelvalakítási irányzatnak, az ún. nyelvmenedzselésnek a szakemberei szerint nyelvalakító – pontosabban: diskurzusalakító – tevékenységet folytat az a hétköznapi beszélő is, aki egy konkrét diskurzusban egy nyelvi formát egy mássikkal helyettesít (kijavítja magát vagy a beszélgetőtársát), aki nevet ad a gyermekének vagy a macskájának, sőt az is, aki elkezd tanulni egy idegen nyelvet (ezek a nyelvalakítás hétköznapi formái).

Mivel az anyanyelvi nevelésnek nemcsak az a célja, hogy az iskolások megismerjék anyanyelvük rendszerét, hanem az is, hogy azt minél jobban tudják használni, az anyanyelvi nevelésnek kihatása van az iskolások nyelvi diskurzusaira, sőt hosszabb távon akár a nyelvi változásokra is. Ily módon az anyanyelvi nevelés nemcsak általában vett metanyelvi tevékenység, hanem nyelvalakítás (különösen diskurzusalakítás) is.

A szervezett nyelvalakítás fő típusai

Amint fentebb láttuk, a szervezett nyelvalakítás vagy diskurzusokra, vagy pedig magára a nyelvi rendszerre, ill. a különféle nyelvváltozatokra (dialektusokra, regiszterekre) irányul.

Ha a cél a diskurzusok megváltoztatása (azaz a nyelvhasználat befolyásolása), **diskurzusalakításról** beszélünk; ha a cél magának a nyelvi rendszernek, ill. a különféle nyelvváltozatoknak (dialektusoknak, regisztereknek) a megváltoztatása, **korpuzsalakításról** van szó.

A diskurzusalakítás fogalmához közel áll az, amit a magyar nyelvművelők a beszélőre irányuló nyelvművelésnek neveznek, a korpuzsalakítás pedig az, amit a magyar nyelvművelők a nyelvre irányuló nyelvművelésnek, a nyelvtervezés szakemberei pedig korpuzstervezésnek hívnak.

A diskurzusalakító tevékenység azon túl, hogy egy-egy konkrét diskurzus megvalósulását befolyásolhatja, hatással lehet sok-sok (leendő) diskurzusra is, ezáltal pedig nyelvi változásokat is előidézhet, vagyis korpuzsalakító tényezővé válhat.

Ha például egy konkrét fordítást a megrendelője lektoráltat, mielőtt azt a leendő olvasókörzség rendelkezésére bocsátaná, egyetlen konkrét diskurzus megvalósulását befolyásolta. Ha a lektor a munkája során szerzett tapasztalatait közreadja, és sok fordító tanul belőle, diskurzusalakító tevékenysége sok későbbi fordításra hathat ki. Kedvező feltételek mellett az azonos irányú fordítási megoldások hatással lehetnek eredeti szövegek nyelvi megfogalmazására is, s így akár nyelvi változásokhoz is vezethetnek.

A szervezett nyelvvalakítésnek nemcsak a valamely színtereken szokásszerűen megjelenő diskurzusok megváltoztatása lehet a célja, hanem az is, hogy bizonyos nyelvhasználati színtereken olyan (nyelvű, nyelvváltozatú) diskurzusok jelenjenek meg, amelyek ott korábban nem voltak használatosak. A nyelvvalakítő tevékenységnek ezt a válfaját **diskurzusteremtésnek** nevezhetjük.

Hasonló a helyzet a nyelvi rendszer tekintetében: a szervezett nyelvvalakítés nemcsak a létező nyelvek, nyelvváltozatok megváltoztatására irányulhat, hanem új nyelvek (pl. *lingua franca* szerepű mesterséges nyelvek) vagy nyelvváltozatok (pl. konkrét szaknyelvi regiszterek) létrehozására is. Ezt a tevékenységet **korpuszteremtésnek** nevezzük.

A korpuszteremtés nem válik el élesen a korpuszalakítástól, különösen ha új nyelvváltozatok (nem nyelvek) létrehozásáról van szó, hiszen ez a folyamat valójában meglévő nyelvváltozatok módosításából áll (sőt még a mesterséges nyelvek szókinccse és nyelvtana is nemegyszer az élő nyelvek szókinccséből merít, és azok nyelvtanára támaszkodik).

A szervezett nyelvvalakítésnek vannak egyszerű és összetett formái. A szervezett nyelvvalakítés **egyszerű** formái egyfajta tevékenységből állnak, **összetett** formái pedig többfajtaból. Kisebb – különösen konkrét diskurzusokat érintő – nyelvi problémák megoldására sokszor elegendő egyfajta nyelvvalakítő tevékenység alkalmazása (pl. egy konkrét szövegben található, az adott célnak nem megfelelő nyelvi formák kijavítása), nagyobb problémák megoldása viszont sok esetben többfajta tevékenység összehangolt végzését igényli.

Az egyszerű nyelvvalakítés válfajai

Az egyszerű nyelvvalakítésnek két alapvető válfaját különböztetjük meg, a diskurzusalakítást és a nyelvvalakítást. Amint láttuk, a diskurzusalakítás célja konkrét diskurzusok nyelvi megvalósulásának befolyásolása; ezzel szemben a korpuszalakítás célja az, hogy a nyelvi rendszerben (is) végbemenjenek bizonyos változások. A kettő egymástól elválaszthatatlan, hiszen a nyelv csak a diskurzusok megváltozása következtében tud megváltozni, sőt „a nyelv”-nek mint olyannak nincs önálló létezési formája, csupán konkrét diskurzusokban létezik.

Diskurzusalakítás

A diskurzusalakítás népszerű válfajai közé tartozik a **nyelvi tanácsadás**, a hétköznapi beszélő eligazítása az általában vett nyelvhasználat konkrét kérdéseiben. Ehhez hasonló célzatú a (gyakorlati) **retorika**, melynek célja a gondolati tartalom minél hatásosabb nyelvi kifejezése.

A diskurzusalakítás speciális válfaja a beszédhibák kiküszöbölését célzó **logopédiai** tevékenység. Bár a logopédia patológus jelenségekkel foglalkozik, a hétköznapi beszélők ezt is nyelvprobléma-megoldó tevékenységnek tekintik.

Diskurzusalakító célzatúak a különböző **értékelő** és **korrekciós** tevékenységek is, a többféle típusú szövegek – köztük a fordítások – nyelvi lektorálásától kezdve a kéziratok korrektúrázásán át az iskolai fogalmazások javításáig.

A közérdekű szövegek (pl. közlemények, törvények, szabványok, tankönyvek stb.) értékelése, bírálata azt a célt szolgálja, hogy az értékelt, bírált diskurzusok (szövegek) helyett az adott célnak megfelelőbbek jöjjenek létre, ill. a jövőben létrejövő új diskurzusok már eleve megfelelőbbek legyenek. Gyakorlatilag azoknak a szóképzési egységeknek, nyelvi és stilisztikai eszközöknek a megjelöléséről van szó, amelyek az adott diskurzusban, az adott beszédhelyzetben, az adott cél függvényében, az érvényesnek tartott nyelvi ideológia vonatkozásában stb. nem a legmegfelelőbb alternatívák az adott gondolat kifejezésére.

A nyelvi tanácsadás és bizonyos típusú nyelvi produktumok értékelése fontos eszközei a korpuszalakításnak is; ha *ugyanis a diskurzusok megváltoztatása nem csupán egyedi és alkalomszerű, hanem sok embert érintő és rendszerszerű, nyelvi változásokat idézhet elő.* Másik oldalról nézve még nyilvánvalóbb az összefüggés: *minden nyelvi változásnak előfeltétele, hogy az új nyelvi jelenségek és formák használatossá váljanak konkrét nyelvi diskurzusokban.* Vagyis a nyelvi változás elképzelhetetlen a (hétköznapi) beszélők (tömegének) beszédtevékenysége nélkül, amely sok esetben diskurzusalakítás, azaz diskurzusmódosító célzatú tudatos metanyelvi tevékenység.

A nyelvi tanácsadásnak és a korrekciós tevékenységeknek hétköznapi beszélők által művelt, egyszerű formái is vannak, sőt még a logopédiai tevékenység egyes elemei sem idegenek a hétköznapi beszélőktől (ha máskor nem is, hát a nyelvelsajátítás időszakában elmondható, hogy a szülők, nagyszülők, idősebb testvérek „logopédusaik” is a beszélni tanulóknak).

Korpuszalakítás

Szemben az említett diskurzusalakító tevékenységekkel, amelyeknek nemcsak szervezett formái vannak, hanem hétköznapiak is, a korpuszalakítás *mindig szervezett.*

A korpuszalakítást – a fentieknél kicsit konkrétábban – olyan tevékenységként határozhatjuk meg, amely *nyelvi formák és szabályok megváltoztatására, ill. létrehozására irányul.*

A korpuszalakítás csak akkor lehet sikeres, ha az „íróasztal mellett” született nyelvi elemek és szabályok a nyelvközösségekben elterjednek, azaz átkerülnek a diskurzusokba.

Ebből következően a korpuszalakításhoz szervesen kapcsolódnak a különféle diskurzusalakító tevékenységek éppúgy, mint a nyelvalakítás különféle háttér- és segédtevékenységei, mindazok, melyeket a korpuszalakítók felhasználnak a korpuszalakítás eredményeinek a gyakorlatba – a diskurzusokba – való átvitelében, azaz a korpuszalakítás kivitelezésében (implementációjában).

A korpuszalakítás egyszerű válfajai közé tartozik a prágai nyelvészeti iskola nyelvvelés-elméletéből és a nyelvtervezés-elméletből jól ismert grafizáció, standardizáció, kodifikáció, elaboráció, intellektualizáció, ill. általában a nyelv eszköztárának a bővítése. A korpuszalakítás sajátos válfaja a korpuszteremtés, egy új nyelv vagy nyelvváltozat létrehozása. Amint említettük, a korpuszteremtés rendszerint nem előzmény nélküli, így nem választható el szigorúan a korpuszalakítástól.

A **grafizáció** nem más, mint *egy-egy nyelv írásrendszerének a létrehozása, ill. radikális megváltoztatása.* Erre olyankor van szükség, amikor az érintett nyelvek korábban csak be-

szélt változatban éltek, vagy ha mégis rendelkeznek írott változattal, írásrendszerük valamilyen oknál fogva nem megfelelő. A grafizációhoz sorolhatjuk a *helyesírással* kapcsolatos alakító tevékenységet is, vagyis a helyesírási szabályok módosítását, megváltoztatását, ill. az egyes konkrét szóelemek írásmódjának szabályozását. Különösen ez utóbbi tevékenységre minden írásbeliséggel rendelkező nyelv esetében folyamatosan szükség van.

A grafizáció és az „ortografizáció” szigorúan véve nem *nyelvalakító* tevékenység ugyan, ám e tevékenységek kihatással lehetnek bizonyos diskurzusok nyelvi megvalósulására, s magukra a nyelvi változásokra is (ennek banális példái az ún. betűejtés révén bekövetkezett fonolexikai vagy morfológiai változások).

A **standardizáció** elsősorban a *standard nyelvváltozat létrehozásának* folyamata; a műszónak két lehetséges magyaros változata is van, amelyek a standardizáció kétféle megvalósulására utalnak.

1. A standardizáció egyik megvalósulási formája a **standardizálódás** – az a *spontán folyamat*, melynek során egy nyelv különféle változataiból bizonyos elemek és formák egyre inkább használatosak lesznek a formális írott (és formális beszélt) nyelvben, míg mások ezzel párhuzamosan kiszorulnak belőle. Amennyiben csakugyan létezik (vagy egykor létezett) ilyen, a tudatosságot teljesen nélkülöző standardizálódás, ez természetesen nem tekinthető nyelvvalakításnak, mivel nem metanyelvi tevékenység.

2. A standardizáció másik formája a **standardizálás**, amely a standard nyelvváltozat létrehozására, ill. továbbfejlesztésére irányuló tudatos nyelvvalakító törekvéseket foglalja magába. A standardizálódás és a standardizálás általában kéz a kézben megy egymással, s az, hogy a standardizációban melyik játszik fontosabb szerepet, korszakonként változik.

A standardizálás egyik fontos eszköze a **kodifikáció**, a standard normájának rögzítése szótárakban, nyelvtanokban, helyesírási szabályzatokban, nyelvhasználati kézikönyvekben. Nemcsak a standard nyelvváltozat elemkészletének és szabályrendszerének *legelső* rögzítésére kell itt gondolni, hanem az időközben bekövetkező változások nyomán mindig szükséges további kodifikációs tevékenységre, az **újrakodifikációra** is.

A kodifikáció mindig kodifikálás, és sosem „kodifikálódás” (sosem történik „magától”), vagyis *par excellence* nyelvvalakító tevékenység.

A kodifikáció fontos eszköze a *standard nyelvváltozat stabilizálásának*, a standardban bekövetkező *nyelvi változások* bizonyos mértékű *fékezésének*.

A megállapodott standard nyelvváltozattal rendelkező közösségekben a további standardizációs tevékenységet a nyelvtervezés-elmélet **elaborációnak** nevezi. Az elaboráció során a nyelv standard változata differenciálódik, új meg új nyelvi regiszterek jönnek létre, a meglévő szókincs is tovább gazdagodik, árnyalódik. A mai modern társadalmakban az elaboráció nagyrészt a *szaknyelvekre* irányul.

A szaknyelvalakításon belül a legfontosabb terület a terminológiaalakítás (műszóalkotás, műszó-egységesítés, a műszókincs nemzetközi egybevághóságának biztosítása stb.).

A nyelvi rendszer más síkjain a szaknyelvi regiszterek kialakulása nagyobb mértékben spontán folyamat, maguk az érintett szakterületek művelői hozzák létre ezeket saját verbális te-

vékenységük által, amely persze szintén nem nélkülözi a nyelvtudatos magatartást, még akkor sem, ha a fő cél nyilván a *fogalmak* jellemzése és egymáshoz fűződő viszonyuk tisztázása.

A terminológiaalakító tevékenység két fő ösztönzője a *tudományos-műszaki fejlődés* és a *globalizálódás*, amely elengedhetlenné teszi a terminológiai egységesítést. A különféle nyelvek azonos szaknyelveinek szókinccse közötti terminológiai egybevághóság egyre sürgetőbb igény, legalábbis az olyan szaknyelvek esetében, mint amilyen pl. a jogi, közigazgatási, oktatási, közgazdasági, politológiai stb. (A természettudományi műszókinccs eleve sokkal nemzetközibb, mint a társadalomtudományi.)

A nyelvi **internacionalizáció**, amely a korábbi évszázadokban lassú, spontán folyamat volt – internacionalizálódás –, napjainkban egyre inkább tudatos nyelvalakító tevékenységgé, internacionalizálássá válik. Az új terminusok létrehozásakor pl. a szakemberek figyelembe veszik ezek más nyelvi – de különösen angol – megfelelőit, sok esetben pedig eleve tükörfordítással hozzák ezeket létre más nyelvi – főleg angol – megfelelőik alapján.

Így lett például a *code-switching* magyar neve *kódváltás*, miután már a *kód* szó is nemzetközi megfelelőinek hatására vette fel a 'nyelv', ill. 'nyelvváltozat' jelentést vagy a *language shift* neve *nyelvcseré*, s így honosodtak meg az olyan idegen eredetű elemek, mint amilyen a *regiszter* 'beszédhelyzet által meghatározott nyelvváltozat', *szociolektus* 'társadalmi dialektus', *etnolektus* 'etnikai csoportok sajátos nyelvváltozata' stb.

A standard nyelvváltozat elaborációjával, a szaknyelvalakítással, ill. a terminológiaalakítással szorosan összefüggő fogalom a prágai iskola által használt **intellektualizáció**. Az intellektualizáció olyan nyelvalakító tevékenység, melynek célja *az elvont gondolkodás során létrejövő fogalmak pontos nyelvi megkülönböztetése, illetve a logikai viszonyok, összefüggések minél pontosabb, árnyaltabb jelölése nyelvi eszközökkel*.

Példaként megemlíthetjük a lexikológiában már tanult megkülönböztetést, a *szókészlet* és a *szókinccs* közötti különbségtételt (*szókészlet* 'valamely nyelv szavainak összessége' – *szókinccs* 'valaki vagy valamely kisebb közösség által használatos szavak összessége'), vagy pedig a *szótár(ás)* és a *szótár(ás)* alakváltozatokban a spontán módon kialakuló szóhasadás tudatos meggyorsítását, a jelentésbeli elkülönülés erősítését (*szótár(ás)* 'szótárt használ' – *szótár(ás)* 'szót, szavakat szótárba felvesz, lexikográfiailag feldolgoz').

Ilyen módon az intellektualizáció nem más, mint a nyelvi rendszer, ill. a szókinccs egyes tartományaira vonatkozó elaboráció. Az intellektualizáció – lényegéből adódóan – különösen a *tudományos nyelvi regiszterek* kialakulását és változását befolyásolja, s leginkább épp a különféle tudományágak terminológiájában testesül meg.

A fenti tevékenységek közül az elaborációba és az ahhoz kapcsolódó egyéb tevékenységek megnevezésébe, valamint az alább említett nyelvújításba „bújtatva” jelen van a tudatos **szókinccsgyarapítás** is.

A szókinccsbővítés ezenkívül mellékterméke – de nagyon fontos mellékterméke – a *fordításoknak* is, különösen a *szaknyelvi fordításoknak*, sőt, amint arra alább utalni fogunk, a nyelvek történetének egyes időszakaiban a fordításoknak egyik deklarált célja is lehet a nyelvi és stilisztikai differenciálás, melynek fő összetevője éppen a szókinccsgyarapítás.

Az első három korpuszalakító tevékenységet, a grafizációt, standardizációt és kodifikációt összefoglalóan **szabványosításnak** nevezhetjük, a másik hármat, az elaborációt, az intellektualizációt és a szókinccsgyarapítást pedig **bővítésnek**.

Ugyanakkor a szabványosítás hatálya kiterjed a bővítés válfajaira is, mivel a bővítés során keletkezett nyelvi elemek és formák is átmennek a standardizációs, ill. kodifikációs folyamaton.

A szabványosításnak nevezett tevékenységek *többnyire egységesítő célzatúak*, mégsem nevezhetjük őket egységesítésnek, ugyanis vannak közösségek, ahol a kodifikáció a nyelvi változatosság növelését szolgálja, nem pedig a csökkentését.

Az összetett nyelvalakítás válfajai

A korpuszalakítás összetett válfaja a **nyelvújítás** vagy **nyelvi reform**, amely sokféle egyszerű tevékenységből álló tevékenységkomplexum. A nyelvújítás sajátossága, hogy radikális, nagymértékű beavatkozást jelent a nyelvi folyamatokba, viszonylag rövid idő alatt megy végbe, s nemegyszer a nyelvi rendszer több síkját is érinti, bár fő összetevője általában az erőteljes szókincsgyarapítás vagy egyes esetekben a relexifikáció (meglévő szavak másokra való cserélése, pl. purista indíttatásból vagy az ún. politikai korrektség érdekében). A nyelvi reform „felülről” irányított, nagymértékben tudatos és rendkívül sokrétű tevékenység, amely – ha sikeres akar lenni – széleskörű igényeket kell, hogy kielégítsen, valós és súlyos nyelvi problémákra kell, hogy megoldást kínáljon.

A szervezett nyelvalakításnak – amint láttuk – célja lehet egy nyelv vagy nyelvváltozat elterjesztése a nyelvhasználat új színterein is. Ezt a tevékenységet főntebb már említettük, **diskurzusteremtés** néven. Szemben a diskurzusalakítás különféle válfajaival, a diskurzusteremtés a nyelvújításhoz hasonlóan tevékenységkomplexum, amely nem szűkíthető le egyetlen „lényegi” tevékenységre, hanem nagyon sokféle nyelvi vonatkozású tevékenységfajtából áll össze.

A diskurzusteremtés két legfontosabb összetevője a státusalakítás és a nyelvoktatás. Ezek önmagukban nem is tekinthetők nyelvalakításnak, viszont alapvetően fontos eszközei a nyelvalakító tevékenységnek.

Ezek a nyelvalakítás háttértevékenységei, később még lesz róluk röviden szó.

A **státusalakítás** megteremti a jogi lehetőséget az elterjesztendő nyelv, nyelvváltozat új nyelvhasználati színtereken való használatára; a **nyelvoktatás** eredményeképpen pedig az elterjesztendő nyelvet, nyelvváltozatot egyre több ember fogja ismerni. A diskurzusteremtésben ezenkívül szerepet kaphatnak a főntebb említett különféle **diskurzus- és korpuszalakító tevékenységek** is, valamint ezek **háttér- és segédtevékenységei**, amelyekről hamarosan beszélni fogunk.

Az így felfogott diskurzusteremtésbe természetesen *nem* tartozik bele sem az anyanyelv (vagy más nyelv) spontán elsajátítása, sem maga a spontán beszédtevékenység, mert ez utóbbiak alapvetően nem metanyelvi jellegű tevékenységek.

A diskurzusteremtő tevékenység tipikus közege a két- vagy többnyelvű beszélőközösség. A diskurzusteremtés elmaradhatatlan velejárója két nyelvalakító tevékenységkomplexumnak:

1. az egyik a folyamatban lévő (de nem lezárult) nyelvcsere visszafordítására irányuló tevékenységek rendszere, a **nyelvélénkítés**;
2. a másik pedig a kihalt vagy csaknem kihalt nyelv újraélesztésére vonatkozó tevékenységek rendszere, a **nyelvélesztés**.

Mindkettőhöz több egyszerű nyelvalakító tevékenység is kapcsolódik – **diskurzusalakító** és **korpuszalakító tevékenységek** egyaránt –, valamint ezek **háttér-** és **segédtevékenységei**, különösen a **státusalakítás** és a **nyelvoktatás**.

Mind a nyelvélénkítésben, mind a nyelvélesztésben szerepet játszik a *diskurzusalakítás* is: a nyelvélénkítésben jelentősebbet, mint a nyelvélesztésben.

Nyelvélénkítés esetében ugyanis a nyelvcsere folyamatában lévő nyelvnek még vannak anyanyelvi beszélői, s ezek bizonyos színtereken használják is a közösség eredeti nyelvét, ezért nem csupán arról van szó, hogy ezt a nyelvet újra élővé kell tenni a nyelvhasználat különféle színterein, hanem *a meglévő használatot is „tökéletesíteni” kell, pl. nyelvi rehabilitációs programok segítségével.*

Nyelvélesztés esetében egy kihalt vagy csaknem kihalt nyelv felélesztéséről van szó; ez ugyan *főleg diskurzusteremtő* tevékenység, ám a nyelv „feléledése” után *egyre nagyobb szerepet játszik ebben is a diskurzusalakítás.*

A diskurzusalakításon kívül a nyelvélénkítésnek és különösen a nyelvélesztésnek fontos velejárója a **korpuszalakítás**. A visszaszorult nyelv újbóli szélesebb körű elterjesztését szolgáló nyelvélénkítés során újabb meg újabb beszélők válnak az érintett nyelv használóivá; az ő sajátos igényeik korpuszalakító beavatkozásokat igényelhetnek. Még inkább szükség van korpuszalakításra a nyelvélesztés esetében, hiszen a felélesztendő nyelv azáltal, hogy megszűnt (vagy csaknem megszűnt) élő nyelv lenni, megszűnt (vagy csaknem megszűnt) változni is, így eredeti formájában nem lehet alkalmas arra, hogy a beszélők újabb nemzedékeinek minden kommunikatív igényét maradéktalanul kielégítse.

A szervezett nyelvalakításhoz kapcsolódó háttér- és segédtevékenységek

A metanyelvi tevékenységek közt számos olyat találunk, amelyek nem tekinthetők közvetlenül nyelvalakító célzatúnak, viszont a nyelvalakításban mégis fontos szerepet játszanak; ezeket ebben az összefüggésben a nyelvalakítás háttér-, ill. segédtevékenységeinek nevezhetjük. A kettő közt a különbség az, hogy a háttértevékenységeknek eredendően nem célja a nyelvalakítás segítése, míg a segédtevékenységeké igen.

A nyelvalakítás legalapvetőbb háttértevékenységei közé tartozik a nyelvoktatás és a nyelvi ismeretterjesztés. A **nyelvoktatáson** belül egyaránt ide sorolható az anyanyelvi nevelés, a másodnyelv-oktatás és az idegennyelv-oktatás:

1. az **anyanyelvi nevelésnek** fontos diskurzusalakító (sőt részben diskurzusteremtő) szerepe van, de a korpuszalakításnak is egyik eszköze lehet (annak kivitelezési szakaszában);
2. a **másodnyelvoktatás** a nyelvélénkítés és a nyelvélesztés esetében nélkülözhetetlen eszköze a diskurzusteremtésnek, legalábbis ha a nyelvet cserélő beszélőközösség eredeti nyelvét a nyelvtanulás szempontjából másodnyelvnek tekintjük;
3. az **idegennyelv-oktatás** elsősorban a diskurzusteremtésben játszik szerepet, hiszen az idegen nyelvek ismerete előfeltétele annak, hogy bizonyos színtereken lehetségessé vagy akár kötelezővé tegyék a használatukat.

A **nyelvi ismeretterjesztés** nemcsak háttértevékenysége lehet a nyelvvalakításnak, hanem segédtevékenysége is. Létezik ugyanis a nyelvi ismeretterjesztő írásoknak, előadásoknak egy olyan válfaja, melynek célja közvetlenül a kodifikáció, ill. a szókincs bővítés eredményeinek a célközönség körében való elterjesztése. Ezek úgy is értelmezhetők sokszor, hogy nyelvhasználati tanácsokat adnak az olvasóknak, hallgatóknak, sőt olykor ténylegesen is tartalmaznak tanácsokat. Ilyen esetben a nyelvi tanácsadást is szolgálják, s így közvetlenül nyelvvalakító jellegűek.

A nyelvi ismeretterjesztő írások, előadások zöme azonban nem közvetlenül nyelvvalakító célzatú; szerzőik inkább „csak” arra törekszenek, hogy a célközönséget olyan nyelvi ismeretekkel vertezzék föl, melyek segítségével maguk is képessé válnak nyelvi problémáik megoldására.

A nyelvvalakításnak fontos eszköze a már említett **státusalakítás** is; olyannyira fontos, hogy a nyelvtervezés-elmélet a státusalakítást a nyelvtervezés másik alapvető válfajaként tartja számon, a korpuszalakítás mellett. (A nyelvtervezés szakemberei *státustervezésnek* nevezik.)

A státusalakítást mégis inkább a nyelvvalakítás háttértevékenységének célszerű tekinteni, mintsem nyelvvalakításnak, hiszen a különféle nyelvek és nyelvváltozatok jogi helyzetének rendezése éppúgy nem azonosítható a nyelvvalakítással, mint ahogy az építési engedély kiadása sem azonosítható magával az építkezéssel.

A szervezett nyelvvalakítás háttértevékenységének tekinthető a nyelvi és stilisztikai differenciálást, a szókincs gyarapítást szolgáló **fordítás** is, valamint a hasonló célzatú **írói tevékenység**. A diskurzus- és korpuszalakító célzatú szépirodalmi fordítások létrehozása a nyelvújítás korára volt jellemző, de az alapvetően kommunikációs célzatú mai fordítások egy részének is erős diskurzusalakító összetevője van, ami főleg a terminológia fejlesztésében nyilvánul meg.

Gondoljunk csak az EU-joganyag magyar nyelvre való átültetésére, amely jelentős hatással lehet a magyar jogi szaknyelv hosszú távú fejlődésére.

A nyelvvalakítás szempontjából segédtevékenységnek tekinthetjük a nyelvoktatásban és a nyelvi ismeretterjesztésben használt **nyelvi segédeszközök** (tankönyvek és más segédletek; stilisztikai, nyelvhasználati és helyesírási kézikönyvek) **létrehozását**. Ezekhez kapcsolódóan meg kell említenünk a **nyelvtanítást**, a **szótárítást**, a **nyelvi adatbázisok** (szövegtárak, terminológiai adattárak stb.) **összeállítását** is, amelyek általában nem nyelvvalakító célzattal készülnek ugyan, mégis nagyon fontos szerepük van a korpuszalakításban, így ezek is a nyelvvalakítás háttértevékenységeinek tekinthetők.

Végül meg kell említeni a háttértevékenységek közt magukat a **nyelvészeti alapkutatásokat** is (leíró és történeti nyelvészeti kutatások, diskurzuselemzés, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai kutatások stb.), hiszen nincs sikeres nyelvvalakítás a nyelvi valóság alapos ismerete nélkül.

Nyelvalakító célzatot nélkülöző metanyelvi tevékenységek

A nyelvvalakítás különféle válfajai után a teljesség kedvéért érdemes megemlíteni néhány olyan metanyelvi tevékenységet is, melyeknek egyáltalán nincs nyelvvalakító célzatuk, s nem vagy csak kevésbé lehet őket nyelvvalakítási célokra fölhasználni. Ilyen például a szövegek értelmezésére, de nem megváltoztatására irányuló **filológia**, **hermeneutika**, **exegetika**, továbbá egyes alkalmazott nyelvészeti tevékenységek, például a **kriminalisztikai szövegnyelvészet** vagy a **mesterséges beszéd-előállítás**.

A leghétköznapibb metanyelvi tevékenység a **nyelvi reflexió**, a nyelvvel összefüggő kérdéseken való laikus gondolkodás és az azokról való beszéd, amely alapjául szolgál egyrészt a nyelvről való nyelvészeti gondolkodásnak és az arról való beszédnek, azaz a tudományos nyelvi reflexiónak, másrészt pedig minden nyelvészeti kutatásnak és minden nyelvvalakító tevékenységnek is. Mivel a hétköznapi beszélő nyelvről való gondolkodása tele van a nyelvműködés félreismerésére utaló mítoszi elemekkel, és jelentős mértékben befolyásolják a különféle nyelvi ideológiák is, ahhoz, hogy bármely nyelvvalakító tevékenység sikeres legyen, fontos, hogy a nyelvvalakítás szakemberei megvizsgálják, hogy milyen mértékben és milyen módon jelennek meg benne a hétköznapi beszélőkre jellemző nyelvi reflexió sajátosságai.

Összegzés

Összegzésként tekintsük át egy táblázatban az említett metanyelvi tevékenységeket! (A táblázatot l. a következő lapon.)

		diskurzusra irányuló tevékenység		nyelvre irányuló tevékenység		
nyelvalakítás	egyszerű	diskurzusalakítás	<ul style="list-style-type: none"> • nyelvi tanácsadás • retorika • logopédia • nyelvi produktumok értékelése és javítása 	korpuszalakítás és korpuszteremtés	szabványosítás	<ul style="list-style-type: none"> • grafizáció • standardizáció • kodifikáció
	összetett	<ul style="list-style-type: none"> • diskurzusteremtés 			bővítés	<ul style="list-style-type: none"> • elaboráció • intellektualizáció • szókincsbővítés
nyelvalakításra is felhasználható meta-nyelvi tevékenység		<ul style="list-style-type: none"> • fordítás 		<ul style="list-style-type: none"> • nyelvi ismeretterjesztés • státusalakítás • nyelvoktatás • nyelvtanítás, szótárírás 		
		<ul style="list-style-type: none"> • nyelvi segédeszközök létrehozása • nyelvi adatbázisok létrehozása • nyelvészeti alapkutatások 				
nyelvalakító célzat nélküli metanyelvi tevékenység		<ul style="list-style-type: none"> • filológia • hermeneutika • exegetika • kriminalisztikai szövegnyelvészet 		<ul style="list-style-type: none"> • mesterséges beszéd-előállítás 		
		<ul style="list-style-type: none"> • nyelvi reflexió 				

2. fejezet

A SZERVEZETT NYELVALAKÍTÁS IRÁNYZATAI

Különböző közösségekben, ill. különböző történelmi korszakokban más-más módon, más-más céllal, más-más társadalmi rétegek érdekeit szolgálva, más-más módszerekkel és más-más eredménnyel stb. folytattak az emberek, egyének és szervezetek nyelvalakító tevékenységet. Ennek alapján beszélhetünk a nyelvalakításnak különféle irányzatairól.

A szervezett nyelvalakításnak két jól ismert irányzata van, a **nyelvművelés** és a **nyelvtervezés**. Újabban megjelent egy átfogó irányzat, a **nyelvmenedzselés**, amely a nyelvalakítás valamennyi válfaját magába olvasztja, sőt a szervezett nyelvalakításon kívül a hétköznapi emberek mindennapi nyelvalakítására is kiterjed.

Tankönyvünknek ebben a második fejezetében ezt a három nyelvalakító irányzatot tekintjük át röviden. Bár más-más időben keletkeztek, mind a három máig is párhuzamosan él egymás mellett. A magyar nyelvűközösségben mind a nyelvművelésnek, mind a nyelvtervezésnek nagy hagyománya van, csak éppen a nyelvtervezést, pontosabban annak 18. és 19. századi válfaját, mi nyelvújításnak nevezzük, a 20. és 21. századi nyelvtervezés pedig a közvélemény szemében nehezen elválasztható a nyelvműveléstől. A nyelvmenedzselés a nagyközönség előtt még teljességgel ismeretlen, az emberek az anyanyelvi nevelés során sem találkoztak, találkoznak vele.

Nyelvművelés

A nyelvművelés magyar viszonylatban a legismertebb, a laikus közvélemény előtt nagy tekintéllyel rendelkező szervezett nyelvalakító tevékenység. Más nyelvűközösségekben is ismeretes, pl. a csehben *jazyková kultura*, a szlovákban *jazyková kultúra*, a németben *Sprachkultur*, a svédben *språkvård* néven. Az angolban – ahol nincs ilyen nagy hagyománya – a *language cultivation* kifejezést használják ezek megfelelőjeként.

Az elmúlt évtizedekben a hagyományos nyelvművelés a viták keresztüzébe került, amelyek a nyelvész közvélemény körében alaposan megtépázták tekintélyét. Olyannyira, hogy bizonyos körök teljesen értelmetlen és káros tevékenységnek tartják a nyelvművelést. Mivel ez a magyar nyelvművelésnek arra a válfajára, amellyel az emberek legtöbbször találkoznak, alapvetően igaz is, fontos, hogy ne csak a magyar nyelvművelésről beszéljünk, hanem más nyelvűközösségekből is hozzunk példákat, nehogy e tankönyv olvasóiban az a benyomás alakuljon ki, hogy a nyelvművelés általában véve is fölösleges, sőt káros tevékenység. Mert nem az.

Éppen ezért mielőtt a magyar nyelvművelésről beszélnénk, röviden szólunk a nyelvművelés csehországi válfajáról, melynek nemcsak a nagyközönség körében, hanem a szakmában is nagy a tekintélye. (Ugyanez egyébként nem mondható el a szlovák nyelvművelésről, amely – sajnálatos módon – sok tekintetben inkább a magyarra, mint a csehre hasonlít, annak ellenére, hogy a szlovák nyelvművelők nyelvi akadályok nélkül olvashatták és olvashatják cseh kollégáik írásait, ismerkedhetnek meg szemléletmódjukkal.)

A cseh példán kívül a nyelvművelésről szóló alfejezet végén az érdekesség kedvéért kitérünk egy viszonylag új nyelvművelő mozgalomra is, amely az Amerikai Egyesült Államokban és Angliában jelentkezett. Szemben a prágai nyelvészeti iskolával, ennek tevékenysége nem nyelvészekhez, hanem laikusokhoz kapcsolódik, céljai viszont olyanok, hogy nyelvészek is vállalhatnak velük közösséget.

Cseh nyelvművelés

A modern cseh nyelvművelés megteremtése a **prágai nyelvészeti iskola** nyelvészeihez kapcsolódik, különösen **Bohuslav Havránek** (1893–1987) és **Vilém Mathesius** (1882–1945) munkásságához, akik az 1930-as évek vitái során halásos csapást mértek az addigi purista cseh nyelvművelésre. A cseh nyelvművelés az 1930-as évekig hasonló jellegű volt, mint a korabeli magyar nyelvművelés; sajnos magyar viszonylatban a tudománytalan, purista nyelvműveléssel való teljes leszámolás nem következett be.

A korabeli magyar nyelvtudomány legkiemelkedőbb alakjai közül pl. Gombocz Zoltán és Lazicius Gyula élesen elhatárolódtak ugyan koruk magyar nyelvművelésétől, de a prágai nyelvészeketől eltérően nem tettek kísérletet arra, hogy létrehozzanak egy másfajta nyelvművelést.

A tudománytalan nyelvműveléssel való leszámolás magyar viszonylatban máig sem következett be, a létező magyar nyelvművelést máig támogatja még a Magyar Tudományos Akadémia is, képviselői mindmáig egyetemi és főiskolai katedráról hirdethetik tanait.

Ennek talán fő oka épp az, hogy a hagyományos magyar nyelvművelés helyett még nem jött létre egy életképes alternatíva. A magyar nyelvészek a 20. század végén, a 21. század elején vagy nem is foglalkoztak, foglalkoznak a nyelvműveléssel, vagy pedig energiájukat inkább a létező nyelvművelés bírálatába, mint egy új nyelvművelés megteremtésébe fektették, fektetik.

A prágai nyelvészeti iskola abban különbözött a többi strukturalista irányzattól, hogy képviselői sosem fogadták el a „Leave Your Language Alone” (Hagyd békén a nyelvedet!) jelszót, a nyelvi folyamatokba való beavatkozást legitim és tudományosan megalapozható, sőt megalapozandó tevékenységnek tartották, s e meggyőződésüktől vezettetve hozták létre a külföldön is jól ismertté és elismertté vált **nyelvművelés-elméletet**.

A „Leave Your Language Alone” jelszó egy strukturalista nyelvész, a kreolisztika jeles művelője, Robert A. Hall (1911–1997) 1950-ben megjelent, népszerű, de vitatott könyvének címéből vált közismertté.

A prágai nyelvészek a nyelvművelést *társadalmilag hasznos*, tudatos tevékenységnek s *egyenrangú vizsgálódási területnek* tekintették és tekintik, melynek művelésétől a legnevesebb nyelvészek sem ódzkodtak, s nem ódzkodnak a mai napig sem.

A prágaiak svéd és orosz előzményekre támaszkodva fogalmazták meg a nyelvművelés elméletét és elveit, a meglehetősen nehéz és bonyolult cseh nyelvi helyzetből kiindulva, de egyetemesebb érvénnyel. Fő céljuk – amint már utaltunk rá – a korpuszalkításban addig erőteljesen érvényesülő *purizmussal való leszámolás* volt. Elméletük egyik legfontosabb vonása a *funkcionalizmus*. A nyelvművelés egyik fontos feladatát a *közlés hatékonyabbá tételének elősegítésében* látják, a vizsgálatok tehát arra irányulnak, hogy egy nyelvi eszköz, egy nyelvi fordulat mennyiben felel meg az adott célnak, milyen hatékonyan tölti be funkcióját.

A prágaiak által „irodalmi nyelvnek” (spisovný jazyk) nevezett standard nyelv-változat művelése tekintetében a nyelvművelés célja kettős: 1. támogatni a standard nyelvváltozat *stabilitását*; 2. elősegíteni *funkcionális differenciálódását és stilisztikai gazdagodását*. A stabilitás támogatása *nem jelenti a nyelvi változások akadályozását*, mint ahogy azt a magyar nyelvművelésben megszoktuk; a prágaiak a standard nyelvváltozat stabilitását **rugalmas stabilitásnak** tekintették és tekintik, melynek szerves része a változás és a variálódás is. Nem jelent tehát a stabilitás *abszolút egységességet sem*, már csak azért sem, mert a standard nyelvváltozat funkcionális differenciáltsága változatos nyelvi eszközök használatát igényli.

A standard nyelv legfontosabb funkciói: 1. társalgási funkció, 2. szaktudományos (elméleti szakmai) funkció, 3. gyakorlati szakmai funkció, 4. esztétikai funkció.

A nyelvművelés elméletének megalapozásában kulcsszerepet játszott a „norma” és a „kodifikálás” fogalmának pontos körülhatárolása, amely elsősorban Bohuslav Havránék érdeme. A nyelvi norma nem azonos a norma kodifikációjával. A **nyelvi norma** nem más mint azoknak a szabályszerűségeknek a rendszere, amelyek lehetővé teszik a nyelvi kifejezőeszközök létrehozását és megértését egy nyelven, ill. egy nyelvváltozaton belül, konkrét beszédhelyzethez köthetően. A **kodifikáció** ezzel szemben ennek a normának a rögzítése három alapvető kézikönyvtípusban: szótárakban, nyelvtanokban és stilisztikákban.

E felfogás alapján világos, hogy nemcsak a standard nyelvváltozat rendelkezik normával, azaz nemcsak a standardban van helyes és helytelen, hanem minden olyan nyelvváltozatban (így pl. a nyelvjárásokban, szociolektusokban, regiszterekben is), amelyet kompetens beszélők (is) használnak (azaz *nem* olyanok, akik a nyelvcsere folyamatában volnának).

A standard nyelvváltozat normáját a többi nyelvváltozattól erősebb funkcionális (stiláris) differenciáltsága, gazdagabb rétegződése, továbbá fokozottabban kötelező érvénye különbözteti meg; ez utóbbi épp **kodifikáltságának** a következménye. Kodifikálni ugyanis általában csak a standardnak a normáját szokták, más dialektusokét nem.

Magyar nyelvművelés

Mivel a magyar nyelvműveléssel foglalkozik tankönyvünk egész harmadik fejezete, ezenkívül pedig a többi fejezetben is sok szó esik róla, ebben az alfejezetben csupán három általános kérdéssel foglalkozunk: az első az, hogy mikortól is beszélhetünk magyar nyelvművelésről, milyen a viszonya a magyar nyelvművelésnek a 18. és 19. századi nyelvújításhoz; a második és a harmadik pedig a magyar nyelvművelés belső tagoltságát érinti, melynek két aspektusával foglalkozunk: azzal, hogy válfajai vannak a létező magyar nyelvművelésnek egyrészt aszerint, hogy kik foglalkoznak vele és milyen fórumokon, másrészt aszerint, hogy tevékenysége alapvetően a diskurzusokra vagy a nyelvi rendszerre irányul-e.

A magyar nyelvműveléssel kapcsolatban sokat olvashatunk e fejezetnek a nyelvmenedzselés-elméletéről szóló alfejezetében is, mivel ezt az új elméletet úgy mutatjuk be, hogy közben összehasonlítjuk egyrészt az általában vett nyelvtervezéssel, másrészt pedig a létező magyar nyelvműveléssel.

A magyar nyelvművelés történetének kezdeteit a nyelvművelők ómagyar kori előzményekre is utalva a középmagyar kor elején, a 16. században keletkezett helyesírási és nyelvtani témájú kiadványokban látják. Mivel azonban az újmagyar kor kezdetéig, a felvilágosodás

koráig csupán olyan tevékenység folyt, amelyet ma a nyelv alakítás háttértevékenységének tartunk, a felvilágosodás kezdetének szimbolikus évszámáig, 1772-ig nyelvművelésről semmiképpen sem beszélhetünk.

Az 1772-től számított, a felvilágosodás, a reformkor, valamint a forradalom és a szabadságharc leverését követő önkényuralom időszakát magába foglaló nyelvújítás kétségtelenül nyelv alakító tevékenység volt, s bár voltak a mai nyelvműveléssel rokonítható vonásai is, alapvető beállítottságát tekintve gyökeresen különbözött tőle: a nyelvújítás annak ellenére, hogy purista indítékai is voltak, és relexifikációs törekvések is jellemezték, alapvetően *nyelvbővítő* mozgalom volt, fő nyelvi célja *a magyar nyelv kifejezési lehetőségeinek radikális gazdagítása volt*, új szavak és kifejezések, sőt új vagy újszerűen alkalmazott nyelvtani jelenségek bevezetése, új műfajok, regiszterek megteremtése által.

Ez szöges ellentétben áll a mai nyelvművelés alaptörekvésével, melynek a lényege korántsem a nyelvgyarapítás, hanem annak ellentéte, a *szegényítés*. Ezenkívül a nyelvújítás alapvetően *sikeres* mozgalom volt, amit a nyelvművelésről a legnagyobb jóindulattal sem lehet elmondani. Ebben a korszakban legföljebb az ortológia fellépése tekinthető a mai akadémiai nyelvművelés egyfajta előzményének.

Mindezek alapján az a felfogás látszik leghelyesebbnek, mely szerint a magyar *nyelv alakítás* története – bizonyos előzmények után – 1772-vel kezdődik, a magyar nyelv alakítás sajátos válfaja, a *nyelvművelés* azonban csak száz évvel később, 1872-ben lép színre, a *Magyar Nyelvőr* megjelenésével. A mai magyar nyelvművelők ősatya nem Kazinczy Ferenc, nem is Teleki László vagy Teleki József, hanem Szarvas Gábor. A Kazinczy-féle neológia és a Szarvas Gábor-féle ortológia *ellentétes előjelű tevékenységben* öltött testet: míg az előbbi lényege a nyelvgyarapítás, a magyar nyelv kifejezőeszközeinek gazdagítása volt, az utóbbi a nyelv szegényítés, a nyelvújítás hibásnak bélyegzett alkotásainak kiküszöbölése.

Az „új ortológia” ilyen értelemben határozott korszakváltást hozott a magyar nyelv alakítás történetében: megszületett a szó mai értelmében vett nyelvművelés. Ennek további jellemző jegyeit – nyelv szegényítő beállítottságán túl – a harmadik fejezetben tárgyaljuk.

A magyar nyelvművelésnek több válfaját lehet megkülönböztetni: 1. akadémiai, 2. iskolai, 3. közéleti-publicisztikai, 4. írói, 5. mindennapi vagy amatőr, 6. mozgalmi nyelvművelés. Ezek közül a legváltozatosabb tevékenységi formákat az akadémiai nyelvművelés mutatja. Az „akadémiai nyelvművelés” átfogó fogalom, amely a hivatásos (azaz nyelvészeti képzettséggel rendelkező) nyelvművelők által végzett tevékenységre vonatkozik, attól függetlenül, hogy ezek ténylegesen az MTA valamelyik intézményében dolgoznak-e, vagy pedig máshol.

Az akadémiai nyelvművelés „a” nyelvművelés reprezentatív kiadványaiban, így mindenekelőtt a Nyelvművelő kézikönyvben és a Nyelvművelő kézisótárban, a Hivatalos nyelvünk kézikönyvében, a Nyelvi illetanban, az Édes Anyanyelvünk című folyóiratban, a Kosuth Rádió Édes anyanyelvünk című ötpercesében és hasonló tévés műsorokban, a Nyelvművelés című tankönyvben, továbbá Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Grétsy László, Kemény Gábor, Minya Károly, Sebestyén Árpád és mások munkáiban testesül meg.

A magyar nyelvművelés egyrészt „a beszélőre” irányul, őt akarja rábírní arra, hogy megváltoztassa beszéd szokásait, másrészt magára „a nyelvre”, melyben változásokat kíván

előidézni. Ezt a kettősséget nagyjából lefedi a főtebb már bevezetett „diskurzusalakítás” és „korpuszalakítás” fogalom pár. A nyelvművelés célja e kettősségnek megfelelően kettős.

1. A nyelvművelésnek mint diskurzusalakító tevékenységnek a célja *a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítése* (ez derül ki az értelmező kéziszótár új kiadásának „nyelvművelés” szócikkéből). Fontos azonban ehhez azonnal hozzátenni, hogy a magyar nyelvművelésben nem a funkcionális szempontból legmegfelelőbb, a beszélő céljait legjobban szolgáló nyelvi forma számít „helyes”-nek, hanem az, amelyik *megfelel a standard nyelvváltozat kodifikált normájának*, miközben a kodifikáció a variánsok tekintetében rendszerint nem a valós nyelvhasználaton, hanem strukturalista megfontolásokon, valamint nyelvi ideológiákon (pl. nyelvi nacionalizmus, purizmus, standardizmus, konzervativizmus, racionalizmus – I. tankönyvünk ötödik fejezetét), mítoszokon és babonákon alapul. A kodifikált norma számonkérése ráadásul leggyakrabban a beszédhelyzet kívánalmaira való tekintet nélkül történik.

2. A nyelvművelés mint korpuszalakító, azaz a nyelvi változások befolyására irányuló tevékenység *a nyelv „egészséges fejlődését” kívánja szolgálni*, mégpedig *a nyelvhelyesség elvei alapján* és *a nyelvi műveltség terjesztésével* (ezeket olvashatjuk a hétkötetes értelmező szótár „nyelvművelés” szócikkében). A történeti nyelvtudomány természetesen nem ismeri az „egészséges fejlődés” fogalmát, nincsenek ugyanis olyan nyelvi változások, amelyeket „egészségtelennek” vagy „károsnak” lehetne minősíteni. A fenti megfogalmazásból arra következtethetünk, hogy „egészséges fejlődés” az, amely a „nyelvhelyesség elvein” alapul. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelvművelők nemcsak a diskurzusokat, hanem a nyelvi változásokat is a strukturalista alapon meghatározott, nyelvi ideológiák, mítoszok és babonák által befolyásolt nyelvhelyesség elveinek kívánják alárendelni.

A nyelvi változásokkal kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy más megítélés alá esnek a nyelvcserehelyzetben zajló nyelvi folyamatok, amelyek bizonyos értelemben valóban destruktív jellegűek, ám itt tulajdonképpen nem „a nyelv” változik, hanem a beszélők válnak képtelenné a nyelv használatára. Az ilyen „nyelvnék” már nincs stabil rendszere, épp ezért benne nehéz változásokról beszélni; ha mégis változásoknak tekintjük a nyelvcsere nyelvi következményeit, a nyelvleépülést, meg kell állapítanunk, hogy ez más típusú nyelvi változás, mint amilyen a stabil helyzetű nyelveket jellemzi.

Azzal, hogy a gyakorlatban hogyan sikerül a létező magyar nyelvművelésnek megbirkóznia az említett két ambiciózus feladattal, a diskurzusoknak a nagyobb „helyesség” irányába való adjusztlásával és a nyelvi rendszerben bekövetkező változásoknak „egészséges” irányba való terelgetésével, tankönyvünk következő, harmadik fejezetében foglalkozunk.

Amerikai Egyesült Államok és Anglia

Az angolszász világban nyelvművelésnek – de szigorúan diskurzusalakító típusú nyelvművelésnek – tekinthető a „Plain English” (Közérthetően angolul) mozgalom, amely az 1970-es években indult annak érdekében, hogy a hatóságok által kiadott szövegek egyszerűbbek, könnyebben érthetőek legyenek.

Nagy-Britanniában a mozgalom 1979-ben indult, a londoni Parlament téren, hivatalos nyomtatványok rituális széttépésével. A mozgalom eredményeként 1985-re mintegy 15 700 nyomtatványt szüntettek meg, és 21 300-at fogalmaztak át. Az USA-ban Carter elnök 1978-

ban törvényerejű rendeletet adott ki, melynek értelmében a rendelkezéseket közérthető nyelven kell megfogalmazni. Bár a rendeletet 1981-ben Reagan elnök visszavonta, országszerte teret nyert a közérthető fogalmazásra való törekvés.

Az 1970-es évek kampányai ma is folytatódnak, a mozgalom tovább erősödik, és mindenekelőtt olyan szövegekre irányul, amelyekkel az emberek naponta találkoznak (hivatalos levelek, úrlapok, engedélyek, szerződések, garancialevelek, használati utasítások stb.).

A mozgalom az egyes szakmák – különösen a jog – művelői részéről ütközik ellenállásba. A jogászok szerint a leegyszerűsített szövegek szakmai szempontból nem korrektek, nem mindig egyértelműek. A szakmailag bonyolult tartalom nem mindig adható vissza a laikusok számára is érthető nyelvezettel. A nyelvművelők azonban – akik egyébként ezekben az országokban nem nyelvészek, hanem laikusok – nem vonják kétségbe a szaknyelvek létjogosultságát, ám azt szorgalmazzák, hogy a szakemberek, amikor laikusokhoz fordulnak, olyan nyelvezetet használjanak, amit azok is megértenek.

Nyelvtervezés

A nyelvtervezés *a nyelvi változások befolyásolására irányuló szervezett tevékenység*. A nyelvtervezés *mint szakterület* fiatal diszciplína, 1960 körül keletkezett a *szociolingvisztika* részeként. A nyelvtervezésnek óriási szerepe volt a grammatikai elnyomásból felszabadult nemzetek nyelvi problémáinak megoldásában, jelenleg pedig hasonlóan nélkülözhetetlen a szerepe az öntudatra ébredő kisebbségi közösségek nyelvi problémáinak kezelésében.

Magyar viszonylatban a nyelvtervezésre példa a határon túli magyar nyelvi irodák nyelvalkító tevékenysége.

Maga a nyelvtervezési *tevékenység* valójában nem a 60-as években jött létre, ennél *sokkal régebbi idők*re megy vissza; elég a 18. sz. utolsó harmadában és a 19. sz. első felében elvégzett hatalmas magyar nyelvújító munkára gondolnunk, amely – amint arról fentebb már volt szó – egyértelműen a nyelvtervezés területéhez tartozik, attól függetlenül, hogy a maga idejében nem annak nevezték.

A nyelvtervezés céljai sokrétűek; ilyenek például a következők:

- egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat *társadalmi helyzetének megerősítése* vagy *gyöngítése*;
- egy-egy nyelvváltozat *normájának megszilárdítása*, esetleg *lazítása*;
- egy *új nyelvváltozat létrehozása* (pl. az írott nyelv, ill. a standardé olyan közösségekben, melyeknek nyelve még nem standardizált);
- egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat *kifejezési eszközeinek gazdagítása* új szavak vagy akár nyelvtani szerkezetek alkotása, ill. más nyelvekből vagy nyelvváltozatból való átvétele által;
- *új regiszterek* (pl. szaknyelvek) létrehozása, ezáltal pedig *a nyelv funkcionális hatókörének kitágítása*.

Amint fentebb láttuk, e feladatok egy részét a prágai iskola nyelvművelés-elmélete is alapvetőnek tartotta; a cseh nyelvművelés ilyen módon nyelvtervezés is.

A nyelvművelés és a nyelvtervezés közt általában véve sincs éles határ. A *Nyelvművelő kézikönyv* szerint a nyelvi tervezés lényegében azonos azzal a tevékenységgel, amit hagyományo-

san *nyelvművelésnek* nevezünk; ennek ellenére a kézikönyv a „nyelvi tervezés”-t és a „nyelvművelés”-t külön-külön szócikkben tárgyalja.

Herman József és *Imre Samu* a nyelvtervezésről 1987-ben írott tanulmánya szerint a nyelvi tervezéshez tartozó tevékenységek részben a nálunk hagyományosan *nyelvművelésnek* nevezett tevékenységeket jelölik; a szerzők a nyelvtervezés többletét lényegében annak szocio-lingvisztikai és nyelvpolitikai beágyazottságában látják.

Az alább bemutatott Neustupný-féle nyelvtervezési modellre hivatkozva *Tolcsvai Nagy Gábor* a nyelvművelést a nyelvtervezés egyik típusának tekinti, ill. kívánatosnak tartja, hogy a hagyományos magyar nyelvművelés nyelvtervezéssé alakuljon át.

A nyelvtervezésnek 1969 óta két nagy területét szokás megkülönböztetni *Heinz Kloss* nyomán:

1. Korpusztervezés (állapottervezés, jobb szóval állománytervezés): ide tartoznak magára *a nyelvi rendszerre irányuló beavatkozások*, pl. új szavak alkotása, alak- vagy mondattani változtatások előidézése, írásrendszer, ill. helyesírási rendszer megalkotása – ez az, amit általánosítva mindenfajta nyelvalakító irányzatra *korpusz alakításnak* nevezünk.

2. Státustervezés (helyzettervezés): az egy-egy országban, ill. régióban használatos *nyelvek, nyelvváltozatok egymáshoz való viszonyának meghatározása, használati körük kijelölése* (sokszor törvények által szabályozva), ezen belül pl. annak meghatározása, mely nyelvek, ill. nyelvváltozatok szerepelhetnek oktatási nyelvként – ezt neveztük főntebb más nyelvalakító irányzatokra is vonatkozóan *státus alakításnak*.

Ehhez a megkülönböztetéshez járultak később még további fogalmak is, más szerzőktől:

3. Presztízstervezés: az egyes *nyelvi formák*, ill. *nyelvváltozatok és nyelvek presztízisének befolyásolására* (növelésére vagy csökkentésére) irányuló tevékenység; ez erősen összefügg ugyan a státustervezéssel, ám a nyelvváltozatok, nyelvek presztízise más tényezőktől is függ, pl. az őket hordozó kultúra presztízisétől, amely pl. oktatás által befolyásolható.

4. Nyelvelsajátítás-tervezés: ez azoknak a feltételeknek az alakítását jelenti, melyek közt a beszélők az adott nyelveket, nyelvváltozatokat megtanulják (vagy éppenséggel nem tanulják meg); a nyelvelsajátítás-tervezés egyaránt érinti az *anyanyelvet*, a *másodnyelvet* és az *idegen nyelveket*, ill. mindezekben belül konkrét *nyelvváltozatokat*; célja *az egyes nyelvek, nyelvváltozatok beszélői számának befolyásolása* (növelése, ill. a nem tanított nyelvek, nyelvváltozatok beszélői számának csökkentése).

5. Használattervezés: az egyes nyelvváltozatok és nyelvek használatának befolyásolására irányuló tevékenység, a nyelvhasználat különféle szinterein, amit *nyelvterjesztésnek*, ill. *nyelvvisszaszorításnak* is nevezünk.

6. Diskurzustervezés: a diskurzusok nyelvi megvalósulásának befolyásolására irányuló tudatos tevékenység; ez az a tevékenység, amelyet másfajta nyelvalakító irányzatokra is általánosítva főntebb *diskurzus alakításnak* neveztünk.

Ez a hatféle nyelvtervezéstípus – amint látjuk – nem válik szét szigorúan egymástól, átfedések is vannak köztük; a hozzájuk kapcsolódó konkrét tevékenységek rendszerint egyszerre vagy egymáshoz szorosan kapcsolódva kerülnek alkalmazásra.

Einar Haugen 1966-ben egy négy elemből álló modellt javasolt a nyelvtervezési tevékenység elméleti megközelítésére; az 1983-ban tett kisebb kiigazítások után ez a modell a következő mozzanatokból áll:

1. Szelekció, a *norma kiválasztása*, azaz annak eldöntése, mely nyelvre, ill. a kiválasztott nyelvnek mely változatára vagy változataira irányuljon a nyelvtervezés (vagyis gyakorlatilag: mely létező nyelv, ill. nyelvváltozat legyen a standard nyelvi norma alapja). A szelekció ilyen módon státus- és presztízstervezési, ill. általánosabb terminológiával élve státus- és presztízsalakítási feladat.

2. Kodifikáció, a kiválasztott változat vagy változatok *normájának rögzítése*: az írásrendszer és a helyesírás kiválasztása, ill. megalkotása (grafizáció), a hangtani, alaktani, mondattani szabályok rögzítése nyelvtanokban (grammatikalizáció), a szókincs rögzítése szótárakban (lexikalizáció) mint a standardizáció részmozzanatai. Ez a nyelvtervezésnek az a területe, amit főntebb korpusztervezésnek, ill. korpuszalakításnak nevezünk.

3. Implementáció, a nyelvtervezés kivitelezési fázisa, a *kodifikált norma elterjesztése* az adott társadalomban; ide tartoznak a korrekciós eljárások, visszacsatolás és értékelés is. E tevékenységek nagyon komplexek lehetnek, egyaránt szerepet játszhat bennük a státustervezés, ill. státusalakítás, a presztízstervezés, ill. presztízsalakítás, a nyelvelsajátítás-tervezés, a használattervezés és a diskurzustervezés, ill. diskurzusalakítás.

4. Elaboráció, a nyelv – pontosabban a standard nyelvváltozat – alkalmassá tétele a vele szemben támasztott különféle funkcionális és más követelmények teljesítésére (pl. terminológiai modernizáció, stilisztikai fejlesztés), vagyis *funkcionális hatókörének kiterjesztése*. Ezek a feladatok korpusztervezéssel, ill. korpuszalakítással oldhatók meg, de szerepet játszhat bennük a diskurzustervezés, ill. diskurzusalakítás is.

Ez a modell rendkívül hasznosnak bizonyult, és számos, a nyelvtervezéssel kapcsolatos esettanulmányban alkalmazták a legkülönfélébb országokban és társadalmakban világszerte. A modell valójában nem mindenfajta nyelvtervező tevékenység, hanem csupán a standardizáció tervezésének és kivitelezésének mozzanatait mutatja be, azzal, hogy az utolsó mozzanat, az elaboráció már túl is mutat a standardizáción, és olyan tevékenységeket jelöl, amelyeket inkább nyelvművelésnek nevezhetünk (persze nem a szó magyar, hanem inkább cseh értelmében).

Magyar viszonylatban **Tolcsvai Nagy Gábor** több írásában is **Jiří V. Neustupný** modelljét népszerűsíti s tartja gyümölcsözőnek alkalmazását egyetemes magyar nyelvi viszonylatban is. Neustupný négy nyelvtervezési problémát, ill. célkitűzést nevez meg, s ezekhez hozzárendeli az oda tartozó nyelvtervezési tevékenységet, mely e problémák megoldását, ill. célok megvalósítását eredményezheti:

1. Amikor a probléma a **szelekció** (kódkiválasztás), a tevékenység gerincét *politikai döntések* alkotják, a hatóságok hivatalos államigazgatási döntései; ez a tevékenység leginkább a státustervezés, ill. státusalakítás és a presztízstervezés, ill. presztízsalakítás keretében folyik.

2. Amikor a probléma a **stabilitás** (a kiválasztott kód stabilizálása), a tervezés *kodifikációt* jelent, szótárak, nyelvtanok, helyesírási és kiejtési segédkönyvek stb. útján; ez a tevékenység nem más, mint korpusztervezés, ill. korpuszalakítás.

3. Amikor a probléma a rendelkezésre álló lehetőségek számának **bővítése** (a kiválasztott kód új funkcióinak eredményeként), a szükséges tevékenység *kidolgozás*, s nomenklatúrákon, tezauruszokon keresztül valósul meg; ez is korpusztervezési, ill. korpuszalakítási tevékenység.

4. Amikor a probléma egy változatnak egy másiktól való **differenciációja** egy meghatározott kódon belül, a tervezés stilisztikai kézikönyvek készítésével, a különböző célú, műfajú, különböző közönségnek szóló irodalmi művek alkotásának támogatásával a *művelést* jelenti; ebben a korpusztervezés, ill. korpuszalakítás mellett szerepet játszik a diskurzustervezés, ill. diskurzusalakítás, továbbá a nyelvvalakítás különféle segédtevékenységei is.

Neustupný a fenti négy nyelvtervezési problémát, ill. tevékenységet nagyjából *egymásra következő mozzanatoknak* tekinti, úgy, hogy a legkevésbé fejlett vagy legkevésbé előrehaladott beszélőközösségeknek többet kell foglalkozniuk az államigazgatási döntésekkel, míg a legfejlettebb vagy leginkább előrehaladott közösségek több figyelmet tudnak fordítani a művelés tervezésére.

Ezt a modellt Tolcsvai Nagy Gábor a következőképpen alkalmazza magyar viszonyokra.

1. A szelekció problémájáról megállapítja, hogy az ma Magyarországon a magyar nyelv viszonylatában *nem jelentkezik*. E kérdés a *nyelvújítás egyik központi kérdése volt, s az két nyelvtervezési aktussal le is zárult*:

a) Az egyik nyomán – amely státustervezési döntés volt – hosszú (nagyjából egy évszázados) politikai küzdelem után 1844-ben a magyar nyelv Magyarország hivatalos nyelvévé vált.

b) A másik nyomán – amely ugyancsak státustervezési lépés volt – a magyar standard alapjává az északkeleti nyelvjárás vált, amelybe más nyelvjárások – különösen a dunántúli – elemei is vegyültek.

Kisebbségi viszonylatban azonban a magyar nyelv kisebbségi helyzetéből, a környező országok nyelvviszasszorító politikájából következően *ma is jelentkeznek szelekciós problémák*.

a) Ezek egyike a *magyar nyelv hivatalos, ill. közéleti használatával* kapcsolatos státustervezés a határon túli régiókban; ilyen pl. Szlovákiában az államnyelvtörvény és a kisebbségi nyelvtörvény ügye, valamint a különféle egyéb törvények és rendeletek, amelyek kihatással vannak a magyar és más kisebbségi nyelvek hivatalos, ill. közéleti használatára.

b) Egy másik szelekciós probléma a magyar nyelv *többközpontúságával* kapcsolatos, és inkább a használattervezés és a diskurzustervezés, ill. diskurzusalakítás területéhez tartozik, de presztízstervezési, ill. presztízsalakítási és nyelvelsajátítás-tervezési vonatkozásai is vannak: az egyes határon túli régiók finoman elkülönülő standardja (pl. a magyar standard szlovákiai változata) alternatívaként jelenik meg, s helyileg konkurens viszonyba kerül a közmagyar standarddal, s választás elé állítja a nyelvhasználókat: a közmagyar standardot beszéljék-e, vagy pedig jobban támaszkodjanak saját helyi változatukra.

2. A stabilitás problémájával és a *kodifikáció* tevékenységével kapcsolatban Tolcsvai Nagy Gábor hasonlókat mond el, mint az előző kérdéskörrel kapcsolatban. A nyelvi stabilitást szolgáló kodifikáció *több évszázados kezdemények után a 18. sz. végén és a 19. sz. első felében a grammatikaírás föllendülésével* soha nem látott mértéket öltött. E tevékenységsor betetőződése a grafizáció vonatkozásában a *helyesírás első akadémiai szabályzata*, a lexikalizáció területén a *német–magyar szótár* (az ún. *akadémiai zsebszótár*), a grammatikalizáció területén pedig az *első akadémiai nyelvtan*.

Az alapvető nyelvi feladatok közül a Magyar Tudós Társaság, melynek később Magyar Tudományos Akadémia lett a neve, először a *helyesírást* szabályozta, Révai Miklós nyelvészeti elvei szerint. Az első helyesírási szabályzat 1832-ben jelent meg, *A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* címen.

Ezt követte az akadémiai nyelvtan 1834-ben, *A magyar nyelv rendszere* címen; javított kiadása 1846-ben jelent meg.

A Társaság szótárszerkesztési programjának keretében 1835-ben Vörösmarty Mihály és Toldy (Schedel) Ferenc szerkesztésében megjelent az ún. *akadémiai zsebszótár* német–magyar része, 1838-ban pedig magyar–német része (a kettő együtt újra 1843-ban).

E szótári munka a leendő *Nagyszótárt* volt hivatva előkészíteni, melynek koncepciója 1839-re készült el; 1844-ben bízták meg Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost a munka elvégzésével, de a szótár – a magyar nyelv első értelmező szótára – csak évtizedek múlva, 1861 és 1874 közt jelent meg, hat kötetben, *A magyar nyelv szótára I–VI.* címen.

A stabilitás problémája és ezzel együtt a kodifikáció kívánalma újra napirendre került a határon túli magyar közösségekben. A *kétnyelvűség* helyzete, az *idegen nyelvi hatás elkerülhetetlensége*, az *államigazgatási elkülönülés* és az *államhatalmi politikai beavatkozások* a magyarországi standardhoz képest rendszeres *bizonytalanságot* eredményeznek, amelyre folyamatos választ kell adni.

Az első lépést ebben az irányban a *Magyar értelmező kéziszótár új kiadásának* az az elve jelentette, hogy a határon túli magyar régiók szókincse valamilyen módon és mennyiségben megjelenjen a szótárban. A 2003-ban megjelenő javított, bővített kiadás már tartalmaz határon túli magyar szavakat, kifejezéseket, jelentéseket, vonzatokat stb. Ennek nyomán azóta több más szótárba is kerültek be határon túli magyar vonatkozások.

3. A kibővítés problémája – az előző kettővel egy időben – már a *nyelvújítás* időszakában jelentkezett. Ennek igen fontos összetevője volt a szókincsgyarapítás, ill. új stílusok és regiszterek létrehozása. A nómenklatúrák, teauruszok kidolgozása a *biztató kezdetek után később mind esetlegesebb lett*, s mind jobban kicsúszott a magyar nyelvtervezés hatóköréből. E területen Magyarországon is – sőt elsősorban ott, mert a szaknyelveknek egységeseknek kell lenniük – Tolcsvai Nagy Gábor szerint *gyors és távlatos cselekvésre van szükség*.

4. Az utolsó probléma, a differenciáció és a hozzá kapcsolódó *művelés* tevékenysége adhatja ma a legtöbb kutatni- és döntenivalót a magyar nyelvi tervezésben Tolcsvai Nagy Gábor szerint.

a) Az egyik szétkülönbözési irány a standardon belül jelentkezik a *magas kultúra, a politikai, gazdasági és műveltségi elit körében*. Ezek az elitek (talán a műveltségit kivéve) igen gyors átalakuláson mentek keresztül, sok köztük a különböző *korábbi társadalmi rétegből* érkezett elsőgenerációs, így ezek nyelvhasználatában a magukkal hozott sajátosságok is megjelennek, bár a magyarországi standard normáját elfogadják, pl. követik a legfontosabb ún. nyelvhelyességi szabályokat.

b) A másik szétkülönbözési irány a standardon kívül jelentkezik, s a *regionális nyelvi sajátosságok növekvő érvényesítésében*, valamint a *városi népnyelvi* változatok megerősödésében és gyarapodásában mutatkozik meg. Tolcsvai Nagy Gábor hangsúlyozza, hogy ezek a változatok, akárcsak a standardon belüliek, a *csoport- és egyénidentitás emblematis hordozói*, ezért mély gyökerűek és önértékűek a beszélők számára.

Tolcsvai Nagy Gábor úgy látja, hogy a *határon túli* magyarság közösségeiben az első pontban említett szétkülönbözési tendencia valószínűleg *kevésbé érvényesül*, mivel az akarat-

lanul is a külső nyelvpolitikai erőszak céljainak kedvezhetne. Ugyanakkor a regionális nyelv-változatok mindig is erősebben érvényesültek a határon túli közösségekben, mint Magyarországon (pontosabban: a határon túli régiókban nem következett be a nyelvjárásoknak olyan mérvű visszaszorítása a 20. század folyamán, mint a trianoni Magyarországon).

A nyelvtervezésről a következő alfejezetben is szó lesz még, amely a nyelvmenedzselés-elméletet úgy mutatja be, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet jellemző jegyeinek a bemutatásában kitér a nyelvtervezés-elmélet és a létező magyar nyelv művelés párhuzamos jelenségeire is.

Nyelvmenedzselés

A nyelvmenedzselés-elméletet a nyelvtervezés két szakembere, **Björn H. Jernudd** és **Jiří V. Neustupný** dolgozta ki az 1970-es években. Tulajdonképpen a nyelvtervezés-elmélet továbbfejlesztett változatáról van szó, amely a nyelvtervezés-elmélet bizonyos hiányosságait van hivatva kiküszöbölni. Kiemelkedő művelői közé tartozik **Jiří Nekvapil** is. Bár ez az elmélet jelenleg még magyar viszonylatban jószérivel ismeretlen, nagyon fontos, hogy a magyar szakos egyetemi hallgatók megismerkedjenek vele, mivel remélhetőleg a magyar nyelv-közösségben is nagy jövő vár rá.

Eleinte „nyelvkorrekción-elmélet”-ként (Language Correction Theory) emlegették; az 1980-as években jött létre a „nyelvmenedzselés”, ill. a „nyelvmenedzselés-elmélet” (Language Management Theory) megnevezés.

A nyelvmenedzselés-elméletet megalkotói a nyelvtervezés *komplexebb alternatívájának* tartják. Az elmélet egyik erénye valóban az, hogy átfogó jellegénél fogva tulajdonképpen magába foglalja mind a nyelvtervezést mint a szervezett nyelvalakításnak azt a válfaját, melynek egyik fontos célja a standard nyelvváltozat létrehozása (azokban a közösségekben, ahol még nincs ilyen), mind pedig a nyelv művelést mint a standard nyelvváltozat továbbfejlesztésére (bővítésére, differenciálására) és terjesztésére irányuló szervezett tevékenységet. A nyelvmenedzselés a másik két megközelítésnél *jóval több nyelvi vonatkozású tevékenységfajta* foglal magába, már csak azért is, mert figyelme a szervezett nyelvalakításon túl a laikus beszélők által végzett ún. hétköznapi nyelvmenedzselésre is kiterjed.

A nyelvmenedzselés-elmélet kiindulópontja az, hogy *mindenfajta nyelvalakító tevékenységnek a nyelvi problémák megoldására kell irányulnia*, azt pedig, hogy mi nyelvi probléma és mi nem, a hétköznapi beszélő van hivatva eldönteni, nem pedig a nyelvész vagy más szakember.

A nyelvmenedzselés-elmélet *nagyon sokféle típusú problémával* számol, elvileg az összes lehetséggel. Az elmélet nemcsak *a nyelvvel mint rendszerrel* kapcsolatos problémákra figyel, hanem a *diskurzusokban* létrejövőkre is, *pragmatikai* kérdésekre (pl. az udvariasság nyelvi vetületeire), a *kommunikációval* kapcsolatos problémákra (különös tekintettel a kontaktushelyzetekben végbemenő kommunikációra) stb. Nagy figyelmet szentel a *nyelvtanításnak* és a *nyelvi törvényhozásnak* is, mint a nyelvi problémamegoldás fontos eszközeinek.

E megközelítés nagy előnye, hogy arra ösztönöz, hogy a problémákat a szakemberek a maguk komplexitásában szemléljék és vizsgálják; ezzel arra indítja a szakembereket, hogy *átfogó módon térképezzék föl egy-egy közösség nyelvi helyzetét*.

További erénye az elméletnek, hogy a tényleges nyelvi problémákra való irányultsága miatt a három irányzat közül épp ez képes *a leginkább függetleníteni magát a különféle nyelvi ideológiák befolyásától.*

Az alábbiakban sorra vesszük a nyelvmenedzselés-elmélet legfontosabb vonásait, mégpedig összehasonlítva ezeket a nyelvtervezéssel és a nyelvműveléssel, úgy, hogy fény derüljön a három megközelítés közti különbségekre. Annak érdekében, hogy fejtegetéseink ne maradjanak teljesen elvontak, egyfajta illusztrációként a legtöbb esetben kitérünk arra is, hogy az adott viszonylatban milyen a dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Irodában végzett nyelvalkító tevékenység.

A nyelvalkítás fő célja

1. A nyelvmenedzselés célja az egy-egy beszélőközösségben jelentkező *nyelvi problémák* (egy részének) *feltárása, elemzése és megoldása.* Újra érdemes hangsúlyozni, bár külön is beszélünk majd róla, hogy azt, hogy mi nyelvi probléma és mi nem, maguk az érintett beszélők döntenek el, nem pedig szakember vagy hatóság. Arról is lesz szó, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet keretében kezelt nyelvi problémák köre rendkívül széles.

2. Ahogy az a fentiekből is kiderült, a nyelvtervezésnek is végső soron a nyelvi problémák megoldása a célja, de *a nyelvtervezésben inkább a társadalom, a „nemzet” nyelvi problémáit akarják megoldani, nem annyira a hús-vér beszélőket.* A nyelvtervezés leginkább olyan problémákkal foglalkozik, amelyek a különféle nyelvek használatával, a standard nyelvváltozatok létrehozásával kapcsolatosak.

3. A nyelvművelés célja, amint láttuk, a diskurzusalakítás tekintetében a nyelvhelyességi elvek nyelvhasználatban való érvényesülésének segítése, a korpuszalkítás vonatkozásában pedig a nyelv „egészséges fejlődésének” előmozdítása, mégpedig a nyelvhelyesség elvei alapján és a nyelvi műveltség terjesztésével. Mivel a „nyelvhelyesség” nem más, mint valamely nyelv jellegének megfelelő szabályszerűségek összessége, a nyelv jellegét pedig a múltban kialakult vonásai határozzák meg, a nyelvművelés célja valójában *a nyelv hagyományos eszközeinek érvényesítése a diskurzusokban és megőrzése a nyelvi rendszerben,* azaz a – jobbra kontaktushatás következtében bekövetkező – *nyelvi változások fékezése vagy visszafordítása.* Ez a tevékenység nagyon gyakran nemhogy nem oldja meg az adott közösség nyelvi problémáit, hanem sokkal inkább gerjeszti őket.

4. A Gramma Nyelvi Irodában folyó nyelvalkítás célja: a szlovákiai magyar beszélők és beszélői csoportok *nyelvi problémái (egy részének) megoldása,* úgy, hogy az *ne legyen a magyar nyelvi egység kárára* – ami ideológiai indíttatású korlátozás (a nyelvi ideológiák jegyzékét l. a *Mellékletben*).

A diskurzusalakítás és a korpuszalkítás szerepe

1. A nyelvmenedzselés mind a konkrét *diskurzusok,* mind pedig a *nyelvi rendszerben* végbemenő folyamatok befolyásolására törekszik, azaz egyaránt célja a diskurzusalakítás és a

korpuszalakítás. *A diskurzusok menedzselése cél is, nem csupán eszköz a nyelvi változások előidézésére.* Ez azt jelenti, hogy a nyelvmenedzselés szakemberei számára nemcsak az a fontos, hogy a nyelv valamilyen irányban „fejlődjön” (sőt ez sokszor nem is cél), hanem az (is), hogy *a beszélők egy adott helyzetben jobban boldoguljanak nyelvükkel.*

2. A nyelvtervezés lényegi összetevője a korpuszalakítás, fő célja tehát bizonyos nyelvi változások előidézése. A diskurzusok befolyásolása a nyelvtervezők számára inkább csak eszköz nyelvi céljaik megvalósítására, azaz a nyelvtervezésben *a figyelem nem annyira a beszélőre, hanem sokkal inkább magára a nyelvre irányul.* Ebben az esetben tehát *a diskurzusok alakítása nem öncél, hanem része a korpuszalakító munkálatok implementálásának.* Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyelvtervezők nyelvi céljai legitim, az érintett közösség (egy részének) érdekeit szolgáló célok, ezért a nyelvtervezés értelmes és hasznos tevékenység.

3. A nyelvművelés céljából következően a nyelvőrök elsősorban *a nyelvi rendszerben végbemenő változások befolyásolására törekuszenek,* de ők is tisztában vannak azzal, hogy *ehhez a diskurzusokat kell megváltoztatni,* ezért ezeket is bírálják és rá akarják venni a beszélőket, hogy *változtassák meg beszédszokásaikat* úgy, hogy ezzel elősegítsék a nyelv „egészséges fejlődését”. Mivel a cél nem a nyelv kifejezőeszközeinek a gazdagítása, hanem a nyelvi változások fékezése és visszafordítása, a nyelvművelő tanácsok követése sok esetben az *önkifejlesztés korlátozásával, kommunikációs gátak kialakulásával* jár, és sem rövid, sem hosszú távon nem szolgálja a beszélők érdekeit.

4. A Gramma Nyelvi Iroda nyelvalakító tevékenysége a nyelvi tanácsadáson alapul, közvetlen cél a beszélők nyelvi problémáinak megoldása, vagyis a *diskurzusalakítás,* de a Gramma munkatársai igyekeznek úgy végezni a diskurzusalakítást, hogy *megőrződjön a magyar nyelv (viszonylagos) egysége.* Ez azt jelenti, hogy a szakemberek *tekintettel vannak a diskurzusalakítás esetleges nyelvi következményeire* is, vagyis szem előtt tartják azokat a lehetséges nyelvi változásokat is, amelyeket a beszélők beszédszokásainak megváltozása előidézhet.

A nyelvváltozatok alakítása

1. A nyelvmenedzselés *nem kizárólag a standard nyelvváltozatra irányul, hanem elvben bármelyikre, amelyben nyelvi problémák jönnek létre.* Sőt, mivel a nyelvmenedzselés-elmélet a hétköznapi beszélő problémáiból indul ki, és éppúgy tekintettel van az iskolázatlan és/vagy kisebbségi beszélőre, mint az iskolázottra és/vagy többségire, *a nemstandard változatokkal kapcsolatos problémák megoldása nagyon is fontos szerepet játszik benne.*

2. A nyelvtervezés *deklaráltan csak a standard nyelvváltozat megváltoztatására törekszik,* de *feltételezi és támogatja is, hogy ezek a változások később más nyelvváltozatokba is átgyűrűzzenek.* A standard nyelvváltozatnak a nyelvtervezés kiemelkedő jelentőséget tulajdonít ugyan, de „nincs baja” a többi nyelvváltozattal.

3. A nyelvművelés *elvileg a standard nyelvváltozatra irányul, gyakorlatilag azonban minden más nyelvváltozaton is a standard – pontosabban az írott standard – normáját kéri számon* (sokszor még a beszélt nyelveken is), akár beismeri ezt, akár nem. Maga a „nyelvhelyesség” szó is azt sugallja, hogy a helyesség magához „a” nyelvhez kötött jelenség, amely a

beszélők társas jellemzőitől és a beszédhelyzettől független, vagyis minden nyelvváltozatban és regiszterben érvényesülnie kell.

Például amikor a nyelv művelők nyelvi érveket kovácsolnak az ún. suksükölés vagy a nákolás ellen (összemos jelentéseket, ezért feltétlenül gátat kell vetni terjedésének), ezek az érvek a nyelvjárások esetében is érvényesek, így ha nem is mondják ki, ezeket a formákat a nyelvjárásokban is helytelennek kell minősíteni.

Egy másik példa: Jakab István szlovákiai magyar nyelv művelő az *ingyér* 'ingyen' formát még a nyelvjárásokban is pongyolának tartja, holott nincs egyetlen olyan magyar nyelvjárás sem, melyben ennek a ragnak *-ért* volna a hangalakja. A nyelvjárás beszélő tehát ezek szerint – a nyelvjáráson belül maradva – nem tud nem pongyolán beszélni, s így a „problémára” a megoldás csak az lehet, ha a nyelvjárásokban is elterjed a „helyes” alak.

4. Mivel kisebbségi körülmények közt a nemstandard változatok szélesebb körben érvényesülnek, mint egynyelvűségi helyzetben, a Gramma Nyelvi Irodában folyó nyelvi tanácsadás *nem korlátozódhat a standard nyelvváltozatokkal kapcsolatos eligazításokra*, ki kell térni azoknak a formáknak a státusára is, amelyek a közösségben – legtöbbször a másik nyelv hatására – spontán módon kialakultak. Ezenkívül kétnyelvűségi körülmények közt szükség lehet a *nemstandard változatok használati színtereinek befolyásolására*, a beszélők bátorítására, hogy használják anyanyelvüket a nyelvhasználat nyilvános színterein is, akkor is, ha az nyelvjárás jellegű. E tekintetben tehát a Gramma nyelvalakító tevékenységében a nyelvmenedzselés-elmélet felfogása érvényesül.

A nyelvalakítás tárgya, a nyelvi probléma mibenléte

1. A nyelvmenedzselés tárgya a nyelvi probléma. A nyelvi problémát a nyelvmenedzselés-elmélet kidolgozói úgy határozzák meg, mint *az adott diskurzusban érvényesülő normától való, kedvezőtlenül értékelt eltérést*. Ez a felfogás csak olyan helyzetekben alkalmazható, amelyekben stabil normarendszer érvényesül, ami nem mindig van így, különösen kisebbségi közösségekben. E kissé sematikus és szűk megközelítést szerencsére ellensúlyozza az a tény, hogy azt, hogy mi nyelvi probléma és mi nem, végső soron úgyis a beszélők döntenek el.

2. A nyelvtervezést is a nyelvi problémák megoldásának szándéka motiválja, ám a nyelvtervezés a nyelvi problémát *nem kezeli annyira központi fogalomként*, mint a nyelvmenedzselés-elmélet. Ezenkívül a nyelvtervezés – beállítódásából következően – *kevesebb fajta nyelvi problémával foglalkozik*, mint a nyelvmenedzselés.

3. A nyelv művelés tárgya nem a nyelvi probléma, hanem a *nyelvhelyességi hiba*. A „nyelvhelyességi hiba” fogalmát a nyelv művelők valószínűleg magától értődőnek tartják, ugyanis sem a Nyelv művelő kézikönyv, sem a Nyelv művelő kézisztár nem tartalmaz sem „nyelvhelyességi hiba”, sem pedig „nyelvhelyesség” szócikket. A „nyelvhelyességi hiba” fogalmának értelmezésében ezért az értelmező szótárak „nyelvhelyesség” szócikkéből kell kiindulnunk (az értelmező szótárak egyébként autentikus források, mivel nyelv művelő szemléletűek). A „nyelvhelyesség” az értelmező kézisztár új kiadása szerint valamely nyelv jellegének megfelelő szabályszerűségek összessége. Ez azt jelenti, hogy a nyelvhelyességi szabályok a nyelv *múltbeli állapotára* való tekintettel vannak megállapítva, hiszen a nyelv jellege, tipológiai és más sajátosságai a nyelv múltjában gyökereznek. A nyelv azonban épp azért változik, hogy megfeleljen a beszélők által támasztott új igényeknek, vagyis változásra épp azért

van szükség, mert a nyelv múltbeli állapota már ilyen vagy olyan vonatkozásban nem megfelelő; ebből következően a nyelvhelyességi szabályok érvényesítése, azaz a nyelvi változások fékezése sokkal inkább *létrehozza* a nyelvi problémákat, mintsem megoldaná.

4. A Gramma Nyelvi Iroda tevékenysége – akárcsak a nyelvmenedzselés és a nyelvtervezés – a nyelvi problémák megoldására irányul; ezek köre inkább a nyelvtervezésére hasonlít, azaz egyelőre nem foglalkozik annyiféle problémával, mint a nyelvmenedzselés. A Gramma munkatársai azonban nem tartják megfelelőnek a nyelvi problémának kedvezőtlenül értékelt normasértésként való értelmezését. A nyelvi probléma lényegét inkább *következményei* felől próbálják megragadni: olyan problémaként határozzák meg, amely a verbális kommunikáció során jelentkezik, a beszélőnek és/vagy hallgatónak kellemetlen érzést okoz, a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget, hátráltatást idéz elő, vagy szélső esetben akár meg is hiúsítja a kommunikációt az érintett nyelven, nyelvváltozaton. (Természetesen ez egyaránt vonatkozik a beszélt és az írott nyelvre.) A Gramma munkatársai – ha nem is mindig tudatosan – ezt a gyakorlatias megközelítést alkalmazzák, hiszen azokkal a problémákkal foglalkoznak, amelyeket a beszélők észlelnek, jeleznek, meg akarnak oldani, ezekre pedig épp az jellemző, hogy a kommunikációban fennakadást idéznek elő, vagy ha mégsem, a beszélőknek legalábbis kellemetlen érzést okoznak.

A nyelvi problémák gyakorlati kijelölése

1. A nyelvmenedzselés-elmélet fontos – és nagyon rokonszenves – vonása, hogy azt, hogy mi probléma és mi nem, a *hétköznapi beszélő* határozza meg; a nyelvész ezt csak tudomásul veszi. A nyelvész szakember ezért *empirikus kutatásokat* folytat annak megállapítására, hogy a laikus – nem nyelvész – beszélők életük során milyen nyelvi problémákkal szembesülnek, s azt is vizsgálja, hogy milyen módszereket alkalmaznak ezek megoldására az ún. hétköznapi nyelvmenedzselés során.

2. A nyelvtervezők annak eldöntését, hogy mi nyelvi probléma és mi nem, nem bízzák a beszélőre, hanem maguk határozzák meg, s nem feltétlenül foglalkoznak azzal, hogy a hétköznapi beszélők milyen nyelvi problémákkal küszködnek. A nyelvtervezők figyelme – ahogy azt már említettük – *elsősorban nem az egyes emberek, hanem „a nemzet” vagy „a nemzeti kisebbség” nyelvi problémáira* összpontosul.

3. A nyelvművelés tárgya – amint láttuk – nem a nyelvi probléma, hanem a nyelvhelyességi hiba. Azt, hogy mi a *nyelvhelyességi hiba, távolról sem a beszélő dönti el, hanem a nyelvművelő, mégpedig azzal, hogy egy formát helyesnek vagy helytelennek nyilvánít, azaz a kodifikáció által.* A kodifikáció ugyanakkor fölöttébb problematikus, legalább két szempontból: a) főbb vonalaiban a régebbi nemzedékek írott nyelvhasználatán alapul; b) részletkérdésekben nagyon nagy mértékben önkényes (azaz nem támaszkodik az úzusra, még az iskolázott beszélőkére sem).

A legtöbb nyelvhelyességi hiba nem probléma a hétköznapi beszélő számára, de a nyelvművelés képes azt problematizálni; ily módon *a nyelvművelés a nyelvi problémákat rendszerint nem megoldja, hanem gerjeszti.* Előfordul, hogy a nyelvművelők olvasói vagy hallgatói kérdésre válaszolnak a nyelvművelő cikkben vagy előadásban, vagyis a beszélő nyelvi problémájára reagálnak, sokkal jellemzőbb azonban az, hogy a saját maguk által nyelvi problémának minősített kérdéstről írnak („a” normától való eltérésre figyelnek fel) attól függetlenül, hogy a beszélők számára az problémaként merül-e fel vagy sem.

4. A Gramma Nyelvi Iroda tevékenysége a beszélők tényleges problémáin alapszik, a szakemberek konkrét *igények alapján* döntenek el, hogy milyen kérdésekkel foglalkozzanak. Ezek az igények azonban általában *az iskolázott beszélőkhöz kötődnek*, újságírókhoz, közigazgatási, oktatási szakemberekhez, fordítókhöz stb. A kevésbé iskolázott emberek nemigen fordulnak a Grammához tanácsért, így e réteg nyelvi problémáit a szakemberek jelenleg még kevésbé ismerik.

A nyelvi problémák köre

1. A nyelvmenedzselés-elmélet *a legkülönbélebb típusú* problémák kezelését magára vállalja, *nemcsak a nyelvi rendszerrel* kapcsolatosakkal foglalkozik, hanem a *diskurzusokat, az udvariasságot, a kontaktushelyzetekben való kommunikálást, a nyelvoktatást, a nyelvi törvényhozást* stb., stb. érintőkkel is. E megközelítés arra ösztönzi a kutatókat, hogy komplex módon lássák és láttassák a nyelvi helyzetet, és azt részletesen tárják föl. Mivel a nyelvmenedzselés-elmélet érdeklődési körébe tartozó nyelvi problémák nagyon sokfélék, és számuk is nagy, szükség van *fontossági sorrendjük* felállítására. Azt is világossá teszik az elmélet hívei, hogy nem minden problémát lehet, sőt nem is *kell* mindegyiket megoldani.

2. A nyelvtervezés mint korpusztervezés inkább csak a *nyelvi rendszerrel* kapcsolatos problémákkal foglalkozik, mint státusztervezés pedig a *nyelvi törvényhozás* és a *nyelvoktatás* kérdéseivel is, ám csekély figyelem irányul a diskurzusokban jelentkező sajátos problémákra, a kontaktushelyzetből adódó mindennapi nehézségekre stb. A nyelvtervezés tehát a nyelvi problémát a nyelvmenedzselésnél szűkebben értelmezi. Természetesen a nyelvtervezés is *súlyozza a problémákat*, hiszen arra, hogy egy társadalom minden nyelvi problémáját valaha is sikerüljön megoldani, nincs és soha nem is lesz lehetőség.

3. A létező magyar nyelvművelés – amint fentebb megállapítottuk – általában nem megoldja, hanem gerjeszti a nyelvi problémákat, nem számítva a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtechnológiai és Élőnyelvi Osztályának keretein belül működő Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Munkacsoport munkáját, amely gyakorlatias céljaiból, valamint munkatársainak korrekt nyelvszemléletéből következően hasznos és értelmes problémamegoldó tevékenység. Ha a nyelvőrök foglalkoznának azzal a kérdéssel, hogy az általuk problematikusnak vélt jelenségek mekkora gondot okoznak a hétköznapi beszélőknek, valószínűleg az derülne ki, hogy *az utca emberének legtöbb nyelvhelyességi kérdésnek még a létezéséről sincs tudomása, de nem túl sokat ismernek ezek közül az iskolázott beszélők sem*, így ezek szerencsére nem is okozhatnak nekik problémát. (A nyelvhelyességi kérdésekkel ebből a szempontból a negyedik fejezetben foglalkozunk.)

4. A Gramma Nyelvi Iroda eddig a nyelvi problémáknak viszonylag *szűkebb körével* találkozott, nagyjából olyan típusú problémákat oldott meg, mint amilyenekkel a nyelvtervezés foglalkozik, vagyis túlnyomórészt – bár nem kizárólagosan – *korpuszalakítási* problémákat. Ugyanakkor, amennyiben az emberek más típusú problémákkal is fordulnának a Grammához, a Gramma munkatársai természetesen nem zárkoznának el az ezekkel való foglalkozástól sem.

A kedvezően értékelt normasértések

1. A nyelvmenedzselés-elmélet tekintettel van a kedvezően értékelt normasértésekre is, így pl. a különféle *presztízsváltozatokra*, amelyek természetesen semmilyen szempontból sem minősíthetők nyelvi problémáknak, viszont *segíthetik bizonyos problémák megoldását*. A beszélők nemegyszer azért javítják magukat, hogy közelítsenek az általuk nagyra becsült, nagy presztízzsel rendelkező, csodált nyelvváltozathoz, miközben az eredetileg használt formát nem feltétlenül tartják helytelennek.

2. A nyelvi presztízs kérdése a nyelvtervezésben is fontos szerepet játszik, olyannyira, hogy – amint említettük – a nyelvtervezés szakemberei egyik fontos részterületként különítik el újabban a *presztízstervezést*. Egy olyan nyelvváltozatot például, amely a társadalom alacsony presztízsű beszélőihez (pl. az iskolázatlan emberekhez) kötődik, nemigen lehet elterjeszteni a társadalom magas presztízsű beszélőinek körében (pl. az iskolázott beszélők közt), és ugyanez érvényes mikroszinten is: egy-egy olyan konkrét nyelvi formát, amely a közösség tudatában alacsony presztízsű beszélőkkel asszociálódik, nem nagyon lehet elterjeszteni a magas presztízsű beszélők körében. Ezért – ha az adott nyelvváltozat vagy konkrét nyelvi forma elterjesztése fontos – először valamiképpen a *presztízsvizonyokat kell megváltoztatni*, ami nem könnyű feladat.

3. A nyelvművelés Lőrincze-féle liberális irányzata szorgalmazta a „pozitív nyelvművelést”, a nyelvi értékekre való rámutatást, az erre irányuló nyelvi ismeretterjesztést, ám a gyakorlatban ez a megközelítés a korábbi időszakokban kevésbé érvényesült. Jelenleg – alighanem a nyelvművelést ért kritikák következtében – *mintha gyakrabban foglalkoznának a nyelvművelők példaadás céljából pozitívan értékelt nyelvi jelenségekkel*, ami mindenképpen üdvözlendő fejlemény.

4. A Gramma Nyelvi Irodában dolgozó szakemberek a nyelv alakításban fontos szerepet tulajdonítanak annak a ténynek, hogy *a magyarországi standardnak igen nagy a tekintélye a szlovákiai magyar beszélők szemében*. Az egyszerű, laikus nyelvmenedzselés gyakran áll egyszerűen abból, hogy a beszélő a helyi formát a magyarországi – vélt vagy tényleges – standard megfelelőjével helyettesíti (gyakori probléma viszont, hogy a beszélők nem ismerik a magyarországi úzust). A szervezett menedzselés a Grammában *a nyelvművelők által is hirdetett „egy magyar nyelv van” elvéből indul ki*, ami azt jelenti, hogy a Gramma munkatársai több kínáló változat esetében hacsak lehet – persze sokszor nem lehet – *a magyarországi standard forma szlovákiai használatát szorgalmazzák, legalábbis formális kontextusban*.

A nyelv alakítás szintjei

1. A nyelvmenedzselés-elmélet a nyelv alakításnak három szintjét különbözteti meg: a mikroszintet, a mezoszintet és a makroszintet. A mikroszintet az *egyes beszélők, családok, kisebb informális társadalmi csoportok* alkotják; a mezoszinten a *kulturális, szakmai és más szövetségek, gazdasági szervezetek, sajtó, nevelési és oktatási intézmények, helyi és regionális önkormányzatok* helyezkednek el; makroszintű nyelv alakítást folytatnak a *kormányzatok és a nemzetközi szervezetek* (ET, EBESZ, az EU szervei stb.). E szinteken meg lehetőségek eltérő nyelv alakítási stratégiák érvényesülnek, mivel a problémák is, amelyeket meg

kell oldaniuk, sok esetben jelentősen különböznek. A nyelvmenedzselés-elmélet számára a három szint egyformán fontos.

2. A nyelvtervezés problémamegoldó tevékenysége a *makroszintre támaszkodik*, vagyis a nyelvtervezők elsődlegesen országos hatókörű intézmények segítségével végzik munkájukat, elsősorban olyan problémákkal foglalkoznak, melyek ezen a szinten oldhatók meg.

3. A nyelvművelés mindhárom szinten tevékeny. *Makroszintű* tevékenységére jó példa volt az ún. *reklámtörvény szorgalmazása*, melynek segítségével az idegen szavak terjedésének szerettek volna a nyelvőrök „gátat vetni”. A nyelvművelő intelmek terjesztésének leghatékonyabb színtere az *oktatás*, ahol a nyelvőrök egyrészt a tankönyvek, másrészt a pedagógusképzés révén érvényesítik – sajnos többnyire egyáltalán nem pozitív – befolyásukat, formálják – sajnos nagyon gyakran inkább deformálják – a felnövekvő nemzedékek nyelvi tudatát. Ugyanakkor a nyelvművelés a nyelvészeti képzettség nélküli, de annál lelkesebb önkéntes nyelvművelők, valamint az anyanyelvi mozgalom révén az *alacsonyabb szinteket* is megcélozza.

4. A Gramma Nyelvi Iroda maga *mezoszintű intézménynek* tekinthető, bár a szlovákiai magyar közösség viszonylatában „központi” szerepű. A *hivatali kétnyelvűség szorgalmazásában* mezoszinten mozog, a helyi és regionális önkormányzatok, ill. közigazgatási szervek szintjén. Ugyancsak ehhez a szinthez kötődik az *iskolák számára nyújtott nyelvi tanácsadása*, az oktatási terminológia fejlesztése, a kétnyelvű iskolai dokumentáció elkészítése stb.

Tevékenységek

1. A különféle szintű és jellegű problémák megoldása különböző tevékenységi típusokat igényel. A nyelvmenedzselésben az alapvető kettősséget az egyszerű és a szervezett menedzselés alkotja. Az egyszerű menedzselés egyénhez vagy informális csoporthoz kötődik, és sokszor csak egy adott kommunikációs aktusra vonatkozik (de lehet nagyobb kihatású is, pl. a névadás vagy az iskola tannyelvének megválasztása a gyermek számára); ezzel szemben a szervezett menedzselés szervezethez, intézményhez, hatósághoz kötődik, s többnyire nem csupán egyetlen adott kommunikációs aktusra vonatkozik, hanem eleve nagyobb kihatású kíván lenni.

A nyelvmenedzselés tehát a problémák megoldását nem csak szervezeten, a legmagasabb szinten képzelel el, hanem „lehatol” a hétköznapi emberek konkrét diskurzusainak szintjéig, és természetes módon számol (kisebb) közösségi, sőt egyéni megoldásokkal is. Az egyszerű ↔ szervezett menedzselésen kívül a nyelvmenedzselő tevékenység többféle dichotómiával is megragadható: ilyen a laikus ↔ szakértői menedzselés; a tudattalan ↔ tudatos menedzselés; az egyedi probléma menedzselése ↔ tipikus probléma menedzselése; a diskurzus javítása ↔ nyelvi változás előidézése.

Mivel a nyelvi problémák, ahogy fentebb láttuk, különböző szinteken keletkeznek, megoldani is különböző szinteken kell őket. Így aztán a nyelvi menedzselési folyamat „kimenete” nem csupán (és nem elsősorban) *kézikönyv*, *szótár*, esetleg *nyelvtan* lehet, az akciótér az *önkorrekciótól* kezdve a *nyelvi reformjavaslatokig* több szinten és többféle módon is megvalósulhat.

2. Ha a nyelvtervezést az előbb említett kettősségek szempontjából szeretnénk jellemezni, azt mondhatjuk, hogy az mindenképpen szervezett tevékenység, nem pedig egyé-

ni; szakértői, és semmiképpen sem laikus; tudatos, és nem tudattalan; tipikus, és nem egyedi problémára irányuló; nem csupán a diskurzusokat akarja megváltoztatni, hanem nyelvi változásokat kíván előidézni.

A nyelvtervezés feltételezi a *felülről történő irányítást*: a nyelvtervezők szerint a nyelvtervezés (a nyelv tervezése) egyfajta objektív, technikai diszciplína. A nyelvtervezés ilyen értelemben sokkal egyoldalúbb, mint a nyelvmenedzselés.

A nyelvtervezés egyik kiemelkedő szakembere a kodifikálót *nyelvmérnök*nek nevezi; egy másik mértékadó egyénisége pedig a „nyelvi tervezés” terminusról azt állapítja meg, hogy az a nyelvi problémák megoldásának szervezett tevékenységére utal, tipikusan állami szinten.

3. Az akadémiai nyelvművelés szervezett tevékenység, de van ún. laikus és írói nyelvművelés is, amely kevésbé szervezett; az egyes nyelvművelő kiadványok értékítéletei eléggé összehangolatlanok. A nyelvművelés továbbá büszke arra, hogy tudományos tevékenység, vagyis szakértőinek prezentálja magát, ugyanakkor közismert, hogy még az akadémiai nyelvművelők nyelvvel kapcsolatos nézetei is nagyon sokszor a laikusokéira jobban hasonlítanak, mint a szakemberekéire. A nyelvművelés ugyan tudatos tevékenység, ám a nyelvművelők értékítéletei gyakran önkényesek, nem épülnek tudatos, kidolgozott értékrendszerre. A nyelvőrök egyedi nyelvbotlásokat éppúgy szóvá tesznek, mint tipikus problémákat; ez önmagában nem lenne baj, viszont az már igen, hogy *a kettő közt legtöbbször nem tesznek különbséget*. A nyelvművelés számára a diskurzusok javítása eszköz a nyelvi célok megvalósításához, ill. a nyelvművelés hasznosságának bizonyításához.

4. A Gramma Nyelvi Iroda tevékenysége *ugyanúgy jellemezhető az említett kettősségek szempontjából, mint a nyelvtervezésé*, ugyanakkor az iroda munkatársai tisztában vannak az *egyszerű menedzselés fontosságával*, kutatóként ezzel is foglalkoznak, saját tevékenységükben egyre jobban számolnak vele, mint egy olyan szinttel, amelyet érdemes figyelembe venni saját nyelvvalakítási döntéseik meghozatalában.

A nyelvvalakítás folyamata

1. A nyelvmenedzselés-elmélet a problémakezelési folyamat négy fázisát különbözteti meg: 1. a beszélők a kommunikáció során észlelik a normától való eltéréseket (noting); 2. kedvezőtlenül vagy kedvezően értékelik ezeket az eltéréseket (evaluation); 3. cselekvési tervet készítenek (adjustment design); 4. megvalósítják a cselekvési tervet (implementation). Ehhez még célszerű volna hozzátenni egy 5. pontot is: a visszacsatolást (feedback), amely egy újabb problémakezelési folyamatot indíthat meg abban az esetben, ha kiderül, hogy a) a nyelvi problémát nem sikerült (megnyugtatóan) megoldani; b) sikerült ugyan (megnyugtatóan) megoldani, ám ennek következtében egy újabb megoldandó nyelvi probléma jött létre.

Ez a fázis voltaképpen azonos az 1. fázissal, az eltérés észlelésével – azokban az esetekben, amikor *van* eltérés, vagyis szükség van újabb menedzselési folyamatra.

A nyelvmenedzselés fent vázolt folyamata bármikor megszakítható: pl. a problémát az interakció résztvevői érzékelik és értékelik is, de nem tartják fontosnak, hogy továbbra is foglalkozzanak vele (pl. a beszélőt letegezi egy eladó, őt ez zavarja, de nem szól neki), vagy kidolgoznak ugyan akciótervet, de az nem valósul meg; így a történelemből több példa is van arra, hogy kiválóan kidolgozott tervezetek a megfelelő feltételek hiányában sohasem váltak

valóra (pl. számos mesterséges nyelvet alkottak az emberek, de ezek közül a legtöbb soha nem terjedt el szélesebb körben).

2. A nyelvtervezésben Einar Haugen és Jiří V. Neustupný modelljei ismeretesek, amelyeket főntebb már bemutattunk.

Haugen modellje négyfajta tevékenységgel számol: 1. szelekció (norma kiválasztása), 2. kodifikáció (a kiválasztott nyelvváltozat normájának rögzítése), 3. implementáció (a kiválasztott norma elterjesztése), 4. elaboráció (a standard funkcionális hatókörének kiterjesztése); ezek – amint említettük – nem az egyes problémák megoldásának mozzanatai, hanem a standard nyelvváltozat kodifikálására és fejlesztésére irányuló problémakomplexum megoldásának fázisai.

Neustupný modellje négy nyelvtervezési (nem nyelvi!) problématípust nevez meg, és ezekhez rendel tevékenységfajta: 1. a szelekció problémáját *politikai döntésekkel* lehet megoldani; 2. a stabilitás eléréséhez *kodifikációra* van szükség; 3. a bővítés problémája *kidolgozás* révén oldódik meg; 4. a differenciáció megvalósulása *művelés* révén történik. Mindkét modellnek folyamat jellege is van, ami a nyelvmenedzselési folyamattal rokonítja.

Haugen modelljének három eleme, a szelekció, a kodifikáció és az elaboráció a cselekvési terv kidolgozásához tartozik, az implementáció pedig természetesen a cselekvési terv megvalósulását jelenti. Neustupný modelljének mind a négy mozzanata a cselekvési terv kidolgozásához és a cselekvési terv megvalósításához tartozik.

3. A magyar nyelvművelésben nem ismeretesek a fentiekhez hasonló modellek, s a nyelvművelő tevékenység egyes mozzanatait nem is szokás egymástól elkülöníteni és vizsgálni. A nyelvőr tevékenységben ugyanakkor jól elkülöníthetőek a nyelvmenedzselési folyamat egyes állomásai: 1. a nyelvművelő eltérést észlel a standard nyelvi normától; 2. ezt az eltérést a legtöbb esetben „zsigerből”, alapbeállítódásának megfelelően negatívan értékeli; 3. ahelyett, hogy értelmezné, feltárná mozgatórugóit, figyelembe véve a beszélő szándékát és a konkrét beszédhelyzetet, „cselekvési tervet” készít, azaz megtalálja azt az egy vagy több nyelvi formát, amellyel a „nyelvhelyességi hibát” helyettesíthetőnek véli, továbbá eldönti, hogy nyelvművelő cikket ír-e vagy más módon fejezi ki az adott formával kapcsolatos nemtetszését, és próbálja meg rávenni a beszélőket a kifogásolt szó, kifejezés, nyelvtani jelenség stb. mellőzésére; 4. megvalósítja a cselekvési tervet, azaz tipikus esetben ír egy nyelvművelő cikket, melyben bemutatja a hibáztatott jelenséget, és arra biztatja az olvasóit, hogy azt valami más nyelvi formával helyettesítsék.

A nyelvi problémák tágabb összefüggésbe helyezése

1. A nyelvmenedzselés-elmélet kidolgozói hangsúlyozzák, hogy a nyelvmenedzselésnek tekintettel kell lennie az érintett közösség *kommunikációs problémáira*, azoknak pedig *társadalmi-gazdasági meghatározóik* vannak. Ennek hiányában ugyanis a nyelvmenedzselők akciótervei kudarcra vannak ítélve. Ha például egy nyelvi forma tökéletesen biztosítja a hatékony kommunikációt, s minden szempontból megfelel a vele szemben támasztott beszélői követelményeknek, a beszélőket nehéz rávenni, hogy lemondjanak róla (pl. purista vagy más, a kommunikáción kívül álló indíttatásból). Ugyanakkor hiába nem megfelelő pl. egy nyelvváltozat, a nyelvmenedzselés sikere bizonytalan, ha a menedzselők nem élvezik az adott közösség bizalmát vagy nem állnak rendelkezésre számukra a szükséges anyagi eszközök a menedzselés eredményeinek implementálására.

2. A szűken vett nyelvi problémák kommunikációs és társadalmi-gazdasági hátterével természetesen a nyelvtervezés szakemberei is tisztában vannak, ezek nélkül tevékenységük nem is lehetne sikeres. Azt, hogy a nyelvtervezők tervezeteik kidolgozásában a realitás talaján maradjanak, nagyban elősegíti a *hatóságokkal való együttműködésük*. A nyelvtervezők is nagy gondot fordítanak a nyelvtervezés eredményeinek implementálására, melynek során nem lehet nem számolni az implementálást befolyásoló társadalmi és gazdasági tényezőkkel.

3. Mivel a nyelvművelés nagyon gyakran strukturális alapon pécéz ki nyelvi formákat, ezek a formák *eredendően „helytelenek”*, „helytelenségüket” nem befolyásolja az, hogy gátolják-e a hatékony kommunikációt vagy sem, s az sem, hogy a közösségben jószerivel ismeretlenek-e vagy ellenkezőleg, nagymértékben elterjedtek. A „helytelenség” strukturális meghatározottságához hasonlóan a *hagyományörzés indítéka is a kommunikációs és társadalmi-gazdasági meghatározók figyelembevétele ellen szól*, hiszen az „ösi” formák értékét a nyelvörök szemében nem befolyásolja az, hogy használatuk gátolja-e vagy segíti a kommunikációt, s természetesen az sem, hogy a nyelvközösségben az adott formát kevesen használják-e vagy sokan.

Ugyanakkor a nyelvi valóságot a nyelvművelők sem hagyhatják teljesen figyelmen kívül, így *a korábban helytelenített új nyelvi formákat később, miután elterjednek a nyelvközösség jelentős részében, már enyhébben ítélik meg*, idővel pedig nemegyszer *végképp felhagynak üldözésükkel*.

4. A nyelvmenedzseléshez és a nyelvtervezéshez hasonlóan a Gramma Nyelvi Iroda nyelvalkító tevékenysége is maximálisan *számol a nyelvalkító lépések kommunikációs hátterével és társadalmi-gazdasági meghatározottságával*. Például a magyarországi formák előnyben részesítésének a helyi kontaktusváltókkal szemben nemegyszer gátat szab az, hogy a magyarországi formák a helyi beszélők számára félreérthetőek. Azt sem nehéz a Gramma munkatársainak felmérniük, hogy milyen tényleges lehetőségei vannak a javasolt formák implementációjának. A kisebbségi nyelv hivatalos, ill. közéleti színtereken való terjesztésében a Gramma a *magyar többségű helyi és regionális önkormányzatokra* támaszkodik leginkább, ill. azokra a *helyi és regionális államigazgatási szervekre*, amelyekben a *munkatársak magyar nemzetiségűek*, és így érdekeltek a magyar nyelv pozíciójának erősítésében.

Értékorientáltság

1. A nyelvmenedzselés a résztvevők érdekei által meghatározott, explicit módon kifejezett *értékekre* épül. Mivel a különböző társadalmi csoportoknak eltérő, egymással nemegyszer szembenálló érdekeik vannak, „*semleges*”, „*érdekmentes*” vagy „*közérdekű*” nyelvalkítás *nem létezik*. A nyelvmenedzselés-elmélet kidolgozói fontosnak tartják annak feltárását, hogy a laikus beszélők és a nyelvészek nyelvi értékítéleteit milyen érdekek befolyásolják. A nyelvmenedzselés elméletétől tehát *nem idegen a nyelvi jelenségek értékelése*, azaz annak tisztázása, *mit és miért tartanak jónak a beszélők, ill. maguk a nyelvmenedzselők* egy-egy diskurzusban, egy-egy nyelvváltozatban vagy „a nyelvben” magában. Fontos kiemelni, hogy a nyelvmenedzselésben *a hétköznapi beszélők nyelvi értékelő tevékenysége is helyet kap*, nemcsak a szakembereké.

2. A nyelvtervezés is *értékekre épül*, ezek viszont *nincsenek explicit módon kifejtve*, rejtetten érvényesülnek, azt sugallva, hogy ezek az értékek *magától értődőek, egyetemesek, közmegegyezésen alapulnak, megkérdőjelezhetetlenek, sőt megváltoztathatatlanok*. Ez a meg-

közelítés teljesen természetesnek hatott a kommunista diktatúra időszakának magát monolitikusnak tekintő társadalmában, ám anakronizmusnak látszik a mai plurális világban. A nyelvtervezők nem tartják fontosnak, hogy a nyelvi értékítéletek mögött álló érdekekkel foglalkozzanak, mivel *saját értékrendszerüket egyetemesnek vélik*, ebből következően pedig a többit nem tartják megfelelőnek.

Ami a konkrét nyelvi formák értékelését illeti, a nyelvtervezés természetesen erre épül, hiszen az ilyen értékelés nélkül a nyelvi változások befolyásolásának nem volna értelme. Ugyanakkor *az értékelés szűkebb körű, mint a nyelvmenedzselésben*, a laikus beszélő nyelvi értékítéletei nem kapnak benne jelentős szerepet.

3. A nyelvművelés éppúgy *kifejtetlen, rejtetten érvényesülő értékekre épül*, s éppúgy *nem reflektál ezekre az értékekre* és a mögöttük meghúzódó *érdekekre*, mint a nyelvtervezés. A nyelvművelés *állandóan értékeli* a nyelvi jelenségeket (többnyire negatívan), ám nem valamilyen stabil értékrendszer alapján, hanem *hol ilyen, hol amolyan értéket kiragadva*. A nyelvművelők következetlenül hivatkoznak különféle, gyakran egymásnak ellentmondó kritériumokra, főleg strukturalista, ill. purista jellegűekre; ennek következtében intelmeik is következetlenek.

Például az *elintézést nyer, megrendezésre kerül*-féle ún. terpeszkedő kifejezések azért rosszak, mert nem olyan tömörök, mint az *elintézik, megrendezik*-féle formák, ugyanakkor a *nagymos, megszakért*-féle igei elvonások hiába tömörök, a nyelvőrök mégis a *nagymosást végez, szakértői véleményt fogalmaz meg*-féle „terpeszkedő kifejezések” használatát szorgalmazzák, strukturális okokból és konzervatív beállítódásukból kifolyólag.

A nyelvművelés értékelő tevékenységének további jellemzője, hogy a nyelvőrök rendszerint *nem tesznek különbséget a nyelvi (nyelvrendszerbeli) jelenségek értékelése és a nyelvi produktumok (diskurzusok) értékelése közt*. A negatív értékelések *megbélyegző jellegűek*: nemcsak a *nyelvi jelenségek* bélyegződnek meg, hanem a *nyelvváltozatok* is, amelyekben előfordulnak, közvetve pedig azok a *beszélők* is, akik ezeket a nyelvváltozatokat használják.

A nyelvészeti végzettséggel nem rendelkező személyek, különösen olyanok, akiknek más területen tekintélyük van (írók, tudósok), előszeretettel nyilvánítanak véleményt nyelvi kérdésekben, s a hivatásos nyelvművelőkkel azonos tekintéllyel lépnek föl (sőt sokszor azoknál határozottabban és türelmetlenebbül fogalmazzák meg álláspontjukat). Ezeket a véleményeket a hivatásos nyelvművelők *nem adatforrásként kezelik, hanem maguk is szívesen idézik*. Azt is mondhatjuk, nemegyszer velük végeztetik el a „piszkos munkát” – olyan véleményeket „fogalmaztatnak meg” velük, amiket ők maguk már nem engednek meg maguknak, tudván, hogy azok már nem szalonképesek a tudományban. (A harmadik fejezetben erre példát is hozunk, Kodály Zoltántól.)

Saját metaforájuk szerint a laikus nyelvművelők a nyelvművelés „könnyűlovassága”, amely nyilván oda is eljut, ahova a „hadvezérek” nem merészkednek be.

4. A Gramma Nyelvi Irodában működő szakemberek sem foglalkoztak a korpuszalakítás elveit meghatározó értékekkel, föltételezték, hogy ezen a területen konszenzus van. A nyelvmenedzselés-elmélettel való megismerkedésnek köszönhetően tudatosult bennük, hogy *az ő nyelvalakító tevékenységük sem objektív, nem szolgálja egyformán az egész szlovákiai magyar beszélőközösség érdekeit*. A Gramma nyelvalakító tevékenységének elvei elsősorban a *középosztály* érdekein alapulnak, és főként a *nagyobb mobilitással rendelkező*, ill. *Magyarországhoz erősen kötődő* rétegek érdekeit szolgálják. – Ami a konkrét nyelvi jelenségek értékelését illeti, a mögöttük álló értékrendszer alapos feltárása és közzététele még várat magára.

Nyelvalakítás és hatalom

1. A nyelvmenedzselés-elmélet azon a feltételezésen alapul, hogy a nyelvmenedzselési folyamat résztvevőinek nemcsak hogy eltérőek az érdekeik, hanem abban is különböznek egymástól, *milyen mértékű politikai, gazdasági, katonai, társadalmi, kulturális stb. hatalommal rendelkeznek*. Minél nagyobb egy csoportnak a hatalma, annál alkalmasabb arra, hogy keresztülvigye az elképzeléseit, és olyan menedzselési lépéseket hajtson végre, amelyek főleg az ő érdekeit szolgálják. A nyelvmenedzselés-elmélet különbséget tesz egyrészt a hatalom különféle formái közt (pl. politikai, gazdasági, katonai, társadalmi, kulturális), másrészt a hatalom különböző szintjei (helyi, regionális, országos) között.

2. A nyelvtervezést irányító szakemberek *úgy gondolják magukról, hogy az egész társadalom érdekeit képviselik*, és ennek megfelelően mintegy az egész társadalom nevében járnak el – kérdéses azonban, honnan ered ez a szerepük, legitimációjuk. Mivel a nyelvtervezők – céljaiknak megfelelően – tevékenységüket sok esetben valamely *államhatalmi szerv* megbízásából végzik, emellett valamilyen *tudományos testülethez* (leginkább tudományos akadémiához) is kötődnek, ilyenkor megfelelő hatalmuk és tekintélyük is van ahhoz, hogy munkájuk eredményeit implementálják.

3. A nyelv művelők is a nyelvtervezőkhöz hasonlóan vélekednek társadalmi szerepükről, csak ők emezeknél is inkább *„a nemzet” érdekeit kívánják képviselni*, ezen felül pedig *erkölcsi tekintélyi pozícióba* is helyezik magukat (pedig erre még kevésbé van jogalapjuk, mint arra, hogy „a nemzet” érdekeit képviseljék). A magyar nyelv művelésre minden korban jellemző, hogy *keresi az államhatalom kegyeit*, kiszolgálja annak érdekeit, hogy ily módon minél nagyobb befolyásra tegyen szert.

4. A Gramma Nyelvi Iroda munkatársai a hatalom kérdéseivel nap mint nap szembe-sülnek. Tudatában vannak annak a ténynek, hogy *állami szinten a szlovákiai magyar beszélőközösség nem rendelkezik politikai hatalommal, s nagyon csekély a gazdasági hatalma. Helyi és részben regionális szinten* viszont, a demokratikus társadalmi berendezkedésnek, az öngazgatási rendszernek köszönhetően *olyan hatalmuk van, amilyen nem volt a rendszerváltás előtt*. Azt is világosan látják, hogy a szlovákiai magyar beszélőközösségen belül a szlovákiai magyar politikusokon kívül *a műveltségi elit is rendelkezik bizonyos hatalommal*: van némi befolyása a tömegtájékoztató eszközökre, a kultúrára, s csekély mértékben az oktatáspolitikára is stb. Ez a hatalom megmutatkozik a nyelvvalakítás képességében is. Az elit mindig hajlamos saját érdekeit osztársadalmi érdekként beállítani, és ezzel „láthatatlanná tenni” más rétegek érdekeit. A nyelvmenedzselés elméletének köszönhetően tudatosultak ezek a problémák a Gramma munkatársaiban, akik ennek következtében érzékenyebbé váltak más társadalmi rétegek érdekei iránt.

A nyelvi problémák feltárása

1. Az a tény, hogy a nyelvmenedzselés a nyelvi problémák kijelölésében a hétköznapi beszélőből indul ki, szükségessé teszi, hogy a szakemberek *föltárják* a különböző szinteken keletkező nyelvi problémákat, az *egyéni beszélők* problémáitól kezdve, a *családokban* kelet-

kező problémákon, az *informális kisközösségekben*, a különféle nagyságú *szervezetekben* stb. keletkező problémákon keresztül egészen az *össztársadalmi problémákig*.

A problémaelemzés és -megoldás az *egyszerű menedzselésből indul ki*, vagyis a hétköznapi beszélőknek azokból a tevékenységeiből, amelyeket a konkrét diskurzusokban létrejövő mikroproblémák megoldására alkalmaznak. Ez a megközelítés *realista* (valódi nyelvhasználati problémákból indul ki, nem a nyelvi szerkezet álproblémáiból) és *demokratikus* (főleg az egyszerű beszélőkre irányul), emiatt pedig különösen alkalmas a kisebbségi közösségek nyelvi problémáinak megoldására.

2. A nyelvtervezés *nem támaszkodik a hétköznapi beszélők megoldásaira*. Szemben a nyelvmenedzseléssel, amely „alulról fölfelé” halad a nyelvi problémák feltárásában, a nyelvtervezés ellenkező, „felülről lefelé” *irányultságú*, a felső szinten is észlelhető nyelvi problémákból indul ki, azokat ismeri, és azokat is akarja megoldani, arra számítva, hogy ezzel megoldódnak az alacsonyabb szinten jelentkező nyelvi problémák is. Mivel ez természetesen nem mindig van így (sőt: sokszor nincs így), a nyelvtervezés számos problémát megoldatlanul hagy.

3. A nyelvművelés – ahogy mondtuk – eleve nem foglalkozik a nyelvi problémák megoldásával, *inkább gerjeszti őket, semmint megoldaná*. Nem is érdekelt a tényleges nyelvi problémák feltárásában, mivel nem a problémamegoldást tekinti elsődleges feladatának. A Nyelvművelő kézikönyv és Nyelvművelő kézisztár nagyon kevésbé segíti a beszélőt abban, hogy a kommunikációs helyzetnek megfelelően, hatékonyan kommunikáljon, a célja sokkal inkább az, hogy rávegye őt bizonyos szavak, kifejezések, nyelvtani jelenségek kerülésére. Más a helyzet a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtechnológiai és Élőnyelvi Osztályának keretein belül működő Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Munkacsoport által végzett nyelvi közönségszolgálatnál, amely valószínűleg reális és hasznos tanácsokat ad a hozzánk fordulóknak.

Ez a vélemény a tanácsadásban részt vevő munkatársakkal való személyes ismeretségen alapul, nem azon, hogy empirikusan vizsgálatok folytak volna a tanácsok korrektségének megállapítására. A munkatársak személye, szakképzettségük és szemléletük a garancia arra, hogy ez a tevékenység korrekt.

4. A Gramma Nyelvi Iroda munkatársai *a nem nyelvész beszélők problémáiból indulnak ki*, igaz, ezek többnyire – nem számítva a közigazgatás szakembereit – *hivatásos beszélők* (újságírók, politikusok, tanárok, fordítók): ők fordulnak leggyakrabban kérdésekkel és kérésekkel a Grammához. Ugyanakkor a Gramma Nyelvi Iroda munkatársai nekifogtak a nyelvi problémák különféle típusai feltárásának, és tervbe vették egy *nyelviprobléma-adatbázis* létesítését az irodában. A tervek szerint ez az adatbázis elsősorban a *hétköznapi beszélők* nyelvi problémáit fogja tartalmazni.

Nyelvalakítási stratégia és nyelvi egység

1. Míg a modernizáció időszakában a standardizálás célja a nemzeti és állami egységet szimbolizáló nyelvi egység megeremtése, ill. – ha már alapvetően megvolt – megerősítése volt, napjainkban a hangsúly áttevődik *a nyelvi sokféleség megerősítésére*, mind a nyelvközösségen belül, mind pedig nyelvközi viszonylatban. Ezzel együtt az elvont „nemzet” érdekeivel szemben a hétköznapi beszélők érdekei kerülnek előtérbe. A nyelvmenedzselés elmélete tudatos alakítója kíván lenni ennek a folyamatnak, melynek bizonyos aspektusait *destandardizáció* néven ismerjük.

2. A nyelvtervezés *a modernizáció időszakában* érvényesülő céloknak megfelelően – egy nyelven belül – a *nyelvi egységet szorgalmazta*. A nyelvtervezők legfőbb tevékenysége a standard nyelvváltozat létrehozása, normájának stabilizálása és a standard elterjesztése volt a nyelvhasználat különféle színterein. Ugyanakkor tudni kell, hogy a nyelvtervezők ezt a munkát sok esetben többnyelvű környezetben végezték, ahol egynél több nyelv helyzete szorult rendezésre, szabályozásra. *Több nyelv viszonylatában* a nyelvtervezők tevékenysége a *nyelvi sokféleség megerősödését* célozta.

3. A nyelvművelésre még a nyelvtervezésnél is jellemzőbb a *standardközpontúság*, csak ez – monolitikus szemlélete miatt – sokkal kevésbé látszik, mint a nyelvtervezés esetében. „A nyelv” és „a standard” sok nyelvművelő számára annyira egy, hogy *a standard „művelését” talán maguk is „a nyelv művelésével” azonosítják*. Egy nyelven belül a magyar nyelvművelés így módon *a nyelvi egység szorgalmazója*; nemcsak a rendszerváltás előtt, hanem ma is hevesen ellenzi a standard norma „fellazítását”. Fő „érvük” az egy nyelven belül sokféleség megerősítése – pl. a magyar nyelv többközpontúságának elismerése – ellen, hogy ez „veszélyezteti a magyar nyelv egységét”, és „nyelvi különfejlődéshez” vezet. Ugyanakkor a nyelvészek meggyőzően mutattak rá arra, hogy *a magyar nyelv állami változatainak szétfejlődése nem a jövőben fog bekövetkezni*, ha figyelmen kívül hagyjuk a nyelvőrök intelmeit, hanem már *jelenleg is folyamatban van*, ráadásul ez a folyamat *szükségszerű és elkerülhetetlen*. Ám a szétfejlődés nem a magyar nyelv leépülésének, hanem épp az új helyzethez való alkalmazkodásának, azaz életképességének a bizonyítéka.

A nyelvművelést *nem érdeklik a többnyelvűségi helyzetből adódó problémák*, a magyar beszélők egyharmadának ilyen jellegű nyelvi problémáit folyamatosan nemlétezőnek tekinti. Sőt: *a kisebbségi magyarok többségi nyelvének az anyanyelvükre gyakorolt hatásával sem foglalkozik* a magyarországi nyelvművelés (a határon túli igen, de elavult szemlélete miatt nincs ebben sem sok köszönet). Ez a problematika teljes mértékben hiányzik a Nyelvművelő kézikönyvből és a rendszerváltás után már két kiadásban megjelent Nyelvművelő kézikönyvből is.

4. A Gramma Nyelvi Iroda tapasztalati, *empirikus tényként fogadja el a magyar nyelv – ezen belül a magyar standard – többközpontúságát*, azt a tényt, hogy a magyar nyelvnek némileg eltérő standard változatai használatosak Magyarországon és az egyes határon túli régiókban. A határon túli standard nyelvváltozatok elemeinek kodifikálása *destandardizáció*; ez a tevékenység tehát leginkább a *nyelvmenedzselés* megközelítésével van összhangban. A nyelvművelők érvelésével szemben a Gramma azt a főntebb ismertetett, empirikus adatokkal is alátámasztható nézetet fogadja el, mely szerint a magyar nyelv Trianon óta és annak következtében folyamatosan szétfejlődik, és ez szükségeszerű. A kisebbségi magyar régiókban a magyar standard és a regionális beszélt nyelvi változatok közt *hasonló a viszony, mint a diglossiahelyzetekben az „emelkedett” és a „közönséges” kód között*. *A nyelvi egység nincs veszélyben, de másképp kell felfogni, mint ahogy azt a nyelvművelők fogták föl*. A Gramma munkatársainak ezt a megközelítést épp *a hétköznapi beszélők érdekei motiválják*, vagyis a Gramma ez irányú tevékenysége is leginkább a *nyelvmenedzselés* keretein belül írható le és értelmezhető.

Összegzés

Ebben a fejezetben a nyelv alakítás három fontos irányzatát tekintettük át. Mind a három jelen van a mai modern nyelv alakításban; a magyar nyelvterületen a *nyelvművelés* a legismertebb, de sok tevékenység, amelyet a laikus közvélemény nyelv művelésnek tart, sokkal inkább tekinthető *nyelvtervező* tevékenységnek. A nyelvmenedzselés jelenleg még ismeretlen a laikus közvélemény előtt, ugyanakkor ez a megközelítés remélhetőleg hamarosan széleskörűen el fog terjedni tájainkon. Ez a megközelítés van ugyanis *leginkább összhangban a posztmodern társadalmakban élő emberek törekvéseivel*: az egyén és a kisközösségek szerepének növekedésével kapcsolatos kihívásokra épp a nyelvmenedzselés-elmélet adja a legadekvátabb választ azzal, hogy a nyelvi problémák körének meghatározását a laikus beszélőre bízta, sőt a megoldási módszerek kidolgozásában is a laikus beszélők hétköznapi nyelvmenedzseléséből indul ki. Ezenkívül ez a megközelítés a *legátfogóbb*, olyannyira, hogy *képes integrálni mindazokat a tevékenységfajtákat, amelyek a nyelvtervezésre és/vagy a nyelv művelésre jellemzőek*, ugyanakkor *számos olyan területet is lefed, amelyre a másik két irányzat nem fordított eddig figyelmet*.

Áttekintésünkéből – remélhetőleg – az is világossá vált, hogy ezeket az irányzatokat *nem érdemes szembeállítani egymással*. A nyelvtervezés és a nyelv művelés közt – amint láttuk – egyfajta *munkamegosztás* alakult ki: a nyelvtervezés elsősorban azoknak a nyelv közösségeknek a problémáit tudja sikeresen megoldani, amelyekben még nincs vagy még fiatal a standard nyelv változat, amelyekben tehát a cél *a standard nyelv változat létrehozása és/vagy stabilizálása, a szaknyelvek megteremtése*, ill. a többnyelvű társadalmakban *a különböző nyelvek szerepének kijelölése és ezek alkalmassá tétele a szükséges funkciókban való használatra*. Ezzel szemben a nyelv művelés – nem a létező magyar nyelv művelés persze – inkább azokban a közösségekben alkalmazható sikeresen, amelyekben már létezik stabil, megállapodott standard nyelv változat, ez azonban a körülmények változása *miatt állandóan „karbantartásra” szorul*; ilyenkor hasznos lehet a spontán folyamatokba a nyelv alakítás eszközeivel is „besegíteni”.

Ami pedig a nyelvmenedzselést illeti, ennek hasznosságát a jövő fogja igazolni; elképzelhető, hogy átfogó jellegénél fogva ez az irányzat bizonyos értelemben magába olvasztja majd a másik kettőt, persze nem úgy, hogy azok megszűnnének létezni, hanem úgy, hogy azok viszonylagosan önálló alkotórészévé válnának a nyelvmenedzselésnek mint legátfogóbb nyelv alakítási irányzatnak.

A MAGYAR NYELVMŰVELÉS

3. fejezet

A LÉTEZŐ MAGYAR NYELVMŰVELÉS NÉHÁNY JELLEGADÓ SAJÁTOSSÁGÁRÓL

Bevezetés

Ebben a fejezetben azzal a kérdéssel foglalkozunk, mik a létező magyar nyelv-művelésnek mint nyelvvalakító tevékenységnek a sajátosságai; a magyar nyelv-művelésre jellemző tevékenységi formákat abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy ezekben a nyelvvalakító célzat miként valósul meg. E témakör számos kérdése előkerült már az előző fejezetekben is, különösen sok minden kiderült a magyar nyelv-művelésről a nyelvmenedzselés-elmélettel való összehasonlításból. Ebben a fejezetben azonban *a nyelv-művelésre jellemző egyes tevékenységekre* fókuszálunk, az első fejezetben körüljárt nyelvvalakító tevékenységekből kiindulva.

A fejezet címével kapcsolatosan még meg kell jegyezni, hogy „létező magyar nyelv-művelésen” a magukat nyelv-művelőnek tartó személyek tényleges tevékenységét értjük elsősorban, tehát nem annyira elméleti jellegű kinyilatkoztatásait, hanem inkább gyakorlati munkájukat. (Tudni kell ugyanis, hogy a magyar nyelv-művelés egészen más képet fest saját magáról, mint amilyen a valóság.) Megállapításaink elsősorban a nyelv-művelés fő vonulatára, az *akadémiai nyelv-művelésre* vonatkoznak, amely magát „szaktudományos” tevékenységnek tekinti.

Amint fentebb láttuk, a létező nyelv-művelés további területeihez tartozik az iskolai nyelv-művelés, a közéleti-publicisztikai nyelv-művelés, az írói nyelv-művelés, a mozgalmi nyelv-művelés és a mindennapi vagy amatőr nyelv-művelés.

Ezek közül csak az *írói nyelv-művelésre* térünk ki röviden, mivel a nyelv-művelés egyik tevékenységi formájának ez a reprezentatív képviselője, így áttekintésünk hiányos volna, ha csak az akadémiai nyelv-művelés ilyen irányú tevékenységét vennénk figyelembe.

A magyar nyelv-műveléssel kapcsolatos problémák és félreértések egy része abból fakad, hogy a *nyelv-művelés* szó – a magyar nyelv-művelés bekebelező jellege miatt – nagyon sokféle tevékenységre vonatkozhat, s az olvasó, a hallgató nem mindig arra a típusú tevékenységre, tevékenységekre gondol, amikor a szóval találkozik, mint amire az író, a beszélő gondolt, amikor állítását megfogalmazta.

„Bekebelező jellegen” azt kell érteni, hogy a nyelv-művelők – amint arról alább még lesz szó – több olyan köztisztelőben álló, tekintélyes és hasznos tevékenységet tekintenek a nyelv-művelés részének, amelyek normális körülmények között *közvetlenül nem nyelvvalakító célzatúak*, történetileg pedig olyan tevékenységeket is, amelyek *nyelvvalakító célzatúak voltak ugyan, de még a nyelv-művelés létrejötte előtt mentek végbe*.

Tankönyvünk első fejezetében áttekintettük mindazokat a nyelvi vonatkozású tevékenységfajtákat, melyek nyelvvalakító célzatúak vagy legalábbis felhasználhatók a nyelvvalakításban. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy az ott említett tevékenységek közül melyek *szerves részei* a nyelv-művelésnek, amelyekből a nyelv-művelés mint tevékenységkomplexum *ténylegesen* – nemcsak a deklarációk szintjén – összetevődik.

E tevékenységek azonosításában mindenekelőtt a nyelv-művelés *gyakorlatából* indulunk ki, de figyelembe vesszük azt is, hogy maguk a nyelvőrök *mit tartanak a nyelv-művelés céljának*, és

milyen feladatokat jelölnek ki a nyelvművelés számára (pl. a Nyelvművelő kézikönyv elméleti igényű szócikkeiben), ill. azt, hogy a nyelvművelés történetének ismertetésekor milyen tevékenységek bemutatására térnek ki.

Az emberre irányuló nyelvművelő tevékenységek sajátosságai

A nyelvművelés deklarált feladataiból és tényleges gyakorlatából kiindulva az emberre irányuló nyelvművelés alapvetően a következő tevékenységeket foglalja magába: nyelvi tanácsadás; értékelő és korrekciós tevékenység, azaz nyelvi produktumok minőségének megítélése és javításuk; nyelvi ismeretterjesztés. Ezenkívül emberre irányuló nyelvművelő tevékenységnek kell tekintenünk egy olyan foglalatosságot is, amely sok esetben nem is nyelvalakító jellegű, a verbálisan kifejezett – írásos formában történő – nyelvi reflexió valamennyi válfaját, így pl. az ún. írói nyelvművelést is.

Nyelvi tanácsadás

A nyelvi tanácsadás nyilvánvalóan egyik központi eleme a nyelvművelésnek: az emberre irányuló nyelvművelés céljának elérésében, a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítésében nélkülözhetetlen szerepet játszik.

Ez a tevékenység mégsem helyezhető el megnyugtatóan a diskurzusra irányuló tevékenységek közt, mivel a nyelvművelői tanácsok végső célja – ha nem is mindig, de elég sokszor – *nem az érintett diskurzusok „megjobbítása”, hanem a kipécézett elemeknek vagy formáknak, azaz a „nyelvhelyességi hibáknak” „a nyelvből” való kiebrudalása.* A javasolt megoldás sok esetben semmivel sem megfelelőbb kifejezőeszköz, mint az, aminek a használatáról a beszélőt a nyelvművelő le akarja beszélni, sőt nemegyszer kevésbé megfelelő, ez utóbbi esetben a javasolt forma elfogadása valójában „diskurzusromlást” okoz.

Például ha a nyelvhasználó a Nyelvművelő kézisótár sugalmazását követve a *Tegnap találtam a házunk előtt a járdán egy retikült* mondat helyett a *Tegnap találtam a házunk előtt a járdán egy kézitáskát* vagy pláne a *Tegnap találtam a házunk előtt a járdán egy táskát* mondatot használja, pontatlanabban fejezi ki magát, s ha a hallgató pontosan tudni szeretné, milyen típusú táskát is talált a ház előtt, további beszédfordulókra van szükség.

Világos tehát, hogy a *kézitáska* vagy a *táska* szó használata a *retikül* helyett nem szolgálja a beszélők érdekeit, a *retikül* helytelenítésének egyedüli indítéka a purizmus.

Azt gondolhatnánk, hogy ha már egyszer a nyelvművelésben megvalósuló nyelvi tanácsadás nem a nyelvhasználók érdekeit szolgálja, akkor legalább „a nyelvnek” használ, hiszen – amint az első fejezetben láttuk – a nyelvművelésnek mint a nyelvre irányuló tevékenységnek deklarált célja a nyelv „egészséges fejlődésének” elősegítése. Ez azonban nincs így. Ugyanis a nyelvművelés korpuszalakító tevékenységének fő célja a nyelv kifejezőeszközeinek a szegényítése – hiszen mi másnak is nevezhetnénk azt a törekvést, hogy bizonyos elemek és formák végképp eltűnjenek a nyelvből?! –, a nyelvszegényedést pedig a legnagyobb jóindulattal sem tekinthetjük „egészséges fejlődés”-nek (általában az elnyomott, számos nyelvhasználati színtérről kiszorított nyelvekben szokott bekövetkezni, gyakran az erőteljes nyelvcserre velejárójaként).

A nyelvőrök természetesen nem beszélnek szegényítésről, mivel az általuk kiszorítani kívánt nyelvi eszközök valamely nyelvi ideológia, mítosz vagy babona fényében „helytelenek” minősülnek.

Mindez azt jelenti, hogy a magyar nyelvművelésben, annak fő vonulatában *a nyelvi tanácsadás torz módon valósul meg, nem szolgálja sem a beszélő érdekeit, sem a „a nyelv”-éit.*

Szó szerint véve persze „a nyelv”-nek – nem lévén személy – nincsenek érdekei: ha a nyelv kifejezési lehetőségei bővülnek, az a beszélőknek jó, vagyis az is a beszélők érdeke. Ha pedig valamilyen külső beavatkozás (és nem természetes változás) folytán szűkülnek, az a beszélőknek rossz.

Például a beszélőnek rossz, ha nem tud a formális standardban körmönfonság nélkül személytelenül fogalmazni, mert mondjuk a *megrendeztetik* most már tényleg nem – pontosabban alig – használatik, a *meg lesz rendezve* – úgymond – germanizmus, a *megrendezésre kerül* pedig nyelvhelyességi hibának minősülő ún. terpeszkedő kifejezés (tárgyilagos névén funkcióigés szerkezet).

A tanácsadásnak ez a módja *semmilyen értelemben sem tekinthető problémamegoldó tevékenységnek*, mivel a hétköznapi beszélőknek a kifogásolt formák használata rendszerint semminemű gondot nem okoz – mindaddig, amíg a folyamatba nem avatkoznak be a nyelvőrök, s meg nem bélyegzik az érintett formát, mégpedig olyan nyelvhelyességi megfontolások után, melyeknek kialakulásában a nyelvi ideológiák, mítoszok és babonák játszóak a főszerepet. Ez is arra utal, hogy a nyelvművelés sok esetben nem problémamegoldó, hanem *problémateremtő tevékenység*.

Értékelő és korrekciós tevékenység

Az emberre irányuló nyelvművelés másik létező tevékenységtípusa a nyelvi produktumok értékelése és javítása, ez azonban *jóval szűkebb körű*, mint ahogy gondolnánk. Konkrét beszéd- és írásművek átfogó nyelvi értékelésével ritkán találkozunk a nyelvművelés gyakorlatában (pedig ez – ha szakszerűen végeznék – nagyon hasznos lehetne), ennél sokkal jellemzőbb *a szövegösszefüggésből kiragadott mondatok, az ezekben található bizonyos elemek bírálata, és ezek helyettesítésének indítványozása, a használat nyelven kívüli körülményeire való tekintet nélkül.*

Ilyen esetekben csak látszólag van szó nyelvi produktumok értékeléséről és javításáról, valójában itt is, akár csak a nyelvi tanácsadásban, a nyelvi rendszer elemeinek és formáinak a kifogásolása történik; a „nyelvhelyességi hibát” tartalmazó mondat vagy más diskurzusrészlet idézése csak *illusztratív értékű*. A kifogásolás valódi célja legtöbbször itt sem az érintett diskurzus „megjobbításának” elősegítése, hanem a kifogásolt elemnek, formának a nyelvből való száműzése.

Természetesen találunk példát arra is, hogy a nyelvművelők jogosan hívják föl a figyelmet a szövegben ténylegesen hibáztatható fogalmazási, stilisztikai és egyéb botlásokra. Ennek is van némi haszna, hiszen a szerzők – amennyiben eljut hozzájuk a kritika – legközelebb remélhetőleg nagyobb összeszedettséggel és odafigyeléssel fognak fogalmazni, amikor a nagyközönségnek írnak, és legalább egyszer átnézik maguk után a leírt szöveget.

A Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kéziszótár csak *elenyésző mértékben tartalmaz a helyes, stílusos fogalmazással kapcsolatos szócikkeket*, a meglévők is olykor a nevetségességig semmitmondóak.

A „stílusosság” című szócikk például a Nyelvművelő kéziszótárban így fest (a rövidítések feloldásával):

„A közlési módoknak, szövegfajtáknak, nyelvi rétegeknek, széles értelemben vett műfajoknak megvannak mind a szókészlet, mind a nyelvtani, fogalmazási sajátosságai. Az a beszélő vagy író, aki mindezeket ismeri és figyelembe is veszi, nem vét a stílusosság ellen. Hiba volna azonban megmervíteni ezeket a követelményeket, s pl. összetéveszteni a tudományos tárgyilagosság igényét a nyelvi szenvtelenséggel. Nyelvi újításra, alkotói tevékenységre (idegen szóval: *kreativitás*-ra) a közlésnek minden területén szükség van. A határok őrzői és »megsértői« közt aligha lehet tartós békét kötni!” (NymKsz.² 2005: 495)

A kéziszótárnak ez az állítása egyébként diskurzusalakító célzatú korrekciós tevékenység után kiált: a benne található *kreativitás* szó ez esetben tényleg „fölösleges” idegen szó, mivel a jelentése nem ’alkotói tevékenység’, hanem ’alkotókészség, alkotóképesség’.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a nyelvművelésben ez a fontos nyelv-alakító tevékenységfajta is *torz módon valósul meg*, éppúgy nem szolgálja a beszélők vagy „a nyelv” érdekeit, mint a nyelvi tanácsadás.

Nyelvi ismeretterjesztés

A nyelvi ismeretterjesztés – amint említettük – nem pusztán háttértevékenysége a nyelvművelésnek, az ismeretterjesztő írások, előadások egy része közvetlenül is a nyelvi tanácsadás szolgálatában áll.

Maguk a nyelvművelők a nyelvi ismeretterjesztést annyira fontos tevékenységüknek tartják, hogy a „nyelvi műveltség terjesztését” még a nyelvművelés-meghatározásukba is beépítették: a hétközetes értelmező szótár meghatározása szerint a nyelvművelés a nyelv „egészséges fejlődését” egyrészt a nyelvhelyesség elvei alapján, másrészt épp a „nyelvi műveltség terjesztésével” kívánja szolgálni, az értelmező kéziszótár első kiadása pedig a nyelvművelés lényegét egyenesen az „anyanyelvi műveltség terjesztésé”-ben látja, igaz, ennek célja a nyelvhasználat befolyásolása.

A fentiek miatt *a nyelvi ismeretterjesztést feltétlenül a nyelvművelés szerves részének kell tekintenünk*, akár közvetlenül nyelv-alakító célzatú, akár csupán közvetve, a tényleges nyelv-alakítás háttértevékenységeként. Az sem számít e tekintetben, hogy a nyelvművelés milyen arányban közvetít valós, tudományosan alátámasztható ismereteket és milyen arányban nyelvi mítoszokat és babonákat.

Azt, hogy a nyelvművelők nyelvi ismeretterjesztő tevékenysége milyen mértékben alapul korszerű tudományos eredményeken, s milyen mértékben terjesztője a nyelvi tévhiteknek, külön vizsgálatok nélkül nem lehet megmondani, e tekintetben a bíráló aligha támaszkodhat csupán benyomásaira. Az bizonyos, hogy az ismeretterjesztő célzatú nyelvművelő írásokban egyaránt találunk példákat a tudomány mai állása szerint helytállónak számító állítá-

sokra, még bizonyításra szoruló tudományos feltevésekre, valamint nyelvi mítoszokra és babonákra is.

Nyelvi reflexió

Ha a nyelvi ismeretterjesztés része a nyelvművelésnek, akkor nem zárhatjuk ki áttekintésünkéből a nyelvi reflexiónak – mindenekelőtt az ún. írói nyelvművelésnek – azokat a válfajait sem, amelyek *nem nyelvalakító célzatúak*.

Bár ezek nem tartoznak az akadémiai nyelvműveléshez, mégis szükséges őket itt is megemlíteni, egyrészt nagy hatásuk miatt, másrészt azért, mert az akadémiai nyelvművelők nagyon szívesen hivatkoznak az írók és más tekintélyes közéleti személyiségek (művészek, tudósok, politikusok stb.) nyelvi vonatkozású megállapításaira, gyakran idézik is őket, s korántsem elhatárolólag. (Az írói nyelvművelésnek ezt a vonását már érintettük a második fejezetben).

Az írói, művészi, tudósi stb. reflexiók egy része *naiv ömlengés nyelvünk nagyszerű tulajdonságairól*; a leírtak sokszor számos igazságot tartalmaznak, csak az nem derül ki belőlük, hogy hasonló „páratlan” tulajdonságokkal a világ számos más nyelve is rendelkezik.

Az „írói nyelvművelés” másik vonulata *kritikus a nyelvvel*, pontosabban az ettől világosan elválaszthatónak gondolt *nyelvhasználattal szemben* (magyarán: nem „a nyelvet” mint olyat, hanem az emberek nyelvhasználatát kritizálják), s más laikus beszélőkhöz hasonlóan – a hivatásos nyelvművelőknél harsányabban – *ostorozza a „nyelvhelyességi hibákat” és/vagy kesereg nyelvünk „romlásán”*.

A művészek, tudósok és más közéleti személyiségek metanyelvi megállapításainak népszerűsége nyelvművelőink körében legalább részben azzal magyarázható, hogy *a laikus beszélőknek ez a sajátos csoportja olyat is kimond, amit a hivatásos nyelvművelők nem engedhetnek meg maguknak*.

Egyetlen, de sokatmondó példa: az *Édes Anyanyelvünk* egyik számában egy rövid nyelvművelő cikk szerzője, Maróti Andor kifogásolja a *kultúr-* előtagú összetett szavak újbóli megjelenését. Megkérdőjelezhetetlen tekintélyként hivatkozik Kodály Zoltánra, s hosszasan idézi véleményét, mely szerint a *kultúr-* előtag nyelvünk egyik „legocsmányabb dudvája”, „idegen élősdű nyelvünkben”, amelyet minél többet emlegetünk, „annál inkább bizonyítjuk kulturálatlanságunkat”. „Akinek fülét nem sérti a *kultúr*”, az nemcsak kulturálatlan Kodály szerint, hanem ennél súlyosabb fogyatékkal is rendelkezik: „nyelvérzéke alszik, vagy elhalt, vagy sosem volt.” (Kodályt idézi Maróti 2006)

Maróti nehezményezi, hogy a Magyar Televízió 2. csatornájának egyik műsora a *Kultúrház* nevet viseli, s ezáltal el akarja fogadtatni a nézőkkel „a most már több mint fél évszázada megbírált szóhasználatot”. Cikkének zárómondatában fölteszi a sokatmondó „költői kérdést”: „Vagy Kodály nyelvhelyességi felfogása elvesztette már az érvényességét?”

A kérdés nemcsak azért figyelemre méltó, mert kiderül belőle, hogy feltevője *egy nem nyelvész véleményének ilyen nagy jelentőséget tulajdonít*, hanem azért is, mert kiderül belőle, hogy *az önkéntes nyelvművelők még a Nyelvművelő kézikönyvet és a Nyelvművelő kézisztótárt sem tartják szükségesnek fellapozni, mielőtt nekiállnának nyelvművelő cikket írni*, a hivatásos nyelvművelőket pedig ez láthatólag nem is zavarja.

A Nyelvművelő kézisztótár Kodály Zoltánnál jóval enyhébben – és kulturáltabban – ítéli meg a *kultúr-* előtagú összetételeket: az állítja róluk, hogy „semmivel sem rosszabb”-ak, mint a

kulturális jelzővel ellátott megfelelőik; az igazán jó megoldás persze a *művelődési* jelző használata, de „a meghonosodott *kultúrház*, *kultúrközpont* sem durva hiba” (NymKsz.² 2005: 326).

Több mint figyelemreméltó, hogy az *Édes Anyanyelvünk* hivatásos nyelvész szerkesztői nem utasították vissza e cikk közlését azzal, hogy nemcsak durván megbélyegző, hanem ráadásul nincs is összhangban a nyelvművelés hivatalos álláspontjával.

Az „írói nyelvművelés” két ellenkező előjelű megközelítésének van egy közös vonása: akár rajongó lelkesedéssel írnak a művészek, tudósok, politikusok a magyar nyelv nagyszerűségéről, akár komor aggodalommal annak nyugtalanító állapotáról, *nagy számban terjesztenek nyelvi mítoszokat és babonákat*.

A nyelvre irányuló nyelvművelő tevékenységek sajátosságai

A nyelvre irányuló nyelvművelésnek elvileg egyaránt része a szabványosítás és a bővítés. Az alábbiakban megnézzük, hogy ezek miképpen valósulnak meg a létező nyelvművelésben.

Szabványosítás és bővítés

A magyar nyelvőrök által folytatott korpuszalakító tevékenység legalább három szempontból sajátos.

Csak a ténylegesen *nyelvi* szabványosításról lesz itt szó, a helyesírás gondozásáról csak annyit jegyzünk meg, hogy ez a közelmúltig teljes mértékben a nyelvművelők felségterülete volt. Az eredményt ismerjük: a magyar helyesírás megtanulhatatlansága és alkalmazhatatlansága mindennapi tapasztalatunk, állandó frusztráltság forrása minden írástudó számára.

Az egyik sajátossága a két terület, a szabványosítás és a bővítés közötti hatalmas aránytalanság: a szabványosítás (az [orto]grafizáció és a kodifikáció általi standardizáció) a magyar nyelvművelésre sokkalta jellemzőbb, mint a bővítés (szókincsgyarapítás, terminológiaalakítás, ill. általában a nyelvi és stilisztikai differenciálás).

A (szókincs)bővítésben való részvételt a nyelvművelés ugyan – elméletileg – fontos feladatának tartja, ám a nyelvünkben keletkező szavak óriási mennyiségéhez képest azoknak a száma, amelyeket az akadémiai nyelvművelés képviselőinek köszönhetünk, alighanem *teljeséggel elenyésző*, így a *szókincsgyarapítást bizvást kizárhatjuk a nyelvművelés által ténylegesen művelt területek közül*.

Igaz, a nyelvőrök a magyar nyelvművelés eredményei közt tartják számon a szókincsbővítés minden módját, a középmagyar korban alkotó egyes szerzők egyéni szóalkotásaitól kezdve egészen a 18–19. századi nyelvújításig és a 20. századi sportnyelvújításig, ezeknek az egyéni szógyarapítási kezdeményezéseknek és mozgalmaknak azonban valójában nem sok közük volt, ill. van a nyelvműveléshez.

A sportnyelvújítás – azon túl, hogy *újságírók* és *újságotlvasó laikusok* végezték, nem hivatásos nyelvművelők – *indítékait tekintve nem szógyarapító, hanem relexifikáló mozgalom volt*: célja nem a magyar sportnyelv szókincsének bővítése volt, hanem az idegen szakszavak magyarral való *helyettesítése*.

A nyelvőrök mai szóújító javaslatai *sem nyelvbővítő, hanem relexifikáló szándékúak*, idegen szavak magyarral való helyettesítését célozzák. Az csak kedvező mellékhatás, hogy sok esetben a magyarítás és az eredeti idegen szó egyaránt használatos marad, s denotatív jelentésbeli vagy hangulati különbség alakul ki köztük.

A tényleges szókincsbővítés nem tartozik a nyelvművelés fennhatósága alá, hanem alapvetően a különféle *tudományok és szakmák művelőinek*, valamint a *(szak)fordítóknak* a kezében van, sőt egynéhány területére már az eurobürokraták is rátették a kezüket. A nyelvművelők ez irányú tevékenysége „ellenzéki jellegű” csupán, s jórészt az „idegen szavak beáramlása” miatti tehetetlen jajongásban merül ki, nem számítva, hogy a nyelvőrök híveiket olykor az idegen szavakat – és ezáltal használóikat – kicsúfoló csasztuskák írására biztatják.

A nyelvművelői korpuszalakítás másik sajátossága, hogy túl azon, amiről már volt szó, hogy ti. a bővítés teljességgel alárendelt szerepet játszik a szabványosításhoz képest, *a szabványosítás maga nem befogadó, hanem kirekesztő jellegű*, és így nyelvszegényítő hatású (volna, ha sikeres volna). A korpuszalakítás leglényegesebb összetevője a létező nyelvi jelenségeknek, ill. az új nyelvi fejleményeknek a nyelvhelyesség szempontjából való megítélése (l. a nyelvművelés idézett önmeghatározásait), a nyelvhelyesség kívánalmainak nem megfelelő jelenségek megbélyegzése, fölöslegesnek, sőt károsnak ítéltése és a kodifikációból való kirekesztése.

A „helyesség” megítélésében az adott jelenség *elterjedtsége csak alárendelt szerepet játszik*, ami érthető is, hiszen a „nyelvhelyesség” a nyelvi rendszer vonatkozásában a Magyar értelmező kéziszótár szerint – amint fentebb említettük – nem más, mint valamely nyelv jellegének megfelelő szabályszerűségek összessége.

Ez a – látszólag strukturalista, valójában inkább történeti – megítélési szempont rengeteg galibát okoz, mivel *a nyelv állandóan változik, s nem csak „külsődlegességeiben”, hanem bizony jellegében (pl. tipológiai sajátosságaiban) is*, így annak megítélése, mi van összhangban a nyelv jellegével, nem könnyű feladat, és számtalan következtetlenséghez és ellentmondáshoz vezet.

Ennek folyamányaként maga a kodifikáció azon túl, hogy kirekesztő jellegű, s így nyelvszegényítő hatású, egyszersmind *következtelen, ellentmondásos is*, ezenkívül *nyelvi mítoszoktól és babonáktól terhelt*.

Nem nehéz példákat találni olyan nyelvi változásokra, amelyek teljes mértékben *összhangban vannak a magyar nyelv tipológiai sajátosságaival, a nyelvművelők mégis elmarasztalják – vagy nagyobb mértékű elterjedésükig elmarasztalták – őket*. Nézzünk meg néhány példát!

Amint tudjuk, a magyar nyelv egyik legjellemzőbb hangtani sajátossága (legalábbis térségünkben, az indoeurópai nyelvek környezetében) a hangrend, amely az agglutináló nyelvek jellegzetes vonása. A súlyos nyelvhelyességi hibának számító *(én) adnák, (én) járnák* típusú formák hangrendi kiegyenlítődéssel jöttek létre, vagyis az említett hangtani sajátosság „cselekvő” megnyilvánulásai. Ennek fényében pedig épp az egyedül helyesként kodifikált *(én) adnék-, (én) járnék*-féle alakok azok, amelyek nincsenek összhangban nyelvünk „ősi jellegével”.

A nyelvművelők közül ismert magyar nyelvtörténeten végigvonuló hangváltozási tendencia az ún. Horger-törvény, melynek lényege, hogy az egymást követő két nyílt – azaz magánhangzóra végződő – szótag közül a másodikból kiesik a rövid magánhangzó. Ez a tendencia kerítette hatalmába többek között az egyik – valljuk be, nem túl szerencsés – nyelvújítási csinálmányt, a *helyiség* szót, melynek második magánhangzója a beszélt nyelvben szabályszerűen kiesik, s így a szó a 'település' jelentésű *helység* szóval esik egybe. A nyelvművelők a mai napig kárhoztat-

ják a hangtanilag szabályos, 'valamely épület falakkal elkülönített része' jelentésű *helység* alakot. Pedig az így létrejövő poliszémia (*helység* 1. 'település', 2. 'valamely épület falakkal elkülönített része') aligha okoz bármikor is félreértést, ahogy abból se származik baj, hogy maga az alapszó, a *hely* is egyaránt vonatkozhat helyiségre (*A gyerekszoba a kedvenc tartózkodási helyem*) és helységre (*Ez a falu [egy] nagyon jó hely*), és még sok minden másra is.

Egy példa a szóalkotás köréből: a *nagymos-*, *mélyhűt-*, *hőszigetel-*, *gyomirt*-féle elvonásos igéket (vö. *nagymosás*, *hőszigetelés*, *gyomirtás*) a háború előtti nyelvművelés erősen helytelenítette, annak ellenére, hogy az ilyenek nyelvünk szintetizáló jellegét erősítik, és így összhangban vannak az oly gyakran hangoztatott tömörség követelményével. Hosszú út vezetett odáig, hogy a Nyelvművelő kézikönyv tömörségükre való tekintettel méltányosabb elbírálásban részesítse őket.

„Bántóan hibás”-nak bélyegzi a Nyelvművelő kézisztár az *az mellett*, *az miatt*; *ez mellett*, *ez miatt* típusú alakokat, amelyek pedig egy flektáló jellegű hasonulást, az *az mellett* > *ammellett* > *amellett* stb. „csinálnak vissza”, újra világossá téve a morfémahatárt, ami jellegzetes agglutináló tulajdonság.

A nyelvművelők kitartóan harcolnak az olyan igék perfektiváló igekötővel való ellátása ellen, amelyek önmagukban is lehetnek befejezett aspektusúak (pl. *biztosít* → *bebiztosít*, *értesít* → *kiértesít*, *közöl* → *leközöl*, *pótol* → *bepótol*), annak ellenére, hogy a befejezettség igekötővel történő kifejezésének terjedése az ómagyar kortól tart, és összefügg a korábbi gazdag igeidőrendszer visszaszorulásával. Szemben az igekötő nélküli formákkal, amelyek kétértelműek aspektus tekintetében, az igekötősek egyértelműen és explicit módon utalnak az aspektusra. Az pedig, hogy egy nyelvtani funkciónak önálló morféma felel meg, ismét csak összhangban van nyelvünk agglutináló jellegével.

Meg kell még jegyezni, hogy *a nyelvőrök korpuszalakító gyakorlata ellentétben áll az-
zal, amit a nyelvművelés elvi szinten hirdet*. A 20. század ötvenes éveinek elejétől érvényes hivatalos álláspont szerint ugyanis *a nyelvhelyesség megítélésének legfontosabb szempontja nem a rendszerszerűség* („alaki helyesség”), de még a *szükségesség*, ill. *célszerűség* sem, hanem *az iskolázott társadalmi rétegek nyelvhasználata*.

A nyelvhasználat mint kodifikációs kritérium annak figyelembevételét jelenti, hogy az adott forma mennyire elterjedt a kodifikáció szempontjából mérvadó társadalmi rétegek nyelvhasználatában.

A nyelvhasználat elsődlegessége azonban *elméleti tétel* maradt csupán; a kodifikációs gyakorlat mind a mai napig olyan, amilyenek Lőrincze Lajos is észlelte a rendszerváltás előtti időszakban:

Olyan nyelvész vagy nyelvészkedőt, aki a nyelvhasználat, a művelt nyelvhasználat primátusát a nyelvi norma, a helyes és helytelen kérdésének megállapításában mereven tagadná, nyilván keveset találunk. De olyat eleget, aki *nyilatkozatban* elismeri a nyelvhasználatot és a nyelv változásának természetes voltát, de konkrét esetekben való állásfoglalása, magatartása azt mutatja, hogy legszívesebben a nyelvnek minden mozgását meggátolná, a változásokat romlásnak tartja, s a régihez akkor is ragaszkodik, ha a nyelvileg művelt magyar beszélők többsége már az új formával él. (Lőrincze 1980: 22–23)

A nyelvművelés legtöbbször valóban *a nyelvi változások megakadályozására*, ill. a már *korábban végbement változások eredményeinek megsemmisítésére* törekszik. Ez nincs ellentétben a „nyelvhelyesség” fent idézett meghatározásával (ezért jegyeztük meg fentebb, hogy ez a meghatározás csak látszólag strukturalista jellegű), hiszen egy nyelv jellegének nyilvánvalóan azok a szabályszerűségek felelnek meg, amelyek a nyelvtörténet korábbi korszakaiban is jellemezték már nyelvünket. A helyesség mércéje tehát végeredményben a régi magyar nyelv, egy *pontosabban körül nem határolt régebbi nyelvállapot*. A nyelv jellegére

való utalás a meghatározásban inkább csak a régebbi formákhoz való ragaszkodás ürügyéül szolgál.

Arra, hogy egy nyelvi forma kárhoztatásához elegendő ok az, hogy az illető forma új, nagyon jó például szolgálnak az új igekötős igék, melyeknek egy részét a nyelvűvelők helytelenítik, mégpedig (strukturalista érvük nem lévén) azért, mert – úgymond – „ugyanazt jelentik”, mint a korábbi, igekötős vagy – amint fentebb láttuk – igekötő nélküli megfelelőik.

Ilyen igék például a következők: *beindít*, *beszüntet* 'vélegesen abbahagy', *lecserél* (autót), *lelátogat* 'sorra meglátogat', *lemerül* (akku, elem), *leterhel* (embert).

Ezeket az értelmező kéziszótár új kiadása is helyteleníti, „helyes” vagy „helyesebb” megfelelőjüként ezeket tünteti föl: *megindít*, *megszüntet*, *kicserél* (autót), *meglátogat* vagy *végiglátogat*, *kimerül* (akku, elem), *megterhel* (embert).

Eltekintve attól, hogy az új igék jelentése és stílusértéke korántsem azonos hagyományos megfelelőikével, figyelemre méltó, hogy a nyelvörök megítélését az a jól ismert nyelvtörténeti tény sem befolyásolja, hogy az azonos jelentésű elemek és formák közt idővel rendszerint jelentésmegoszlás megy végbe, ami a szókinccs differenciálódását, gazdagodását eredményezi; ha pedig mégsem történik ez meg, akkor (szinte) borítékolható, hogy az egyik forma előbb-utóbb úgyis kihal.

Az új igekötős alakulatok üldözői azt sem tartják szükségesnek megindokolni, hogy a most keletkező szinonimáknak miért más a megítélése, mint a régiéknak, melyeket nyelvünk nagy értékének tartanak.

Minderre csak egyetlen magyarázat lehetséges: az új igekötős igék azért helytelenek, mert újak, a nyelvűvelők azon állítása pedig, hogy napjaink nyelvűvelése „legfőképpen arra irányul, hogy a nyelv minél alkalmasabb legyen a világos, árnyalt nyelvi közlésre, a kommunikációra”, írott malaszt.

Olyan új nyelvi jelenségeket sem nehéz találnunk, amelyek *teljesen megfelelnek a célszerűség kritériumának* is, *hiányt töltenek be*, s mégis kifogásolják őket a nyelvörök.

Erre jó példa már a helytelenített igekötők egy része is, hiszen az újonnan létrejötték legtöbbjének határozottan eltér a jelentése a korábbiakétól, sajátos funkciójuk van, vagy legalább eltérő a stílusértékük.

Egy további példaként megemlíthetjük, hogy a Nyelvűvelő kéziszótárnak az új kiadása a *repülő*s 'hivatásszerűen vagy sportként repüléssel foglalkozó személy' szót annak ellenére is vonakodik köznyelvinek tekinteni, hogy világosan látja létrejöttének okát, a 'repülőgép' jelentésű *repülő*-től való alaki megkülönböztetés szándékát (azaz a szó eleget tesz a szükségesség követelményének, s a célszerűségének is, hiszen tömören, egyetlen morféma-, sőt fonémátöbblettel oldja meg a problémát); a szótárírók még azzal is tisztában vannak, hogy az új szó a rendszerszerűség követelményének is megfelel, megállapítják ugyanis, hogy kialakulásában más -s képzős főnevek analógiás hatása is közrejátszott.

Ennek ellenére a „választékos köznyelvben” a *repülőknél szolgál*; *magam is repülő voltam* formákat tartja továbbra is helyesnek, pontosabban: azt állítja, hogy a „választékos köznyelv” továbbra is ezeket „ismeri és használja”, ami bizonyosan nem igaz. Ha nem bízunk a nyelvérzékünkben (és kötelességünk nem bízni), nézzük meg a Magyar Nemzeti Szövegtár adatait; ezek jelentős részében nagyon is választékos fogalmazású mondatokban jelenik meg a *repülő*s szó főnévként, személyre vonatkoztatva.

Egyértelmű, hogy a *repülő*s szó egyedüli hibája, hogy régebben nem volt meg nyelvünkben. S az is kétségtelen, hogy a szó ilyen megítélése nem nyelvgyazdagító, hanem nyelvszegényítő hatású (volna, ha volna az ilyen nyelvűvelői értékítéleteknek foganatja).

A magyar nyelvűvelői korpuszalakítás harmadik sajátossága, hogy az *csak látszólag azonosítható azzal a tevékenységgel, amelyet a tudományos jellegű nyelvűvelítő megközelíté-*

sek – így pl. a nyelvtervezés – standardizálásnak és kodifikálásnak neveznek. A standardizálás és a kodifikálás ugyanis értelemszerűen a nyelv standard dialektusára irányul; ezzel szemben a magyar nyelvűvelés a kinyilatkoztatások szintjén ugyan nem, de gyakorlatában legtöbbször a nyelvet differenciálatlanul kezeli, a nyelvhelyességi szempontból kifogásolt elemeket rendszerint a nyelv minden változatában helyteleníti, eszményi megoldásnak nem a standardból, hanem „a nyelvből” való kiűzésüket tartaná.

Erre a beállítódásra jól utalnak mindazok az esetek, amikor a nyelvűvelők strukturális „érveket” hoznak föl az általuk megbélyegzett jelenségek „helytelensége” mellett, vagy pedig a helytelenítés okául az adott nyelvi forma „idegenszerűségét” adják meg.

Ha mondjuk a „suksük”-öt (*megmondhassa* kijelentő módú alakként, ’megmondhatja’ jelentésben stb.) és a „szukszük”-öt (*kiosszák* kijelentő módú alakként, ’kiosztják’ jelentésben stb.) azért kell elvetnünk, mert veszélyezteti a közlés pontosságát, akkor a nyelvjárásokban is el kellene vetnünk, hacsak nem gondoljuk úgy, hogy a parasztságnak vagy határon túli – esetenként vidéki magyarországi – értelmiségieknek az is jó, ha nem annyira pontos a közlésük.

Ugyanúgy ha az „idegenszerűségek” vagy „barbarizmusok” (ez utóbbi szinonima még a Nyelvűvelő kéziszótár új kiadásában is szerepel, bár az értelmező kéziszótár új kiadása „kivesző” alaknak minősíti) eredendően rosszak „a nyelvben”, sőt nyelvünk épségét is veszélyeztetik, sokkal inkább, mint az idegen szavak, akkor *elvileg a nyelvjárásokban is harcolnunk kellene ellenük*, hacsak nem gondolkodunk úgy, hogy a parasztságnak, vidéki és a határon túli értelmiségnek az is jó, ha a nyelvük (nyelvjárásuk) épsége csorbát szenved.

Érdemes megjegyezni, hogy kivételesen még az is előfordult, hogy az értelmező kéziszótár egy „népnyelvi” minősítésű szót csillaggal bélyegzett meg, azaz helytelennek, kerülendőnek minősített, nevezetesen a *pucc*-ot és származékát, a *puccos*-t.

A nyelvjárási jelenségek helytelenítése – szerencsére – ma már nem szalonképes magatartás nyelvűvelői körökben, így az ilyen „eredendően helytelen” jelenségeknek a nyelvjárásokban és a határon túli magyar nyelvváltozatokban való burjánzását, annak esetleges negatív következményeit a közlés pontosságára vagy a nyelvi rendszerre nézve mély hallgatás övezi.

A háttér- és segédtevékenységek sajátosságai

Az első fejezetben található áttekintésben a háttér- és segédtevékenységek közé, itt pedig az emberre irányuló nyelvűveléshez sorolt nyelvi ismeretterjesztés mellett a nyelvűveléshez szorosan kapcsolódó segédtevékenységként kell számon tartanunk a nyelvi segéd-eszközök létrehozását. A nyelvűvelés ezenkívül a maga eredményei közt tartja számon a szótár- és nyelvtanírás termékeit is, sőt mindazokat a hangtani, stilisztikai, nyelvtörténeti stb. tárgyú nyelvészeti munkákat, amelyek hasznosíthatók a tényleges nyelvűvelésben.

Nyelvi segédeszközök létrehozása

A nyelvi tanácsadásban használt segédeszközök létrehozása mint segédtevékenység szintén elválaszthatatlan az akadémiai nyelvűveléstől: mindenekelőtt a *Nyelvűvelő kézikönyv*, a *Nyelvűvelő kéziszótár*, a *Hivatalos nyelvünk kézikönyve* és a *Nyelvi illetan* tartozik ide. Ezek a nyelvűvelés „speciális segédeszközei”, de a fenti okoknál fogva ide vehetjük az értelmező szótárak és hagyományos leíró nyelvtanok létrehozását is.

A speciális segédeszközök, a nyelvhasználati kézikönyvek a nyelvi tanácsadás szempontjából voltaképpen a szótárak és nyelvtanok kiegészítői kellene legyenek, olyan jelenségeket kellene tárgyaljanak, amelyek valamilyen oknál fogva nyelvi problémává váltak, ill. válhatnak a jövőben, s amelyekkel a szótárak és a nyelvtanok vagy egyáltalán nem foglalkoznak, vagy ha mégis, akkor ezt nem teszik olyan részletességgel, mint amennyire ez szükséges volna ahhoz, hogy a létrejött, ill. várható nyelvi probléma enyhüljön vagy megszűnjön.

Mivel azonban – amint láttuk – a nyelvművelés nem a tényleges nyelvhasználatra építi értékelő tevékenységét, s nem is a beszélők nyelvi problémáinak a megoldása a célja, hanem a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítése, ill. a nyelv „egészséges fejlődés”-nek az elősegítése a nyelvhelyesség elvei alapján, nem csodálkozhatunk azon, hogy *az említett kézikönyvekben tárgyalt kérdések legnagyobb része nem valódi nyelvi probléma, s ha mégis az, akkor éppen azért vált azzá, mert a nyelvőrök elkezdtek vele foglalkozni.* A nyelvművelés problémagerjesztő hatására jól utalnak Szepesy Gyula következő szavai:

Az általánosan használt nyelvi eszközök hibáztatása folytán hovatovább kialakul egy olyan fölfogás, hogy a többség rosszul beszél magyarul. Ennek káros hatása többféleképpen is megmutatkozik. Oly módon például, hogy sokan nem mernek a nyilvánosság előtt beszélni, különösen, ha tudják, hogy a hallgatóság között nyelvészfélek is vannak. S ha mégis fölszólalnak, csak olyan kifejezéseket, szerkezeteket, szavakat mernek használni, amikről tudják vagy sejtik, hogy a nyelvművelők még nem írtak azokkal kapcsolatban helytelenítő cikkeket.

Ennek a nyelvi elbátortalanodásnak számos esetét figyelhetjük meg. Tapasztalhatjuk például, hogy akik mégis mindenképpen szerepelni akarnak, vagy akiknek pozíciójuknál fogva szerepelniük kell a nyilvánosság előtt, azok iparkodnak olyan nyelven beszélni, amely lényegesen különbözik a természetes anyanyelvtől. Teszik ezt abban a hitben, hogy akkor beszélnek helyesen és választékosan, ha minél kevésbé hasonlít beszédjük a megszokott beszédhez. (Szepesy 1986: 12)

A normális beszélőnek nem az a célja, hogy az őseitől örökölt, a magyar nyelv jellegének megfelelő nyelvi formákat éltesse tovább, hanem (egyebek közt) az, hogy kommunikációja hatékony legyen, s ennek részeként pedig az is, hogy nyelvi viselkedése megfeleljen a környezete által támasztott elvárásoknak. Ebben a nyelvhelyességi kézikönyvek vajmi kevés segítséget nyújtanak neki.

A nyelvművelés speciális segédeszközei mellett, hogy segíteniük kellene a beszélőt nyelvi problémái megoldásában, bizonyos mértékig *kodifikációs eszközként is kellene szolgálnak*, mindazokban az esetekben, amikor olyan jelenségekről van szó, amelyeket a szótárak és a nyelvtanok bármilyen okból nem tárgyalnak. A magyar nyelvművelők által létrehozott nyelvhelyességi kézikönyvek azonban erre a célra sem használhatóak, mivel *nem alkalmaznak semmiféle koherens minősítési rendszert, a tárgyalt elemek és formák stílusértékének, regiszterbeli hovatartozásának jelölése a legkülönbélebb alkalmi körülírásokkal, sőt célzásokkal, sugalmazásokkal történik.*

Szótár- és nyelvtanírás

A szótárak, nyelvtanok és egyéb nyelvtudományi munkák alapvetően a tényleges nyelvművelés háttértevékenységeinek tekinthetők csupán, ahogy ezt egyébként maguk a nyelvőrök is gondolják. Annak, hogy ezen túlmenően a leíró nyelvtani és szótártani munkála-

tok eredményeit a nyelvművelés a maga eredményeinek tekinti, megvannak a maga okai: az ezeket tartalmazó munkák *jelentős részét nyelvművelők vagy nyelvművelői szemléletű nyelvészek írták*, akik a legnagyobb természetességgel rendelték alá munkájuk tudományos jellegét az ún. nyelvhelyesség kívánalmainak.

E munkák szerzői *az empirikus tények mellőzésétől sem riadnak vissza*, például a szavak szótárazásában és stílusértékük megállapításában. Előfordul, hogy *a nyelvhelyességi kívánalmaknak nem megfelelő szavakat föl sem veszik, vagy ha igen, akkor nem a valós stílusértékeket és/vagy használati értékeket tüntetik föl*.

Nézzük meg példaként, hogyan szótáraz a *Magyar értelmező kéziszótár* két szinonimát, az *elmefuttatást* és az *eszmefuttatást*!

Értelmezést is tartalmazó, teljes szócikkbe az *elmefuttatás* került 'könnyű, rövidebb fejtegetés, elmélkedés' jelentéssel, „választékos” stílusminősítéssel. Az *eszmefuttatás* szócikk nem tartalmaz kifejtő értelmezést, a szó az *elmefuttatás* szinonimával van értelmezve, ami azt kívánja jelezni, hogy az *elmefuttatás* a fő változat. A szó „ritka” és „választékos” minősítésekkel van ellátva. A „ritka” minősítés csak látszólag utal empirikus, objektív tényre, valójában rejtett nyelvművelői értékítéletet tartalmaz. Az *eszmefuttatás*-t ugyanis nyelvművelésünk nem igazán tartja „jó” szónak; igaz, a nyelvhelyességi kézikönyvek nem foglalkoznak vele, de Hadrovics László történeti jelentéstana (!) megállapítja: „Régebbi íróink csak *elmefuttatás*-t ismertek, aminek megvolt a szemléleti alapja, ma egyre inkább terjed az *eszmefuttatás*, nem egészen szerencsés módon.” (Hadrovics 1992: 76).

Egy mai olvasó számára ugyan nem egészen világos, miért szemléletesebb dolog elmét futtatni, mint eszmét futtatni az elmében (bizonyára azért nem világos ez a mai olvasó számára, mert a mai olvasó nem „régebbi író”), tény azonban, hogy ez a megítélés belevetítődött a Magyar értelmező kéziszótár szótárazási módjába és minősítésébe is.

A szótár ez esetben az olvasók számára is érzékelhető módon került ellentétbe a tényekkel: mindkét szócikk tartalmazza ugyanis a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján kialakított gyakorisági jelölést. Eszerint az *elmefuttatás* a legritkább szavaknak járó □, az *eszmefuttatás* pedig a közepesen gyakori szavaknak járó ◻ jelölést kapta, vagyis ez utóbbi, a szótárban „ritká”-nak minősített alak valójában jóval gyakoribb a nyelvművelők által preferált szinonimájánál.

2008. június 7-én a Magyar Nemzeti Szövegtár az *elmefuttatás* töre 70, az *eszmefuttatás* töre 662 találatot adott. A Google ugyanazon a napon az *elmefuttatás* szóalakra adott találatokból 208-at jelenített meg, az *eszmefuttatás* szóalakéból pedig 640-et.

Ennél durvább megnyilvánulásai is vannak a nyelvhelyességi szemléletnek értelmező szótárunkban: arra is akad példa, hogy a szerzők *nem létező szavakat szótáraznak*. Egy kiváló magyar nyelvész leveléből idézünk most példát, akinek azonban a kilétét az ő érdekében nem hozzuk nyilvánosságra. A levélíró fölhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvhelyességi szemlélet érvényesülésének vannak rejtettebb formái is. Egyik példájáról, a *bidé* szóról ezt írja:

„A régi ÉKsz. még aránylag tisztességesen jár el: értelmezi a szót (igaz, elég sután és pontatlanul): 'Az altest mosására való (fölfelé zuhanyozó) ülőkádféle kis mosdó.' Az ÉKsz.² azonban puristábbra vált. A bidénél csak szinonimikus értelmezés van: 'Ülőmosdó.'; ilyen szó persze nem létezik, Molnos Angéla agyszüleménye – olyan is. De hogy tovább lehessen cifrázni a dolgot, *ülőmosdó* címszó nincs az ÉKsz.²-ben, csupán *ülőmosó* (és nem létező szavak esetében a sajtóhiba sokszorosan kellemetlen), ahol persze ott van a javítatlan értelmezés, a szinonimikus utalóval kiegészítve: 'Az altest mosására való (fölfelé zuhanyozó) ülőkádféle kis mosdó; bidé.' Most akkor honnan tudhatja az érdeklődő purista, hogy *ülőmosónak* vagy *ülőmosdónak* nevezze a bidét?”

A levélíró az ilyen eljárással kapcsolatos problémára is fölhívja a figyelmet:

„Azért látom ezeket sokkal aggasztóbbnak, mert a *pongyola* és egyéb lüke minősítések egy határozott mozdulattal eltávolíthatók egy későbbi, valódi felújításból, a szinonimikus értelmezésekben elrejtett nyelvhelyességi ítéleteket kigyomlálni nem kis munka.”

Összegzés

Ebben a fejezetben áttekintettük a nyelv alakítás néhány fontosabb válfaját és háttér-, ill. segédtevékenységét, megvizsgálva, hogy ezek közül melyek jellemzőek a magyar nyelv-művelésre, illetve ezek a tevékenységek milyen módon valósulnak meg a magyar nyelv-művelésben.

Vizsgálódásunk egyik fontos tanulsága az, hogy a létező magyar nyelv-művelés fő vonulatát az a tevékenység képezi, amely a különféle nyelvi ideológiákon, mítoszokon és babonákon alapuló nyelvhelyességi elvek alapján *„helytelennek” bélyegzett nyelvi elemeknek és formáknak a nyelvből való kiszorítására irányul.*

Ennek a célnak van alárendelve az összes fent említett, az akadémiai nyelv-művelésre ténylegesen jellemző nyelv alakító tevékenység: *a nyelvi tanácsadás, a nyelvi ismeretterjesztés, a szabványosítás és a mindezeket segítő kézikönyvek létrehozása.*

Ehhez viszonyítva a létező nyelv-művelés *elenyészően keveset tesz a nyelvi és stilisztikai differenciálódás, vagyis a nyelvbővítés érdekében; az ilyen jellegű tevékenységet ugyan elméletileg fontosnak tartja, ténylegesen azonban nem műveli, legföljebb mások ilyen irányú tevékenységét kebelezi be sajátjaként.*

Bár a kérdés történeti bemutatására itt most nincs mód, annyit azért érdemes megemlíteni, hogy a nyelv alakításnak ez a sajnálatosan torz módozata – amint fentebb már említettük – a nyelvújítás kori ortológusi tevékenységben föllelhető bizonyos előzmények után a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat 1872. évi indulásával vált uralkodóvá.

Ezt a *sajátos típusú* nyelv alakítást hiba volna a nyelv alakítással azonosítani. Ez még magyar viszonylatban sem igaz – elég, ha a *Nyelvőr* megindulása előtti évszázad nyelv alakító törekvéseire vagy napjaink nyelvtervező, nyelvmenedzselő munkálataira gondolunk, nem beszélve arról, hogy a nyelv alakítás mindhárom, fentebb jellemzett válfaja más országokban valóságos eredményeket tud felmutatni: természetesen beleértve a nyelv-művelést is.

Tudjuk, hogy a mai magyar nyelv-művelés körüli vitákban gyakran fölmerült a kérdés: van-e szükség nyelv-művelésre. A nyelv-művelés néhány kritikusa szerint nincs, mások szerint van, de nem ilyenre; a nyelv-művelők maguk természetesen nélkülözhetetlennek tartják tevékenységüket. A nyelvi vonatkozású – ezen belül a nyelv alakító célzatú – tevékenységek elkülönítése, illetve e tevékenységeknek a nyelv-művelésre jellemző eljárásokkal való összehasonlítása után a kérdésre a következő választ adhatjuk: *nyelv alakításra, annak minden fentebb bemutatott válfajára természetesen szükség van a magyar nyelv-közösségben is, éppúgy, mint más nyelv-közösségekben; célszerű azonban arra törekedni, hogy a nyelv alakító tevékenységek minél kevésbé hasonlítsanak a létező magyar nyelv-művelésre.*

Szilágyi N. Sándor ugyanezt már évekkel ezelőtt megállapította a határon túli nyelv alakítás viszonylatában. Ám a létező magyar nyelv-művelés semmivel sem alkalmasabb a határon belüli magyarok nyelvi problémáinak megoldására, mint a határon túliakéira, csak tevékenysége az eltérő élethelyzet miatt sokkal végzetesebb következményekkel jár kisebbségi helyzetben. A nyelvcserehelyzetben lévő határon túli magyar közösségeket például létükben veszélyezteti.

4. fejezet

A NYELVHELYESSÉG MINT NYELVI PROBLÉMA

Bevezetés

Ebben a fejezetben a tankönyv korábbi részeiben többször is említett nyelvhelyességet egy sajátos látószögből vizsgáljuk: úgy, mint aminek a verbális kommunikációban való érvényesítése a beszélőknek bizonyos élethelyzetekben gondot, kellemetlen érzést okoz, a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget, hátráltatást idéz elő, vagyis nyelvi problémaként jelentkezik a számukra.

A nyelvhelyességi kérdések a nyelvi problémák egyik jellegzetes csoportját alkotják; egyik jellemzőjük, amely elkülönítésük alapjául is szolgál, az, hogy *problémaként való megjelenésükben fontos szerepük volt a nyelvművelőknek*; nyelvművelői beavatkozás nélkül valószínűleg ezeknek csak egy része vált volna nyelvi problémává.

Annak érdekében, hogy a nyelvhelyességi problémákat ne elszigetelten lássuk, hanem a nyelvi problémák egyik sajátos típusaként, a fejezet első részében röviden áttekintjük a nyelvi probléma többi típusát is. Ez annál is inkább indokolt, mert egyik fontos célunk, hogy megismerkedjünk a nyelv alakítás mindhárom fontos irányzatával – a nyelvműveléssel, a nyelvtervezéssel és a nyelvmenedzseléssel –, márpedig a nyelvi problémák feltárása és elemzése alapvetően fontos nyelvmenedzselési tevékenység, ezenkívül pedig sikeres nyelvtervezés sem képzelhető el a nyelvi problémák elemzése nélkül.

Az e fejezetben található fejtegetések – az előzőektől eltérően – konkrét *empirikus kutatásokon* alapulnak; ezekre a nyelvmenedzselés-elmélettel való megismerkedésünk ösztönzött és ösztönöz minket (nem lezárt kutatásról van szó). Amint arról a második fejezetben beszéltünk, a nyelvmenedzselés-elmélet a nyelvi problémák körének kijelölésében és a problémamegoldásban is *a hétköznapi beszélők nyelvi problémáiból és azok megoldására tett erőfeszítéseikből* indul ki, az ún. egyszerű nyelvmenedzselésből. Vizsgálataink célja, hogy képet kapjunk arról, hogy a magyarországi és a határon túli magyarok – hétköznapi beszélők, nem nyelvészek – milyen nyelvi problémákkal küszködnek, és ezeket hogyan próbálják megoldani, ill. milyen jellegű segítségre számítanak a nyelvművelők vagy a nyelvészek részéről.

A kutatás első szakaszában egy kísérleti jellegű kérdőív segítségével gyűjtöttünk adatokat Kolláth Annával 2006 decemberében néhány magyar anyanyelvű magyar szakos egyetemi, ill. főiskolai hallgatótól, akik három gyökeresen eltérő nyelvi helyzetben élnek: 18 adatközlőnk többségi helyzetű magyarországi magyar (Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely); 7 adatközlőnk (viszonylag) stabil kétnyelvűségi helyzetű szlovákiai magyar (Comenius Egyetem, Pozsony); 8 adatközlőnk nyelvcserehelyzetben élő szlovén állampolgár (Maribori Egyetem).

Ez az anyag folyamatosan kiegészül a pozsonyi Comenius Egyetem magyar és hungarológia szakos hallgatóinak nyelvi naplóiból származó adatokkal; jelenleg – 2009 tavaszán – 50 naplónak mintegy 600 bejegyzése áll rendelkezésünkre. A nyelvi naplókban a hallgatók olyan *nyelvi vonatkozású eseményeket* rögzítenek, melyeknek az adott félév szorgalmi időszakának folyamán közvetlen részesei voltak, ill. néhány esetben olyan eseményeket is, melyekről mások elbeszélése alapján szereztek tudomást ebben az időszakban. Eseményle-

írásán kívül a hallgatók *észrevételeiket* is megfogalmazhatják az általuk valami miatt érdekesnek, figyelemre méltónak tartott nyelvi eseményekkel, jelenségekkel kapcsolatban. A napló értékelésében nem játszik lényeges szerepet a bejegyzések száma, így föltehető, hogy a hallgatók valóban hiteles eseményeket és észrevételeket rögzítenek.

Az e fejezetben közölt nyelvi példák részben ebből a két forrásból (a kérdőívekből és a naplóból), részben pedig a Nyelvművelő kézikönyvtár új kiadásából valók.

A nyelvi problémák típusai

A nyelvmenedzselés-elmélet egyik legrokonszenvesebb vonása, hogy annak eldöntését, mi nyelvi probléma és mi nem, a hétköznapi beszélőre bízva.

Szemben a nyelvműveléssel, melynek középpontjában az absztrakt „nyelv” érdekei állnak, és szemben a nyelvtervezéssel, amely hite szerint a „nemzet” érdekeit tartja szem előtt, a nyelvmenedzselésben a hús-vér emberek, ezen belül is mindenekelőtt a „laikus beszélők” érdekei kerülnek előtérbe.

A nyelvmenedzselés szakemberei az egy-egy közösségben meglévő nyelvi problémák feltérképezésében *a hétköznapi beszélők szokványos nyelvi diskurzusaiból* indulnak ki, s az ezekben található nyelvi problémákból kiindulva döntenek el, hogy a szervezett nyelvalkításnak mely problémákkal kell foglalkoznia.

A második fejezetben láttuk, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet a nyelvi problémát az *adott helyzetben érvényesülő normától való, negatívan értékelt eltérésként* értelmezi. Arra is utaltunk, hogy ez a felfogás több problémát is fölvet, különösen a kisebbségi kétnyelvű közösségekben. Mi itt most a nyelvi problémát inkább a *következményei* felől közelítjük meg, s olyan problémaként definiáljuk, amely a beszédtevékenység során vagy ahhoz kapcsolódóan jelentkezik, a beszélőknek kellemetlen érzést okoz, a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget, hátráltatást idéz elő, vagy akár meg is hiúsítja a kommunikációt az érintett nyelven vagy nyelvváltozaton. Amint arra maga a *probléma* szó is utal, a nyelvi probléma olyan „ügy”, amely megoldásra vár.

A „beszédtevékenységet”, ill. a „beszélőt” tágan kell értelmezni, az írást, ill. írásban fogalmazó személyt is bele kell érteni. Az egyszerűség kedvéért a következőkben mindig egy beszélővel és egy hallgatóval számolunk, amikor a különféle kommunikációs helyzetekben bekövetkező nyelvi problémákat bemutatjuk, ám ezekbe bele kell érteni azokat a helyzeteket is, amikor többen kommunikálnak, és – mutatis mutandis – az írott nyelvi kommunikációt is, melynek során a „beszélőt” (író) és a „hallgatót” (olvasót) nagy időbeli és térbeli távolság is elválaszthatja.

Az alábbiakban bemutatjuk a nyelvi problémák legfontosabb típusait, majd pedig részletesebben foglalkozunk két, egymással némileg összefüggő típussal. A nyelvi problémák osztályozása nem öncélú, hanem lehetővé teszi azt, hogy ne kelljen minden egyes problémát külön-külön vizsgálni, hogy *problémák egész csoportjáról lehessen általánosítható megállapításokat tenni*. Az egy-egy csoportba tartozó problémák, *mivel hasonló jellegűek, föltehetőleg hasonló megoldásokat is igényelnek*, így a problémák osztályozása már mintegy előkészítő fázisa is a megoldásukkal kapcsolatos tevékenységnek.

A) Jellegük szerint

A kérdőívekben és a nyelvi naplókban rögzített nyelvi problémák jellegük szerint több csoportba sorolhatók, ezek négy alaptípust képviselnek. A csoportok legtöbbszörében különbséget lehet tenni makro- és mikroszinten jelentkező problémák közt. Makroszinten a probléma *egy-egy egész nyelvváltozathoz vagy nyelvhez* kapcsolódik; ezzel szemben mikroszinten a problémát *egy-egy konkrét nyelvi forma* okozza. A makroszinten jelentkező nyelvi probléma sok-sok mikroszintű nyelvi problémából állhat, méghozzá különböző típusúakból is.

Mikroszintű probléma lehet például, ha egy beszélő formális beszédhelyzetben informális stílusértékű szót használ, anélkül hogy stíluselemnek szánná, s ez – mondjuk – nevenséget vált ki. Ha a beszélő nemcsak egyetlen informális stílusértékű nyelvi elemet használ formális beszédhelyzetben, hanem sokat, azaz informális stílusváltozatban beszél, a nyelvi probléma makroszinten is megragadható.

A terjedelmi korlátok miatt az alaptípusokat és a hozzájuk tartozó csoportokat csak felsoroljuk és röviden jellemezzük, mivel tulajdonképpen témánkhoz csupán az első típushoz tartozó két csoport részletesebb bemutatása tartozik.

1. A nyelvhasználat kontextusából adódó nyelvi problémák

Az első esetben a problémát mikroszinten *létező nyelvi forma használata* okozza, amely az adott körülmények között valami miatt a beszélő és/vagy a hallgató számára *nem megfelelő*, s ilyen értelemben helytelen. Azokat az eseteket is idesoroljuk, amikor egy nyelvi formát a beszélő és/vagy a hallgató mindenféle kontextusban helytelennek érez, annak ellenére, hogy az objektíve sem nem nyelvbotlás (a nyelvbotlások mint nyelvi problémák a 2. alaptípushoz tartoznak), sem nem hiba (a hibák mint a nyelvi hiány megnyilvánulásai a problémák 3. alaptípusában jelentkezhetnek), és nem is a nyelvi rendszer eredendő tökéletlenségéről van szó (ez a nyelvi problémák 4. alaptípusa).

Az, hogy egy nyelvi forma használata valaki számára „nem megfelelő”, *szubjektív érzés* kérdése, és kívülről nem kérdőjelezhető meg semmilyen nyelvi vagy más tényre való hivatkozással.

Ha pl. a hallgató hisz egy nyelvi babonában, és emiatt nem tartja megfelelőnek a beszélő által használt nyelvi formát, holott az még az adott közösség nyelvi normájával is összhangban van, az éppúgy nyelvi probléma, mint ha a beszélő valóban megsértett volna valamilyen, ott, abban a helyzetben érvényesülő normát.

Aszerint, hogy a szóban forgó forma *miért minősül normasértőnek*, ill. *milyen normát sért*, háromféle nyelvi problémát különböztethetünk meg ezen a típuson belül:

a) (valódi) stílusproblémákat, amelyek *az adott helyzetben nem megfelelő stílusértékű* szó vagy más nyelvi forma használatából adódnak – ezek mind makroproblémák vagy mezoproblémák;

b) nyelvművelői mikroproblémákat, amelyek *nyelvművelők vagy laikus beszélők által kifogásolt*, de *a közösség nagy része által ennek ellenére az adott helyzetben vagy általában is normatívnak tartott* nyelvi formák használatából adódnak;

c) tabuizált nyelvi formák használatából adódó problémákat; az európai társadalmakban, így a magyarban is, ide elsősorban a *trágár* szavak használata tartozik – ezek használata makroprobléma.

A makroproblémák megnevezés nem tévesztendő össze a „makroszintű problémák” kifejezéssel. A makroprobléma olyan nyelvi probléma, amely *sok embert érint*, attól függetlenül, hogy makroszinten vagy mikroszinten jelentkezik-e, azaz attól függetlenül, hogy egész nyelveket vagy nyelvváltozatokat, vagy csupán konkrét nyelvi formákat érint-e.

Hasonlóképpen a mikroproblémák olyan nyelvi problémák, amelyek *kevés embernek okoznak gondot*, attól függetlenül, hogy egész nyelvekkel, nyelvváltozatokkal kapcsolatos makroszintű problémák-e vagy pedig konkrét nyelvi formákhoz kötődő mikroszintű problémák.

A kettő között állnak a mezoproblémák, amelyek nem jelentkeznek ugyan problémaként az egész nyelvközösségben, de nem csupán elszigetelt egyénekhez vagy csekély lélekszámú beszélői csoportokhoz, hanem nagyobb csoportokhoz kötődnek.

Mindhárom említett esetben normasértés következik be, ezek természete azonban különbözik egymástól:

a) A valódi stílusproblémák esetében *közösségi szinten* történik normasértés, a beszélő olyan formát használ, amely *abban a közösségben az adott helyzetben nem számít megfelelőnek*. Ez a hallgatóból *negatív értékelést* válthat ki, amit esetenként verbálisan is kifejezhet.

Az ilyen típusú devianciák egy részét nyelvváltozat-tévesztésnek nevezhetjük, más részét pedig stílustévesztésnek.

Nyelvváltozat-tévesztésről akkor van szó, amikor a beszélő *az adott nyelvváltozatban érvényesülő együtt-előfordulási szabályokat megsértve* olyan nyelvi formát használ, amely az adott dialektusban és/vagy nyelvi regiszterben nyelvi – de nem tartalmi – szempontból nem megfelelő (mivel nincs összhangban a beszédhelyzet követelményeivel).

Ha a beszélő nem egy konkrét nyelvváltozat szabályait sérti meg, hanem olyan nyelvi formát használ, amely *elüt az adott konkrét diskurzus stílusától*, méghozzá a beszélő szándékától függetlenül (azaz nem tudatos stíluselemről van szó), stílustévesztésről beszélünk.

A valódi stílusproblémák közé tartoznak a nyelvhelyességi babonákba vetett hitre visszavezethető nyelvi problémák is, mivel *a babonákon alapuló szabályok megszegése éppúgy nyelvváltozat-tévesztést vagy stílustévesztést okoz, mint az egyéb nyelvhelyességi szabályok megszegése*. Az ugyanis, hogy az akadémiai nyelvművelők (egy része) és a nyelvészek nem azonosulnak egy nyelvhelyességi szabállyal (ettől babona egy szabály), még nem változtatja meg – legalábbis nem azonnal – az adott jelenség negatív értékelését a nyelvközösség érintett szegmensében.

(A nyelvhelyességi babonákkal tankönyvünk hatodik és nyolcadik fejezetében foglalkozunk részletesebben.)

b) A nyelvhelyességi mikroproblémák esetében a beszélő nem a közösségi normát sérti meg, csak a jobbra *a nyelvművelők által létrehozott szabályok valamelyikét*, olyan szabályokat, amelyeket a legtöbb beszélő nem ismer és nem is követ.

A nyelvhelyességi mikroproblémák jelentős része tehát abból adódik, hogy egy-egy beszélő hisz a *nyelvművelői babonákban*, és meg is próbálja követni az ezeken alapuló, de a közösségi normával szemben álló szabályokat, ill. – ha éppen hallgatói szerepben van – követésüket elvárja a beszélőtől.

Nyelvhelyességi mikroproblémáról van szó akkor is, amikor a beszélő vagy a hallgató olyan nyelvi formát vél helytelennek, amely a nyelvművelés érvényes álláspontja szerint is kifogástalan – az ilyen formák helytelenítése egyéni nyelvi babonákra vezethető vissza.

(A nyelvművelői babonákkal is a hatodik és a nyolcadik fejezetben foglalkozunk, s ott is megemlítjük az egyéni nyelvi babonákat is.)

c) A tabuizált formák használata nem feltétlenül stílustalan, sőt lehet akár stílusos is, a tabuszegés hatása inkább nyelven kívüli viszonylatban, társadalmi szinten jelentkezik, *inkább viselkedési, mint nyelvi vétségnek számít.*

Makroszinten egy egész nyelvváltozat – dialektus, regiszter – vagy nyelv használata minősül nem megfelelőnek az adott helyzetben. Ez áll fenn, ha pl. egy egyetemi hallgató *beszélt nyelvi stílusban ír szemináriumi dolgozatot* (a gyakorlatban inkább közveleges, az írott és a beszélt nyelv elemeit vegyítő formában) vagy ha egy kisebbségi beszélő olyan helyzetben szólal meg anyanyelvén, amiben az az adott közösségben nem szokásos, nem normális.

2. A nyelvműködés zavarai mint nyelvi problémák

A második alaptípusban a probléma abból adódik, hogy a beszélő *nem létező* (vagy csak beteg embereknél létező) *nyelvi formát használ* vagy *létező formát használ deviáns módon, bár megfelelő kontextusban*, nyelvlélektani vagy patológiai okokból. Ez a típus csak mikroszinten jelentkezik, mivel semmilyen (stabil) nyelvváltozatról vagy nyelvről nem lehet azt állítani, hogy az eredendően rossz, deviáns volna.

A nyelvműködés zavarai közt érdemes különbséget tenni aszerint, hogy egészséges vagy beteg, ill. idős emberek nyelvhasználatában jelentkeznek-e.

Az egészséges emberek nyelvhasználatában jelentkező zavarok kétfélek lehetnek: a) (szűkebb értelemben vett) **megakadásjelenségek**, pl. beszédtempó-lassulás; egyes hangok megnyújtása; nehézséget okozó szavak, kifejezések tagolva ejtése; beszédszünet beiktatása, amely lehet néma vagy jellel kitöltött; újratekintés (a beszéd folyamat megszakítása, néhány hang vagy egy, ill. több szó megismétlése vagy korrigálása); b) **nyelvbottlások** a nyelvi rendszer minden síkján, pl. hangtani bottlások, szótévesztések, rossz toldalékok, deviáns nyelvtani szerkezetek használata.

A megakadásjelenségek olyan nyelvhasználati jelenségek, amelyek *megtörik a folyamatos beszédet, miközben tartalmához nem járulnak hozzá.*

A nyelvbottlások olyan alkalmilag használt nyelvi formák, amelyek *nemcsak a hallgató, hanem a beszélő számára is normasértőek*, mégpedig *nemcsak az adott beszédhelyzetben, hanem attól függetlenül is.*

A nyelvbottlások közé sorolandók a kétnyelvű emberek beszédében jelentkező alkalmi **interferenciajelenségek** is, mindazok a tévesztések, amelyeket maguk is ki tudnak javítani.

Az írott nyelv vonatkozásában ide vehetjük az **elírásokat** és a **helyesírási tévesztéseket** is, mindazokat, amelyek *nem a beszélő nyelvtudásbeli hiányosságaiából, hanem pl. pillanatnyi figyelmetlenségéből* adódnak.

A helyesírási hibák elkövetése szigorúan véve nem nyelvi probléma, ám a laikus beszélők feltétlenül annak tartják, márpedig kiindulópontunk szerint nyelvi probléma az, amit a beszélők annak tartanak. Sőt a laikus beszélők számos *valódi nyelvi problémát is helyesírásnak tartanak*, különösen a hangtani, sőt alaktani (!) jelenségek írásos rögzítésével kapcsolatosakat.

A beteg és/vagy idős emberek nyelvhasználatában jelentkező zavarok közé tartoznak a) a beszédhibák (életkortól függetlenül); b) a betegségek – például afázia – nyelvi következményei, pl. a nyelvvesztés; c) az öregedés nyelvi következményei, pl. szótalálási nehézségek. A patológiás hátterű nyelvi problémák megoldása nem tartozik a nyelvmenedzselők hatáskörébe, mivel alapvetően orvosi problémáról van szó, ám mivel a hétköznapi beszélők ezeket is említették mint nyelvi problémát, nem lehet őket teljesen figyelmen kívül hagyni.

3. A nyelvi hiányból adódó nyelvi problémák

A harmadik alaptípusban a probléma mikroszinten abból adódik, hogy a beszélő *nem ismeri* az adott körülmények közt számára szükséges, de *amúgy létező nyelvi formát*; makroszinten *egy egész nyelvváltozat* vagy *nyelv ismeretének hiánya* okozza a problémát.

Nyelvi hiányon a beszélők *nyelvtudásának különféle hiányosságait* értjük. Nyelvi hiány tehát akkor jelentkezik, amikor *a beszélő képtelen arra, hogy az adott beszédhelyzet követelményeinek megfelelően beszéljen*, ill. *a hallgató megértse azt, amit neki az objektíve nézve érthetően beszélő beszédpartnere mond*.

Mikroszinten a nyelvi hiány abból adódik, hogy a beszélő, ill. a hallgató *a szükséges nyelvi formát nem ismeri, rosszul ismeri* vagy (a beszélőnek) *nem jut éppen eszébe*; makroszinten pedig abból, hogy *a beszélő a számára az adott beszédhelyzetben szükséges nyelvváltozatot vagy nyelvet nem ismeri*, nem tudja használni, ill. *a hallgató nem érti* az adott helyzetben szokásszerűen használt nyelvváltozatot vagy nyelvet.

Az alkalmi, pillanatnyi nyelvi hiányt **nyelvi lapszusnak** nevezzük. Nyelvi lapszusról tehát akkor beszélünk, ha *a beszélőnek éppen nem jut eszébe az általa amúgy ismert nyelvi forma*.

A „nyelvi hiány” tágabb értelemben a „nyelvi lapszus”-t is magába foglalja, *szűkebb értelemben viszont akkor beszélünk nyelvi hiányról*, ha a beszélő a szükséges formát *egyáltalán nem ismeri* vagy *rosszul ismeri*.

A beszélők különféle nyelvi stratégiákat alkalmazhatnak a nyelvi hiány áthidalására, ill. elleplezésére, pl. a célszó helyett annak hiperonimáját használják, körülírásokat alkalmaznak, kódot váltanak (ha erre van lehetőség), nyelven kívüli eszközökhöz folyamodnak (pl. mutogatás, rajzolás, hangutánzás), beszélgetőtársuktól, esetleg valaki mástól segítséget kérnek. Írásban történő kommunikáció esetében nemegyszer lehetőség van szótárak vagy más segédeszközök használatára is.

A nyelvi hiány kiváltója lehet a nyelvműködés olyan zavarainak is, amelyekkel az előző pontban foglalkoztunk (megakadások, nyelvbottlások).

A nyelvi hiányhoz kapcsolódó fontos fogalom a **nyelvi hiba**. A nyelvi hiba a beszélő *nyelvtudásbeli hiányosságának a megnyilvánulása*; olyan nyelvi forma, amelyet a beszélő nem csupán alkalmilag, tévesztésképpen használ, hanem rendszeresen, mivel nincs tudatában annak, hogy az illető forma az adott beszélőközösségben általában vagy valamely kontextushoz, beszédhelyzethez kötődően nem normatív. Nyelvi hibákat elsősorban a nyelv-, ill. nyelvváltozat-elsajátítás és a nyelv-, ill. nyelvváltozat-felejtés folyamán követnek el az emberek. A

nyelvi hibák egy részének *nyelvi interferencia* az oka; egy nyelven belül *nyelvbeli*, kétnyelvűségi körülmények közt *nyelvközi interferenciáról* beszélhetünk.

Az írott nyelv vonatkozásában ide tartoznak a *helyesírási hiányjelenségek és hibák* is; vagyis azok az esetek, amikor a beszélő problémája az, hogy egy szót vagy kifejezést nem tud helyesen leírni, ill. hibásan írja le (nem figyelmetlenségből, hanem helyesírási ismereteinek hiányossága miatt).

Makroszinten nyelvi probléma az, ha a beszélő vagy a hallgató *nem ismeri a számára szükséges nyelvváltozatot vagy nyelvet*. Kisebbségi helyzetben az embereknek különösen a *standard* és a *szaknyelvek* nem ismerése okoz bizonyos élethelyzetekben problémát. Ami a nyelvekkel kapcsolatos hiányt illeti, nagy probléma a kisebbségi beszélőknek, ha nem ismerik a közösség *másodnyelvét*, azaz a többségi nyelvet. Sajátos probléma az *első nyelv* ismeretének a hiánya – ebbe a problémacsomagba sorolhatók a nyelvvesztésből, ill. nyelvcsereből adódó problémák. Egynyelvűségi és kétnyelvűségi körülmények közt egyaránt előfordul, a mai globalizálódó világban alighanem egyre gyakrabban, hogy a beszélőnek valamely *idegen nyelvre* volna szüksége, amelyet nem ismer (pl. ahhoz, hogy egy munkakört betölthesen).

Némileg más típusú, de összefüggő problémát jelent az az eset, amikor a beszélő *híján van valamilyen, számára szükséges nyelvi készségnek*, pl. nehezen olvas, írásban ügyetlenül fogalmaz vagy egyáltalán nem tud az anyanyelvén írni; ez kisebbségi helyzetben elég gyakori azokban az esetekben, amikor a beszélők az anyanyelvüket tantárgyként sem tanulták az iskolában.

4. Nyelvbeli hiány

A negyedik – a többihez képest a magyar nyelv vonatkozásában marginális – típusban a beszélőt a kommunikációban maga a nyelv, a nyelvi rendszer gátolja, annak hiányosságai; mikroszinten az, hogy *a nyelvi rendszerből hiányzik egy olyan forma, amelyre a beszélőnek szüksége volna*, makroszinten pedig az, hogy *az adott nyelv eleve nem rendelkezik a beszélő számára hiányzó dialektussal vagy regiszterrel*.

A magyar nyelvből jelenleg nem hiányoznak olyan regiszterek, amelyekre a beszélőknek szükségük volna, így azok semmilyen beszédhelyzetben nem kényszerülnek nyelvi okokból kódváltásra. A régi magyar nyelvben azonban volt ilyen hiány (pl. a szaknyelvi regisztereké), s ma is van számos más nyelvben.

Mikroszinten az adatközlők válaszlaj alapján három problémacsoportot lehet megkülönböztetni: vannak a) eredendően meglévő problémák (eredendő tökéletlenség, többértelműség, bizonytalanság a nyelvben, pl. a *sikoljon, fényljen*-típusú felszólító módú alakok problematikus mivolta); b) nyelvtörténeti korszakhoz köthető problémák (pl. a szenvedő igemód hiánya a mai – de nem a régi – magyar nyelvben); c) neologizmusok használatával kapcsolatos, történelmi távlatban nézve bizonyára átmeneti bizonytalanságok (bizonyos értelemben ezek is nyelvtörténeti korszakhoz köthetők persze).

B) Következményeik szerint

A naplókban és a kérdőívekben található nyelvi problémák következményeik szerint is osztályozhatók. E tekintetben három alapvető esetet különböztetünk meg: előfordul, hogy a nyelvi probléma jelentkezésének csak jelentéktelen következményei vannak; a komolyabb következmények közt további két esetet különböztethetünk meg: egyfelől megértési probléma jöhet létre, másfelől a beszélő által használt nyelvi forma, ill. nyelvváltozat vagy nyelv negatív reakciókat vált ki a hallgatóból. Ez a kétféle következmény természetesen *egyszerre is jelentkezhet* (pl. a hallgató ideges lesz attól, hogy nem érti jól, amit a beszélő mond).

1. Jelentéktelen következmények

Kommunikációs szempontból jelentéktelen következménynek számít az, ha *apró megakadás* jön létre a kommunikációban, amely *nem okoz megértési problémát*, de valójában még csak *nem is hátráltatja a kommunikációt*.

Köztudomású, hogy a megakadásjelenségek *nyelvlélektani szempontból szükséges velejáráói a beszélt nyelvi kommunikációnak*, amelyek a hallgatónak *időt biztosítanak* a mondanivaló megértésére.

Ezért van az, hogy egy felolvasott szöveg, még ha többé-kevésbé beszélt nyelvi stílusban íródott is, a megakadásjelenségek hiánya vagy alacsony száma miatt sokkal nehezebben érthető a hallgatóság számára, mint a szabadon elmondott szöveg.

Társadalmi szempontból jelentéktelen a következmény, ha a hallgató csupán *tudomásul veszi a szokatlan nyelvi formát*, de *nem minősíti*, sem a beszélőnek nem jelez semmit, sem ő maga nem foglalkozik vele gondolataiban sem.

Ebbe a csoportba elsősorban a *nyelvműködés zavarai*, a *megakadások* és a *botlások* tartoznak, főleg azok járnak általában jelentéktelen következményekkel, de lehet ilyen következménye *stílusproblémának*, *nyelvi* vagy *nyelvbeli hiánynak* is.

2. Megértési problémák

A megértési probléma *nehézkesebb kommunikációt* eredményez; ennek legalább három súlyossági fokozatát érdemes megkülönböztetni: a) a nehezebb megértést, b) a meg nem értést („első körben” vagy egyáltalán) vagy a c) félreértést („első körben” vagy egyáltalán).

A meg nem értés vagy félreértés „második körben” a probléma tisztázásához is vezethet, ilyenkor *egy nagyobb diskurzusrészlet vonatkozásában* a meg nem értés, ill. a félreértés *nehezebb megértéssé* válik. Egy-egy ilyen jelenség minősítése tehát attól függ, hogy mekkora diskurzusrészletet veszünk figyelembe.

Pl.: A: Józsik kedvesen rámosolygott a románra. / B: Roma volt az illető? / A: Nem roma, nem cigány, hanem román, Romániából. / B: Aha! – Ha ennek a párbeszéd-részletnek csak az

első fordulóját nézzük, akkor félreértésről van szó, ha a folytatást is figyelembe vesszük, akkor nehezebb megértésről.

3. Negatív reakciók

A negatív reakciók sem azonos súlyúak természetesen, nagyjából a következőket lehet megkülönböztetni: a) rossz érzés (csak érzelmi szinten jelentkező negatív reakció a beszélőnél vagy a hallgatónál), b) kinevetés (csak érzelmi szinten jelentkező reakció főleg a hallgatónál), c) negatív értékítélet (értelmi szinten jelentkező negatív reakció főleg a hallgatónál), d) szankcionálás (cselekvési szinten jelentkező negatív reakció a hallgatónál), a beszélőnek a beszédpartnerét, annak érdekeit komolyabban sértő magatartása bizonyos nyelvi jelenségekkel, ill. nyelvváltozatokkal, nyelvekkel kapcsolatban.

Stílus és nyelvhelyesség

Ebben az alfejezetben lesz szó tulajdonképpeni témánkról, itt vesszük alaposabban is szemügyre a fenti problémátípusok közül a nyelvhasználat kontextusából adódó nyelvi problémák első és második altípusát. Az egyszerűség kedvéért a fölvetődő kérdésekkel csak mikroszinten foglalkozunk; ezt annál is inkább megtehetjük, mert maga a nyelvművelés is sokkal inkább mikroszinten kezeli a nyelvhelyességi kérdéseket.

Meg kell jegyezni, hogy – meglepő módon – a kérdőívekben és a nyelvi naplókban alig néhány példa található olyan jelenségekre, amelyeket stíluskérdésnek lehet tekinteni (s még a meglévő néhány sem egyértelműen az).

Annak az oka, hogy mégis külön problémacsoportként különböztetjük meg a stílust, az, hogy *számos nyelvhelyességi kérdés valójában közvetlenül vagy közvetve stíluskérdés*, így ez a csoport nagyobb, mint amilyennek látszik, ezenkívül az ide tartozó jelenségek nagyon fontosak. Erre a tényre utal az a főntebbi eljárásunk, hogy a stílusproblémákon belül elkülönítjük a nyelvhelyességi stíluskérdések csoportját.

A stílus és a nyelvhelyesség *egymással ellentétes*, paradox módon mégis *szorosan összefüggő* két jelenség.

A stílus lényege, amint tudjuk, a beszélő rendelkezésére álló nyelvi eszközök (pl. a nyelvi változók egyes változatai) közötti *válogatás* a beszédhelyzet követelményeinek és a beszélő egyéniségének megfelelően, a *nyelvhelyesség* viszont *olyan formák használatát* jelenti, amelyeket a nyelvművelők – többnyire strukturalista megfontolások és logikai okoskodások alapján – *eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbnak tartanak más nyelvi formáknál*.

Mivel a nyelvhelyességi intelmek száma követhetetlenül magas, a szabályok pedig sokszor a laikus beszélők számára megjegyezhetetlenül bonyolultak, a nyelvművelői előírások számottevő része írott malaszt marad, a maradék pedig eltérő mértékben lesz részévé az eltérő társadalmi rétegek által használt nyelvváltozatoknak, ezáltal pedig *stíluskérdéssé válik*.

Ezt a helyzetet *maguk a nyelvőrök is tudomásul veszik*, s a helyesnek vagy helyesebbnek tartott nyelvi formát sok esetben valamely nyelvváltozathoz – pl. a választékos nyelvhasználat-

hoz – kötik, pedig ezzel voltaképpen *a nyelvhelyesség lényegét tagadják meg*, hiszen az a forma, amely nyelvi okokból rossz, az nyilvánvalóan minden nyelvváltozatban rossz.

A stílus és a nyelvhelyesség kérdései a másik oldalról, a stílus oldaláról is összetelőköznek, ugyanis a nyelvközösség – pontosabban a műveltségi elit – *eleve meglévő értékítéletével sok esetben a nyelvművelők azonosulnak*, s az érintett nyelvi formát mintegy *másodlagosan teszik nyelvhelyességi kérdéssé, különféle nyelvészeti álérvvel racionalizálva az elit által nem használt formák „nyelvi helytelenségét”*.

Mindkét útra példa az ún. suksükölés megbélyegzéstörténete, de az előbb vázolt-hoz képest fordított sorrendben.

A suksükölés lényege, hogy a *-t* végű igék bizonyos alakjaiban a kijelentő és a felszólító módú formák egybeesnek, pl. *kutassa* 'kutatja' és 'kutassa'; *vezessük* 'vezetjük' és 'vezessük'. Tágabb értelemben beletartozik a csukcsükölés (*tartsa* 'tartja' és 'tartsa'), a szuksükölés is (*ossza* 'osztja' és 'ossza').

Annak ellenére, hogy a jelenség nyelvjárási szinten a nyelvterület jelentős részén él, az ó-, ill. középmagyar nyelvemlékekből csak két kétségtelen példánk van rá; ez arra utal, hogy *a műveltségi elit a suksüköt soha nem fogadta el az írott nyelvben*. Ez az elutasítás azonban aligha jelentett erős megbélyegzést, hiszen az 1940-es évek végéig még az egyéb kérdésekben meglehetősen szigorú hivatásos nyelvművelők egy része is – a nyelvművelés fő árama – csupán *„népies pongyolaságnak”* tartotta. Valószínű, hogy *a nyelvművelés ekkor még csak egyszerűen azonosult a műveltségi elit értékítéletével*, a jelenséget nem nyelvi jellege, hanem tényleges stílusértéke miatt helytelenítette, főként az írott nyelvben.

A fordulat a szélsőséges nyelvművelők körében a harmincas évek folyamán, a mérsékeltbb nyelvművelésben pedig a negyvenes évek végén következett be: létrejöttek *a máig hangoztatott – de közismerten hamis – nyelvi és kommunikációs érvek* (két igemód összekeverése, a közlés pontosságának veszélyeztetése), melyek alapot szolgáltattak a jelenség erőteljes megbélyegzéséhez.

Ez be is következett, a suksük *„népies pongyolaságból”* meglepő gyorsasággal lényegült át *„rút helytelenséggé”*, s a nyelvművelésnek ezt az új álláspontját hamarosan a műveltségi elit is magáévá tette. Mivel társalgás közben a legtöbb ember a mondanivalóra, nem pedig a ragozásra figyel, nem csoda, hogy a nyelvjárási háttérű beszélők közül *csak a műveltségi elitbe törekvők voltak képesek átállni a „helyes” ragozásra*.

Közben az áttérni képtelen suksükölő tömegek jelentős része a nagy társadalmi átrendeződés folytán városlakóvá vált, ami szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy a suksük immár ne csupán *„népies pongyolaság”* legyen, hanem *az iskolázatlan tömegekre általában is jellemző „rút” és „helytelen” beszédmód*.

A suksük erős megbélyegzéséhez hozzájárulhatott az az ellenszenv is, amelyet a középosztálybeli eredetű hagyományos műveltségi elit tagjai érezhettek a politikai – de nem a műveltségi – elit részévé vált munkás- és parasztszármazású emberek iránt, akiknek egy része nem sajátította el a standard igeragozási formákat (nem tudták vagy esetleg nem is akarták).

Az ezt és más nyelvi változókat érintő, főntebb vázolt folyamatok eredményeképpen a mai helyzet az, hogy *a nyelvhelyességi szempontból kifogásolt változatok rendkívüli mértékben eltérnek egymástól a tekintetben, hogy a nyelvörök értékítéletét mennyire osztja a nyelv-*

közösség, ill. annak különféle részlegei, *a kisebb-nagyobb beszélőközösségek*, s ennek egy másik aspektusaként nagy különbség van abban is, hogy *az iskolázott beszélők nyelvi gyakorlata mennyire követi a nyelvőrök ajánlásait*.

Vannak nyelvi formák, melyeknek *a nyelvművelői megítélése összhangban van az iskolázott hétköznapi beszélők megítélésével*, de vannak olyan esetek is – ez utóbbiak száma valószínűleg sokszorosan nagyobb –, amikor *a beszélőknek egyáltalán nincs tudomásuk arról, hogy az általuk formális beszédhelyzetekben is bátran használt formákat a nyelvművelők kárhozzátják*.

A problémamegoldás szempontjából föltétlenül *különbséget kell tenni* a két eset közt, még akkor is, ha megkülönböztetésük nem mindig egyszerű.

Gondot okozhat egyrészt az, hogy nem vagyunk tisztában minden egyes nyelvhelyességi jelenség nyelvművelői megítélésének ismertségével, másrészt egyes jelenségek nyelvművelői megítélésének ismertsége társadalmi rétegenként eltérő lehet, harmadrészt pedig ez az ismertség változhat is időben.

Az elsőnek említett csoportba tartozó jelenségeket stíluskérdésként célszerű értelmezni és kezelni, mivel ezek nyelvművelői megítélése mintegy belevetül a stílusértékükbe, illetőleg stílusértékük meghatározza a nyelvművelők megítélését. Adatközlőink szinte csak ilyen nyelvhelyességi stílusproblémákat említettek a kérdőívekben, ill. a nyelvi naplóknban, nyilván azért, mert csak ezek okoznak nekik és más embereknek problémát.

A nyelvhelyességi stílusproblémák tehát olyan stílusproblémák, amelyekkel a nyelvművelők is foglalkoznak, és így nyelvhelyességi kérdéssé váltak. Sok embert érintenek, ezért a következő csoporttal szembeállítva a makroproblémák vagy a mezoproblémák csoportjába sorolhatók.

A többi nyelvhelyességi kérdést nyelvhelyességi mikroproblémának nevezhetjük, mivel ezek *a hétköznapi beszélőknek többnyire nem, csupán a nyelvőröknek (és esetleg néhány buzgó követőjüknek) okoznak gondot*, nekik is csak olyan értelemben, hogy nem mindig képesek követni a saját maguk, ill. társaik által kiagyalt nyelvhelyességi szabályokat (erre majd még a nyolcadik fejezetben találunk példát).

Az a vélekedés, hogy a nyelvközösségben az iskolázott beszélők által is széleskörűen elfogadott nyelvi formák hibásak volnának, nem más, mint nyelvi mítosz, amely nyelvművelői babonák sokaságában ölt testet.

Ebbe a csoportba tartoznak még az *egy-egy laikus beszélő által létrehozott, ill. ösztönösen alkalmazott nyelvhelyességi szabályok* is, amelyek *egyéni nyelvi babonákon* alapulnak; mivel ezek sem okoznak közösségi szinten nyelvi problémát, a *mikroproblémák* közé sorolhatjuk őket.

A nyelvhelyességi mikroproblémákkal – mindenekelőtt azokkal, amelyeket valamilyen nyelvművelői babonába vetett hit okoz – annak ellenére fontos foglalkozni, hogy nagyon ritkán jelentkeznek és kevés embert érintenek, mivel *a nyelvi babonán alapuló nyelvhelyességi mikroproblémák és a nyelvhelyességi stílusproblémák közt történeti kapcsolat van*, s ma is áramolhatnak az egyik csoportból a másikba nyelvi formák (erről később beszélünk majd).

A két csoport közti mozgás miatt *nem is mindig lehet különbséget tenni a nyelvhelyességi stílusproblémák és nyelvhelyességi mikroproblémák között*; éppen ezért hasznos lehet a mindkettőjükre vonatkoztatható nyelvhelyességi probléma terminus használata.

A nyelvi, nyelvhelyességi szabályok laikusi félreértésén alapuló egyéni nyelvi babonák okozta nyelvi problémák sem érdektelenek a nyelvalakítók számára, mivel annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy *milyen típusú nyelvi szabályt értenek félre a laikus beszélők, és ennek milyen következményei vannak, segíthet abban, hogy a nyelvi ismeretterjesztés és az anyanyelvi nevelés elkerülje az ilyen csapdákat.*

Mivel a magyar nyelvművelés egyik központi kérdése az idegen szavak és az idegen-szerűségek elleni harc, a nyelvhelyességi kérdéseket ebből a szempontból két nagy csoportra fogjuk osztani: belső és külső nyelvhelyességi kérdésekre. A belső nyelvhelyességi kérdések közé az érintett nyelvi változók azon változatai tartoznak, melyek létrejöttében *a nyelvművelők nem tételeznek föl idegen hatást* (pl. nákolás, suksük), a külső nyelvhelyességi kérdések közé pedig azok, amelyeket *idegen eredetűnek tartanak* (pl. a határozói igenév létigés szerkezete, páros testrészek nevének többes számú használata). Az *összetett* – mind belső, mind külső – *okokra visszavezethető*, nyelvi problémát okozó nyelvhelyességi kérdéseket külsőnek fogjuk tekinteni.

Nyelvhelyességi stílusproblémák

A fentiekből következően a nyelvhelyességi stílusproblémák jellegadó sajátossága az, hogy az ide tartozó jelenségek *nyelvművelői megítélése többé-kevésbé összhangban van a beszélőközösség megítélésével*, s ennek megnyilvánulásaként az érintett változók nagyobb és kisebb presztízsű, ill. megbélyegzett változatainak előfordulási gyakorisága bizonyos beszédhelyzetekben következetes, rendszerszerű eltéréseket mutat.

Az ilyen jelenségekkel kapcsolatos nyelvművelői állásfoglalás nem tekinthető nyelvi babonának, nyelvi mítosznak, ugyanakkor a nyelvművelők által felállított használati szabály *indoklása* nemegyszer tartalmaz mítikus elemeket.

1. A kérdőívekben és a nyelvi naplókban említett nyelvhelyességi stíluskérdések egy része súlyos problémának tekinthető: azokról a jelenségekről van szó, amelyeket mind a nyelvművelők, mind az iskolázott beszélők *erősen megbélyegeznek*. Emiatt azok a beszélők, akik ezeket a formákat anyanyelvváltozatuk részeként sajátították el, gyakran kerülhetnek hátrányos helyzetbe, s válhatnak *lingvícizmus*, azaz nyelvi alapú diszkrimináció áldozataivá.

A belső nyelvhelyességi kérdések közül biztosan ebbe a csoportba tartozik két „súlyos nyelvhelyességi hiba”, a főntebb már említett *suksükölés* (pl. *izgassa* 'izgatja' jelentésben, kijelentő módú alakként) és a *nákozás* (pl. *én várnák* 'én várnék').

Meg kell jegyezni, hogy a tágabb értelemben vett suksükölés egyik válfaja, a szukszükölés mind a közösségi (de nem a nyelvművelői!) megítélés, mind a nyelvi gyakorlat alapján inkább a következő csoportba tartozik.

A külső nyelvhelyességi kérdések körében e két jelenséghez hasonló erősgű mind a nyelvművelők, mind az iskolázott beszélők részéről a határon túli közösségekben használt *államnyelvi kölcsön- és vendégszavak, szókapcsolatok* megbélyegzése (nemcsak a magyarországi beszélők viszonyulnak hozzájuk általában negatívan, hanem maguk a határon túliak is).

A kölcsönszavak és a vendégszavak között a különbség az, hogy a kölcsönszavak *szerves részei* az átvevő nyelvváltozatnak, míg a vendégszavak csak *alkalmilag, kódváltás-képpen* fordulnak elő bennük.

Ezek közül néhányat a hallgatók meg is neveztek a kérdőívekben és a nyelvi naplókban, pl. Fv *pohotvoszty* 'orvosi ügyelet', Fv *obcsánszki* 'személyi igazolvány', Fv *urologický čaj* 'vízhajtó tea', Fv *celozrnný chlieb* 'teljes kiőrlésű kenyér', Fv *jemne perlivá* 'enyhén szén-savas (ásványvíz)'; Mv *gúzsva* 'tolongás, tömeg', Mv *fotokopiroz* 'fénymásol', Mv *opcsina* 'községháza', Mv *upam* 'remélem, bízom benne', Mv *festa* 'buli'.

Az Fv rövidítés a felvidéki (szlovákiai) magyar, az Mv a muravidéki (szlovéniai) magyar nyelvváltozatokra utal.

2. Számos további, a belső nyelvhelyesség szempontjából kifogásolt jelenség él eleve-nen legalábbis az iskolázott beszélők tudatában, ezek azonban *nem okoznak a beszélőknek az előzőekhez hasonlóan súlyos problémát*, mivel *megbélyegzettségük jóval enyhébb*, ha egyáltalán beszélhetünk többük esetében megbélyegzésről.

Enyhébb megítélésüknek az az oka, hogy ezek jelentős részét *az iskolázott beszélők is használják*, legalábbis informális helyzetekben, sőt vannak köztük olyanok is, amelyek *egyesen a formális stílusban „érik jól magukat”*. Nem csoda hát, hogy az ilyen nyelvi formák nemegyszer még a formális stílusú beszélt nyelvi diskurzusokban is észrevétlenek maradnak.

A belső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségek közül a hallgatók válaszaiban a következők fordultak elő: magánhangzó-rövidülések a gondozottnak szánt beszédben (pl. *ovoda*, *utiköltség*, *kivánság*); a *garambol*, a *bicigli*, az *inekció* és sok más fonolexikai változat; az iktelen igeragok használata ikések helyett kijelentő mód, egyes szám első személyben (pl. *én eszek*, *játszok*, *emlékszek*, *lakok*); a *-ba/-be* határozórag használata *-ban/-ben* „helyett” (pl. *a táncterembe vagyok*); a *szokok*, *szoksz* stb. *valamit tenni* és ehhez hasonló formák használata a jelenben szokásosan ismétlődő cselekvés jelölésére a standard *szoktam*, *szoktál* stb. „helyett”; a nyelvművelők által „terpeszkedő kifejezéseknek” bélyegzett funkcióigés szerkezetek használata (pl. *megrendezésre kerül*, *változtatásokat eszközöl*); határozott névelő használata személynevek előtt (pl. *az Éva*, *a Pólya*); a páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevének többes számú használata (pl. *fájnak a lábai*, *nagyok a kesztyűi*) stb.

Ami a külső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségeket illeti, a *közmagyar idegen szavak* – közvetlen kölcsönszavak, ill. a magyar szókincsbe tartozónak nem is tekinthető vendégszavak – jelentős része szintén nyelvhelyességi stíluskérdésnek minősíthető, de ezek nagy részének beszélők általi megítélése jóval enyhébb, mint a határon túli kölcsönszavaké.

Úgy tűnik, hogy a nyelvhelyességi stílusproblémák közé viszonylag *kevés közvetett kölcsönszó*, ill. *nyelvtani kontaktusjelenség tartozik*. Eddigi megfigyeléseink és vizsgálataink arra engednek következtetni, hogy *a közvetett kölcsönszavak és a nyelvtani kontaktusjelenségek többsége idegen eredetük ellenére valószínűleg ritkán válik stíluskérdéssé*, legnagyobb részük jól beilleszkedik a magyar nyelv szókincsébe, ill. nyelvtani rendszerébe, s így a beszélők többnyire nincsenek tudatában idegen eredetüknek és az emiatti kárhozható nyelvművelői megítélésnek.

Egyes közmagyar szavak sajátos határon túli jelentései mégis feltűnést kelthetnek; pl. az egyik szlovákiai hallgató nyelvi naplójába bejegyezte, hogy egy 23 éves egyetemista fiú a *kaná-*

lis főnevet 'tv-csatorna' értelemben használta (a szónak több határon túli régióban van egyébként ilyen jelentése).

Sajátos paradoxon, hogy a *kisebbségi adatközlők* – különösen a szlovákiaiak – a nyelvi problémák közt *alig említettek belső nyelvhelyességi stílusjelenséget*, holott az ide tartozó, helytelennek tartott nyelvi formák használata mind a tapasztalatok, mind a vizsgálatok szerint valójában sokkal kiterjedtebb a kisebbségi közösségekben, mint Magyarországon: egyrészt többféle beszédhelyzetben jelennek meg, másrészt szélesebb társadalmi rétegek használják őket.

Ennek legalább három oka lehet. Az egyik az, hogy a határon túli magyarok *annyi valóságos, súlyos nyelvi problémával szembesülnek rendszeresen, hogy ezek mellett a nyelvhelyességi problémák eltörpülnek*. A másik az, hogy a határon túli közösségekben épp a nyelvhelyességi „hibák” nagyobb elterjedtsége miatt *a velük szembeni türelem is nagyobb*, így nem is okoznak a beszélőknek akkora problémát, mint Magyarországon. A harmadik ok pedig a magyar szakos hallgatók képzésének eltérő sajátásaiban keresendő; *az egyes felsőoktatási intézményekben a nyelvművelő szemlélet továbbélése valószínűleg eltérő mértékű*.

Nyelvhelyességi mikroproblémák

A nyelvművelés reprezentatív kiadványaiban, a Nyelvművelő kézikönyvben és a Nyelvművelő kézisztár két kiadásában található nyelvhelyességi kérdések számottevő része nyelvhelyességi mikroprobléma: *az érintett nyelvi formák használatát a nyelvművelők ugyan helytelenítik, erről azonban valószínűleg még az iskolázott emberek többségének sincs tudomása*.

Ez az oka annak, hogy a hatodik és a nyolcadik fejezetben ezeket nyelvművelői babonáknak nevezzük, és megkülönböztetjük őket a nyelvi mítoszok közé tartozó nyelvhelyességi babonáktól – ez utóbbiakról ugyanis sok embernek van tudomása, s így a makroproblémák közé sorolhatók.

A Nyelvművelő kézisztár új kiadása szerint például az alább felsorolt nyelvi formák kisebb-nagyobb mértékben helytelennek minősülnek, s az olvasókat a szerzők más nyelvi formák használatára akarják rávenni, vagy általában, vagy a standard nyelvváltozat vonatkozásában.

A belső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségek: az *ad* szóval mint funkcióigével alkotott számos kifejezés, pl. *hangot ad a véleményének, hitelt ad valaminek, lendületet/lökést ad vminek, (vmilyen) magyarázatot ad vmire, pofont ad vkinek, útbaigazítást/útmutatást ad vkinek, igenlő/tagadó/kitérő stb. választ ad vmire*; az *aláhúz* ige átvitt értelmű használata (pl. *aláhúzza valaminek a fontosságát; beszédében a miniszterelnök aláhúzza, hogy...*); az *alátámaszt* ige átvitt értelmű használata (pl. *vmit érvekkel támaszt alá; nézetét hatásos példával támasztotta alá*); az *alkot* szó az olyan kifejezésekben, mint pl. *a hegység anyagát vulkáni kőzet alkotja*; az *amelyik* használata *amely* helyett, pl. *eltört a hamutartó, amelyikhez annyi kedves emlék fűződött*; az *amennyiben* feltételes kötőszóként való használata, pl. *amennyiben a felszólításnak 8 napon belül nem tesz eleget*; az *anyag* szó többes számú használata sok esetben, pl. *tananyagok, a vita anyagai*; a szembeállító *azonban* használata tagmondat élén, pl. *az esték már hűvösesek, azonban a nappalok még kellemesen melegek*; a *bevett gyakorlat/szokás/dolog* kifejezésekben a *bevett* jelző; a *bonyolít* ige 'ügyintézés végez'

jelentésben, ill. a *bonyolító* 'ügyintéző' főnév; a *lármát/zajt/mulatságot csap* kifejezés; a *bölcsőde* szó [bölcsođe] ejtése; a sportnyelvi *bunda* 'titkos megegyezés, összejátszás vmiben' jelentése; stb., stb., stb.

A külső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségek: az olyan *alá-* igekötős igék, mint pl. *alábecsül, aláereszkedik, alászáll, alázuhan*; az *alapjában véve* kifejezés; az *alapvető, alapvetően* szavak; az *alárendelt szerep(et játszik)* szókapcsolat; a *felesége hatása alatt* kifejezés; a *kéz alatt vesz/vásárol/elad* kifejezések; az *alul-* igekötős igék (pl. *alulfejlett, alul-táplált, alulfizet, alulszámház*); az *ami* kötőszó a főmondat egészére vonatkozóan, pl. *Minden nap felhív telefonon, ami eleinte jólesett, de most már idegesít*; az *anélkül, hogy* szerkezet, pl. *tűzbe vetette az üzenetet, anélkül hogy elolvasta volna*; az *átmegy* ige átvitt értelemben (pl. *a tiltakozás nyílt lázadásba ment át*); az *átütő* melléknév (pl. *átütő siker*); az *átveszi a leckét/tananyagot* kifejezés; a *bebeszél vkinek vmit* ige; a *behatárol* ige; a *behoz* ige átvitt értelmű használata, pl. *behozza a lemaradást/hátrányt/vesztést*; a *benyomás* főnév átvitt értelemben, pl. *vmi mély benyomást gyakorolt rá*; a *betart* ige az ilyen kifejezésekben: *betartja a szavát/ígéretét, betartják az egyezséget/szokást*; az *új rendszert/módszert/eljárást/szabályt vezet be* kifejezések; a *birtokában* ragos névszó az olyan kifejezésekben, mint pl. *a szükséges adatok birtokában megindítottuk a hagyatéki eljárást*; a *céloz* tárgyias igeként való használata, pl. *ez a javaslat azt célozza, hogy...*; stb., stb. stb.

E példák egy részét továbbiakkal kiegészítve megtaláljuk áttekinthető, táblázatos formában is a nyolcadik fejezetben, példaként a nyelvi babonákra.

A nyelvhelyességi problémák megoldása

Mivel a nyelvhelyességi stílusproblémák és a nyelvhelyességi mikroproblémák igen lényegesen különböznek egymástól, világos, hogy megoldásuk sem lehet egyforma. Ebből következik egy nagyon fontos feladat, melynek elvégzése a tulajdonképpeni problémamegoldó tevékenység feltétele: *szét kell választani őket*, a meglévő nyelvészeti szakirodalom felhasználásával, valamint új empirikus kutatások segítségével.

A nyelvhelyességi stílusproblémákat keletkezésük módjától függetlenül *kulturális kérdésként* célszerű kezelni. Ahogy a különféle típusú és színű lábbelik viselése a túsarkú cipőtől a sportcipőn keresztül a bakancsig nem elsősorban ortopédiai, hanem kulturális kérdés, úgy ma például a suksükölés sem elsősorban nyelvészeti kérdés, hanem kulturális. Az, hogy a suksükölő formák nyelvileg kifogástalanok, közömbös abból a szempontból, hogy bizonyos helyzetekben a suksükölés társadalmilag nem elfogadott beszédmód.

Éppen ezért a jelenség korrekt nyelvi elemzése szükséges ugyan, és játszhat is szerepet a megbélyegzés enyhítésében, de ez önmagában aligha képes megváltoztatni tömegméréteken a suksük megítélését, és így nemigen várhatjuk tőle, hogy a suksükölő beszélők megbélyegzése és hátrányos megkülönböztetése megszűnik.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nyelvi formák társas megítélésének vizsgálata ne volna nyelvészeti feladat (is), hiszen ez a megítélés – amint erről fentebb beszéltünk – belevetül e formák stílusértékébe.

Egy egész nyelvközösség nyelvi attitűdjeinek megváltoztatása nagyon nehéz, bár nem lehetetlen feladat, melynek számos összetevője van. Az egyik részterülettel, a laikus beszélők

nyelvről alkotott nézeteinek háttérében álló nyelvi ideológiákkal és mítoszokkal a következő fejezetekben foglalkozunk. Ezek feltárása, alapos elemzése, a nyelvtudatos beszélők felvilágosítása kétségtelenül fontos elemei ennek a folyamatnak. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy *a nyelvi mítoszokat és a nyelvi ideológiákat különféle társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. tényezők befolyásolják; ezek megváltoztatása viszont messze túlmutat a nyelvtudomány határain.*

A radikális problémamegoldás mellett, azzal párhuzamosan helye van a „konformista” megoldásnak is, annak ti., hogy a nyelvhelyességi stílusproblémával szembesülő beszélők *elsajátítják és bizonyos beszédhelyzetben használják is a társadalmilag elvárt nyelvi formákat.*

Ha egy tehetséges (mondjuk határon túli) fiatal, aki melleleg suksüköl, állásinterjúra készül, és nem akar hátrányba kerülni egy esetleg kevésbé tehetséges, de a standard nyelvváltozat normáját nagyobb mértékben követő vetélytársával szemben, nem tehet mást, mint hogy próbálja begyakorolni az elvárt beszédmódot. Az nem megoldás számára, hogy elhalasztja az álláskeresést arra az időre, amikor majd a közvélemény másképp fog viszonyulni ezekhez a „nyelvhelyességi hibákhoz”.

A fent említett nyelvi jelenségek egyik csoportja, a határon túli kölcsön- és vendégszavak esetében a megoldást nehezíti, hogy ezek használata sokszor közösségi méretű nyelvi hiány következménye, ennek pótlása pedig nem is mindig oldható meg egyéni szinten.

Ezt felismerve jöttek létre a határon túli régiókban az MTA segítségével azok a kutatóállomások és kutatóhelyek, melyeknek egyik legfontosabb feladata *a határon túli magyar közösségekben jelentkező nyelvi problémák megoldása, különös tekintettel a nyelvi hiány enyhítésére, ill. megszüntetésére.* E kutatóállomások egyike a dunaszerdahelyi *Gramma Nyelvi Iroda*, melynek nyelvtervező tevékenységéről a második fejezetben volt szó.

Paradoxonnak látszik, de *a radikális megoldásokat óvatosan kell alkalmazni, épp az érintett nyelvi jelenségek kulturális beágyazottsága miatt.* A nyelvi mítoszok nyílt rombolása, a nyelvi értékítéletek megváltoztatása érdekében tett erélyes lépések bizonyos jelenségek esetében a beszélők szemében egyenlőek lehetnek a *kultúrarombolással, és erős ellenállást válthatnak ki nemcsak a társadalmi elitből, hanem akár még azokból is, akiknek segíteni akarunk.*

A problémával szembesülő beszélő az esetek egy részében ugyanis *azonosul azokkal a nyelvművelői attitűdökkel, amelyek a nyelvi problémáját okozzák* (pl. elfogadja a nyelvhelyességi intelmeket, vagy egyetért azzal, hogy bizonyos helyzetben valamilyen nyelvváltozatot vagy nyelvet nem kellene használnia).

Szemben a nyelvhelyességi stíluskérdésekkel a nyelvhelyességi mikroproblémák kezelésében nincs szükség ilyen óvatosságra: az e csoportba tartozó nyelvhelyességi szabályokat *bátran fölül lehet bírálni a tényleges nyelvhasználatnak megfelelően.*

A „tényleges nyelvhasználat” persze beszélőközösségenként változhat (és sok tekintetben feltárára vár): ezért szükség lehet *a kodifikációba bevett változatok számának ésszerű növelésére, különös tekintettel a határon túli magyar nyelvváltozatokra.* A tényleges nyelvhasználaton alapuló *spontán közösségi norma* és a *kodifikáció egymáshoz közelítése* emberek nagy tömegeit szolgáló nyelvalakító feladat lenne, nagyszámú nyelvi probléma megoldásának legemberibb módja.

A kodifikált norma követésének csak viszonylag kevés nyelvhasználati szintéren van gyakorlati jelentősége: *minden más helyen és helyzetben bátorítani kellene a beszélők igényeinek legmegfelelőbb, természetes nyelvhasználatot*. Ha a határon túli magyar lakosságú települések hivatalaiban az ügyintézés nem omlik össze attól, hogy nemcsak az ügyfelek, hanem a hivatalnokok is sok esetben nyelvjárást beszélnek, s beszédüket ráadásul számos kontaktusjelenséggel tarkítják, ha a kórházakban nemcsak a beteg beszél sokszor nyelvjárásban, hanem az orvos is, s ez semmiben nem veszélyezteti a gyógyítás sikerességét, ugyan miért is kellene Magyarországon minden nemstandard beszélőnek erőfeszítéseket tennie egy olyan nyelvváltozat használatára, amely nem vagy alig javítja a kommunikáció minőségét? Jelenleg ezt sokan mégis megteszik, mert ha a nemstandard elemek használata a kommunikáció minőségét nem rontja is, *rontja a róluk alkotott képet, ez pedig hátrányosan befolyásolhatja céljaik megvalósítását*.

Azt a folyamatot, amely oda vezethet, hogy a beszélők vernakuláris nyelvváltozata, tényleges „édes anyanyelve” olyan szintereken is megjelenhet, amelyekről korábban száműzetett, merni kellene annak nevezni, ami, és aminek más országokban már nevezik, s a posztmodern kor fontos sajátosságának tartják: *destandardizációnak*. (A destandardizációnak egy másik aspektusára a második fejezetben térünk ki.)

A jelenlegi történelmi korszakban a nyelvi egységesítést elsőrendű értéknek tekintő *nyelvi nacionalista ideológia további erőteljes érvényesítése nem szolgálja az emberek érdekeit*. A posztmodern korra a kisközösségek identitásának megerősödése, ezzel együtt sajátos nyelvi identitásának mind erőteljesebb kifejeződése a jellemző számos országban. Az a felfogás pedig, hogy a nyelvi sokféleség (akár egy nyelven belül, akár nyelvközi viszonylatban) ártalmas lenne az államok számára, nyelvi mítosz, és a történelem szemétdombjára való.

Összegzés

Ebben a fejezetben megismerkedtünk a nyelvi problémák legfontosabb típusaival; a nyelvi problémák ilyen jellegű elemzésére a nyelvmenedzselés-elmélet ihletett bennünket. Ugyancsak a nyelvmenedzselés-elmélet irányította figyelmünket a nyelvi problémák empirikus kutatásának fontosságára, Ennek egyik lehetséges eszköze a *kérdőív*, egy másik eszköze a *nyelvi naplók készíttetése az adatközlőkkel*.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a kérdőíves módszer *csak kevésbé alkalmas a nyelvi problémák széles körének feltárására*, mivel a beszélők a terepmunka során képtelenek visszaemlékezni azoknak a problémáknak a sokféleségére, amelyekkel addigi életükben szembesültek. Ennek ellenére a kérdőívek *nagyon sok konkrét nyelvi problémát tartalmaztak*; ezek egy része nyelvhelyességi kérdés volt – a fejezet nagy részében ezekkel foglalkoztunk.

Ami a nyelvi naplókat illeti, ezekben *sokkal kevesebb nyelvhelyességi kérdés fordult elő, viszont azok kontextusba ágyazva* jelentek meg (a hallgatóknak a nyelvi naplókban meg kellett nevezniük az adott beszédhelyzet minden fontos tényezőjét, a résztvevők személyének társas jellemzőitől kezdve a helyszínen keresztül az esemény leírásáig), így ezekből sokkal plasztikusabb képet kaphattunk ezek probléma mivoltáról.

A nyelvi problémák közül két csoportot néztünk meg részletesebben, a *stílusproblémákat* (pontosabban ezek egyik jellegzetes válfaját, a *nyelvhelyességi stílusproblémákat*) és a *nyelvhelyességi mikroproblémákat*; felhívtuk a figyelmet a két csoport közti mélyreható kü-

lönbségekre. A nyelvhelyességi stílusproblémák valódi problémák, sok embernek okoznak gondot, sokat foglalkoznak velük az iskolában is, számos laikus beszélő is ismeri az érintett jelenségek nyelvhelyességi megítélését, és – legalábbis bizonyos helyzetekben – nyelvhelyességi megítélésében igyekszik érvényesíteni a nyelvhelyesség szempontjait. Ezzel szemben a nyelvhelyességi mikroproblémák – melyekből sokszorosan több van, mint nyelvhelyességi stílusproblémából – leginkább a nyelvművelőknek okoznak gondot; a beszélők többsége nem ismeri azokat a nyelvhelyességi szabályokat, amelyeket nap mint nap megszegnek, és mivel legtöbbször a beszédesemény többi résztvevője sem ismeri őket, ezek rosszallást sem váltanak ki a beszédpartnerektől, és természetesen a kommunikációt sem hátráltatják. Ennek ellenére *ezek nem tekinthetők nemlétezőnek*, egyrészt azért, mert a beszélőknek egy nagyon szűk rétege egy részüket ismeri a nyelvhelyességi kiadványokból, másrészt azért, mert ezek és a nyelvhelyességi stílusproblémák közt nincs éles határ, s az egyikből a másikba folyamatosan mehetnek át az egyes jelenségek.

A nyelvhelyességi mikroproblémákkal való foglalkozás lehetővé teszi, hogy a jövőben a magyar standard kodifikációja ne a nyelvművelők strukturalista okoskodásain, nyelvi mítoszokon, babonákon és ideológiákon alapuljon, hanem összhangban legyen a nyelvi ténnyel, a beszélők tényleges nyelvhelyességi helyzetével. A nyelvművelők tevékenysége folytán torzzá sikeredett kodifikáció tudományos alapokra való helyezése és korrekt elvégzése a következő évek magyar nyelvvalakításának egyik szép és hasznos feladata lehet.

NYELVI TÉVHITEK ÉS NYELVI IDEOLÓGIÁK

5. fejezet

A NYELVI TÉVHITEKRŐL

Bevezetés

Az előző fejezetekben már többször utaltunk a nyelvi mítoszokra és babonákra, az előző, a nyelvi ideológiákról és filozófiákról szóló fejezetben pedig már azt is tisztáztuk, hogy a nyelvi mítoszokat és babonákat milyen kapcsolat fűzi a nyelvi ideológiákhoz és filozófiákhoz. Ebben a fejezetben részletesebben is megismerkedünk a nyelvi mítoszokkal és a nyelvi babonákkal, mégpedig úgy, hogy *a nyelvi mítoszok kérdését az általában vett mítoszok kérdésébe beágyazva tárgyaljuk.*

A *nyelvi babonákat*, amelyekkel nálunk – a maga módján – a nyelvművelő irodalom foglalkozott, *a nyelvi mítoszokkal összekapcsolva, egy egységes rendszerben* mutatjuk be; a kétféle, de átfedődő jelenségcsoportot összefoglalóan **nyelvi tévhiteknek** nevezzük.

Mítoszok

Ha a Google keresőprogram keresőablakába beírjuk a *mítosz* szót és különféle toldalékos alakjait, találatok sokaságát kapjuk. Ezek számottevő részében a szónak olyan jelentése van, amelyet sem a magyar értelmező szótárak, sem az idegen szavak szótárai, sem a magyar nyelv szinonimaszótárai nem ismernek.

A szótárazott jelentésekre nézve idézzük példaként az értelmező kéziszótár új kiadásának és a Bakos-féle Idegen szavak szótárának meghatározását!

1. *Tud* Természetfölötti (, isteni) lényekről, hősökéről, az ősidők eseményeiről szóló monda, hitrege. 2. *vál* Valakinek, valaminek emberfölöttivé emelt irodalmi ábrázolása [...]

1. hitrege; a történelem korai szakaszában keletkezett vallási jellegű elbeszélés az ősidők eseményeiről, istenek, isteni lények és hősök cselekedeteiről, amelyben a természet és a társadalom jelenségei, hatóerői megszemélyesítve jelennek meg; 2. az egyén/közösség cselekvéseit természetfölöttivé nagyító elbeszélés, monda; 3. *pejor* a valóságban meg nem történt nagyszerű események sora, kitalált történet

A szó internetes előfordulásából kiderül, hogy léteznek mítoszok a táplálkozásról, az éhezésről, a drogokról, a nátháról, a szexről, a bűvárokodásról, az internetről, a nukleáris stratégiáról, az antiszemitizmusról, a sporttalokról, a Linuxról, a termékaktiválásról, a távcsövekről stb., stb., stb. Az interneten található szövegek tanúsága szerint szinte nincs is az életnek olyan területe, amelyen ne keletkezhetnének mítoszok, mégpedig javarészt olyanok, amelyeknek nem sok közülük van az ősi hitregékhez.

A szó új jelentésében a 'valótlan állítás' szemantikai jegy dominál; erre jól utalnak azok a szavak és szókapcsolatok, amelyek az átnézett weboldalakon a *mítosz* közvetlen környezetében, annak szinonimáiként, csaknem-szinonimáiként, hiperonimáiként stb. fordulnak elő: *hiedelem, közhiedelem, tévhit, tévképzet, téves információ, fikció, rémhír, félreértés, sztereotípiá, elmélet, emlék, félelem* (többes számú *félelmek* formában), *féligazság, illúzió, délibáb, kultúra, vélekedés*. A történelmi eseményekkel, híres személyiségekkel és oly-

kor más témákkal kapcsolatban van még példánk a *legenda, mendemonda, mese, meseszerű történet* szavakra is. Antonimaként a *tény, valóság, valós élet, valós történelmi kép* fordul elő.

Amint ezekből az együtt-előfordulásokból is látszik, a *mítosz* a mai szóhasználatban nem más, mint *közhiedelem*, azaz olyan *sztereotip*, széleskörűen elterjedt laikusi *vélekedés*, amely nem felel meg az objektív tényeknek, vagy csak részlegesen felel meg nekik, azaz *fél-igazság*. Történelmi eseményekre vagy híres személyekre vonatkoztatva *legendának* vagy *mendemondának* is nevezhető, sőt *mesének, meseszerű történetnek* is, s amint az *emlék* szó is utal rá, olykor a messzeség által megszépített, torzító emlékezés terméke is lehet. A mítosz alapulhat helytálló ismeret *félreértésén* is, de kiváltója valamitől való *félelem* is lehet. Ha a mítosz tartalma pozitív a beszélő számára, nevezhetjük *illúzió*nak vagy *déliabá*knak is. Ha a beszélő számára (még) van hírértéke, *téves információ*nak vagy *rémhír*nek is minősíthetjük. Amint a *tévhit* szó utótagja és a *hiedelem* szó mutatja, olyan meggyőződésről van szó, amely a beszélő számára nem szorul igazolásra. A modern mítoszok közül az egész közösség által ismertek, illetve a közösség élete szempontjából fontos területet érintők szervesen beágyazódnak az adott közösség *kultúrájába*. Az utóbbi két sajátosságuk – hitbeli mivoltuk és a közösség kultúrájába való beágyazottságuk – összeköti őket a szó eredeti értelmében vett, ősi mítoszokkal.

A modern mítoszok *szívósságát* több tényezővel magyarázhatjuk, leginkább éppen azokkal, amelyek az ősi mítoszokkal rokonítják őket. Mivel a mítoszok *nem racionális belátáson, hanem hitbeli meggyőződésen* alapulnak, nem szokás őket megkérdőjelezni. Egy részük annyira *szervesen hozzátartozik az adott közösség kultúrájához*, hogy megkérdőjelezésük szinte az adott közösség létalapjának a kétségbevonásaként értelmeződik. A mítoszok – irracionális, illetve emocionális indíttatásukból következően – különféle *érzelmi és más valós szükségleteket elégítenek ki*.

Pl. a félelem ellenszereiként funkcionálnak, az egyén és a közösség önmegbecsülését növelik, valamilyen elterjedt gyakorlatot szentesítenek; segítik az emberek eligazodását az élet valamely területén, hozzájárulnak a társadalmi normarendszer megszilárdításához.

Ilyen szempontból valóságtartalmuk nem annyira lényeges, hiszen a hamis alapokon nyugvó rend is jobb az anarchiánál.

A mítoszok egy részének fennmaradását az is segíti, hogy nem mindenben hamisak, hanem *részigazságokat tartalmaznak*, s így bizonyos mértékig *összhangban lehetnek az emberek mindennapi tapasztalataival*.

Az ilyen hiedelmek, bármennyire is tévesek a tudomány mai álláspontjához viszonyítva, *szervesen hozzátartoznak a valósághoz*, hiszen emberek tömegeinek magatartását és cselekedeteit befolyásolják.

A modern mítoszok mindezen tulajdonságai alapján nem nehéz rekonstruálni a 'természetfölötti lényekről, hősökről, az ősidők eseményeiről szóló közismert történet' → 'ehhez hasonló, de nem mitikus lények cselekedeteit felnagyító, s így a valóságnak legfőljebb részlegesen megfelelő közismert történet' → 'valótlanságokat tartalmazó közismert történet' → 'közismert valótlan állítás' jelentésváltozást.

Szerves fejlődés eredménye ez még akkor is, ha létrejöttéhez bizonyára az angol nyelv analóg elemének, a *myth* szónak a jelentésszerkezete is hozzájárult.

A nyelvi mítoszok és babonák általános kérdései

A nyelvi mítoszok mibenléte és forrása

A mítoszokról szóló weboldaloknak csak egy jelentéktelen töredéke foglalkozik nyelvi vonatkozású mítoszokkal: a *nyelvi mítoszok* kifejezésre és toldalékos alakjaira vonatkozó találatok száma a Google keresőprogramban nagyon alacsony, s ugyanez a helyzet a *nyelvi, nyelvhelyességi, ill. nyelvművelő babonákkal* és *nyelvi, nyelvművelő, ill. nyelvművelési babonákkal* is.

Pedig szemben a nukleáris stratégiával, a bűvárkodással, a sporttalokkal, a Linuxszal, termékaktiválással, távcsövekkel stb. a nyelvi mítoszok a lakosság minden rétegéből szedik áldozataikat, nincs ember, aki immúnis volna velük szemben (a nyelvészek sem azok)!

A nyelvi mítoszokra mindaz igaz, ami a mítoszok főntebb felsorolt egyéb típusaira. Ezért indokolt épp *nyelvi mítoszoknak* nevezni őket, nem pedig mondjuk *nyelvi hiedelmeknek, nyelvi tévhiteknek* vagy *nyelvi téveszméknek*, hiszen nagyon is fontos, hogy olyan névvel illessük őket, amely utal a szó eredeti értelmében vett mítoszokra, és ezáltal mindarra, ami ronkítja őket velük.

A nyelvvel kapcsolatos közkeletű téves vélekedésekre is áll az, hogy *ezek részei az adott közösség kultúrájának*, vagyis a hétköznapi beszélők is ismerik őket, beszélnek róluk, hisznek bennük, természetesen – más típusú modern mítoszokhoz hasonlóan – mítoszonként eltérő mértékben.

A nyelvi mítoszok – akárcsak az egyéb mítoszok – *befolyásolják a hétköznapi beszélők viselkedését* (mindenekelőtt, de nem kizárólagosan nyelvi viselkedésüket), ennél fogva *nyelvi változások megindulásához vagy megerősödéséhez is hozzájárulhatnak*.

Mint az egyéb mítoszoknak, a nyelvi mítoszoknak az ereje is abban áll, hogy az emberek nem kérdőjelezik meg, s nem is elemzik őket. Ezért is élhetnek egymás mellett egymásnak homlokegyenest ellentmondó mítoszok.

Például az egyik mítosz szerint a standard nyelvváltozat a „helyes” nyelv, a nyelvjárások a standardnak az iskolázatlan, egyszerű emberek ajkán keletkezett romlott és hibás változatai; egy másik mítosz szerint viszont a nyelvjárások értékesebbek más nyelvváltozatoknál, mert a nyelvnek egy tisztább, romlatlanabb állapotát őrzik, mint a városi nyelvváltozatok, pl. a köznyelv.

A nyelvi mítoszok legfőbb éltetői a hétköznapi beszélők, ezek sajátos csoportjaként a tanítók és a (magyar és más szakos) tanárok, az írók és más közismert és köztiszteletben álló közéleti személyiségek, valamint a nyelvművelők.

Rajtuk kívül a nyelvészek is terjeszthetnek mítoszokat, például úgy, hogy korábbi, mára elévült tudományos nézeteket éltetnek tovább, főleg azokon a szakterületeken, amelyekkel csak érintőlegesen foglalkoznak.

S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelvészek is laikus beszélőként kezdték el (földi, sőt szakmai) pályafutásukat, így érthető, hogy ők is csak fokozatosan szabadulnak meg az anyatejjel magukba szívott nyelvi téveszméktől.

Nagy viszont a felelősségük, mert *az általuk meg nem kérdőjelezett laikus vélemények szakmai tekintéllyel felruházva, „tudományos” köntösben kerülnek vissza a hétköznapi beszélőkhöz, tovább erősítve ezek befolyását.*

Amint említettük, a nyelvi mítoszokban hívó laikus beszélők közt írók, színészek, előadóművészek, nem nyelvész tudósok, politikusok és más neves közéleti személyiségek is vannak. Az ún. írói nyelvművelésről a harmadik fejezetben már volt szó. Itt csupán azt szeretnénk újra hangsúlyozni, hogy *különösen veszélyes, ha írók és más nagy tekintélyű személyiségek hirdetik a nyelvi téveszméket* (márpedig ha nyelvi kérdésekhez szólnak hozzá, a tapasztalatok szerint rendszerint ezt teszik), ugyanis *a más területen szerzett tekintélyük a nyelvi kérdésekben nyilvánított véleményükre is átruházódik*, holott a nyelvi kérdésekre nézve éppoly laikusok, mint bárki más.

Az írók és költők természetesen laikus beszélőknek minősülnek, ha nem rendelkeznek nyelvészeti képzettséggel, legyenek akár mennyire is nagy művészei a nyelvnek.

Nevezetes kivételként meg kell említenünk Arany Jánost, aki több alkalommal szólt hozzá értő módon nyelvi kérdésekhez; aligha véletlen, hogy nem a nyelvőrök mellett, hanem azok ellenében.

Az írói nyelvművelés termékeinek vitathatatlan ugyan a kulturális értéke, s lehet, hogy a beszélők nemzeti tudatának erősítésében is fontos szerepet játszanak, ám a beszélők *nyelvszemléletét* sokszor befolyásolják rossz irányba.

A nyelvi babonák mibenléte

A magyar nyelvművelő irodalomban már régóta használatos egy, a *nyelvi mítoszhoz* hasonló fogalom, a nyelvi vagy nyelvhelyességi vagy nyelvművelő babona. Ezek a kifejezések a nyelvőrök olyan nyelvhelyességi szabályokat értenek, amelyek *nemcsak a nyelvszokásnak mondanak ellen* (ez még a magyar nyelvművelés számos képviselője szerint nem volna olyan nagy baj), hanem *az ún. nyelvhelyesség hivatalos elveivel sincsenek összhangban*.

A babonák egy része *a nyelvőrök által felállított nyelvhasználati szabályok vulgarizálásával* keletkezik, más részük olyan nyelvhelyességi szabályokból áll, melyeket *a nyelvművelők korábbi nemzedékei hirdettek, a maiak azonban már nem (teljesen) vállalnak velük közösséget*.

Érdekes kutatási téma volna annak megvizsgálása, hogy élnek-e a laikus beszélők körében a nyelvművelőktől független, csupán a különféle nyelvi mítoszok alapján, szuverén módon létrehozott babonák.

A **nyelvi babonát** olyan *meggyőződésként, ill. ezen alapuló nyelvhasználati szabályként* határozhatjuk meg, melynek alkalmazása révén a beszélő egy nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból kifogástalan szót, kifejezést, szerkezetet vagy nagyobb nyelvi egységet *egy másikkal helyettesít* abban a hiszemben, hogy a célforma nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból megfelelőbb a tényformánál, holott nem az.

Az ilyen szabályok alkalmazása révén a beszélő *akkor is változtat nyelvhasználatán, ha ez semmiben nem segíti elő közlési vagy önkifejezési szándékának sikeres megvalósulását,*

sőt esetleg még hátráltatja is. A célforma az esetek egy részében nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból egyaránt kifogástalan alakulat, más esetekben kevésbé megfelelő, mint a tényforma.

Az élőnyelvi kutatásokban a tényforma az a nyelvi egység, amelyet a beszélő egy konkrét diskurzusban ténylegesen használ, a célforma pedig az, amit szeretne használni.

Ennek analógiájára itt tényformának azt a nyelvi egységet nevezhetjük, amely az adott beszélőközösségben természetes, megszokott, s ilyen értelemben normatív, célformának pedig azt a nyelvi egységet, amelyet a beszélők bizonyos beszédhelyzetekben megfelelőbbnek tartanak, s amellyel a tényformát helyettesítik.

Bár az „élőnyelvi értelemben vett” tényforma nyelvileg inadekvát alakulat is lehet, míg itt éppenséggel normatív, közös bennük, hogy bizonyos mentális műveletek kiindulópontjául szolgálnak; ezzel szemben a célforma e mentális műveletek (elért vagy el nem ért) végpontja.

A nyelvi babonán alapuló nyelvhasználati tanács háttérben az a törekvés áll, hogy a nyelvművelő a beszélő beszédmódjának megváltoztatásával a nyelv „egészséges fejlődését” segítse elő.

A beszélő érdekeit szolgáló, korrekt nyelvi tanácsadásnak azonban nem lehet célja bizonyos, a tanácsadó által kívánatosnak vélt nyelvi változások előidézése vagy megerősítése (ez esetben a beszélő csupán eszköz volna a nyelvművelő kezében nyelvalakító céljai megvalósítására) – a nyelvi tanácsadás egyébként erre amúgy sem túlságosan alkalmas eszköz.

Nyelvi tanácsaival a nyelvművelőnek azt kellene elősegítenie, hogy a konkrét beszélő, aki a tanácsot kérte, minél jobban megoldja a nyelvi problémáját, s a jövőben *jobban boldoguljon a nyelvével* az adott területeken, mint korábban.

A fenti meghatározás értelmében nyelvi babona például a Nyelvművelő kéziszótárnak az a vélekedése, hogy „a köznyelvben” az *abszolút* szó helyett „jobb” a *teljes, tökéletes, korlátlan, feltétlen, általános* (l. NymKsz.² 2005: 18). E mögött a babona mögött az a nyelvi mítosz áll, hogy a belső keletkezésű szavak eredendően jobbak az idegen eredetűeknél, a használat körülményeitől függetlenül; ez egyébként a magyar nyelvművelést átható purista nyelvi ideológia egyik megnyilvánulása.

A nyelvművelők ellenvetése ilyenkor az, hogy ők csak az idegen szavak „túlzott” használata ellen harcolnak.

Csak hogy feltűnő, hogy néhány „divatszónak” bélyegzett elem kivételével a nyelvművelők szinte mindig az idegen szavak „túlzott” használata ellen lépnek fel, holott a belső keletkezésű szavakat is lehet „túlzott” mértékben használni.

Ezenkívül az idegen szó helyett nemegyszer nem is azonos denotatív jelentésű szót ajánlanak, hanem hiperonimát, vagyis pontatlanabb – azaz pongyolább – szóhasználatra buzdítják a beszélőt.

Nem nyelvi babona viszont az a meggyőződés, hogy egy községi polgármesterjelölt valószínűleg sikeresebb lesz az önkormányzati választásokon, ha a falu lakossága előtt tartott beszédeiben nem használ túl sok idegen szót, s ezért az adott helyzetre vonatkozóan az a nyelvművelői tanács, hogy bizonyos konkrét idegen szavakat inkább magyar megfelelőjükkel helyettesítsen, teljesen legitim.

Más kérdés, hogy a helyettesítendő szavak közé aligha tartozna az *abszolút*, hiszen az valószínűleg még a legalacsonyabb iskolázottságú falusi lakosság szókincsének is szerves tartozéka, főleg határozói szerepkörben. Az *abszolút* szó alighanem abszolút feddhetetlen, nincs más „bűne”, mint az, hogy nem az Urál hegység kies lankáiról hoztuk magunkkal.

A nyelvi mítoszok és babonák fő csoportjai

Amint az alábbi táblázatból is látszik, a „nyelvi mítoszok” és „nyelvi babonák” közt *átfedődés* van; épp e tény alapján különböztethetjük meg a nyelvi tévhitek három csoportját:

1. Az első csoportot az általános nyelvi mítoszok alkotják, amelyek *a nyelv általános kérdéseire, nem pedig konkrét nyelvhasználati jelenségekre* vonatkoznak. A nyelvi babonák közt nincsenek ilyenek, a nyelvi babonáknak ugyanis lényegi jegyük, hogy konkrét nyelvhasználati jelenségekről szólnak.
2. A nyelvi tévhitek másik csoportjába a nyelvhasználati mítoszok vagy nyelvhelyességi babonák tartoznak; ezek állnak a mítoszok és a babonák metszetében: *mítoszok, mert soknak hisznek bennük, de egyszersemind babonák is, mert a nyelvhasználat konkrét jelenségeivel kapcsolatosak.*
3. A nyelvi tévhitek harmadik csoportját a nyelvművelői babonák alkotják; ezek *nem mítoszok, mivel kevesen hisznek bennük, viszont babonák, mert konkrét nyelvhasználati jelenségekre vonatkoznak.*

			elterjedt	általános
nyelvi tévhit	nyelvi mítosz	Általános nyelvi mítosz	+	+
		nyelvi babona	+	–
		nyelvművelői babona	–	–

1. Általános nyelvi mítoszok

Ahogy a fentiekből kiderült, a nyelvi mítoszok egyik jellegzetes csoportját azok a közkeletű hiedelmek alkotják, amelyek *az emberi nyelvre mint olyanra, a nyelv általános tulajdonságaira, a nyelvműködés mikéntjére, a nyelv és az azt beszélő közösség viszonyára* és ezekhez hasonló kérdésekre vonatkoznak. Egy részük egyetemes nyelvi mítosz, amely nem kötődik szorosan egy-egy konkrét nyelvhez, más részük sajátosan magyar nyelvi mítosz.

Szemben a mítoszokkal a nyelvi babonák – jellegükből adódóan – kivétel nélkül magyar nyelvi babonák.

Mivel az **egyetemes mítoszok** „a” nyelvről szólnak, érthető, hogy a világ legkülönbébb nyelvközösségeiben föllelhetők. Ezzel szemben a **magyar nyelvi mítoszok** jórészt a magyar nyelvközösségre korlátozódnak.

Az egyetemes nyelvi mítoszok fontossága abban áll, hogy *alapjául szolgálnak* egyrészt a *magyar nyelvi mítoszoknak*, másrészt a *nyelvhasználat konkrét jelenségeire vonatkozó nyelvi babonáknak*, azoknak is, amelyekben sokan hisznek (a fenti terminológia szerint ezek a nyelvhelyességi babonák vagy nyelvhasználati mítoszok), azoknak is, amelyek inkább csak a nyelvművelők körében élnek (ezek a nyelvművelői babonák). A magyar nyelvi mítoszoknak

legalább egy része egyértelműen visszavezethető az egyetemes nyelvi mítoszokra, a nyelvi babonák pedig alighanem kivétel nélkül ezekben gyökereznek.

Mivel az egyetemes nyelvi mítoszok jelentős része valószínűleg más nyelvekben is megtalálható, s mivel – amint az előbb utaltunk rá – az egyetemes nyelvi mítoszok a forrásai a magyar nyelvi babonáknak, föltehető, hogy több magyar nyelvi babonának más nyelvekben is van pár-huzama.

Ilyen lehet például az a nyelvhasználati mítosz, mely szerint mondatot nem kezdünk kötőszóval, illetve az, hogy a kérdésre teljes mondattal kell válaszolni.

Egyetemes nyelvi mítoszok

Az egyetemes nyelvi mítoszok sokfélék; az eddig összegyűjtöttek több csoportba rendezhetők.

Elsőként talán a beszélőknek az anyanyelvvel kapcsolatos mítoszaira érdemes utalni. A nyelv, pontosabban a beszélés és az írás, ill. a beszédművek hallgatása és az írásművek olvasása az ember személyiségét a legmélyebben érintő tevékenységek egyike; nem csoda hát, hogy a laikus emberek folyamatosan reflektálnak saját nyelvi tevékenységükre éppúgy, mint embertársaik nyelvi tevékenységére, s nagyon határozott – de sokszor téves – nézetekkel rendelkeznek ezzel kapcsolatban.

Például az egyik legjellegzetesebb ilyen mítosz szerint – amelyen nem nehéz felismerni a nacionalista nyelvi ideológia kézjegyét – minden ember erkölcsi kötelessége, hogy „ápolja”, „védelmezze” anyanyelvét, ügyeljen „épségére”, „tisztaságára”.

Erre hivatkozva igyekeznek a nyelvőrök, a tanítók és a tanárok nyomást gyakorolni az emberekre, hogy olyan nyelvi elemeket és formákat használjanak, amelyek számukra az adott helyzetben nem természeteseek, s amelyek nem is segítik elő kommunikációs céljaik elérését, sőt sokszor inkább hátráltatják.

Másodikként a nyelvi változatossággal kapcsolatos mítoszokat említhetjük. A nyelvi változatosság az élő emberi nyelvek egyik igencsak szembetűnő tulajdonsága, amellyel a hétköznapi beszélők is nap mint nap szembesülnek. Vannak nyelvi formák, amelyek szóbeszéd tárgyát képezik egy-egy beszélőközösségben; ezek megítélése sokszor épp a nyelvi változatossággal kapcsolatos mítoszokból vezethető le, és nyelvi babonák sokaságában ölt testet.

Így például nyelvünkben folyamatosan keletkeznek nagy számban új igekötős igék; ezek egy része más, azonos tövű igekötős vagy igekötő nélküli ige szinonimája. Az új szinonim alakulatok jelentős részét a nyelvművelők elutasítják, azért tartva helytelennek az új formát, mert – szerintük – a régivel azonos jelentésű. Ilyen pl. az *átbeszél* = *megbeszél*, *bepótol* = *pótol*, *leizzad* = *megizzad*, *lejelentkezik* = *jelentkezik*, *lemerül* = *kimerül*, *kitárgyal* = *meztárgyal*, *kihangsúlyoz* = *hangsúlyoz* stb. (Az első helyen a helytelenített, a másik helyen a hagyományos alak áll.)

Nem foglalkozunk itt most azzal a kérdéssel, hogy az új alakulat valóban azonos jelentésű vagy hangulatú-e a régivel, és azzal sem, hogy ha még netán pontosan azonos jelentésű és hangulatú volna is, így marad-e ez szükségszerűen a jövőben is.

Ezek a helytelenítések tehát arra a nyelvi mítosza mennek vissza, mely szerint az azonos jelentésű, ill. funkciójú formák közül az egyik sok esetben fölösleges, mert egy mással „minden további nélkül” helyettesíthető.

A nyelv, amint tudjuk, nemcsak akképpen változatos, hogy egy-egy változatában számos alternatív kifejezési lehetőség áll a beszélők rendelkezésére (ez az ún. belső változatosság vagy inherens variabilitás, amelyről föntebb volt szó), hanem úgy is, hogy a más-más társas jellemzőkkel rendelkező beszélők más-más nyelvváltozatokat, ún. dialektusokat használnak, illetve ugyanazok a beszélők is eltérő nyelvváltozatokhoz, ún. regiszterekhez folyamodnak a különféle beszédhelyzetekben (ez az ún. külső változatosság vagy heterogenitás). A nyelvi változatoszágnak eme aspektusához is kapcsolódnak mítoszok.

Például nagyon sok beszélt nyelvi szó és kifejezés helytelenítésének hátterében az a nyelvi mítosz áll, mely szerint az írott nyelv jobb, értékesebb, mint a beszélt nyelv, ezért az írott nyelvnek kell szolgálnia a helyes nyelvhasználat mintájául.

Ez lehet a forrása annak a ma már a nyelvművelők által sem vallott nyelvi babonának, hogy az *és*, a *vagy*, a *de*, a *mert* stb. kötőszókkal, továbbá a *hát* határozószóval nem kezdünk mondatot.

A nyelvműködés törvényszerűségeinek jelentős része nem nyilvánvaló a hétköznapi beszélők számára. Természetes azonban, hogy ezekről is véleményt alkotnak; különösen olyankor válik számukra működésében láthatóvá az általuk használt nyelv, amikor valamilyen nyelvi problémával szembesülnek. Számos mítosz születik így az élet más területein szerzett tapasztalatok analógiás felhasználásával, logikai következtetésekkel, illetve másodlagosan már különféle nyelvi ideológiák és filozófiák befolyása alatt is.

A nyelvműködés alapvető félreértelmezésén alapul például az a mítosz, mely szerint egy szót nagyon sok ember, akár egy beszélőközösség is használhat „helytelen hangalakban”, „helytelen jelentésben” vagy úgy, hogy „más stílusértéket tulajdonít neki”, mint ami a „tényleges” stílusértéke.

Ez a mítosz nyilvánul meg például abban, amikor a *szuggesztió* szó [szuggeszció] ejtését helytelennek bélyegzik, arra hivatkozva, hogy az átadó nyelvben, a latinban [szt] hangkapcsolat van (l. NymKsz.² 2005: 534), pedig igen valószínű, hogy a magyar nyelvű közösség jelentős része [szc] hangkapcsolatot ejt.

Itt említhetjük meg a nyelvészmitoszokat, amelyek a nyelvműködés hivatásos tanulmányozójának, a nyelvésznek a szerepéről, feladatairól szólnak, s ehhez kapcsolódóan arról is, milyen a nyelvész viszonya a nyelvvel kapcsolatos tevékenységekhez, különös tekintettel a nyelvalkításra.

Az egyik ilyen – a nyelvészek számára, valljuk be, sokszor nagyon bosszantó – nézet az, hogy a nyelvész egy olyan lény, aki az embertársai beszédében található nyelvhelyességi hibák kipécézésével foglalkozik.

Ez érhető tetten olyankor, amikor a hétköznapi beszélők nyelvész jelenlétében nem a megszokott módon fejezik ki magukat, hanem különféle – nem létező – elvárásoknak próbálnak megfelelni.

A nyelvműködést befolyásoló egyik tényezőt, a nyelvérintkezést külön is érdemes kiemelni. A többnyelvű laikus emberek is könnyen felfigyelnek rá, hogy az általuk beszélt nyelvek más nyelvekből származó elemeket is tartalmaznak, az oktatás révén pedig a nyelvi kontaktushatás más formáiról is értesülnek. Az ezzel kapcsolatos mítoszok az eddig

összegyűjtött egyetemes mítoszoknak egy különösen nagy csoportját alkotják, ami bizonyára a témakör erős ideológiai befolyásoltságával is magyarázható.

Példaként ismét utalhatunk arra a föntebb már említett mítoszcsoportra, mely szerint a belső keletkezésű szavak eredendően jobbak az idegen szavaknál. Ez a mítosz áll sok-sok idegen szó enyhébb vagy erősebb helytelenítésének a hátterében.

A nyelvőrök például a *mizéria* szót azért helytelenítik (a használat körülményeitől függetlenül), mert „több jó magyar megfelelője is van”: *baj, kellemetlenség; szükség, ínség; fejetlenség, zűrzavar* (l. NymKsz.² 2005: 380).

Az a tény, hogy nem tartják szükségesnek megmagyarázni, hogy e szinonimasornak miért épp az idegen eredetű tagját tartják kerülendőnek, jól mutatja a mítosz erősségét és (a nyelvőrök számára való) megkérdőjelezhetetlenségét.

Ennek a mítosznak köszönhető egyébként a nyelvművelés egyik sajátos műszava, a „fölsleges idegen szó”, amely nyelvészeti szempontból értelmezhetetlen és értelmetlen kategória.

A nyelvérrintkezés nem választható el a kétnyelvűségtől, hiszen a „nyelvek érintkezése” nem vehető szó szerint, a valóságban nem nyelvek, hanem különféle nyelvet beszélő emberek érintkeznek egymással, tanulják meg kisebb-nagyobb mértékben egymás nyelvét, s válnak így két- és többnyelvűvé. A kétnyelvűséggel kapcsolatosan ismét nagyon sok mítosz él az emberek körében, ezek egy részétől még a más területeken dolgozó nyelvészek sem mentesek.

Ilyen mítosz például az a közvélekedés, hogy lehetséges két nyelvet úgy ismerni és használni, ahogy ezeket a nyelveket egynyelvű beszélők ismerik és használják. Ez a meggyőződés oly módon vetül bele különféle nyelvi babonákba, hogy a nyelvművelők a kétnyelvűek beszédén az egynyelvű beszélők normáját kérik számon, az attól való eltéréseket hibaként bélyegzik meg.

A szlovákiai magyar nyelvművelés (korábbi) álláspontja szerint például a szlovák eredetű kölcsönelemek használata „még a szóbeli megnyilatkozás kötetlenebb formáiban sem indokolt” (Jakab 1983: 195).

E felfogás értelmében a szlovákiai magyarok beszédében található összes közvetlen kölcsönszó használata helytelennek minősült (s egyébként a legtöbb közvetett kölcsönszóé is).

Érdemes megjegyezni, hogy a kétnyelvűségi kutatások föllendülése és a nyelvműveléssel kapcsolatban az 1990-es években és a 2000-es évek elején lezajlott viták nyomán ezt a vélelményt szerzője felülbírálta (l. Jakab 2005).

Magyar nyelvi mítoszok

A magyar nyelvvel kapcsolatos általános nyelvi mítoszoknak három csoportja rajzolódik ki az eddig összegyűjtött anyag alapján. Az egyikbe a magyar nyelv jellegével kapcsolatos tévhitek tartoznak, a másikba a magyar nyelv helyzetéről szólók, a harmadikba pedig azok a mítoszok, amelyek a magyar nyelvben bekövetkező változások értékelését befolyásolják.

A magyar nyelv jellegével kapcsolatos például az a mítosz, mely szerint a magyar különleges, más nyelvektől sok tekintetben eltérő, egyedi logikájú, különösen gazdag nyelv.

A magyar nyelv helyzetével kapcsolatos mítoszra példaként említhetjük azt a meggyőződést, mely szerint a magyar nyelv léte veszélyben forog; nemcsak ott, ahol kisebbségi nyelvként beszélnek, hanem még az anyaországban is. A magyar nyelvben bekövetkező változásokkal kapcsolatban azt a mítoszt érdemes elsősorban megemlíteni, mely szerint a magyar nyelv romlik.

Ez utóbbi mítoszban ugyan – ebben a formában – csak a hétköznapi beszélők egy része hisz, viszont a nyelvvelők által terjesztett számos konkrét nyelvi babona mégis arra utal, hogy a nyelvvelők a magyar nyelvben zajló változásoknak legalábbis egy részét romlásnak tartják. Ha nem így volna, akkor nehéz lenne megérteni, miért helytelenítenek bizonyos nyelvi elemeket és formákat csak azért, mert új fejlemények nyelvünkben vagy annak egyes változataiban.

Így például a nyelvvelők a beszélt köznyelvben megjelenő minden, viszonylag új ejtés-változatot „csípőből” helytelennek bélyegeznek, az után is, ahogy nyilvánvalóvá válik gyors terjedése.

Gondoljunk a megbélyegzett hanglejtésformákra és hangsúlyozási sajátosságokra, az *á* fonéma palatalizált ejtésére, a *t* kakuminális ejtésű változatára, a betűejtésre stb. vagy akár egyes szavak ejtismódjára, többek között a visszakövethető legrégebbi idők óta érvényesülő kétnyíltszótagos tendencia megnyilvánulására mai szavakon, pl. *akkumulátor* [akumlátor] stb.

2. Nyelvhelyességi babonák (nyelvhasználati mítoszok)

A **nyelvi**, ill. **nyelvhelyességi babonák** – amint említettük – abban hasonlítanak a nyelvi mítoszokra, hogy *nem felelnek meg a valóságnak* (ez esetben ez konkrétan azt jelenti, hogy nem vagy nem jól tükrözik a tényleges nyelvhasználati szabályokat); egy részük egyszerűen *nyelvi mítosz is, azok, amelyek a hétköznapi beszélők körében is közismertek*.

Az eddig említett nyelvi mítoszoktól a babonák abban különböznek, hogy tartalmukat nézve nem általános jellegűek, hanem *valamilyen konkrét nyelvi jelenségre vonatkoznak*. Forrásuk sokszor épp egy általánosabb jellegű nyelvi mítoszban lehet. Egy-egy nyelvi mítosz – ahogy erre már többször utaltunk – sok konkrét jelenség megítélését befolyásolhatja, s eredményezheti ezáltal nyelvi babonák sokaságának létrejöttét.

A nyelvhelyességi babonák jellegzetessége, hogy a hivatásos nyelvvelők általában maguk is többé-kevésbé babonának tartják őket.

Ilyen például a következő nyelvi jelenségek helytelenítése:

- mondatkezdő helyzetben álló kötőszó (Őt láttam ott. *Vagy nem is tudom...*);
- rokon értelmű kötőszók egymás mellett (pl. *de mégis, mert hiszen*);
- *se* kötőszó tagadó (és nem tiltó) értelemben (pl. *meg se kérdezte*);
- a létige + határozói igenévi szerkezetek különféle típusai (pl. *a meg van írva, be lesz zárva, ki lett jelentve-félék is*);
- az *őt, őket, neki, nekik* stb. tárgyakra vonatkoztatva (pl. *csak megnézte a képeket, nem vette meg őket*);
- a szenvedő igék (pl. *nem adatott meg neki*);
- a *fog* segédigés jövő idő (pl. *el fog jönni*);
- a *való* kapcsolóelemként való használata (pl. *kapcsolóelemként való használat*).

A nyelvújító irodalomban nyelvi babonának minősített efféle helytelenítések ismertsége valószínűleg különböző mértékű. Az érintett nyelvi jelenségek jó részét alighanem csakugyan *nagyon sok ember tartja hibásnak* (legalábbis elvben), és bizonyára olyanok is szép számmal akadnak, akiknek ezen túl ezek a helytelenítések *a nyelvhasználatát is befolyásolják* (negatív irányban, azaz korlátozó módon), legalábbis bizonyos beszédhelyzetekben, ill. bizonyos nyelvi regiszterekben (pl. a formális írott nyelvben).

Ám a nyelvújítók által babonának tartott nyelvhelyességi ítéletek egy részéről a mai beszélők többsége valószínűleg mit sem tud, így nyelvhasználatukra sem lehetnek hatással.

Nem valószínű például, hogy a *-nként* ragot ebben a formában sokan tartanak hibásnak, s használnák helyette inkább a *-nkint* változatot, pedig a nyelvújító irodalom a *-nként* helytelenségéről szóló meggyőződést a nyelvi babonák közt említi.

Ez és az ehhez hasonlók csupán történelmi értelemben tekinthetők nyelvhelyességi babonának.

Bár a nyelvhelyességi babonák babona mivoltával – amint arra utaltunk – elvben a nyelv hivatásos őrei is tisztában vannak, mégis *előfordul, hogy ezt a tényt vonakodnak elismerni*. (Erre a magatartásra tankönyvünk utolsó, nyolcadik fejezetében hozunk két nagyon tanulságos konkrét példát.)

3. Nyelvújítói babonák

A **nyelvújítói babonák** olyan nyelvi babonák, amelyekről *az emberek többségének nincs tudomása, csupán a nyelvújítók hisznek bennük, s esetleg követőik szűk köre*.

A nyelvújítói babonák abban hasonlítanak a nyelvi mítoszokra, hogy *nem felelnek meg a valóságnak*. A mítoszoknak egy szűkebb körével, a nyelvhasználati mítoszokkal (nyelvhelyességi babonákkal) ezenfelül még az is rokonítja őket, hogy *a nyelvhasználat különféle kérdéseire vonatkoznak*. Akárcsak a nyelvi babonák egész csoportjára, a nyelvújítói babonákra is érvényes, hogy forrásuk sokszor egy vagy több nyelvi mítoszban van, s nagyon gyakran purista és/vagy strukturalista megfontolásokon alapulnak.

A nyelvújítói babonák legalább két tekintetben különböznek a nyelvi mítoszoktól. Az egyik az, hogy szemben a mítoszokkal, a nyelvújítói babonák *nincsenek elterjedve a hétköznapi beszélők körében*, s ezért nyelvhasználatukat valószínűleg nem is befolyásolhatják. A másik különbség az, hogy míg a nyelvi mítoszok közé sorolható nyelvi babonák egy részének hiedelem jellegével a mai nyelvújítók már tisztában vannak, addig *a nyelvújítói babonák jelentős részét ők is – sőt elsősorban ők – terjesztik*, szerencsére nem nagy sikerrel.

A nyelvújítói babonák önkényes, tarthatatlan mivoltának ékes bizonyítéka, hogy maguk a nyelvőrök sem követik őket mindig saját nyelvhasználatukban.

Így például a Nyelvújító kéziszótár szerzői helytelenítik a *tényező* szó személyre vonatkozó használatát, miközben a szótár első kiadásának bevezetőjében maguk is ilyen értelemben használták. Természetesen az általuk használt mondat nyelvileg kifogástalan; nem is a nyelvhasználatukkal van baj, hanem a babonákkal, amelyekben hisznek, s amelyeket terjesztenek.

Egészen groteszk az *igényes* szó esete. Amint tudjuk, az *igényes* melléknév és antonimája, az *igénytelen*, továbbá az utóbbiból képezett *igénytelenség* főnév a nyelvújító irodalom

kulcsszavai közé tartoznak. Az *igényes* jelzővel illetik a nyelvőrök az intelmeiket követő nyelvhasználatot, az *igénytelennel* pedig az ezektől eltekintő beszédet, írást. Ha a nyelvőrök komolyan vennék saját babonáikat, az *igényest* és pereputtyát száműzniük kellene munkáikból, mivel a szónak ilyen értelmű használata saját megítélésük szerint – „pongyolaság”.

Meg kell jegyezni, hogy a nyelvművelő irodalomban olvasható nyelvhelyességi intelmek formailag voltaképpen nagyon gyakran nem is babonák, hanem babonákon alapuló nyelvhasználati tanácsok. A babona ugyanis vélekedés, meggyőződés, nem pedig tanács.

Így pl. nyelvművelői babona az a meggyőződés, hogy az *alapjában véve* kifejezés a használat kontextusától függetlenül rosszabb, mint a *gyökerében, velejében, lényegében (véve), igazában, igazán*.

Ezen a babonán alapul az a nyelvművelői tanács, amely a Nyelvművelő kézisztárban olvasható, mely szerint az *alapjában (véve)* kifejezés helyett inkább a *gyökerében, velejében, lényegében (véve), igazában, igazán* kifejezéseket kellene használni.

Voltaképpen egy negyedik csoportba tartoznának az **egyéni nyelvi babonák**, amelyek konkrét laikus beszélők „leleményei”, *olyan helytelenítések, melyeknek nincs alapja sem az adott közösség normarendszerében, sem az érintett jelenségek nyelvművelői megítélésében*.

Azért nem tárgyaljuk őket mégsem külön, mert nem ismerjük őket, nem állnak rendelkezésünkre ezekre nézve semmiféle empirikus adatok.

Összegzés

A nyelvi jelenségekre való tudatos reflektálás, amint láttuk, nem csupán a beszélők egyéni beállítódására és tapasztalataira épül, hanem erőteljesen befolyásolják az előző korokból ránk hagyományozódott, főként a tanítók, a magyartanárok és a nyelvművelők által terjesztett nyelvi tévhitek, valamint az ezekkel szorosan összefüggő, nyelvvel kapcsolatos ideológiai és filozófiai rendszerek is.

A nyelvi tévhitek között nagy számmal találunk olyanokat, amelyek egy-egy beszélőközösség, sőt egy egész nyelvközösség kultúrájának szerves részei, s emiatt szinte megkérdőjelezhetetlennek látszanak. Az ilyeneket, akár csak az élet más területein jelentkező, hasonlóan elterjedt hiedelmeket, mítoszoknak nevezzük. A mítoszokhoz hasonlóan ágyazódnak be az egyes nyelvi közösségek kultúrájába a nyelvi ideológiák és filozófiák is.

A nyelvi mítoszok egy része a nyelvműködés általános kérdéseiről szól, más részük konkrét nyelvhasználati jelenségekkel kapcsolatos. Az előbbieket általános nyelvi mítoszoknak nevezhetjük, az utóbbiakat pedig nyelvhasználati mítoszoknak. Ezenkívül a magyar nyelvművelő hagyományt követve nyelvhelyességi babonáknak is nevezhetjük őket.

Az általános nyelvi mítoszok egy része egyetemes, olyan értelemben, hogy nem sajátosan a magyar nyelvre vonatkozik, hanem „a” nyelvre általában; más részük kifejezetten a magyar nyelvhez kötődik; ezen az alapon különböztetjük meg az egyetemes és a magyar nyelvi mítoszokat.

A nyelvhasználat konkrét jelenségeire vonatkozó tévképzetek, azaz a nyelvi babonák egy része nem közismert a nyelvközösségben, ill. annak egy-egy részlegében, egyes konkrét beszélőközösségekben, hanem inkább csak a nyelvművelők és híveik szűk köre tudnak róluk. Az ilyeneket – legalábbis elvben – érdemes megkülönböztetni a mítosz jellegű nyelvhasználati tévhitektől, mivel az ilyen ún. nyelvművelői babonák nyelvvalakító hatása elenyésző lehet, ha van egyáltalán. (Köztudott, hogy sok esetben maguk a nyelvművelők sem tartják be az általuk alkotott nyelvhelyességi szabályokat.)

A nyelvi babonák két csoportját, a nyelvhelyességi babonákat (nyelvhasználati mítoszokat) és a nyelvművelői babonákat azért is fontos megkülönböztetni egymástól – annak ellenére, hogy számos esetben empirikus vizsgálatok nélkül lehetetlen megmondani, hogy egy-egy nyelvhasználati hiedelem melyik csoportba tartozik –, mert *más-más megközelítést igényelnek azoknak a szakembereknek a részéről, akik nyelvi ismeretterjesztő tevékenységet folytatnak.*

A nyelvművelői babonák esetében *a célközönség leginkább a nyelvművelők táborába kellene legyen, őket volna szükség szívós munkával meggyőzni vélekedéseik tarthatatlanságáról.* A nyelvi mítoszok esetében, legyen szó akár általános nyelvi mítoszokról, akár nyelvhasználati mítoszokról (azaz nyelvhelyességi babonákról), a célközönség ennél jóval tágabb, *elvben a nyelvközösség egésze* (a gyakorlatban azonban természetesen inkább a nyelvtudatos, a nyelvi kérdések iránt mélyebben érdeklődő, iskolázottabb rétegek).

Ennél is fontosabb kérdés az, hogy milyen módon lehet a mítoszokban található téves elemekre rámutatni úgy, hogy a hatás pozitív legyen, azaz az emberek ne utasítsák el ezt a törekvést mint a nemzeti kultúra rombolására tett kísérletet, hanem elfogadják azt, és fősza-
baduljanak a nyelvhasználatukat béklyóba szorító nyelvi hiedelmek és nyelvhasználati babonák uralma alól. Erről a kérdéstről a következő fejezetben lesz szó valamivel bővebben.

6. fejezet

ÁLTALÁNOS NYELVI MÍTOSZOK

Bevezetés

A nyelv sokarcú jelenség, egyszerre van nagyon közel minden emberhez (hiszen a beszélés és az írás az ember személyiségét a legmélyebben érintő tevékenységek közé tartozik) és ugyanakkor mérhetetlenül távol (hiszen „a nyelvvel” még senki emberfia nem találkozott, sem laikus, sem nyelvész, s nemcsak „a nyelvhez” nem volt még soha senkinek szerencséje, de még „a magyar nyelvhez” vagy bármely más nyelvhez sem). Mindkettő – „a nyelv” közelsége éppúgy, mint megközelíthetlensége – magyarázatul szolgál arra, miért vannak az emberi társadalmak tele tévképzetekkel arra nézve, hogy milyen a nyelv, hogyan működik, milyen (kellene legyen) a helyes nyelvhasználat, stb.

Az előző fejezetben áttekintettük a nyelvi mítoszok és babonák fogalmával, jellegével kapcsolatos kérdéseket, s példaképpen utaltunk jó néhány konkrét nyelvi mítosza és babonára. Ebben a fejezetben figyelmünket kizárólag az *általános nyelvi mítoszokra* összpontosítjuk, azok közül nézünk meg 34-et, típusaik szerinti beosztásban (összesen 10 típust különböztünk meg).

Az általános nyelvi mítoszokkal, azok mindkét válfajával, az emberi nyelvre mint olyanra vonatkozó egyetemes nyelvi mítoszokkal éppúgy, mint a sajátosan magyar nyelvi mítoszokkal azért kell kiemelten foglalkozni, mert ezeken – ahogy az előző fejezetben is említettük – konkrét nyelvi babonák száza alapulnak. *Ha tehát az ezekben megfogalmazódott tudománytalan nézetek lelepleződnek legalább a nyelvművelők és a nyelvészek előtt, van rá némi remény, hogy a belőlük táplálkozó nyelvi babonák sokaságától is megszabadul előbb-utóbb legalább a nyelvművelés és az anyanyelvi nevelés,* lehetővé téve ezzel azt, hogy a nyelvi tévhitek száma idővel a laikus közvélemény körében is csökkenjen.

A nyelvi mítoszok megfogalmazásában bizonyos mértékig kerüljük azokat a nyelvtudományi szakszavakat, amelyeket a hétköznapi beszélők nem nagyon ismernek, vagyis a különféle nyelvi állításokat – amennyire csak lehet – igyekszünk olyasféleképpen megfogalmazni, ahogyan azt a nyelvészeti szakképzettséggel nem rendelkező laikusok teszik. Sok esetben a nyelvművelő irodalomban található megfogalmazásokat, azok jellegzetes fordulatait is alkalmazzuk.

Tudni kell azonban, hogy *nem minden mítosz verbalizálódik*, olykor csak más megállapításokból (pl. konkrét nyelvművelői babonákból), ill. eljárásmodokból lehet rájuk következtetni.

Ilyenkor természetesen előzmények nélkül próbáljuk megfogalmazni a nyelvi tévhitet, lehetőleg olyan stílusban, amely nem üt el túlságosan a nyelvművelők jellegzetes stílusától.

Néhány esetben a könnyebb érthetőség kedvéért a mítoszt kiegészítjük egy vagy több *konkrét nyelvi példával*. Igaz, az adott mítosz a konkrét nyelvi jelenségre vonatkoztatva már valójában nem is általános nyelvi mítosz, hanem közel áll a nyelvi babonához, nem zárható viszont ki, hogy a mítoszok egy része esetleg konkrét nyelvi jelenségekre vonatkozó nyelvi reflexiók általánosításával keletkezett, így a mítoszok teljes elszigetelése a konkrét nyelvhasználati jelenségektől nem volna életszerű eljárás. A mítosz, ill. a hozzá tartozó példa bemutatása után következik a nyelvtudomány mai álláspontjának ismertetése.

Egyetemes nyelvi mítoszok

Az egyetemes nyelvi mítoszok az általános nyelvi mítoszok első nagy csoportját alkotják (a másodikba a magyar nyelvi mítoszok tartoznak, amelyekről a következő alfejezetben lesz szó). Az egyetemes nyelvi mítoszokban *az emberi nyelvre mint olyanra vonatkozó tévhitek* fogalmazódnak meg.

Az alább közreadottak egy része a beszélőknek az *anyanyelvükhöz fűződő viszonyáról* szól (1.1.), más részük a *nyelvi változatossággal*, annak különféle aspektusaival kapcsolatos (1.2., 1.3.); további csoportjaik a *nyelvműködés törvényszerűségeire* vonatkozó laikus tévképzeteket tartalmaznak (1.4.). A nyelvműködést befolyásoló tényezők közül kiemelkedő szerepet játszik a *nyelvérintkezés*; az ezzel kapcsolatos mítoszokat külön csoportban tartjuk számon (1.6.), akárcsak a *kétnyelvűséggel* kapcsolatos hiedelmeket (1.7.). A nyelvműködéssel kapcsolatos tévképzetekhez tartozik a *nyelvész szerepének és lehetőségeinek* téves megítélése is; az ezzel összefüggő mítoszokat szintén külön csoportba soroljuk, de közvetlenül a nyelvműködéssel kapcsolatos egyéb tévhitek után ismertetjük (1.5.).

1. Az anyanyelvvvel kapcsolatos mítoszok

Mivel a nyelv „ott van velünk” a legkülönfélébb élethelyzetekben, nem csoda, hogy mindannyiunkat élmények sokasága fűz az általunk beszélt nyelvekhez, azok egyes rétegeihez, sőt elemeihez. Egynyelvűségben szinte kivétel nélkül az elsőként elsajátított nyelv, az anyanyelv az, amelyhez az ember az összes többinél jobban kötődik. A közelmúltig az egynyelvűségben élő, többé-kevésbé *egynyelvű emberek nyelvi magatartását, viselkedését állították normaként a kétnyelvűségben élő, mindennapi életük során két vagy több nyelvet rendszeresen használó emberek elé is*; ebből érthető, hogy *az anyanyelvnek ezt a különleges szerepét őrájuk is kivetítették*.

Így keletkezhetett az alább bemutatott 1.1. és 1.2. mítosz, amely egyszersmind a kétnyelvűség mítoszok közé is sorolható. Kialakulásukhoz az is hozzájárult, hogy *az anyanyelv a stabil kétnyelvű közösségekben élő emberek többségének életében is az egynyelvűekéhez hasonlóan fontos szerepet játszik*.

Az anyanyelvnek a csaknem összes egynyelvű és a legtöbb kétnyelvű ember életében játszott kiemelkedően fontos szerepét a nacionalista ideológia a maga céljaira próbálja kihasználni, a hazafiságra nevelés egyik hatékony eszközét látva benne. Erre az teremti meg a lehetőséget, hogy az állam uralkodó nyelve „nemzeti nyelvnek” minősül és az állammal mintegy azonosítódik, *az államhoz való lojalitás és a nyelvhűség közé egyenlőségjel kerül*. Ez egyrészt súlyosan sérti az adott állam más anyanyelvű lakosságának elemi érdekeit és nyelvi jogait, másrészt viszont a többségi lakossággal szemben is indokolatlan és teljesíthetetlen elvárásokat támaszt. Erről szól az 1.3. mítosz.

1.1.

Mítosz: Az anyanyelvéhez minden embert különösen bensőséges viszony fűz.

Valóság: Ez a tétel nem általános érvényű, a kétnyelvű közösségek vonatkozásában nyelvi mítosznak tekinthető. Amint említettük, a korai gyerekkorban elsajátított nyelvhez (nyelvekhez) rendszerint csakugyan nagyon erős szálakkal kötődik az ember, különösen ahhoz (azokhoz), amelyet (amelyeket) a családi környezetben, elsőnek sajátított el.

Talán nem fölösleges hangsúlyozni, hogy ez az erős érzelmi kapocs nem az általában vett absztrakt anyanyelvhez fűzi a beszélőket, hanem annak elsőként elsajátított nyelvváltozatához, vagyis a nagyon sok ember esetében „nyelvhelyességi hibáktól” és nyelvjárásiasságoktól hemzsgő, laza, mindennapi beszélt nyelvhez.

Mégis vannak esetek, amikor a beszélők szembefordulnak az elsőként elsajátított nyelvükkel. Ez történik nemegyszer az ún. felcserélő kétnyelvűségi helyzetben, amelyben a tágabb társadalmi környezet megbélyegzi a kisebbség nyelvét, helyteleníti elsajátítását és (nyilvános) használatát, s ezért az emberek ezt a nyelvet nem szívesen beszélik, bűntudatot, szégyent éreznek ilyenkor. Ezt súlyos nyelvi jogsértésnek kell tekinteni még akkor is, ha a „tettes” nem mindig materializálható egykönnyen.

A felcserélő kétnyelvűségi helyzettel a hozzáadó kétnyelvűségi helyzet áll szemben; ebben a tágabb környezet mindkét nyelv elsajátítását és használatát támogatja. A másodnyelv elsajátítása ilyenkor nem károsítja az első nyelvet, hanem a másodnyelvi ismeretek mintegy hozzáadódnak a szilárd alapokon álló első nyelvi ismeretekhez. Ilyen helyzetben ritkábban fordul elő, hogy a beszélő „anyanyelvet cseréljen”.

1.2.

Mítosz: Minden ember az anyanyelvén tud a legjobban gondolkodni, fogalmazni, ismereteket szerezni.

Valóság: A nyelvnek az elvontabb gondolkodás eszközeként való használata, a fogalmazás, az ismeretszerzés a beszélők erősebb, ún. domináns nyelvén történik a leghatékonyabban, ez pedig nem föltétlenül az anyanyelv. A kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt gyakorta megesik, hogy a kisebbségi anyanyelvű gyermekek többségi nyelvű óvodába, iskolába járnak, esetleg az óvodán, iskolán kívül is a másodnyelvüket használják többet, s így ún. dominanciaváltáson mennek keresztül, a később elsajátított nyelv válik erősebb nyelvükké.

A többségi nyelv dominánssá válásához többek között épp az járul hozzá, hogy ezt a nyelvet használják rendszeresen az elvont gondolkodás eszközeként, írott nyelvként, az ismeretszerzés nyelveként. Azonban számos kutatási eredmény utal arra, hogy a dominanciaváltás – különösen ha felcserélő kétnyelvűségi helyzetben történik – hátrányosan érintheti nemcsak a kisebbségi anyanyelv további fejlődését, hanem még a többségi nyelv elsajátítását is, és per sze ezzel szoros összefüggésben a többségi nyelven történő ismeretszerzési folyamatot.

Éppen ezért a tudomány mai állása szerint a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt mind az egyéni beszédfejlődés, mind az iskolai előmenetel szempontjából *az a legjobb, ha a gyermekek az elsőnek elsajátított nyelvükön tanulhatnak.*

1.3.

Mítosz: Minden embernek – különösen pedig az iskolázottaknak – erkölcsi kötelessége, hogy ápolja, védelmezze anyanyelvét, ügyeljen épségére, tisztaságára.

Valóság: A mítosz megfogalmazásában szereplő metaforákat – „ápolás”, „védelmezés”, a nyelv „épségére”, „tisztaságára” való ügyelés – nyilvánvalóan nem kell túl komolyan venni, inkább csak a nyelvőrök által felállított nyelvhasználati szabályok követését és másokon való számonkérését kell rajtuk érteni, hiszen a hétköznapi beszélőnek ennél többre nemigen van lehetősége. *A nyelv művelői intelmek követése vagy mellőzése olyan magánügy, amelynek semmi köze sincs az erkölchöz.* Mások nyelvhasználatának programszerű bírálata viszont olyan közügy, amely a legtöbb esetben sérti más emberek szabad nyelv választási jogát, amely a nyelven belüli változatok választására is ki kell terjedjen (még ha ez az elv a nyelvi jogalkotásban egyelőre nem érvényesül is).

Kivételt leginkább az ún. hivatásos beszélők nyelvhasználatának szabályozott körülmények között történő bírálata jelent (színészek, rádió- és tévébemondók, újságírók, közismert közéleti személyiségek, tanárok stb.).

Ezeknél ugyanis a bizonyos követelményeknek – de nem szükségszerűen a nyelv művelői elvárásoknak – megfelelő nyelvhasználat feltétele annak, hogy az adott munkát sikeresen végezhessek.

A nyelvőrök által szorgalmazott nyelvhasználati szabályok követésének, vagyis az „igényes nyelvhasználatnak” *erkölcsi kérdésként való beállítása viszont etikátlan és kártékony magatartás*, hiszen büntudatot ébreszt az emberekben erkölcsi szempontból közömbös cselekedetek miatt. Ráadásul *a létező nyelv művelés elvárásainak megfelelő nyelvhasználat számtalan esetben sokkal inkább kínosan pedáns, mesterkéltséggel, félreérthető, sőt nevetséges, mint igényes.* A valóban igényesnek tekinthető nyelvhasználat *lehet* erény, de egy erény hiánya nem bűn.

2. A nyelv változatokkal kapcsolatos mítoszok

A társasnyelvészet a nyelvi változatosságnak három aspektusát különböztetheti meg: a külső változatosságot vagy rétegzettséget (heterogenitást), a belső változatosságot (inherens variabilitást) és a közvelegességet.

A nyelv külső változatossága vagy rétegzettsége azt jelenti, hogy minden természetes, élő emberi nyelv (olyan, amelynek vannak anyanyelvi beszélői) *egynél (sokkal) több nyelv változatban él.* Ilyenek a különféle földrajzi *dialektusok* (nyelvjárások), *társadalmi dialektusok* (szociolektusok), *etnikai dialektusok* (etnolektusok) és *regiszterek* (írott és beszélt nyelvi regiszterek, stílusváltozatok, szaknyelvek). Kétnyelvűségben ezeknek *sajátos válfajai* jönnek létre, a beszélők másik nyelve által befolyásolt *kontaktusváltozatok*.

A nyelvi változatosságnak ez az aspektusa olyannyira feltűnő, hogy *a hétköznapi beszélők is észlelik*, nap mint nap szembesülnek vele. Nem csoda hát, hogy véleményük is van róla – ez pedig számos olyan elemet tartalmaz, amelyet a mai nyelvtudomány nyelvi tévhitnek minősít. A bemutatott mítoszok az egyes nyelv változatok egymáshoz, valamint egy nyelvi eszményhez viszonyított értékével, és – szintén érték szempontból megítélt – nyelvi jellegével kapcsolatosak.

2.1.

Mítosz: Az írott nyelv jobb, értékesebb a beszélt nyelvnél, ezért ennek kell szolgálnia a helyes nyelvhasználat mintájául.

Valóság: Az írott és a beszélt nyelv a természetes emberi nyelvek *két, egymástól jól elkülöníthető, bár egymással szorosan összefüggő létformája*. Történetileg nézve a beszélt nyelv az elsődleges, ezenkívül pedig elsődleges az anyanyelv-elsajátítás szempontjából is, ugyanakkor a mai modern társadalmakban az írott nyelvnek is nagyon fontos a szerepe. Mivel az írás évezredek során szűk embercsoportok (papok, művelt emberek) kiváltsága volt, *a beszélők szemében nagyobb tekintélyre tett szert, mint amilyennel a beszélt nyelv rendelkezik*. Jelentőségét mutatja, hogy a fontos dokumentumok, szerződések stb. írásban készülnek.

Mindez azonban nem nyelvi kérdés, hanem társadalmi: *nyelvi szempontból nem lehet értékkülönbséget tenni a beszélt és az írott nyelv között, hacsak abban nem, hogy az írott nyelv rendezettebb, átgondoltabb, kevesebb benne a tévesztés, mint a beszélt nyelvben*.

Ez azért van így, mert egyrészt írás közben az ember rendszerint nemcsak hogy jobban oda tud figyelni a nyelvi megformálásra, mint beszéd közben (ezenkívül segédeszközöket – szótárakat, kézikönyveket – is használhat), hanem sok esetben el tudja utólag tüntetni a mégis elkövetett hibákat, amire a beszédben nincs lehetőség.

Másrészt pedig a prototipikus írott nyelv dekontextualizált, nem ágyazódik úgy be egy konkrét beszédhelyzetbe (mert többször, különböző helyzetekben is felhasználható), mint a beszélt nyelv, s ebből eredően pontosabbnak, kifejtőbbnek *kell* lennie.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az írott nyelv „jobb” volna a beszélt nyelvnél, hiszen *a beszélt nyelv az írott nyelvtől eltérő sajátosságaival együtt éppoly jól szolgálja a kommunikációt a maga helyén, mint az írás azokon a területeken, ahol használatos*.

2.2.

Mítosz: Az irodalmi nyelv és a köznyelv, azaz a standard nyelvváltozat a „helyes” nyelv, a nyelvjárások a standardnak az iskolázatlan, egyszerű emberek ajkán keletkezett romlott és hibás változatai.

Valóság: Történetileg nézve *a nyelvek standard változatai kései fejlemények*. Évezredekden keresztül a nyelveknek nem volt standard változatuk, s a legtöbb nyelvnek ma sincsen. Ha ez a mítosz igaz volna, akkor a standardizálatlan nyelveket nem is lehetne „helyesen” beszélni.

Strukturális szempontból nézve a beszélők elsődleges nyelvváltozatai, az ún. vernakuláris változatok, mint amilyenek a nyelvjárások is, *rendszerszerűbbek, mint a standard*, mivel ez utóbbi számos esetben több más nyelvváltozat keveredésével és több-kevesebb mesterséges beavatkozás útján jött létre (ez a magyar nyelvre is nagyon igaz).

A nyelvjárásoknak, éppúgy, mint a standardnak, megvan a saját normájuk: egy-egy nyelvjárási forma helyességét nem lehet a standard nyelvváltozat normája alapján megítélni, hanem csak a saját normája alapján.

Így pl. az olyan, a standardban megbélyegzett és helytelennek tartott jelenségek, mint amilyen a „suksükölés” vagy a „nákolás”, a magyar nyelvjárások egy részében kifogástalanok, s persze ugyanígy a kevésbé iskolázott beszélők városi, koiné típusú – azaz köznyelvi jellegű – nyelvváltozataiban, a „városi népnyelvben” is.

Ez bizonyos megszorításokkal fordítva is igaz, a standard formák más nyelvváltozatokban, pl. a nyelvjárásokban vagy a „városi népnyelvben” helytelenek lehetnek.

2.3.

Mítosz: A nyelvjárások értékesebbek más nyelvváltozatoknál, mert a nyelvnek egy tisztább, romlatlanabb állapotát őrzik, mint a városi nyelvváltozatok vagy a köznyelv.

Valóság: *A nyelv korábbi állapotai sem voltak jobbak, mint a mai,* így még ha a nyelvjárások csakugyan egyetemlegesen egy korábbi nyelvállapot őrzői volnának is, ez akkor sem tenné őket értékesebbé a köznyelvnél.

Ám mítosz az is, hogy a nyelvjárások korábbi állapot őrzői: az ún. megőrzött régiségek mellett minden nyelvjárásban vannak nyelvi újítások is (sokszor egészen mérész nyelvi újítások); legföljebb a peremnyelvjárásokról és az ún. külső nyelvjárászigetekről (más nyelvvel körülvelt nyelvszigetekről) mondható el az, hogy több régiséget őriztek meg, mint a központibb fekvésű nyelvjárások.

Másfelől azonban a peremnyelvjárások és a nyelvszigetek nyelvjárásainak beszélői többet érintkeztek és érintkeznek a szomszédos nyelvek beszélőivel, így nagyobb mértékben érvényesül bennük a kontaktushatás, mint a nyelvterület belsejében található nyelvjárásokban, a kontaktushatás következtében létrejövő nyelvi jelenségek pedig ugyancsak nyelvi újítások.

2.4.

Mítosz: A nyelvnek idegen hatástól mentesebb változatai értékesebbek azoknál, amelyek „keverték”, amelyekben erősebben érvényesül az idegen nyelvek hatása.

Valóság: *A nyelvváltozatok értékét egyáltalán nem befolyásolja a bennük megnyilvánuló idegen hatás mértéke, a „kevert nyelvváltozatok” éppoly értékesek, mint a „tisztábbak”.* Nem valószínű, hogy bármely dialektológus azt merné állítani, hogy mondjuk a székely nyelvjárás értékesebb, mint a moldvai csángó vagy az örvidéki (burgenlandi), csak azért, mert valószínűleg kevesebb benne a kontaktusjelenség. Hasonlóképpen nem mondhatjuk, hogy a szaknyelvek kevésbé volnának „értékesek”, mint mondjuk a köznyelv azért, mert több idegen szót vagy más típusú kontaktusjelenségeket tartalmaznak. Ha ezt a mítoszt az önálló nyelvekre is kivetítenénk, akkor azokat a nyelveket, melyek történetük során nagyobb mértékben voltak kitéve más nyelvek hatásának, értéktelenebbnek kellene tekintenünk, mint az elszigeteltenebben fejlődőket.

Így például a germán nyelvcsaládon belül a rendkívül értékes izlandi mellett kevésbé kelle-ne értékesnek tartanunk a németet, legkevésbé értékesnek pedig az angolt.

3. A nyelv belső változatosságával és közvelegességével kapcsolatos mítoszok

A belső változatosság azt jelenti, hogy nemcsak a nyelv egésze áll rendszerint igen nagy számú változatból, hanem *minden egyes nyelvváltozatban belül is nagy számban találhatók olyan, alapvetően azonos jelentésű, ill. funkciójú változatok (variánsok), melyeknek mindegyike e nyelvváltozat szerves tartozéka*. Ilyen esetekben a két vagy több azonos jelentésű forma rendszeres használata a beszélők számottevő részére jellemző.

A standard magyarban például több szóképzési elemnek egyaránt vannak *e-ző* és *ö-ző* változatai: *fel : föl, gyenge : gyönge, temérdek : tömérdek* stb.

Ami a konkrét diskurzusokat illeti, ezekben többnyire kimutathatók olyan variánsok is, amelyek egyáltalán *nem tartoznak az éppen beszélt nyelvváltozathoz*, hanem (nyelvbeli vagy nyelvközi) *interferencia* következtében kerülnek be az érintett diskurzusokba, s közvelegessé teszik azt.

Pl. a standard nyelvváltozatban egy suksükölő elem nem a belső változatosság megnyilvánulása, hanem a közvelegességé, mivel ott hibának számít, a beszélők fölfigyelnek rá, használóját megbélyegzik. A beszélt nyelv szinte mindig közveleges formában valósul meg, de a közvelegesség az írott nyelvtől sem idegen.

A belső változatosság és a közvelegesség – a külső változatossághoz hasonlóan – fel-tűnő jelenségek, a beszélők számos váltakozó formát észrevesznek, az ilyenek egy része közbeszéd tárgyává is válhat egy-egy beszélőközösségben. Ezeket nevezi William Labov *sztereotípiáknak*. Magát a váltakozást a laikus beszélők hajlamosak negatívan megítélni, a váltakozó formák egyikét helyesnek, a többbit helytelennek minősíteni.

Ebben szerepet játszhat mind a *platonizmus*, mind pedig a *racionalizmus* nyelvi ideológiája (ésszerűtlen dolog több formát használni, amikor egy – a helyes – is megteszi, sőt az „teszi meg” igazán!).

A nyelvi váltakozás negatív megítélése megmutatkozik az alább tárgyalt három mítoszban is.

3.1.

Mítosz: Vannak, akik összevissza használnak különféle nyelvi formákat, önkényesen keverve a helyes és a helytelen alakokat.

Példa: A magyarban például teljes a zűrzavar az *amely* – *ami*, *ami* – *aki* stb. vonatkozó névmások használatában. (*Ez az a ház, amelyben/amiben Laczkó Tibiék tíz évig laktak. Ez az a csapat, amelyet/amit/akit nem lehet legyőzni.*)

Valóság: A társasnyelvészeti kutatások már évtizedekkel ezelőtt egyértelműen bebizonyították, hogy az azonos jelentésű, ill. funkciójú, de eltérő hangalakú és/vagy nyelvi fölépítésű változatok felváltva történő használata természetes nyelvi jelenség ugyanazon közösség vagy egyén beszédében is. *Az azonos jelentésű, funkciójú nyelvi eszközök váltakozó használata mögött rendezettség áll, szó sincs önkényes keverésről vagy zűrzavarról.*

Az olyan, azonos értelemben használt formák, mint pl. a főmondatban álló főnévre vonatkozó *amely* és *ami* vagy az embercsoportra vonatkozó *ami* és *aki* ún. nyelvi változót alkotnak. Az egyes változatok gyakorisága egy adott diskurzuson belül függ, ill. függhet a beszélő különféle társas és más jellemzőitől (pl. iskolázottságától, nyelvjárási háttérétől, lelkiállapotától stb.), a beszédhelyzet sokféle tényezőjétől (pl. a beszédpartnerek társas jellemzőitől, egymáshoz fűződő viszonyuktól, a tevékenység közegetől és jellegétől, azaz a beszédhelyzet formalitásától), valamint az egyes előfordulások nyelvi kontextusától.

A látszólagos „önkényesség” és „zűrzavar” mögött meghúzódó rendszerszerűség csak *statisztikai eszközökkel* ragadható meg.

3.2.

Mítosz: Az egymással váltakozó nyelvi formák közül az egyik nem egy esetben fölösleges, mert a másikkal minden további nélkül helyettesíthető.

Példa: Ez a helyzet sok idegen szóval (pl. a *top* szóval a *topon vagyunk* 'csúcson vagyunk' szerkezetben) és más „helytelen” formákkal (pl. az *aki* vonatkozó névmással, ha személyek csoportjára vonatkozik).

Valóság: Egy nem nyelvbortlasként, tévesztésként elhangzott vagy leírt nyelvi forma – pl. a *topon vagyunk* kifejezés a *csúcson vagyunk* kifejezés „helyett” vagy az *aki* vonatkozó névmás személyek csoportjára vonatkoztatva – legfőbb strukturalista szempontból tűnhet fölöslegesnek.

A beszélő a beszédtevékenysége során nemcsak arra ügyel, hogy fogalmilag pontosan fejezze ki magát, hanem más célokat is követ a rendelkezésére álló eszközök közül való választással. Így például sokszor *valamilyen benyomást szeretne magáról kelteni*, mondjuk művelt(ebb)nek vagy műveletlen(ebb)nek, modern(ebb)nek vagy konzervatív(abb)nak, „vagányos(abb)nak” vagy szolid(abb)nak stb. akar látszani, *beszédmódjával finoman szeretne utalni társadalmi háttérére* vagy éppen *el szeretné leplezni társadalmi háttérét*. Más esetekben arra törekedhet, hogy *beleolvadjon egy társaságba* vagy éppen arra, hogy *kiríjon belőle*. Az is előfordul, hogy *szellemeskedni* vagy *viccelődni* akar, a humor forrásaként fordul esetleg szokatlan, az adott közösségben nem normatív szinonimákhoz, alakváltozatokhoz, nyelvtani formákhoz.

A nyelvi rendszer szempontjából nézve a strukturalista megfontolások alapján „fölöslegesnek” minősített nyelvi formák nagyon sokszor *nyelvi változásoknak a szinkroniában való megnyilvánulásai*.

„Fölösleges” nyelvi formákról éppoly értelmetlenség beszélni, mint amilyen értelmetlenség volna egy nyelvi változást „fölöslegesnek” titulálni, s így pl. a finnugor szókezdő **p*-nek *f*-fé való „fölösleges” válásáról, a finnugor magánhangzóközi **-p-* „fölösleges” zöngésedéséről és spirantizálódásáról stb. értekezni (pedig a finnek jól elvannak a szókezdő és szóbelseji *p*-jükkel a mai napig).

3.3.

Mítosz: A nyelvben vannak olyan szavak, kifejezések, nyelvtani formák, amelyek eredendően rosszak, és ezért jó volna, ha eltűnnének belőle.

Valóság: Ilyen formák nincsenek, pontosabban: nincs értelme semmilyen formát ilyennek minősíteni. Ha egy nyelvben létrejön egy szóalak és azt egy közösség használja (erről van szó most, nem a hapax legomenonokról), nem lehet eredendően „rossz”. Legföljebb arról lehet szó, hogy bizonyos beszédhelyzetekben használata nem célszerű, például azért, mert nem illik bele az adott kontextusba, ennek azonban semmi köze a nyelvi rendszerhez.

Kivételnek látszanak a szakszerűtlenül használt műszók, pl. a *betű* szó ’beszédhang’ értelemben vagy a *faj* szó ’fajta, rassz’ értelemben. Ezek azonban csak a szaknyelvi kommunikációban helytelenek, a köznyelvben nem.

Erre utal, hogy *félreértést sem okoznak*: ha egy anyuka azt mondja a másiknak a hároméves fiáról, hogy „az én Józsikám még nem tudja ejteni a rö betűt”, kevésbé valószínű, hogy a másik anyuka félreérti, és az írásrendszer egyik elemének a (le)ejtésére fog gondolni. S nem is fog megütközni ezen a szóhasználaton, hiszen nagy valószínűséggel maga is használja ’beszédhang’ jelentésben a *betű* főnevet.

Ugyanez a helyzet az ún. „politikailag korrekt”, ill. „inkorrekt” szóhasználatnál is, amely „politikailag” lehet helyes vagy helytelen, de nyelviileg nem az.

Például nyelvi szempontból a *cigány* és a *roma* egyenértékűek, sőt nyelviileg a kettő közül a *roma* a kevésbé jó, mivel túlságosan hasonlít a *románra*, főleg egyes toldalékos alakjaiban (pl. *romára* : *románra*, *romához* : *románhoz*, *romának* : *románnak*), s ezért a hangzó nyelvben könnyen félreérthető.

4. A nyelvműködés mikéntjével kapcsolatos mítoszok

A nyelvhasználat konkrét tényeiből a nyelvműködés mikéntjére való következtetés még módszeresen gyűjtött adatok sokaságának birtokában is bonyolult feladat még a nyelvész szakemberek számára is, nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a *hétköznapi beszélők számos tekintetben félreismerik a nyelv természetét, lehetőségeit, torz képük van a nyelv tényleges működéséről*. Sajnos a *nyelvművelés ezen a területen is csak megerősíti a beszélőkben élő tévképzeteket*; erre utal az is, hogy az alább említett két mítoszra is konkrét nyelvművelő cikkek olvasásakor figyeltem föl először.

A nyelvműködéssel összefüggésbe hozható mítoszoknak csak egy részét vonjuk most e címszó alá; azokat a mítoszokat, melyekben *nincs szó kontaktushatásról*. Azokat a mítoszokat, amelyek a nyelvműködésnek erről a sajátos aspektusáról szólnak, külön csoportba soroljuk (6.). Ezenkívül a nyelvészmitoszokat is elkülönítjük a nyelvműködésről szóló mítoszoktól (5.). Az így megmaradó csoportba valószínűleg számos tévhit tartozik, amelyek nyilván nagyon sokfélék; ezek közül most csak két nagyon elterjedtet mutatunk be.

4.1.

Mítosz: Gondos fogalmazással, nagyobb odafigyeléssel elérhetjük, hogy az általunk használt kifejezések, mondatok egyértelműek legyenek, csak egyfélék jelentsenek, és így elkerüljük a félreértéseket.

Valóság: Nyelvalakítási perspektívában ezt a mítoszt Sándor Klára (2006: 985) így fogalmazta meg: „a nyelv a gondolatok közlésének eszköze”, s ezért úgy kell alakítani, hogy

ezt a funkcióját a lehető leghatékonyabban töltse be”. Amint Sándor is megjegyzi, aki így vélekedik, az „a nyelvet gépnek gondolja, logikusan, gazdaságosan és pontosan (félreértések nélkül) működővé szeretné alakítani”, mert „bízunk abban, hogy a nyelv ’tökéletesebbé’ tehető, szükség esetén ’megjavítható’”.

A természetes emberi nyelv nem ilyen, hanem alapvetően *heterogén, pontatlan, ingadozó*. Bár sikeres nyelvvalakítással bizonyos, strukturális szempontból zavarónak vagy kevésbé megfelelőnek látszó formák esetleg kiküszöbölhetőek, ez a „problematikus” jelenségeknek csak egy töredékét érintheti.

A nyelvekben meglévő ambivalenciával nyelvészek, filozófusok sokat foglalkoztak. Vizsgálódásuk legfontosabb tanulsága az, hogy *a kétértelműségek nagy része csak strukturális szempontból, „elméletileg” jelent problémát. A beszélők a konkrét élethelyzetben a legritkább esetekben értik félre a két- vagy többértelmű közléseket*, ugyanis a hallottak vagy olvasottak értelmezésekor erőteljesen támaszkodnak *a világról szerzett ismereteikre*.

Ebből következően nem szükséges, hogy minden nyelvi megnyilvánulásunk strukturális szempontból „egyértelmű” legyen, sőt ez nem is lehetséges, hiszen vannak a nyelvi rendszerbe „belekódolt”, átfogalmazással nem megszüntethető két- és többértelműségek is (homonim szavak és szerkezetek).

4.2.

Mítosz: Előfordul, hogy egy-egy szót nagyon sok ember használ helytelenül, olyan jelentést és/vagy stílusértéket tulajdonítva neki, amilyen annak a szónak nincs is.

Példák: A *számla* szót az elárúsítók „tévesen” a már kifizetett összeget feltüntető cédula megjelölésére használják, holott az értelmező kéziszótárból „világosan kiderül”, hogy számlát a még ki nem fizetett összegről állítunk ki. A *hölgy* szót „tévesen” olyankor is használják „egyre többen”, amikor az illető nőszemély nem érdemel tiszteletet, mert mondjuk utcanő vagy zsebtolvaj. A *helység* szót rendszeresen „összekeverik” az emberek a *helyiség* szóval, és – „hibásan” – azt mondják például, hogy *Kitakarítom a helységet*, holott csak egy szobát takarítanak ki, nem az egész falut.

Valóság: Ez a nagyon gyakori vélekedés is mítosz. *A szónak természetesen nincs a beszélőktől független jelentése és stílusértéke. Ha egy szót „nagyon sok ember” használ valamilyen jelentésben és/vagy stílusértékben, akkor a szónak az adott közösségben az az (egyik) jelentése, ill. az a stílusértéke.*

Így például a *számla* szónak van ’nyugta’ jelentése is, a *hölgy* szó pedig sok beszélő számára hasonló stílusértékű, mint a *nő*.

A szó úgy „teszt szerű” jelentésre, ill. stílusértékre, hogy az emberek valamilyen kontextusban rendszeresen használják. Ugyanígy nem beszélhetünk arról, hogy a beszélők két szó jelentését „összekeverik”, ha a hangalak hasonlósága miatt az egyiket rendszeresen használják olyan jelentésben, amilyen eredetileg csak a másiknak volt. Ehelyett azt kell mondanunk, hogy például a *helység* szó a *helyiség* hatására új jelentéssel bővült, a ’helyiség’ jelentéssel.

5. Nyelvészmitoszok

Köztudomású, hogy a laikus beszélők többsége – beleértve az értelmiségieket – *nincs tisztában azzal, hogy a nyelvésznek valójában mi a feladata*. Ennek egyik oka talán az, hogy a nyelvészek többsége nem folytat nyelvi ismeretterjesztő tevékenységet, így nevük és munkásságuk a nagyközönség előtt ismeretlen.

Annál jobban ismeri azonban az átlagember a rádióban, televízióban, a sajtótermékek nyelvhelyességi rovataiban szereplő nyelvművelőket, akik végzettségüket tekintve egyszerűen nyelvészek is a legtöbb esetben. Így érthető, hogy a „nyelvművelő” és a „nyelvész” fogalmát nem tudják szétválasztani, s mivel e „kétéltű” embereknek – érthető módon – nyelvművelő, nem pedig nyelvészeti tevékenységét ismerik, ennek alapján alkotnak képet arról, hogy a nyelvésznek mi a dolga, s arról is, hogy meddig terjednek a lehetőségei. E két kérdésről szólnak az alábbi mítoszok.

5.1.

Mítosz: A nyelvésznek az a dolga, hogy feltárja az emberek beszédében található nyelvhelyességi hibákat, s ezek kijavításával elősegítse nyelvünk egészséges fejlődését.

Valóság: Az elméleti (= nem alkalmazott) nyelvészet ma alapvetően *leíró szemléletű*, vagyis a nyelvészek többsége azt vizsgálja, milyen a nyelv, anélkül hogy ezzel kapcsolatosan értékítéleteket fogalmazza meg.

Az értékszempont többé-kevésbé dekontextualizált, konkrét nyelvi jelenségek megítélésében csak a nyelvalakításban érvényesül módszeresen (pl. annak eldöntésében, hogy egy európai uniós közigazgatási vagy jogi szakkifejezés melyik lehetséges magyar fordítását szentesítsük, s tegyük kötelezővé használatát bizonyos típusú fordításokban és eredeti magyar szövegekben). A nyelvalakítás irányzatai (nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés) azonban nem az elméleti, hanem az alkalmazott nyelvtudomány részei, mivel a nyelvalakítás során nyelvészeti ismeretek alkalmazására kerül sor egy nem nyelvészeti területeket is magába foglaló komplex folyamatban, melynek célja a nyelvi változások befolyásolása.

Természetesen érvényesíthető, sőt érvényesítendő az értékszempont számos szöveg-típus – de nem a használat körülményeitől elszigetelt konkrét *nyelvi jelenség!* – megítélésében (pl. a fordítások minőségének ellenőrzésében, diákok anyanyelvi fogalmazásainak értékelésében, tankönyvszövegek érthetőségének és tanulhatóságának megítélésében, egy-egy irodalmi vagy publicisztikai alkotás nyelvezetének elemzésében), ez azonban elsősorban nem a nyelvész feladata, hanem pl. a nyelvi és más lektoroké, tanároké, irodalomkritikusoké.

Nincs természetesen semmi kivetnivaló abban, ha egy ilyen munkára nyelvész szakember is vállalkozik, sőt ez nagyon hasznos, hiszen a különféle szövegtípusok minőségének megítélésében nyilvánvalóan nem lehet mellőzni a nyelv(észet)i szempontokat. De a nyelvész nem *attól* nyelvész, hogy ilyenekkel foglalkozik, hanem inkább *annak ellenére* nyelvész marad.

5.2.

Mítosz: A nyelvésznek hatalma van a nyelv fölött, képes megváltoztatni az emberek nyelvhasználatát.

Valóság: Ezt a mítoszt így nem szokták megfogalmazni, ám sok mindenből, amit a laikusok a nyelvészetről és a nyelvészekről mondanak, erre lehet következtetni.

Az egyik műkedvelő nyelvművelő szerint pl. „a nyelvi durvaságok (és ide tartoznak a nyomdafestéket nem tűrő szavak, kifejezések is!) nem érdekesek arra, hogy a stílust, a köznap beszédet színező argóelemek közé soroljuk őket” (Brauch 2001). Ez az idézet azt a benyomást kelti, mintha a nyelvművelő döntené el, hogy a szavak egyes csoportjai (esetünkben a durva és trágár szavak) valamely regiszterhez (esetünkben a szlenghez) tartoznak-e vagy sem.

Az a meggyőződés, hogy egy nyelvi elem azért tartozik egy-egy regiszterhez, mert a nyelvész vagy a nyelvművelő oda sorolja, nyelvi mítosz. A nyelvésznek vagy nyelvművelőnek nincs ilyen hatalma a nyelv fölött. A nyelvész csupán arra képes, hogy megállapítsa: a durva és a trágár szavak a szlenghez tartoznak, mert a „szlenges” beszéd szükségszerű velejárói.

A nyelvész ugyan – ha nyelvalakítással foglalkozik – *gyakorolhat korlátozott mértékben befolyást a nyelvi változásokra*, ám erre más, különösen tekintélyes emberek is képesek (főleg mintaadással).

A nyelvi változásokra az olyan nyelvpolitikai döntések is befolyást gyakorolnak, amelyeket nem nyelvészek hoznak, hanem politikusok, sőt: ezek sokkal radikálisabb változásokat képesek előidézni a nyelvben, mint a nyelvészek jámbor korpuszalakítási javaslatai, ha nem áll mögöttük támogatólag hatalmi apparátus.

6. Nyelvérintkezési mítoszok

A nyelvérintkezésnek van néhány olyan aspektusa, amely gyakran válik közbeszéd tárgyává a laikus beszélők körében; ilyen mindenekelőtt az idegen szavak használata.

Annak, hogy a beszélők az idegen szavak használatára olyan gyakran reflektálnak, s fogalmaznak meg ezzel kapcsolatosan nagyon határozott véleményeket, nemcsak az az oka, hogy *a nyelvművelés és az anyanyelvi nevelés ezt a kérdéskört régóta kiemeltként kezeli*, hanem az is, hogy *az idegen szavak egy része marginális eleme szókincsünknek, a beszélők egyes csoportjai kevéssé ismerik őket, s ezért ezek ténylegesen is okoznak megértési és más nehézségeket*. Ezenkívül pedig az idegen szavak jelentős része *sajátos stílusértékkel* is bír, ami szintén rájuk irányítja a beszélői, ill. hallgatói figyelmet.

Kétnyelvű beszélőközösségekben még az idegen szavak használatánál is feltűnőbb jelenség a kódváltás és a kódváltogatás, azaz *két vagy több nyelv elemeinek egyetlen diskurzuson belül történő használata*. Vannak ugyan a kódváltásnak olyan típusai, amelyek nem keltenek feltűnést, viszont a nagyobb kétnyelvű közösségekben az egyes társadalmi rétegek, csoportok kódváltási szokásai jelentősen eltérhetnek egymástól, s ezért *az eltérő társadalmi háttérű emberek nemegyszer bizonyos „meglepetést okoznak” egymásnak, amikor alkalmuk van hallani egymás kommunikációját, ill. amikor egymással kommunikálnak*. Ezáltal

pedig a kódváltás is könnyen válik beszédtemává, s fogalmazódnak meg vele kapcsolatban értékítéletek.

A nyelvérintkezési mítoszok egyik markáns csoportját a „nyelvkeverés”, azaz a kódváltás és a közvetlen kölcsönzés értelmezésével és megítélésével kapcsolatos hiedelmek alkotják (6.1., 6.2., 6.3., 6.4.). Ezek értelmezéséhez és értékeléséhez fontos tudni, hogy a kódváltás és a közvetlen kölcsönzés kategóriája a laikus kétnyelvű beszélők és a nyelvművelők nyelvi tudatában összemosódik.

Nyelvi szempontból a kettő között a legfontosabb különbség az, hogy a (bázisstartó) kódváltás *diskurzív jelenség*, melynek lényege, hogy a kétnyelvű beszélő A nyelvű diskurzusában ún. vendégnyelvi betétként megjelennek a B nyelv elemei, kétnyelvű közveleget hozva ezzel létre.

A közvetlen kölcsönzés viszont *nyelvi jelenség*, olyan folyamat, melynek során a B nyelv elemei az A nyelv szerves részévé válnak; a kölcsönzések használata nem eredményez kétnyelvű közveleget.

Más idetartozó mítoszokban a beszélők „saját” nyelvének szemszögéből fogalmazódnak meg értékítéletek a kontaktushatással szemben (6.5., 6.6., 6.7.). A kontaktushatás „veszélyessége” mellett felhozott szokásos érvek is a mítoszok közé sorolandók, ezek közül is bemutatok kettőt (6.8., 6.9.).

Az alább tárgyalt mítoszok többségéről valószínűsíthető, hogy nem a hétköznapi beszélők elméjében fogantak, hanem ezek – közvetlenül vagy közvetve, az anyanyelvi nevelés közvetítésével – a nyelvművelőktől vették őket át, akik nem egy esetben *elmúlt korszakok nyelvtudósainak időközben elavult nézeteit éltetik tovább*.

Feltűnő, hogy az ezekben megfogalmazódó értékítélet minden idézett esetben *negatív*. Ez a tény arra utal, hogy e mítoszok keletkezésében és/vagy továbbélésében döntő szerepe lehet a *nyelvi nacionalizmus* ideológiájának, valamint a vele is erősen összefüggő *purizmusnak*, ezekre jellemző ugyanis, hogy a másik etnikumban, ill. nyelvben rosszat, romlást, fenyegetettséget, (halálos) veszélyt látnak.

6.1.

Mítosz: Két vagy több nyelv keverése egyetlen beszélgetésen belül a beszélő részéről a nyelvi önkény kifejezése, az eredmény pedig zagyva beszéd.

Valóság: Valójában két mítoszból van itt szó, ezek azonban szorosan összefüggnek egymással: az egyik szerint a kétnyelvű diskurzusban a két nyelvből származó elemek összekapcsolásában a beszélő önkényesen jár el, a másik szerint (ennek következtében) nyelvileg rendezetlen diskurzus jön létre. Mind a két állítás hamis.

A kétnyelvűségi kutatások egyöntetű tanúsága szerint két vagy több nyelv keverése egyetlen nyelvi megnyilvánuláson belül számos két- vagy többnyelvű beszélőközösségben teljesen *szokványos eljárás*, amely a beszélők *magas szintű nyelvi képességeiről* tanúskodik, s *jól meghatározható nyelvtani és pragmatikai szabályok vezérlik*. A kétnyelvű megnyilatkozások jelentős része *grammatikus* – azaz nyelvtanilag helyes – mondatból, mondatrészletből áll; a mégis előforduló agrammatikus mondatok, mondatrészletek többnyire jól megmagyarázhatók.

Ezenkívül pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy az egynyelvű emberek mindennapi beszélt nyelvében is vannak – nem is kis számban – agrammatikus mondatok, aminek a beszédtervezés jellegében rejlő nyelvlélektani oka van.

Nagyszámú agrammatikus kétnyelvű megnyilatkozásra csak a nyelvvesztés folyamatában lévő beszélők esetében vannak példák, ez azonban nem a kódváltással függ össze, hanem a beszélők gyöngye nyelvtudásával, hiszen *az ilyen beszélők sok olyan agrammatikus mondatot, mondatrészletet is produkálnak, amely nem tartalmaz vendégnyelvi elemet.*

A nyelvvesztés az a folyamat, melynek során egy kétnyelvű beszélőnek az egyik nyelvben meggyöngül, majd pedig (szinte) teljesen megszűnik a nyelvi kompetenciája.

Ami a kölcsönzést illeti, ennek esetében már csak azért sem lehet szó „a nyelvek” keverésének önkényességéről, mert a kölcsönyszavak használata során semmiféle keveredés nem történik, tekintve, hogy a kölcsönyszavak az átvevő nyelv részei.

6.2.

Mítosz: A két nyelv keverése a megbecsülés hiányát jelzi az érintett nyelvekkel szemben.

Valóság: A kutatások nem erősítik meg azt a föltételezést, hogy a kódváltás negatív beszélői attitűdökkel járna az érintett nyelvekkel szemben, ennek épp az ellenkezője az igaz. *A kódváltás a legnagyobb mértékben általában épp azokra a beszélőkre jellemző, akik mindkét nyelvvél azonosulnak, mindkettőhöz pozitívan viszonyulnak, vagyis mind a kettőt nagyra értékelik.*

Lényegében ugyanez mondható el a kölcsönyszavak használatáról is, azzal, hogy azok kölcsön szó mivolta kevésbé tudatosul, mint *a kódváltott szekvenciák idegen nyelvi mivolta, ebből következően pedig még kevésbé van a beszélők tudatos ellenőrzése alatt, így a kölcsönyszavak használatát valószínűleg kevésbé befolyásolják a beszélőknek a két nyelvvél kapcsolatos pozitív vagy negatív attitűdjei, nyelvi ideológiái, mint a kódváltást. (Ami persze nem azt jelenti, hogy nem befolyásolják!)*

6.3.

Mítosz: A két nyelv keverése arra utal, hogy a beszélő nem ismeri jól az egyik vagy mindkét nyelvet.

Valóság: A kutatások szerint a kódváltásnak nagyon sokféle indítéka van, pl. *a másik nyelven elhangzottak szó szerinti idézése, a mondanivaló hitelesítése vagy nyomatékosítása, a mindkét nyelvvél való azonosulás kifejezése, törekvés a beszélgetőtársához való nyelvi alkalmazkodásra, nyelvi játék.* Ezek közül csak az egyik a nyelvi hiány kiküszöbölésére irányuló igyekezet. Ezért *a kódváltás tényéből önmagában nem lehet következtetni a beszélők hiányos nyelvtudására.* A kódváltó beszélők egy része mind a két nyelvet kiválóan ismeri, s ezenkívül még egy többletképességgel is rendelkezik: össze tudja kapcsolni a két nyelv elemeit egyetlen diskurzuson belül úgy, hogy a létrejövő nyelvi megnyilvánulás nyelvtanilag helyes legyen.

Ami a kölcsönyszavakat illeti, *mivel ezek részei az átvevő nyelvnek, abszurd dolog a kölcsönyszavak használatából arra következtetni, hogy a beszélő nem ismeri jól az érintett nyelvet.* Legföljebb arról lehet szó, hogy nem ismeri az érintett nyelv egynyelvű változatait.

Tudni kell azonban, hogy sok beszélő olyankor is használ kölcsönszavakat, amikor ismeri az adott nyelv egynyelvű változataiban használatos megfelelőit, azaz él a szinonímia nyújtotta többlet lehetőségekkel.

6.4.

Mítosz: A két nyelv keverése a kisebbségi beszélőközösségekben nemtörődömségre vezethető vissza, a „mindegy, hogyan beszélek” felfogásra.

Valóság: A kódváltásnak és a kölcsönzésnek számos indítéka van mind a kisebbségi, mind az egyéb beszélőközösségekben (l. ebben az előző, 6.3. sz. általános nyelvi mítoszt), de ezek közé nem tartozik a „nemtörődömség”, kivéve, ha „nemtörődömségen” a nyelvőrök által felállított, nyelvi mítoszokon alapuló nyelvhasználati szabályokkal való „nemtörődést” kell érteni.

Abból, ahogyan a nyelv művelők a *nemtörődömség* szót és annak szinonimáit használják, arra lehet következtetni, hogy tulajdonképpen a nyelvhasználatot erőteljesen befolyásoló egyik fontos tényezőre, a nyelvi gazdaságosságra gondolnak ilyenkor. *A nyelvi gazdaságosságra való törekvés valóban sok esetben vendég- és kölcsönszavak használatára indítja a kétnyelvű beszélőket.* Csakhogy ez a törekvés semmiképpen sem azonosítható a nemtörődömséggel, hiszen ez utóbbi az értelmező kéziszótár tanúsága szerint (ÉKsz.² 2003: 973) azt jelenti, hogy 'semmivel sem törődés, közömbösség, hanyagság'. A semmivel sem törődésnek, közömbösségnek és a hanyagságnak pedig nyilvánvalóan nem sok köze van a gazdaságossághoz, amelyet a kéziszótár *gazdaságos* szócikke alapján így határozhatunk meg: 'javak, értékek, idő stb. előnyös felhasználása' (vö. ÉKsz.² 2003: 437).

A többségi nyelvből való kölcsönzésről tudni kell, hogy az *a kisebbségi kétnyelvűség elkerülhetetlen velejárója*, s már csak ezért sem lehet köze a „mindegy, hogyan beszélek” felfogáshoz.

6.5.

Mítosz: Az idegen nyelvektől óvnunk kell a saját nyelvünket, mert hatásukra eltűnhetnek jellegzetes, ősi vonásai.

Valóság: *A nyelvérintkezés nem befolyásolja hátrányosan a nyelveket, inkább előnyükre válik.* Amint azt Arany A. László, a prágai nyelvészeti iskola jeles szlovákiai magyar képviselője már a múlt század harmincas éveiben megállapította, *a kétnyelvűség a nyelvi változások egyik fontos mozgatórugója.* A nyelvi változások pedig nem rosszak, hiszen a nyelvnek a körülményekhez való alkalmazkodását teszik lehetővé, azt, hogy a beszélők változó kommunikációs szükségleteit ki tudja elégíteni; ezenkívül pedig a változások nyomán létrejövő alakváltozatokat a beszélő különféle társas jelentések kifejezésére tudja használni (erre l. a 3.2. mítosz cáfolatát).

A szavak és nyelvtani formák azokat a beszélőket asszociálják, akik használják őket, ill. azokat a beszédhelyzeteket, amelyekben használják őket; ennek alapján alakul ki a társas jelentésük.

Minden szónak és nyelvtani formának van valamilyen társas jelentése, ugyanígy minden szó alakváltozatának. A szó, alakváltozat, nyelvtani forma társas jelentése kifejezheti az egyén társadalmi és regionális hátterét, valamint beszélőtársaihoz fűződő viszonyát, az adott közösségben betöltött társas szerepét.

Nagyon sok szó bármilyen társas kapcsolatban használható, ez azonban nem jelenti, hogy nem volna társas jelentése, hiszen akkor a beszélő nem tudná, hogy az érintett szókészleti egységet bármilyen helyzetben használhatja.

A kontaktushatás *a nyelvek gazdagodásának, differenciálódásának egyik fontos tényezője*. Az „ősi sajátságok” megléte vagy hiánya csak a nyelvészek egy részének fontos kérdés, a „normális” beszélők számára teljesen közömbös, már csak azért is, mert ha a nyelvészek nem világosítják föl őket, fogalmuk sincs arról, mi a nyelvükben az „ősi sajátság”. (Sőt, a nyelvészek sem saját beszédtevékenységük miatt tartják az „ősi sajátságok” megőrzését fontosnak, hanem az általuk vallott különféle nyelvi és nem nyelvi ideológiák szempontjából.)

Nyomban kevésbé érezzük tragikusnak az ősi sajátságok elvesztését, ha más nyelvekre gondolunk: „Végül mi az, hogy ’a nyelv alaptermészete’? A francia és az angol nyelv olyan nyelvekből alakultak ki, amelyekben volt főnévragozás (tehát ilyen volt az ’alaptermészetük’), ma azonban már nyomokban sem őrzik ezt. Megváltozott az ’alaptermészetük’? És ha igen, kárát látták ennek?” (Kálmán 2004: 72)

A beszélőknek inkább az az érdekük, hogy ne legyenek túl nagy különbségek anyanyelvük és az általuk használt más nyelvek között. Ez áll a nyelvek nemzetköziesülésének (internacionalizálódásának) háttérében (ami lényegében az indoeuropeizálódás fedőneve).

Ez a folyamat nemcsak elkerülhetetlen, hanem *hasznos* is, mert *megkönnyíti a nyelvek közötti fordítást és az idegen nyelvek tanulását, sőt az idegen nyelvű környezetben való tájékozódást* olyankor is, amikor a beszélő az illető nyelvből nagyon keveset ismer.

A korábbi történelmi korszakokban a nyelvek egységesülése egyes régiókra korlátozódott, így jöttek létre az ún. nyelvi areák. Ezekben *az évszázadok során a nyelvek közt több esetben feltűnő hasonlóságok jöttek létre annak ellenére, hogy azok vagy genetikailag egyáltalán nem rokon nyelvek, vagy pedig csupán távoli rokonok* (pl. az indoeurópai és a dravida nyelvek Indiában vagy a román, albán, görög és több szláv nyelv a Balkán-félszigeten). Sok jel utal arra, hogy ma, a globalizáció korában világviszonylatban jelentkezik az ilyen nyelvi egységesülés, még ha nyilván térségenként eltérő módon és mértékben is.

6.6.

Mítosz: Az idegen szavak azért veszélyesek, mert a nyelv saját elemei rovására terjeszkednek, kiszorítják őket a használatból.

Valóság: A nyelvbe bekerülő idegen szavak nem föltétlenül szorítják ki az azonos jelentésű megfelelőiket. Nagyon sok esetben az idegen szó és a nyelvben eredetileg meglévő egy vagy több megfelelője közt jelentésmegoszlás megy végbe, az érintett szavaknak némileg eltérő lesz a denotatív jelentésük és/vagy a stílusértékük, ami pedig gazdagabbá és differenciáltabbá teszi az átvevő nyelv szókincsét.

Például a magyar nyelv szlovákiai változataiba bekerült *monterka* szó nem azonos jelentésű a hagyományos magyar *munkaruha* szóval, hanem kifejezetten fizikai munkához viselt, kék színű, két részes viselet megnevezéseként használatos; a *diplom* szó jelentése sem azonos sem a *diploma*, sem az *oklevél* szóéval, mert egyedül a kiváló teljesítményért adott okirat megjelölésére szolgál.

Természetesen számos példát találunk a nyelvek történetében arra is, hogy az újabb keletű kölcsönszavak teljesen kiszorították a régebbieket.

A magyarban például az ősi *süv* szót annak idején kiszorította a latin eredetű *rér*, de már ez utóbbi is háttérbe szorult, a német eredetű *sógor* szónak adta át a helyét. A beszélőket semmiféle veszteség nem éri azáltal, ha sógorukat nem *süvüknek* és nem is *rériüknek* nevezik, hanem *sógoruknak*. A ma bekerülő idegen szavakkal pedig alapvetően ugyanez a helyzet.

Az ilyen szócserek „a nyelvre” nézve sem jelentenek semmiféle veszélyt. Vannak nyelvek, amelyekben *a szókincs tetemes része helyettesítődött más eredetű szavakkal*; ilyenkor relexifikációról beszélünk. A relexifikáció (szókészletcsere) sem sodorja veszélybe az érintett nyelveket, csupán megváltoztatja szókincsüket, s ezzel összefüggésben esetleg hangtani vagy nyelvtani változásokat is előidéz vagy meggyorsít.

6.7.

Mítosz: A belső keletkezésű szavak jobbak az idegen szavaknál. Ha van választási lehetőségünk, jobb, ha belső keletkezésű szavakat használunk.

Valóság: *Nagyon sok körülménytől függ, hogy egy bizonyos közléshelyzetben a belső keletkezésű vagy az idegen szó használata helyénvalóbb, ill. célravezetőbb-e.* Ugyanez igaz a nyelvalakítás vonatkozásában is: nem magától értődő, hogy minden idegen szónak érdemes létrehozni és elterjeszteni egy belső keletkezésű megfelelőjét, hanem ez is a körülményektől függ.

Fontos szempont például, hogy mennyire gyakori fogalomról van szó, csak a szakemberek szűk köre fogja-e használni, vagy a szakmán kívüliek is.

Az idegen szó mellett szólhat pl. az, hogy megkönnyíti a nemzetközi szakmai kommunikációt, adott esetben könnyebben ejthető, rövidebb, netán szemléletesebb a lehetséges belső keletkezésű megfelelőjénél, esetleg családja van már az átvevő nyelvben stb. Az idegen szavak nagyobb töbeli változatosságot hoznak létre az átvevő nyelvben, s így lehetővé teszik a színesebb fogalmazást, a töismétlések elkerülését.

Érdeemes idézni két részletet Zolnai Béla szenvedélyes érveléséből:

„Hiszen, ha derék őseink úgy gondolkoztak volna, mint mai magyarkodó Puristáink, akkor a *kávétől* irtózva fordultak volna el és *feketelé* címen szürcsölik vala, a *kukoricát csövesnövénynek* keresztelik, az *akácot* pedig *tüskefának*. Mely szegénység! Hová vezetett volna nyelvünknek ez az ősnemzése, önmagából való végnélküli megtermékenyülése? Még mindig azt a néhány tucatnyi finnugor szógyökért dadognánk a legprimitívebb variációkban.” (1940/1999: 136)

„A *garázssal* gazdagodik és mégis magyar marad a magyar nyelv, ellenben a *gépkocsiszín* nem gazdagítja a nyelvet, csak rontja, mert a meglévő anyagot rakosgatja és újabb jelentésekkel terheli a régi szavakat, ami árt a jelentésbeli világosságnak és a hangzásban unalmas ismétlések-re vezet.” (1940/1999: 137)

6.8.

Mítosz: A nyelvre nem is annyira az idegen szavak és kifejezések jelentenek nagy veszedelemet, hanem az idegenszerű nyelvtani szerkezetek, ezek veszélyeztetik leginkább a nyelv épségét.

Valóság: Sem a külföldi, sem a magyar kétnyelvűségi, kontaktológiai és történeti nyelvészeti irodalomban nem olvasunk arról, hogy a kontaktushatás bármely típusa veszélyes lenne a nyelvre nézve.

Amit a 6.5. mítosz kapcsán elmondtunk, az a kontaktushatás minden válfajára igaz: a hangtani, alaktani, mondattani, szövegtani, szókészlettani, pragmatikai stb. kontaktushatás mint a nyelvi változásokat előidéző egyik fontos tényező *jelentősen hozzájárul a nyelvek hangrendszerének, alaktani, mondattani, szókészlettani stb. rendszerének gazdagodásához*; ezenkívül bizonyos feltételek mellett eltérő nyelvek közt is hangtani, alaktani, mondattani, szövegtani, szókészlettani stb. hasonlóságokat hoz létre, ami megkönnyíti az emberek számára az érintett nyelvek megtanulását, az egyik nyelvről a másikra történő fordítást.

A kontaktushatás bármely válfajának „veszélyességére” vonatkozó tétel ugyanolyan mítosz, mint az a téveszme, hogy az emberi rasszok keveredése veszélyes.

Ez a vélekedés *egy másik, rokon mítosza* megy vissza, mely szerint a szerkezeti kontaktushatás „rendszerbomlást” idéz elő, szemben a szókölcsönzéssel, amely csak a szókészlet egyes elemeit befolyásolja, a nyelv rendszerét nem vagy alig érinti. Ha a szerkezeti kontaktushatás csakugyan „rendszerbomlást” idézne elő, akkor az érintett nyelvek rövid úton megszűnének létezni, hiszen a nyelv köztudottan *rendszer*, ha tehát a nyelv rendszere meg- vagy felbomlana, maga a nyelv bomlana meg vagy fel. Ez esetben mára már a világnak talán a legtöbb nyelvközössége nyelv nélkül maradt volna, köztük természetesen a magyar is.

A *nyelvtani* kontaktushatás – aligha meglepő módon – *nyelvtani* változásokat idéz elő, s mivel a nyelvten strukturáltabb összetevője a nyelvi rendszernek, mint mondjuk a szókincs, érthető, hogy *az ilyen változásokat mélyrehatóbbnak, radikálisabbnak érezzük*. Ám a nyelvi rendszer bármely síkján egy másik nyelv – vagy akár *több* más nyelv – hatására bekövetkező mélyreható változások sem jelentenek veszélyt semelyik emberi nyelvre nézve, mert rendszerét nem meg- vagy felbomlasztják, hanem csupán megváltoztatják.

Azok a nyelvek, melyeknek a nyelvtani rendszere nagymértékben kevertté vált a más nyelvvel, nyelvekkel való hosszan tartó érintkezés nyomán, mai formájukban éppoly jól működnek, mint történetük bármely korábbi szakaszában.

6.9.

Mítosz: Az idegen eredetű kölcsönszavak beáramlása azért is veszélyes, mert előbbutóbb nyelvcsereét idézhet elő az átvevő nyelvi közösségben.

Valóság: *Sem a szókölcsönzés, sem a kontaktushatás bármely más típusa nem tartozik a nyelvcsereét kiváltó tényezők közé*. Ez egynyelvű közösségekben eleve lehetetlen, hiszen az egy nyelvet nincs mire „lecserelni” (ennek ellenére ez egy létező aggodalom), de a kétnyelvű közösségekben sem nyelvi tényezők „felelősek” a nyelvcsereért.

Annak, hogy egy kétnyelvű közösségben nyelvcseré indul meg, s esetleg végbe is megy, mindig *nyelven kívüli okai* vannak. Egy ilyen közösség általában akkor mond le az egyik nyelvről, ha azt *nem tartja elég „hasznosnak”* (kevés és a beszélők számára nem túl fontosnak tartott funkciókban tudja csak használni), ha *nagyon negatív képzetek kapcsolódnak hozzá* (pl. az elmaradottság képzetét kelti, mivel beszélőinek többsége alacsonyabb társadalmi rétegekből származik, ill. jórészt olyan foglalkozásokat űz, amelyeknek nincs presztízsük a közösségben), illetve ha a beszélők olyan szoros közösségben élnek a többségi nyelvi csoporttal, hogy *kétkultúrájúvá válnak, s egyre nagyobb mértékben azonosulnak a másik etnikummal és – ezzel együtt – annak nyelvével is* (azaz nemcsak *integrálódnak* a többségi társadalomba, hanem *asszimilálódnak* is hozzá).

Ha például az Európai Unióban idővel veszélybe kerülne a magyar nyelv, nem a „beáramló” idegen szavak és szerkezetek veszélyeztetnék, hanem az, hogy kiszorulna a nyelvhasználat bizonyos színtereiről (pl. egyes szaktudományok művelésének nem lennének magyar nyelvű fórumai).

A purizmus, az idegen szavakkal és szerkezetekkel szembeni ellenállás bizonyos esetekben kimutathatóan *növeli*, nem pedig csökkenti a nyelvcseré veszélyét az alárendelt helyzetű, kisebbségi közösségekben, mivel azzal, hogy akadályozza a közvetlen és közvetett kölcsönzavak átkerülését, *a kisebbségi nyelvet fejlődésképtelenné teszi*, s a beszélőket arra készíti, hogy inkább a kommunikációs igényeik magas szintű kielégítésére alkalmas második nyelvüket használják.

A magyar nyelven belül intő példa erre a muravidéki magyar kisebbség esete: mivel a nyelvművelők a muravidéki magyar nyelvváltozatokban található nyelvjárásiasságokat (közvetve, rejtve) és kontaktusjelenségeket (közvetlenül, nyíltan) megőrzik, az ottani magyar nyelv a beszélők szemében nemcsak a többségi szlovénhoz, hanem az egynyelvű magyarországihoz képest is alacsonyabb rendűnek tűnik. Ez a kettős megőrzettség pedig természetesen a nyelvcseré malmára hajtja a vizet, s ezt a széleskörű kisebbségi jogok sem tudják ellensúlyozni.

A nyelvcseréhez, pontosabban annak felgyorsulásához a kölcsönzéstermékek elszaporodása legfőljebb *közvetve* járulhat hozzá azzal, hogy *csökkenti az átvevő nyelv presztízsét a beszélők egy részének körében*. Ám gondoljunk csak bele: miért is csökkentheti a kölcsönzavak és kölcsönformák elszaporodása az átvevő nyelv presztízsét, ha egyszer általában véve, a közlés körülményeitől eltekintve egyáltalán nem mondhatjuk azt, hogy a kölcsönzéstermékek nyelvileg rosszabbak volnának belső keletkezésű megfelelőiknél? (L. a 6.7. mítosz cáfolatát.) Nyilvánvaló, hogy épp azért, mert az átvevő nyelvi közösségben purista ideológiák élnek: ezek miatt érzik a kölcsönzavak által „szennyezett” nyelvet értéktelenebbnek. Vagyis újra csak azt látjuk, hogy a purizmus nem akadályozza, hanem erősíti a nyelvcserét.

7. Kétnyelvűségi mítoszok

A kétnyelvűségi mítoszok kialakulásának megértéséhez figyelembe kell venni azt a tényt, hogy *a nyelvről való gondolkodást évszázadokon keresztül egynyelvűségi szemléletű (szak)emberek határozták meg*, a nyelvtudományi vizsgálatok az egynyelvű emberek által beszélt nyelvváltozatokra irányultak. Annak ellenére, hogy napjainkban *a világ lakosságának több mint a fele kisebb-nagyobb mértékben két- vagy többnyelvű*, a kétnyelvűségről való *laikusi és nyelvművelői gondolkodást a mai napig az egynyelvűségi szemlélet határozza meg*.

Ennek egyik bizonyága a Nyelvművelő kézikönyvben, annak a „külföldön élő magyarok nyelve” szócikkében megfogalmazott vélemény. A szócikk szerzői, Éder Zoltán és Grétsy László, miután áttekintették a határon túli magyarok nyelvében jelentkező kontaktushatást, a következőket állapítják meg:

„A kétnyelvűség körülményei közt élő külföldi magyarok nyelvhasználatának sajátos vonásai – még e hézagos és vázlatos áttekintésben is – azt mutatják, hogy a két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzáidomulnak a másikhoz, a sajátosságok megriktnak, s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig – a megértést ugyan nem, de – a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásával ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szerveztlenné, bomlottá, felemássá.” (NyKk. I 1983–1985: 1291)

Bár sokan idézték ezt a véleményt, nem lehetett nem nyúlni hozzá vissza ebben a kontextusban, már csak azért sem, mert nyilvánvaló összefüggést mutat az alább bemutatott 7.2. mítosszal, annak egy sokkal durvább változatát képviseli: *nemcsak nyelvi deficitet feltételez a kétnyelvűeknél, hanem még kognitív deficitet is.*

Az idézet ezenkívül jó példa arra is, hogy a nyelvművelés sok esetben egykor tudományosnak számító, ám időközben elavult nézeteket hagyományoz tovább: a kétnyelvűségnek a beszélő kognitív fejlődésére gyakorolt negatív hatását a 60-as évek elejéig empirikus adatok látszottak igazolni, ám Peal és Lambert kutatása óta, melynek eredményei 1962-ben jelentek meg, tudjuk, hogy a kétnyelvűség negatív hatására vonatkozó eredmények a kutatások módszertani fogyatékoságainak, valamint a kétnyelvűség differenciálatlan megközelítésének a rovására írandók.

Az ilyen és ehhez hasonló kétnyelvűségi tévhitek egy része nyilvánvalóan a *nacionalista* és *purista* nyelvi ideológia keze nyomát is magán viseli. Nagyon népszerűek voltak egykor (és valószínűleg ma is azok) az olyan tanítók, tanárok, pszichológusok, pszichiáterek, orvosok, oktatási szakemberek körében, akik azon munkálkodtak, hogy az országukban élő nyelvi kisebbségek nyelvcserejét idézzék elő. Ők ijesztgették – és sok helyen ijesztgetik ma is – a kisebbségi anyanyelvű gyermekek szüleit „a” kétnyelvűség különféle negatív hatásaival, a gondolkodás „szerveztlenné, bomlottá, felemássá” válásától a dadogáson és a pszichikai problémákon keresztül egészen az alvászavarokig és az ágyba vizelésig.

Az ilyen vélekedések valós alapja az, hogy *a helytelen módszerekkel történő kétnyelvűsítés, különösen ha felcserélő kétnyelvűségi helyzetben történik, valóban járhat negatív következményekkel a gyermek lelki és értelmi fejlődésére nézve.*

A kétnyelvűséggel kapcsolatosan nagyon sok mítosz él a hétköznapi beszélők és a nyelvőrök körében nemcsak nálunk, hanem más nyelvközösségekben is. Ezek közül itt aránytalanul kevéssel, csupán kettővel foglalkozunk, mintegy mutatóban, meg kell viszont jegyezni, hogy a föntebb más összefüggésben bemutatott 1.1. és 1.2. mítosz is kétnyelvűségi helyzetet feltételez.

7.1.

Mítosz: Kétnyelvű ember az, aki két különböző nyelvet beszél anyanyelvi szinten, azaz úgy, mintha mindkét nyelv egynyelvű beszélője lenne.

Valóság: Ezt a felfogást vallotta egykor sok nyelvész is, ma azonban már egyetértés van a kétnyelvűségi szakirodalomban arra nézve, hogy az említett eset a kétnyelvűségnek csak egy sajátos – nem is túl gyakori – típusa, az ún. kiegyensúlyozott (balansz)

kétnyelvűség. Ennél jóval gyakoribb az az eset, amikor a két nyelv ismerete között kisebb-nagyobb vagy akár nagyon jelentős különbségek vannak; ezt nevezzük domináns kétnyelvűségnek.

Ettől azonban a kétnyelvűségnek két nyelv egyformán magas szinten való birtoklásaként való értelmezése még nem mítosz, csak eltérő felfogás. Ami mítosz benne, az az a *feltételezés, hogy két nyelvet lehetséges ugyanúgy beszélni, mint ahogy azt az adott nyelveknek egynyelvű anyanyelvi beszélői beszélnek*. Ez nem igaz, ugyanis a két nyelv mindig hat egymásra, különösen, ha a beszélő mindkettőt nagyon magas szinten birtokolja (ami annak a következménye, hogy sokat használja mind a kettőt).

A kétnyelvű emberek mindkét nyelvüket törvényszerűen másképp beszélnek, mint az illető nyelvek egynyelvű beszélői, a kétnyelvű beszélők által beszélt nyelvváltozatok *sziükszerűen* kontaktusváltozatok. A kétnyelvűek beszédében jelentkező kontaktusjelenségek ezért nem irthatók ki semmilyen eszközzel, így az erre irányuló nyelvművelő vagy anyanyelvi nevelési igyekezetek elhibáztak, és kudarcra vannak ítélve.

7.2.

Mítosz: A kétnyelvű beszélők, különösen ha olyan kisebbségi közösségben élnek, ahol az anyanyelvük nem hivatalos nyelv, egyik nyelvüket sem beszélnek rendesen.

Valóság: Ez a vélekedés bizonyos tekintetben a 7.1. alatt említett mítosz ellenmítosza. Azon a hamis meggyőződésen alapul, hogy az egynyelvűek nyelvhasználata, ill. nyelvtudása az etalon, és ehhez kell mérni a kétnyelvűek nyelvhasználatát, ill. nyelvtudását. Ez nem így van, ugyanis *a kétnyelvű közösségekben élő beszélők gyökeresen más nyelvi helyzetben vannak, mint az egynyelvű közösségekben élők. Sem a kétnyelvű, sem az egynyelvű közösségekben élő beszélők nyelvhasználatáról, ill. nyelvtudásáról nem lehet úgy tenni érvényes megállapításokat, hogy eltekintենék a nyelvi helyzettől, amiben vannak*.

A kétnyelvű közösségekben élő beszélők azért kétnyelvűek, mert a nyelvhasználat különböző szinterein más-más nyelveket használnak, vagyis a két nyelv között „munkamegosztás” van. Ebből következően a két nyelv ismerete is szintenként más és más jellegű és mértékű, és ez így természetes. Ezenkívül pedig a kétnyelvű beszélők mindkét nyelvüknek ún. kontaktusváltozatát beszélnek, amely *törvényszerűen eltér az egynyelvű beszélők nyelvé-től, ám annál nem rosszabb, csak más* (l. a 7.1. mítosz cáfolatánál).

Az a helyzet, hogy egy közösség tagjai mindennapi életük során két nyelv használatára kényszerülnek, ill. anyanyelvüket sok esetben csak nagyon korlátozottan használhatják, nemegyszer nyelvi jogfosztás következménye, ami súlyos társadalmi probléma, ez a tény azonban a kétnyelvűségnek mint nyelvi, nyelvlélektani jelenségnek a megítélését nem befolyásolhatja.

Magyar nyelvi mítoszok

A magyar nyelvi mítoszok – az egyetemes nyelvi mítoszok mellett – az általános nyelvi mítoszok másik nagy csoportját alkotják. Az egyetemes nyelvi mítoszok, amint láttuk, nem kötődnek sajátosan valamely konkrét nyelvhez, bár ezeket a magyar anyanyelvű emberek természetesen elsősorban saját anyanyelvükre vonatkoztatják, s nem lehet azt sem kizárni,

hogy e mítoszok egyike-másika épp magyar emberek anyanyelvi tapasztalatai alapján fogalmazódott meg, s vált általánosítás révén egyetemes nyelvi mítosszá.

Szemben az egyetemes nyelvi mítoszokkal, *a magyar nyelvi mítoszokban konkrétan a magyar nyelv valamely általános (vélt) jellegzetességével kapcsolatban fogalmazódik meg valamilyen állítás.* Az eddig felgyűjtött magyar nyelvi mítoszok egy része a magyar nyelv *jellegéről* (1.) vagy *helyzetéről* (2.) szól, más részük a magyar nyelv jellegének *változásával* kapcsolatos (3.).

E legutolsó csoportba soroltunk egy olyan mítoszt is (3.4.), amely alighanem egy önálló altípust képvisel: rokonságot mutat a nyelvhasználati mítoszokkal. Míg azonban a nyelvhasználati mítoszok egy-egy konkrét szókészleteti elemről vagy nyelvtani formáról szólnak, ez a mítosz általánosabb, egy egész jelenségcsoportra vonatkozik.

1. A magyar nyelv jellegével kapcsolatos mítoszok

A magyar nyelv jellegével kapcsolatos mítoszok – szemben a konkrét nyelvi jelenségekre vonatkozó babonák sokaságával – nem elmarasztaló, hanem ellenkezőleg, elismerő jellegűek. Az ilyen „pozitív” nyelvi mítoszok *a nyelvi rendszer egy vagy több elemét, jelenségét, tulajdonságát emelik ki és nem egy esetben abszolutizálják*, olyat állítva róla, ami nem igaz, vagy olyat, aminek nem ítélni meg az igazságértéke, továbbá olyat, ami igaz ugyan, de nemcsak a magyar nyelvre áll, hanem a világ sok már nyelvére is.

A „pozitív” nyelvi mítoszokból kiderül, hogy nyelvünk annak ellenére, hogy csak úgy hemzseg a káros nyelvi jelenségektől, mégis egészen különleges, csodálatos képződmény.

A nyelvművelő intelmekre épp azért van szükség, hogy ezeket a kiváló tulajdonságait örök időkre megőrizhesse: így egyeztethető össze a magyar nyelv jellegével kapcsolatos mítoszok pozitív jellege a magyar nyelv számos konkrét jelenségét sötét színekben láttató nyelvi babonák sokaságával.

A „pozitív” nyelvi mítoszokat szívesen terjesztik az írók, költők, publicisták és más tekintélyes – de nyelvészeti szempontból laikus – közéleti személyiségek, s persze maguk a nyelvművelők. Ez utóbbiak nagy előszereettel – és egyetértéssel – idézik is munkáikban a híres-neves laikusok hiedelmeit. A magyar nyelv kiválóságával kapcsolatos ömlengések tartalmilag sok esetben egyáltalán nem alaptalanok, csak éppen megtévesztőek, mert *az általuk felmagasztalt tulajdonságokról úgy beszélnek, mintha ezek csupán a magyar nyelv sajátjai volnának* (még ha ezt így nem is mondják ki), holott hasonlókat a világ többi nyelvéről is el lehetne mondani.

A magyar nyelv kiválóságával, egyedülállóságával kapcsolatos mítoszok fontos szerepet játszanak, játszhatnak a *nemzettudat kialakításában és fenntartásában, a nemzeti büszkeség erősítésében*, s ily módon bizonyos körülmények közt pozitív szerepük is lehet. Bár nem föltétlenül a nacionalista nyelvi ideológia jegyében fogantak, annyi bizonyos, hogy a nacionalista nyelvi ideológia egyik jellegzetes eleme épp a nemzeti nyelv felmagasztalása. Szerves részei a más, nem nyelvi jellegű nemzeti mítoszainknak.

1.1.

Mítosz: A magyar nyelv különleges, más nyelvektől sok tekintetben eltérő, egyedi logikájú, különösen gazdag nyelv.

Valóság: A magyar nyelvben valószínűleg *egyetlen olyan jelenség sincs, amelyre ne lehetne a világ több ezer nyelve közül valamelyikben (általában sokban) példát találni*, nem tekintve persze a szavak, szóelemek konkrét hangalakját és jelentését. Ami nyelvünket *egyedivé* teszi, az ezeknek a nyelvi jelenségeknek az *együttes előfordulása*. Csakhogy ilyen értelemben minden nyelv egyedi, még az olyan közeli rokon nyelvek is, mint a cseh és a szlovák. A magyar nyelv legföljebb az indoeurópai nyelvek környezetében „különleges” valamelyest.

1.2.

Mítosz: A magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség.

Valóság: Ez is a pozitív mítoszok egyike. A magyar mint agglutináló (ragasztó) nyelv valóban képes sok olyan jelentésmozzanatot toldalékokkal kifejezni, amelyeket sok más nyelvben – elsősorban az izoláló (elszigetelő) nyelvekben – önálló szavak hordoznak. Nyelvünknek ezt a tömörítő tulajdonságát az angol nyelv széttagoló jellegével szokták szembeállítani (vö. pl. a magyar *kimosathatnám* szóalakot angol megfelelőjével: *I could have it washed*).

A magyar azonban *csak alaktanában tömörítő, ellenben mondattanában széttagolóbb az angolnál és más indoeurópai nyelveknél*, hiszen nagyon sok mindent, amit emezek egyszerű mondattal fejeznek ki, a magyar csak összetettel képez visszaadni (vö. pl. *I command you not to go there. Megparancsolom nektek, hogy ne menjetek oda*).

Mindez persze még mindig nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a magyarban összességében a tömörítő megoldások legyenek túlsúlyban, ennek egzakt kimutatása azonban lehetetlen feladat.

További probléma a tömörséget kiemelő nézetekkel az, hogy ezek a tömörséget mint mindentől elvonatkoztatott abszolút értéket mutatják be, holott *mind a tömörítő (szintetizáló), mind a széttagoló (analitizáló) nyelvi megoldásoknak megvannak a maguk előnyei és hátrányai*.

2. A magyar nyelv helyzetével kapcsolatos mítoszok

Szemben az előbb bemutatott csoporttal, melybe a magyar nyelv jellegével kapcsolatos mítoszok tartoztak, a magyar nyelv helyzetével kapcsolatos meggyőződések korántsem pozitívak. Az első bemutatott mítosz (2.1.) nyelvünket kicsinynek és csekély jelentőségűnek láttatja.

Ennek kialakulását nem nehéz megérteni, ha arra gondolunk, hogy ismert történelmünk folyamán a magyarnál jóval nagyobb lélekszámú, ill. híresebb, „dicsőbb” kultúrákat hordozó (vagy egykor hordozott) nyelvekkel, nyelvcsaládokkal voltunk kontaktusban és konfliktusban (latin és újlatin, német, szláv, oszmán-török, angol). Az, hogy a világ nyelveinek többsége nem ilyen, nem nagyon épült be tudatunkba.

A második (2.2.) és a harmadik bemutatott mítosz (2.3.) nyelvünk veszélyeztetettségéről szól. A nemzeti nyelv veszélyeztetettségének képzete része a nacionalizmus nyelvi ideológiájának, és a múltban sokszor indokaként szolgált más nyelvek visszaszorításának, ill. más etnikumok üldözésének.

A magyar nyelv veszélyeztetettségével kapcsolatos hiedelmek – amint a 2.2. mítosznak a megfogalmazása is mutatja – szorosan összefüggnek a magyar nemzet veszélyeztetettségének feltételezésével. A népek tengerében való feloldódás nem pusztán a magyar anyanyelvű emberek „csekély” lélekszámának lehetséges következménye, hanem annak is, hogy nyelvünkől kikopnak az ősi sajátságok, kiszorítják őket a más nyelvekből átkerülő idegenszerűségek (vö. 2.3). Itt utalhatunk vissza a 6.9. egyetemes mítoszciklusra; a 2.3. magyar nyelvi mítosz tulajdonképpen ennek a hiedelemnek a magyar nyelvre való alkalmazása.

2.1.

Mítosz: A magyar kicsi és csekély jelentőségű nyelv.

Valóság: Bár e kijelentés megítélése attól is függ, hogy milyen kritériumok alapján tartunk egy nyelvet „kicsinek” és „csekély” jelentőségűnek, ill. mi a viszonyítási alapunk, a világ nyelveinek összességét nézve mégis azt mondhatjuk, hogy *a magyar a világ legnagyobb és legfontosabb nyelvei közé tartozik*, s így kiinduló tételünket negatív nyelvi mítosznak minősíthetjük.

Décsy Gyula számításai szerint a magyar a világ 46. legnagyobb nyelve az általa számon tartott 2800 nyelv közül. Décsy 14 millió magyar beszélővel számolt, ami talán már 1985-ben is túlzás volt, azóta azonban sokkal inkább 13 millió a reális, azaz inkább az 50. körüli helyre tehetjük a magyart a világ nyelveinek a beszélők lélekszáma alapján összeállított ranglistáján.

Az uráli nyelvcsaládon belül a magyar a legnagyobb lélekszámú nyelv, a „nagy testvér”: több beszélője van, mint az összes többi uráli nyelvnek együttevve, egyike a három államalkotó uráli nyelvű népnek (a magyaron kívül a finnek és az észtek alkotnak még önálló államot).

A magyar a világ nyelveinek azon, viszonylag szűk csoportjába tartozik, melyeknek – a különféle földrajzi, társadalmi és etnikai dialektusok mellett – a nyelv legnagyobb presztízsű változataként – *standard dialektusuk is van, s amelyek teljes funkcionális hatókörű nyelvek*, azaz bármilyen funkcióban és bármilyen beszédhelyzetben lehet őket használni.

A beszélt nyelvek mellett vannak írott nyelvi változatai is; vannak továbbá szaknyelvi regiszterei (gyakorlatilag minden létező tudományterületre és szakmára kiterjedően), és persze különféle stílusváltozatai is.

Nyelvünk más nyelvekkel összehasonlítva viszonylag *régi és kiterjedt írásbeliséggel* rendelkezik. Az uráli nyelvcsaládon belül a magyar a legrégebb írásbeliségű nyelv: a legrégebb magyar nyelvemlékek egyszersmind az egész uráli nyelvcsalád legrégebb nyelvemlékei.

2.2.

Mítosz: A magyar nyelv léte veszélyben forog; félő, hogy a herderi jóslat beteljesedik, s a magyarság előbb-utóbb feloldódik a környező nagy népek tengerében.

Valóság: A világ nyelveinek többsége ugyan valóban veszélyeztetett nyelv, a magyar azonban nem tartozik ezek közé. *Az olyan nyelvek, amelyek egy (vagy több) országban hivatalos nyelvként használatosak az élet minden területén, jelenleg nincsenek veszélyben. Veszélyeztetettnek azokat a nyelveket szokták tartani, amelyeknek nincs egymillió beszélőjük, és nincs hivatalos nyelvi státusuk.* E két kritérium közül egyik sem áll a magyarra. A magyar nyelv léte „csak” az ország határain túl van veszélyben, országonként eltérő mértékben.

2.3.

Mítosz: A magyar nyelv nem beszélőinek lélekszáma, hanem nemtörődömségük, nyelvi műveletlenségük, idegenmajmolásuk miatt van veszélyben Magyarországon (is).

Valóság: A beszélők „nemtörődömsége” nem jelent veszélyt, ugyanis az olyan nyelvi jelenségek, amelyeket a nyelvőrök „nemtörődömségre” szoktak visszavezetni, valószínűleg a világ minden nyelvében, történetük minden szakaszában fellelhetőek, s a nyelvtörténet tanúsága szerint soha nem sodorták az illető nyelvet veszélybe (l. még a 6.7. és a 6.9. általános nyelvi mítosz cáfolatát).

Nyelvi műveltség sem szükséges a nyelvek fennmaradásához, amit egyértelműen bizonyít azon régi és mai közösségek nyelvének a fennmaradása, melyeknek a tagjai semmilyen nyelvi műveltséggel nem rendelkeztek, ill. nem rendelkeznek, mert sem nyelvészetről, sem nyelvművelésről nem hallottak soha.

Amit a nyelvművelők „idegenmajmolásnak” neveznek, az nem más, mint bizonyos idegen nyelvek nagy presztízsében gyökerező nagyobb kölcsönzési hajlandóság, amely alighanem végigkíséri az emberi történelmet.

A magyar nyelv történetének egyik szakaszában például az ótörök nyelveknek igen nagy presztízsük lehetett a magyar nyelvű beszélők szemében. Enélkül nehéz megmagyarázni, hogyan kerülhettek be tömegével a magyarba strukturális szempontból „fölösleges” idegen szavak; pl. testrészneveink közül török eredetű a *kar*, a *térd*, a *boka*, a *köldök*, a *gyomor*, a *szakáll*, a legalapvetőbb tulajdonságokra utaló szavak közül pedig a *kicsi*, *apró*, *gyenge*, *öreg*; *kék*, *sárga*; *bátor*, *gyarló*, *gyáva*.

Összefoglalva: kiinduló megállapításunk mítosz mivoltára jól utal az a tény, hogy teljességgel „hiányzik az a jelenséghalmaz, az a tömegesen előforduló, megfigyelhető tényanyag, amely a nyelvvédelem kiindulópontjául szolgáló állítólagos ’veszélyek’ létezése mellett szól” (Kálmán 2004: 67). *Semmi jel nem mutat arra, hogy nyelvünk teljesítőképessége hanyatlásnak indult volna.* „A határainkon belül beszélt magyar nyelvben nem figyelhető meg olyasmí, hogy egyre kevésbé értjük meg egymást, vagy egyre kevésbé tudjuk megértetni magunkat (ezek a nyelv fő funkciói), vagy hogy akár kevésbé fontos funkcióit egyre kevésbé tudná betölteni a magyar nyelv [...]. Egyszerűen tévedés (vagy hazugság?), hogy a nyelvek ilyen módon ’romolhatnának’.” (i. h.)

3. A magyar nyelvben bekövetkező változásokkal kapcsolatos mítoszok

Az 1. alatt említett magyar nyelvi erények fölött érzett nyelvművelői örömet igencsak beárnyékolják a magyar nyelvben észlelhető változások. Ugyanis nyelvünk kedvezőtlen helyzete (2.1.) és a rá leselkedő veszélyek (2.3.) miatt *ezek az előnyös tulajdonságok mindinkább háttérbe szorulnak* (3.1., 3.2.).

Bár a magyar nyelv romlásával kapcsolatos mítoszokat még ma is lehet hallani nyelvészeti szakképzettséggel rendelkező nyelvművelők szájából is, a hivatásos nyelvművelők ma már inkább ezek enyhébb változatát hangsúlyozzák, *a gondok forrását a nyelvből a beszélőkbe helyezve át* (3.3.).

Ugyanakkor abból, hogy a nyelvművelők a nyelvi újítások többségéhez elutasítóan viszonyulnak, még azokhoz is, amelyek ellen még mondvacsinált ürügyet is alig találnak, arra lehet következtetni, hogy *fő indítékuk még mindig a nyelvromlástól való félelem*. (Mert hát miért is volna rossz egy új nyelvi megoldás, ha nem azért, mert hozzájárul a nyelv – vagy valamely nyelvváltozat – romlásához?)

Akár a nyelv romlását diagnosztizálják „hivatalosan” akadémiai nyelvművelőink és szakképzetlen követőik, akár a beszélők romlását, abban megegyezni látszanak, hogy *az egyik legveszélyesebb szócsoporthoz, nyelvcserehelyzetben lévő nyelvekkel szokott előfordulni, de a nyelvtudomány ilyenkor sem a „romlás” szót használja, hanem a nyelvleépülés terminust*. Erről a feltűnően ellentmondásos fogalomról szól a 3.4. mítosz, ill. annak cáfolata.

3.1.

Mítosz: A magyar nyelv romlik. Az Arany János-korabeli magyar nyelv például jobb volt a mainál.

Valóság: *A magyar nyelv nem „romlik”; azaz nem történnek benne olyan változások, melyek révén egyre kevésbé volna alkalmas a beszélők kommunikációs szükségleteinek a ki-elégítésére. Ilyesmi csak a nyelvcserhelyzetben lévő nyelvekkel szokott előfordulni, de a nyelvtudomány ilyenkor sem a „romlás” szót használja, hanem a nyelvleépülés terminust.*

A „romlik-e a magyar nyelv” kérdést a közelmúltban egy szakképzett generatív nyelvész, É. Kiss Katalin is fölvetette, s egy egész monográfiát szentelt neki. Kimutatta, hogy azok a jelenségek, amelyeket a nyelvművelők romlási tünetként azonosítottak és azonosítanak, valójában „nem nyelvünk betegségének, hanem éppen egészségének, életerejének jelei” (É. Kiss 2004: 9). Emellett arra is fölhívta a figyelmet, hogy „a kétnyelvű beszélők beszédében észlelhető interferenciajelenségek a kétnyelvűség szükségszerű velejárói, tehát önmagukban szintén nem a nyelvromlás tünetei” (i. m. 10).

Amikor azt mondjuk, hogy a magyar nyelv nem romlik, fontos hozzátennünk: ezzel a világ többi olyan nyelve is így van, amely nincs nyelvcserhelyzetben. Ezekre áll az, amit Nádasy (2004: 118) így fogalmaz meg: „Az általunk ismert nyelvek, kb. 6000 év távlatában, sem javulást, sem romlást nem mutatnak, semmiféle értelmes irányba nem fejlődnek, csak változnak”.

Ha mégis beszélhetünk fejlődésről, akkor olyan értelemben, hogy *a nagyobb, tagoltabb közösségekben a modernizáció következtében a nyelv egyre több funkcióban használatos, így egyre több szaknyelvi változata jön létre, s ennek következtében regiszterkészlete hatalmas mértékben bővül* (1. a következő, a 3.2. magyar nyelvi mítosz cáfolatát).

Egyéb tekintetben is észlelhető ugyan *a kifejezési eszközök differenciálódása* (erre utal a standardra vonatkozóan a prágai iskola irodalmi nyelv-elméletének egyik fogalma, az „intellektualizáció”, melyet korábban a nyelvvalakító tevékenységekről szólva már említettünk), azonban a nyelvben ezzel párhuzamosan *ellentétes folyamat is zajlik*, a korábban meglévő megkülönböztetések megszűnése, úgyhogy e tekintetben elég nehéz volna egyértelműen kimutatni valamiféle „fejlődést”.

3.2.

Mítosz: A magyar nyelv szegényedik; a beszélők nemtörődömsége, nyelvi műveltsége miatt egyszerűsödik a nyelvhasználat; kifejezések, stílusok, műfajok, kommunikációs technikák tűnnek el a nyelvből.

Valóság: Ez a mítosz a nyelv „romlásáról” szóló mítosz egyik alfaja, s ez is szemben áll azzal, amit a nyelvekről az empirikus nyelvészeti kutatások, sőt tulajdonképpen saját tapasztalataink alapján is tudunk. *Az olyan nyelvek, amelyeket emberek százazrei, milliói beszélnek, s amelyek ráadásul hivatalos nyelvek, s az élet minden területén használatosak, nem szegényednek, hanem szókincsükben, regiszterkészletükben folyamatosan gyarapodnak, gazdagodnak* (de vö. 3.1.).

Ami a „kifejezések” eltűnését illeti, nyelvész körökben eléggé egyöntetű az a nézet, hogy a magyar nyelv szókészletében – akárcsak a többi nyelvben, a kihalókat nem számítva – a nyereséglista jóval bővebb, mint a veszteséglista.

Az, hogy egész „műfajok, stílusok, kommunikációs technikák” tűnnének el a nyelvünkben, nagyon valószínűtlen feltételezés, és nincs rá semmiféle empirikus bizonyíték. Nem lehetetlen persze, hogy egy nyelvben egy-egy műfaj, stílus, kommunikációs technika fölöslegessé, túlhaladottá válik (pl. a rendszerváltás után a kommunista pártzsargon), de ezzel egy időben újak is keletkeznek, s nagyon valószínű, hogy a nyereséglista itt is bővebb a veszteséglistánál.

Szemben az előző mítosszal, ahol a viszonyítási alap egy eszményinek vélt múltbeli állapot volt, itt a negatív értékítélet alapja a (korábbi) társadalmi elit kiműveltebb nyelvhasználata, melyhez képest a nemstandard változatokban szokásos kifejezésmódok terjedése romlásként értelmeződik.

3.3.

Mítosz: A magyar nyelv nem romlik ugyan, ám a nyelvhasználattal sok gond van, az emberek beszédében sok a javítanivaló.

Valóság: Minden ember egy mindennapi beszélt nyelvet sajátít el anyanyelvként. Ez áll hozzá legközelebb, ezt beszél a legspontánabb, legtermészetesebb módon; nagyon sok ember számára későbbi élete során is ez marad az elsődleges nyelvváltozat. (Ezt nevezik a társasnyelvészek vernakulárisnak.)

Az egyéb dialektusokat és regisztereket később „veszi birtokába” a beszélő: egy részüket a mindennapi beszélt nyelvhez hasonlóan spontán módon sajátítja el, másik részüket intézményi keretek közt tanulja meg, mindenekelőtt az iskolában. A később tanult nyelvváltozatok közt vannak olyanok is, amelyeket *ritkábban használ, azaz kevesebbet „gyakorol”, s ezért nem ismeri annyira, mint a vernakulárist*. Előfordul tehát, hogy *az adott nyelvváltozat szabályait megszegi, azaz ilyen értelemben „hibázik”, pontosabban: botlást, tévesztést követ el*. Ez általában nem okoz gondot, mert az egyes nyelvváltozatok határai lazák, elég nagy köztük az átjárhatóság, vagy ahogy szakszerűbben mondjuk: a nyelvváltozatok – különösen a beszélt nyelvek – közvelegések (vö. a 3. pont alá sorolt általános nyelvi mítoszokkal). Éppen ezért tényleges hibáról leginkább *az adott nyelvváltozat elsajátításának folyamatában* beszélhetünk.

Ezenkívül pedig hibának tekinthetjük az ún. megkövesedett köztesben található egyedi nyelvi megoldásokat.

Megkövesedett köztes – vagy más szóval rekedék – akkor jön létre, amikor az adott nyelvváltozat elsajátításának, ill. tanulásának folyamata elakad, még mielőtt a beszélő teljes mértékben birtokolná az adott dialektust vagy regisztert.

Ami a mindennapi beszélt nyelvet illeti, ebben – elsősorban nyelvlélektani okok miatt – nagyon sok a tévesztés (l. a 2.1. általános nyelvi mítosz cáfolatát), ez azonban minden nyelvre mindig jellemző, s a mindennapi beszélt nyelvben található botlások nem igényelnek semmiféle nyelvművelői vagy magyartanári beavatkozást.

3.4.

Mítosz: A divatszók veszélyesek a magyar nyelvre nézve, mert más szavakat szorítanak ki, s ezzel szegényítik nyelvünk szókincsét.

Valóság: Az értelmező kéziszótár szerint a *divat* nem más, mint „koronként változó szokások összessége”, a *divatszó* pedig „egy ideig gyakran használt, de hamar elavuló szó” (ÉKsz.² 2003: 226). Ha egy szó hamar elavul, lehetetlen, hogy bármilyen más szókészleti elem létét veszélyeztethetné, hiszen ahhoz, hogy egy szó egy másik terjedése miatt elavuljon, általában hosszú évtizedekre, sőt évszázadokra van szükség. *Ebből következően azok a szókészleti elemek, amelyek esetleg csakugyan kiszorítanak más szavakat a használatból, éppen-séggel nem lehetnek divatszók.*

A magyar nyelvművelő irodalomban a *divatszó* „terminus” használata nagyon sokszor azt a célt szolgálja, hogy *egy újonnan megjelent szókészleti elemet vagy jelentést hibáztatni lehessen anélkül, hogy erre komoly indok állna rendelkezésre*. Azokban az esetekben pedig, amikor a nyelvművelők *idegen eredetű* szókészleti elemet neveznek *divatszónak*, ez a minősítés alighanem a *purista indítékok elleplezésére* szolgál.

A nyelvművelő irodalomban „divatként” kezelt jelenségnek ugyanis *van* valós alapja, mégpedig az, hogy a nyelv történetének egy-egy korszakában a beszélők számára nagy presztízzsel rendelkező idegen nyelvekből valóban átkerülhetnek nagy számban és lendületesen terjedhetnek szavak, kifejezések, sőt akár szerkesztési eljárások és egyebek is (vö. a 2.3. magyar nyelvi mítosszal), s ez valóban okozhatja régebben kialakult nyelvi elemek vagy formák visszaszorulását, ill. jelentésbeli specializálódását, ez azonban teljesen természetes nyelvi folyamat, és nem jelent veszélyt a nyelvre nézve (l. a 6.6. általános nyelvi mítoszt).

Összegzés és kitekintés

Tankönyvünknek ebben a fejezetében 34 általános nyelvi mítoszt néztünk meg részletebben; ezek közül 25 „a nyelvről” mint olyanról szóló egyetemes nyelvi mítosz, 9 pedig sajátosan magyar nyelvi mítosz. Az áttekinthetőség kedvéért az egyetemes nyelvi mítoszokat 7, a magyar nyelvi mítoszokat 3 csoportba soroltuk, utalva olykor arra a tényre, hogy a mítoszok némelyike egyszerre több helyre is besorolható. A nyelvi mítoszok másik nagy csoportjával, a nyelvhasználati mítoszokkal (nyelvhelyességi babonákkal) tankönyvünk következő, záró fejezetében foglalkozunk.

A közreadott szemelvénygyűjtemény – amint ez a föntiekből ki is derült – nem módszeres gyűjtés eredménye: a bemutatott mítoszok többsége mintegy véletlenszerűen jött elő az Édes Anyanyelvünk című folyóirat olvasása közben. Vannak egész témakörök, amelyek ebből az áttekintésből teljesen kimaradtak, pl. *a nyelvvelsajátítási és nyelvtanulási mítoszok, a nyelvi sokféleséggel kapcsolatos mítoszok, a különféle nyelvekkel és nyelvcsaládokkal kapcsolatos mítoszok, a pidzsin- és kreolmítoszok, az etimológiai mítoszok, a magyar nyelv eredetével kapcsolatos mítoszok, a fordítási mítoszok*. Ezenkívül *a tárgyalt témakörökön belül is vannak még érintetlen területek*.

Miért fontos leleplezni és felszámolni a nyelvi mítoszokat? Nyilván már pusztán azért is, mert nem jó dolog, ha téveszmék terjednek a laikusok körében a nyelvről, a nyelvműködés mikéntjéről, a nyelvhasználat törvényszerűségeiről, a magyar nyelv jellegéről stb., annál is inkább, mert ezeknek a vélekedéseknek kedvezőtlen kihatásuk van a nyelvi folyamatokra és az emberek életére is.

Ez a törekvés összhangban van a tévedések korrigálásának elvével, amelyet William Labov fogalmazott meg, s amely Kontra Miklós fordításában így hangzik: „Ha egy tudósnek olyan széles körben elterjedt elképzelés vagy társadalmi gyakorlat jut tudomására, amelynek fontos következményei vannak, s amelyek helytelenségét kutatásai kimutatták, kötelessége ezt a lehető legtöbb embernek tudomására hozni.” (Kontra 2006e: 181.)

Ezenkívül pedig nagyon sokszor *épp a nyelvi mítoszok szolgálnak a nyelvhelyességi ítéletek alapjául*. Ezért a nyelvi mítoszok sokkal veszélyesebbek, mint a nyelvi babonák. Míg ugyanis ez utóbbiak csak egy-egy konkrét jelenségre vonatkoznak, annak a megítélését befolyásolják, addig az előbbieket alapján nyelvi jelenségek sokaságát lehet megbélyegezni, s új meg új nyelvművelői babonákat lehet megfogalmazni. Ha felszámoljuk a nyelvi mítoszokat, egyszersmind kihúzzuk a talajt a nyelvi babonák alól.

Valószínű, hogy azért volt jórészt sikertelen egyes nyelvművelőknek a nyelvi babonák kiírására irányuló tevékenysége, mert közben megtűrték, sőt maguk is terjesztették az ezek alapjául szolgáló nyelvi mítoszokat.

A mítoszok és babonák *mérhetetlen károkat okoztak a nyelvművelésnek*, hiszen a szakma jó részének a szemében teljesen lejáratták az általában „nyelvművelésként” emlegetett tevékenységeket, s velük együtt művelőit is. Emiatt még azokra is rossz fény vetül, akik soha egyetlen megbélyegző kijelentést sem tettek, de nyelvműveléssel a nagy nyilvánosság előtt foglalkoznak vagy foglalkoztak.

Ennél persze még tetemesebb az a kár, amit a nyelvművelés és a belőle táplálkozó anyanyelvi nevelés a nyelvi mítoszok és babonák terjesztésével a beszélők nyelvi tudatában okozott. A magyar nyelvművelő irodalomban található nyelvi tévhitek feltárása nem merülhet ki a szakmai vitákban, hanem ezek eredményét *a nagyközönség elé kellene tárni*. Hiszen el-lenszérumra elsősorban annak van szüksége, aki a mérget bevette.

Ezt a munkát természetesen nem kell a nulláról kezdenünk, hiszen régóta létezik színvona-las nyelvi ismeretterjesztés. Fontos lenne azonban, hogy ez a jövőben céltudatosabb legyen, és nagyobb súlyt fektessen a nyelvi mítoszok leleplezésére.

A nyelvművelők által végzett nyelvi ismeretterjesztésnek a nyelvi tévhitek szempont-jából történő kritikai elemzése jótékony hatással lehet a nyelvi tanácsadásra is, épp azért, mert a nyelvi mítoszok fől számolásával megszűnik a nyelvi babonák sokaságának létalapja. Még-sem kell attól tartani, hogy a Nyelvművelő kézisztárhoz hasonló kiadványok terjedelme en-nek következtében a jövőben egytizedére csökkenne. Minden ellenkező híresztelés ellenére a magyar nyelvközösségben – más nyelvközösségekhez hasonlóan – nagy számban vannak va-lós nyelvhasználati problémák (kérdés persze, hogy az ezek megoldására tehető javaslatok mennyire „szócikkeshíthetők”).

Van egy nyelvi tévhit, mely szerint *az anyanyelvi beszélő nem tud hibázni, legfőljebb köny-nyen kijavítható nyelvbtlást követhet el*. Ez alól az így vélekedők szerint csak az (el-me)beteg, valamint azok a gyerekek képeznek kivételt, akiknél még nem zárult le a nyelvvel-sajátítás folyamata.

Ezt a tévhitet nem lehet a nyelvművelők nyakába varrni, hacsak nem annyiban, hogy létét bizonyára az ellentétes előjelű mítoszoknak köszönheti, olyasféléknek, mint amilyen fntebb a 3.3. magyar nyelvi mítosz.

Bár a fentiek alapján bizvást mondhatjuk, hogy a nyelvi tévhitek elosztatása a nyelvi ismeretterjesztés – azon belül az anyanyelvi nevelés – egyik legfontosabb feladata, azt is szükséges hangsúlyozni, hogy ennél még fontosabb a helyes nyelv szemlélet kiala-kítása. A szükségyszerű „rombolás” mellett nem szabad elsikkadnia az „építésnek” sem. *A tételszerűen megfogalmazott nyelvi mítoszokkal és babonákkal való foglalkozás paradox mó-don akár meg is erősítheti ezeket, ahelyett hogy meggyöngítene*. Ezenkívül bizonyos mítoszok nyílt „megtámadása” esetleg olyan *érzelmi alapú ellenállást* válthat ki, amelyet semmiféle ra-cionális érveléssel nem lehet legyőzni.

A tudományos keretekben folyó kutatások eredményeivel, ha azok ellentétbe kerülnek szé-les körű társadalmi nézetekkel – [...] különösképpen a nemzeti hagyományokat magában fogla-ló tudattal – tapintatosan kell bánni, főként nem szabad ellenükben ajtóstul közszíntérre rohanni, a „tudomány nevében” hivalkodva ágálni, a hozzájuk kapcsolódó kegyeletet rombolni. Ameny-nyiben az érzelmileg kötött hagyományok részben, egészben szemben állanak a tudományban felderíthető valósággal, adva vannak a tudományon belül azok a színterek, fórumok, orgánu-mok, ahol értő és érdemben megfelelő kör számára és részvételével lehet a felvetődő ügyeket kezelni. (Benkő 2002: 78)

Itt láthatjuk a nemzeti mítoszoknak egyik jellemző tulajdonságát; azt nevezetesen, hogy nem föltétlenül hozhatók kapcsolatba az oknyomozó történeti kutatás eredményeivel. Való igaz, de félreértenénk a nemzeti mítoszok természetét, jelentőségét a nemzeti kultúrában, ha elsősor-ban az úgynevezett objektív valósággal akarnánk őket szembesíteni, és megátalkodottan keres-nénk az egyértelmű igazságot. Az első reflex ilyenkor a racionál vél segítségre lenni, s fölvilágo-sodott buzgalommal üti rá az ilyen történetekre azt a pecsétet, hogy hamis, képtelen mese, nincs rá szükség. De a mítoszok szívósabb természetűek annál, hogy effajta ráolvasás segíthetne raj-tunk. (Kiss Gy. 2002: 92)

A nyelvi mítoszoknak föltehetőleg csak *egy töredéke tartozik abba a csoportba, amellyel annyira kíméletesen kellene bánni, mint némely történelmi mítoszunkkal*, hogy ti. a velük való foglalkozást kizárólag szakmai fórumokra kellene korlátozni. Ahhoz azonban, hogy a nyelvi mítoszokhoz való ilyen differenciált közelítést alkalmazni tudjuk, nyilvánvalóan szükség van arra, hogy alaposabban megvizsgáljuk, milyen helyet foglalnak el az egyes nyelvi mítoszok a nemzeti mítoszok közt (már amelyek közéjük sorolhatók), s milyen szerepet tölthettek, töltenek be a nemzettudat kialakításában és fenntartásában.

Érdekes még megjegyezni, hogy a nyelvi téveszmék cáfolata, azaz téveszme mivoltuknak bizonyítása *nem tekinthető a nyelvész kötelességének*; a szakember dolga csupán a tudományos nyelvszemlélet terjesztése. Az, hogy a nyelvész mikor dönt úgy, hogy mégis konfrontál a tudománytalan nézetekkel (illetve – ami sajnos, úgy látszik, ezzel együtt jár – azok terjesztőivel), lelki alkatától, az adott munka céljaitól, a célközönség föltételezhető fogadókészségétől és sok más konkrét körülménytől függ.

Különösen a konkrét nyelvi jelenségekre vonatkozó nyelvi babonák esetében volna méltánytalan elvárni a szakemberektől, hogy ezek téveszme mivolta mellett bizonyítékokat sorakoztassanak föl. Ilyenkor egyedül az várható el, hogy a *nyelvművelők* érveljenek az adott jelenség *helytelenítése* mellett.

Ez az „ártatlanság véelmének” nevezett jogi alapelvvel is összhangban van, melynek értelmében a vád az, ami bizonyításra szorul, nem pedig az ártatlanság. A „vád” bizonyítása azoknak a kötelessége, akik a különféle nyelvi jelenségeket helytelennek ítélik, vagyis az ezeket használó beszélők tömegeit mintegy „vád alá helyezik”. Ha pedig nem tudják a „vádat” bizonyítani, az a jogszerű, ha a „vádat” elejtik, a „vádлотtat” – a jobb sorsra érdemes hétköznapi beszélőt – pedig „fölmertik”.

Mivel a nyelvi mítoszok nagyon mélyen gyökereznek a beszélők tudatában és tudatalattijában, aligha lehet arra számítani, hogy sikerül őket teljesen kiirtani, ám arra *van* lehetőség, hogy az emberek a nyelv tudományos szemléletével is megismerkedjenek (az anyanyelvi nevelés és az iskolán kívül nyelvi ismeretterjesztés segítségével), és ezzel meggyöngyüljön a nyelvi tévhitek befolyása a nyelvről való gondolkodásukra s ezzel közvetve a nyelvhasználatukra is.

A nyelvi babonák, hiedelmek léte a nyelvről való köznapi gondolkodás sajátosságai miatt elkerülhetetlennek látszik. Véleményem szerint azonban az anyanyelvi nevelésnek, a nyelvi ismeretterjesztésnek, a nyelvi tanácsadásnak és a nyelvhasználati segédeszközöknek a szemléletformálást tekintve mégis nagy felelősségük van ebben a kérdésben. / A babonák érvényesülésének gátolásában meglátásom szerint nem egyszerűen a cáfolatuk, hanem egy differenciáltabb szemléletmód érvényesítése, a nyelvváltozatok sokféleségét felmutató tudományos kategorizáció tudatosítása játszhatná a legfontosabb szerepet. / A szemléletformálásnak, a többszintű nyelvhasználat, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás, a változatosság elismerésének, azért is van fontos szerepe, mert ez teheti lehetővé olyan tudatos nyelvhasználók nevelését, akiknek a számára a nyelvhelyesség eszménye nem a sztenderd formák elvárását jelenti minden helyzetben, hanem a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát. Ebben a tekintetben ezért a leglényegesebb és legsürgetőbb feladatnak a nyelvhasználat értékelésében érvényesíthető árnyalt, a szociolingvisztika, a stilisztika és a pragmatika eredményeire egyaránt építő szempontrendszer kialakítását és tudatosítását látom. (Domonkosi 2007: 152)

Az elmúlt tizenvalahány év egyértelműen megmutatta, hogy a mai magyar nyelvvelés erre sem nem hajlandó, sem nem képes. A létező nyelvvelés emblematikus képvisel-

lői nemcsak hogy az együttműködésre nem mutatnak hajlandóságot, s bírálóikat – hazug módon – a nyelvújítás elutasítóiként mutatják be a laikus közvélemény előtt, hanem még saját nézeteiket sem tudják megvédeni.

Ilyen helyzetben különösen fontos, hogy *a létező nyelvújításnak létrejöhessen egy életképes alternatívája*. Elengedhetetlen, hogy azok a szakemberek, akik fontosnak tartják a különféle nyelvújító tevékenységeket, a létező nyelvújítással szemben ne csak szép eszméket tartalmazó jámbor eszmeváltásokat állítsanak szembe, hanem saját nyelvújító tevékenységükkel is hozzájáruljanak ahhoz, hogy a létező nyelvújítás prominens képviselői idővel ne csak a szakma, hanem a különféle illetékes akadémiai testületek és a közvélemény előtt is szalonképtelenné váljanak, lelepleződjenek, elszigetelődjenek, kiszoruljanak azokról a fórumokról, amelyekről a mítoszokat és a babonákat terjesztik, miközben a létező nyelvújítást bíráló, ill. a nyelvújítás megújítását szorgalmazó szakemberekből csúfot üznek.

7. fejezet

NYELVI BABONÁK

Tankönyvünknek ebben a fejezetében a nyelvi babonákra hozunk példákat, azokra is, amelyek nyelvi mítoszoknak tekinthetők, mivel sokan ismerik őket (ezek a nyelvhasználati mítoszok vagy nyelvhelyességi babonák), s azokra is, amelyeket jobbra csak a nyelvvelők szűk köre ismer (ezek a nyelvvelői babonák). Ez a fejezet szervesen kapcsolódik a nyelvi tévhitekről szóló hatodik fejezethez, csak azért különítettük el tőle, mert szétfeszítené annak kereteit.

Az első alfejezetben három figyelemre méltó nyelvhasználati mítoszt mutatunk be, olyanokat, amelyek hamis mivoltát már évtizedekkel ezelőtt kimutatták a józanabban gondolkodó nyelvvelők, ennek ellenére a hivatalos akadémiai nyelvvelés minden skrupulus nélkül továbbélteti őket. A második alfejezetben kilenc nyelvvelői babonát ismertetünk, föltárva keletkezésük lehetséges indítékait. A harmadik alfejezetben nyelvvelői babonák sokaságát soroljuk fel, további magyarázat nélkül.

Nyelvhasználati mítoszok (nyelvhelyességi babonák)

A nyelvhasználati mítoszok a nyelvi mítoszok sajátos csoportját alkotják; közelebből *a magyar nyelvi mítoszokhoz sorolhatjuk őket*, mivel kivétel nélkül a magyar nyelvre vonatkoznak. Ám az előző fejezetben bemutatott magyar nyelvi mítoszoktól mégis jelentősen különböznek, ugyanis *nem általánosságokat állapítanak meg a magyar nyelvről, hanem konkrét nyelvi jelenségekre vonatkoznak*. A nyelvhelyességi babonák *forrása sokszor egy általánosabb jellegű nyelvi mítosz*.

Mítosz mivoltukból következően a nyelvhelyességi babonák *közkeletűek*. Ebben különböznek a következő alfejezetben bemutatott nyelvvelői babonáktól, amelyek szintén konkrét nyelvi jelenségekre vonatkoznak, viszont nem közkeletűek, jobbra csak maguk a nyelvvelők ismerik őket. *Ezekre is áll viszont az, hogy nincsenek összhangban a nyelvi tényekkel*.

A nyelvhelyességi babonák közül néhány fontosat már fentebb felsoroltunk a hatodik fejezetben. Ezekkel nem fogunk a következőkben foglalkozni, sokkal inkább azt ajánlhatjuk minden olvasónak, hogy olvassa el Szepesy Gyula könyvét, amely ezeknek bő teret szentel.

Amint arról a hatodik fejezetben is volt már szó, a nyelvhelyességi babonákat – mint egy „hivatalosan” – a nyelvvelők is babonának tartják, azaz elvileg tisztában vannak azzal, hogy ezek a nyelvhelyességi szabályok nem tükrözik a nyelvi valóságot. Mégis akadnak olyan esetek, amikor *Szepesy Gyula könyve után az érintett jelenségeket nem merik ugyan nyíltan hibáztatni, de abból, ahogyan foglalkoznak velük, érződik a mély, zsigeri helytelenítés*. A létező magyar nyelvvelés prominens képviselői attól sem riadnak vissza, hogy *Szepesy Gyula és elődei kutatási eredményeit félretéve ugyanazokat a téves információkat közöljék az érintett jelenségről, mint a 19. században és a 20. századi első felében élt elődeik*.

Az alábbiakban tehát három példát hozunk a Nyelvvelő kézisztárból olyan nyelvhelyességi babonákra, amelyeket Szepesy Gyula bőven tárgyal könyvében, meggyőzően mu-

tatja ki azt, hogy az érintett nyelvi jelenségek helytelenítésének nincs semmi alapja, mégsem tudja őket a Nyelvművelő kéziszótárnak az új kiadása sem helyesnek elfogadni. Szepesy Gyulának és neves elődeinek kutatási eredményeit persze nem merik a szerzők megkérdőjelezni, ehelyett azt a taktikát választják, hogy *nemlétezőnek tekintik őket, miközben nyíltan soha nem marasztalják el Szepesy könyvét*. Az ilyen eljárás nemcsak szakmailag aggályos, hanem etikailag is.

A páros testrészek neve

Szepesy Gyula a páros testrészek nevének többes számú használatára (pl. *majd lefagytak a fülei; mereszti a szeméit*) régi és mai irodalmi, népnyelvi és köznyelvi példák sokaságát vonultatja föl; idéz rá példát többek között Balassitól, Szenczi Molnár Alberttől, Berzsenyitől, Csokonaitól, Kölcseytől, Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól, Adytól, majd pedig a következőket állapítja meg róla:

Ez a nyelvi jelenség gyakori a mindennapi nyelvben, írónk kivétel nélkül élnek vele, nyelvhasználatunkban is járja, tehát helyesnek kell elfogadnunk. Valamennyi rokon nyelv gyakran használja a páros testrészek nevét többes számban. Persze egyes számban is. Ezek szerint az egyes és a többes számú használatot egyaránt finnugor örökségnek tarthatjuk. S ha azt tapasztaljuk, hogy a páros testrészek nevének többes számú használata legrégebb nyelvemlékeinkben is föllelhető, akkor semmi okunk sincs föltételezni, hogy nyelvünkben valaha is kizárólagosan egyes számot használtak volna a páros testrészekkel kapcsolatban. (Szepesy 1986: 79–80)

A mai használat szabályait Szepesy a következőképpen foglalja össze:

Egyes számban használjuk a páros testrészek nevét olyankor, amikor a szóban forgó testrészt nem számszerűen fogjuk föl, hanem általánosítjuk, illetőleg elhatároljuk a többi testrésztől. Ilyenkor még a *fogak* és *körmök* is egyes számba kerülnek. Egy nyelvhelyességi eszmecsere során valaki szóba hozta ezt a példát: „Jánosnak nagy *füle* van – Jánosnak nagy *fülei* vannak.” Vajon melyik változat a helyes? Erre azt mondhatjuk, hogy fogalmazhatunk így: „Jánosnak nagy *füle* van” – ha nem tartjuk fontosnak kiemelni, hogy mind a két *füle* nagy. De fogalmazhatunk így is: „Jánosnak nagy *fülei* vannak” – ha szemléletünkben mind a *két fül* mérete föltűnően túlszámnyalja a normális nagyságot. (Szepesy 1986: 84)

Hasonlítsuk ezzel össze azt, amit ugyanerről a jelenségről a Nyelvművelő kézikönyv második, javított és bővített kiadásában olvashatunk:

A páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevét nyelvünk hagyományosan egyes számban használja: *sajog a lábam a sok gyaloglástól; (a) szemébe v. (a) szeme közé néz vkinek; sáros lett a cipője*; stb. [...]

A bizalmas-vulgáris nyelvhasználatban e szabályok kevésbé érvényesülnek: *sajognak a lábai, fáznak a fülei* stb. Sőt irodalmi nyelvi példa is akad a páros testrészek többes számú említésére: „*szemeim, e kéjenc mikroszkópok*” (Babits). [...] Ennek ellenére a választékos stílusban ragaszkodjunk a hagyományos szemlélethez, ill. az ennek megfelelő nyelvi formákhoz! (NymKsz.² 2005: 438)

A Szepesy Gyula könyvében olvashatók alapján nem igaz az, hogy a páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevét „nyelvünk hagyományosan egyes számban használja”; az, hogy irodalmi nyelvi példa is „akad” a többes számú használatra, erős csúsztatás, hiszen csak Szepesy, sőt előtte már Lőrincze Lajos példák sokaságát vonultatja föl a többes

számú használatra; a többes számú formáknak a „bizalmas-vulgáris nyelvhasználatba” való utalása ennek alapján merő önkény (még akkor is, ha elvileg nem zárhatjuk ki, hogy e nyelvtani formák stílusértéke az elmúlt évtizedekben ebben az irányban módosult).

A „vulgáris” nyelvhasználatra való utalás ezenkívül egyszersmind *súlyosan meg is bélyegzi az ilyen formák használóit*, vagyis a magyar nyelvközösségnek gyakorlatilag az egészét.

Az értelmező kéziszótár szerint „vulgárisak” a „kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas” szavak (ÉKSz.² 2003: XXIII); a szótár „vulgáris” szócikke szerint a „vulgáris nyelv, stílus” nem más, mint „a köznyelv beszélt változatának legigénytelenebb rétegét képviselő nyelv, stílus”.

A vulgáris stílusról még tudni kell, hogy „rombolja a választékos, művelt érintkezést, s ezáltal nemcsak a nyelvi normák hatását gyöngíti, hanem az erkölcsi, magatartási, viselkedési normákét is”; sőt mi több: „gátolja az egymás megbecsülésén alapuló, csiszolt érintkezést, az emberi rokonszenvennek s általában a pozitív érzelmeknek a kifejezését” (NymKsz.² 2005: 611).

Ennek gyászos következményeként vulgáris stílusban „sokkal nehezebb, ha ugyan nem lehetetlen értékes kapcsolatot teremteni embertársainkkal” (i. h.).

Az *ami* vonatkozó névmás használata

Egy másik ún. nyelvhelyességi jelenségnek, az *ami* névmás használatának főnévre vonatkoztatva (*megérkezett a könyv, amit múlt héten küldtél nekem*), már több mint félévszázaddal a Nyelvművelő kézikönyv új kiadása előtt, 1953-ban „menlevelet adott” a nyelvművelés hivatalos és tekintélyes kiadványa, a Lőrincze Lajos által szerkesztett, az Akadémiai Kiadónál megjelent *Nyelvművelésünk főbb kérdései*, konkrétan Nagy J. Bélának a nyelvhelyességi babonákról szóló tanulmánya.

A szerző a nyelvszokással indokolja megengedő álláspontját: „a népnyelvből már jóformán teljesen kiveszett az *amely* névmás, de a köznyelvben is alig-alig hallható”; ennek ellenére „még ma is azt kell bizonygatnunk, hogy az *amely* helyett írt *ami* sem hiba”.

Szepesy Gyula a népnyelvi és a köznyelvi példákon túl számos irodalmi példát is felvonultat könyvében az *ami* ilyen használatára irodalmunk 19. és 20. századi kiválóságaitól, Petőfitől, Aranytól, Eötvös Józseftől, Mikszáthtól, Móricztól, Kosztolányitól, Adytól, Németh Lászlótól, Szabó Dezsőtől, Veres Pétertől, Móra Ferencről, Szabó Magdától és másoktól, sőt, azt is észreveszi, hogy már a 20. század legelején a nyelvművelők maguk is megszegték az általuk felállított szabályt, és ők is használták főnévre vonatkoztatva az *ami*-t – amikor „nem ügyeltek rá görcsösen”.

Mindezek ellenére a Nyelvművelő kézikönyv második, javított és bővített kiadása több mint fél évszázaddal Nagy J. Béla után és csaknem húsz évvel Szepesy Gyula után a következőképpen ír erről a jelenségről:

Az *ami* vonatkozó névmás(i) kötőszó) a főmondatban főnévvel meg nem nevezett dologra vonatkozik; *amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra; volt benne valami, ami nem volt rokonszenves*. Újabban azonban terjed főnévre vonatkoztatva is, az *amely* helyén és szerepében: *ez az a ház, amiben két évig laktunk*. A mindennapi beszélt nyelvben ez el is fogadható, de igényesebb szövegben, különösen pedig írásban inkább *amely*-lyel utaljunk a főnévre: *ez az a ház, amelyben két évig laktunk*. (NymKsz.² 2005: 40)

Mit is írhatnánk erre anélkül, hogy kiváltanánk az általuk végzett tevékenység önkényességének és tudománytalanságának vádját mindig hevesen elutasító nyelvvelők sértődését, haragját? A legjobb talán az lesz, ha Szepesy Gyula szavait idézzük:

Helyesbítenünk kell a kézikönyv kijelentéseit. Nem most terjed az *ami*, hanem megbízható forrásokból vett adatok szerint már régebben el volt terjedve. S bizony helyén van, sőt régebben is helyén volt az irodalmi szövegekben, ha csak Petőfi, Arany, Madách, más költők és írók alkotásait nem tagadjuk ki az irodalomból. (Szepesy 1986: 108–109)

A megengedő is szórendje

Szepesy Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy megengedő *is* hosszú évszázadok óta kétféle szórendi helyzetben is megjelenhet az olyan mondatokban, amelyekben igekötős ige, tagadószó vagy más hangsúlyos szó található: 1. az igei állítmány után, pl. *ha meggazdagszik is, nem lesz boldog; adok neki, ha nem kér is; bármennyire kedvelem is, ezt nem engedhetem meg neki*; 2. az igekötő vagy a tagadószó után, pl. *ha meg is gazdagszik, nem lesz boldog; adok neki, ha nem is kér; bármennyire is kedvelem, ezt nem engedhetem meg neki*.

A kétfajta szórendi megoldás közül a nyelvvelés 1872-től, azaz szinte megszületése pillanatától fogva önkényesen kiemelte az első megoldást mint egyedüli helyeset, a másikat pedig megbélyegezte. Hiába mutatta ki néhány évvel később Simonyi Zsigmond a kárhozott formát a Kazinczy-kódexből kezdve, Zrínyin keresztül Gyulai Pál és Arany János műveiben sokféle irodalmi és más alkotásban, és hogy a népnyelvben az ország különböző tájain nagymértékben elterjedt, hiába mutatta ki e szórendi megoldás „feddhetetlenségét” strukturális szempontból is, a nyelvvelés minderről nem vett tudomást, és továbbra is otrombán támadta a helytelennek bélyegzett formákat.

A közben túlsúlyban lévő irodalmi és köznyelvi változattá vált szórendi megoldást a második világháború utáni nyelvvelés is megbélyegezte, s nem állította azt állítani, hogy az csak néhány nyelvjárásban használatos, hogy legjobb stílusaink kerülték, és hogy Arany János határozottan helytelenítette. Szepesy kimutatja, hogy ezek közül az állítások közül egy sem igaz: ez a szórendi forma az egész magyar nyelvterületen járatos; kimutatható olyan írók munkáiból, mint Zrínyi, Arany, Ady, Móricz, Kosztolányi, Karinthy, Szabó Dezső, Tamási Áron, Krúdy Gyula, Németh László; ami pedig Arany Jánost illeti, ő nemcsak hogy nem helytelenítette a megbélyegzett szórendi megoldást, hanem maga is használta, s Madách Az ember tragédiájában sem javította ki. Szepesy nemcsak írótól, hanem nyelvésztől és nyelvvelőktől is idéz példákat erre a szórendre, Szarvas Gábortól Zsirai Miklóson keresztül az (akkor) fiatalabb nemzedék tagjaiig, Benkő Lorándig, Deme Lászlóig, Lőrincze Lajosig, Szathmári Istvánig, Grétsy Lászlóig.

Összefoglalásképpen Szepesy Gyula a következőket állapítja meg a megengedő *is* szórendi helyéről:

Nyelvünkben tehát 400 év óta él és használatos napjainkig a *ha nem is*-féle szórend megengedő mondatokban. Ennek a szórendnek az a sajátossága, hogy az *is* nem az igei állítmányhoz simul, hanem a tagadószóhoz, az igekötőhöz vagy valamilyen kiemelt szóhoz.

Megtaláljuk ezt a szórendet Zrínyinél, Pázmánynál, később Arany Jánosnál, majd a XX. század végétől fogva minden költőnél és írónál. [LI: A „XX. század” nyilvánvaló elírás „XIX.

század” helyett.] Az idézett példák határozottan cáfolják a nyelvhelyességi írásoknak azt az állítását, hogy „legjobb stilisztáink általában kerültek” a tárgyalt szórendet. A fentiekben tagadhatatlanul kiváló stilisztákat sorakoztattam föl, főképpen prózaírókat, akiket semmiféle „rím-kényszer” nem befolyásolhatott.

Használják a hibáztatott szórendet nyelvészeink, nyelv művelőink is a múlt század végétől egészen napjainkig. Ráadásul meglepően szép számmal. Azok a nyelvészek is önfeladten élnek vele, akik írásaikban a nyelvhelyességi hibák közé sorolják.

Megszokott nyelvi formaként alkalmazzák a *ha nem is*-féle szórendet az egész magyar nyelvterületen, köznyelvben és népnyelvben egyaránt. Országszerte énekelte régebben, éneklí ma is mindenki ezt a dalt: „Nem bánom én, *akármit is* beszélnek, Fülem mellett engedem el a szélnek.” Soha senkinek esze ágába se jutott volna megütközni ezen a szórenden, vagy azt gondolni, hogy amikor ezt a dalt éneklí, valamilyen kivételes szórendet használ. De ugyanígy a másik szórendre is akad példa: „Ha *megversz is*, imádlak én.”

Ha minden szubjektív tényezőt kikapcsolunk, akkor nem tehetünk mást, mint egyenrangú „ikertestvérként” kezeljük a kétféle szórendet, hiszen maga a nyelv természete is erre kényszerít bennünket. Ha ugyanis a bővítmény nélküli állító (nem tagadó) megengedő mondatban egyszerű (igekötő nélküli) ígét használunk, akkor az *is* kötőszó kényszerítőleg csak az igei állítmány után következhet: *Ha látom is*. Ha viszont a tagadó mondatból az igei állítmány valamilyen oknál fogva hiányzik – ami rendkívül gyakori –, akkor ugyancsak kényszerítőleg csakis a másik szórend képzelhető el. Például: Sokszor elmondta nekem a történetet, *ha nem is* pontosan; *Ha nem is* mindennap, de rendszeresen összejártunk. A magyarság nyelvérzéke szerint mind a két szórend egyformán helyes. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy a *ha nem is*-féle szórend napjainkban jóval gyakrabban fordul elő [...].

Ha most megnézzük, mit ír erről a szórendről a Szepesy könyvénel csaknem húsz évvel később megjelent Nyelv művelő kézis zótár, azt látjuk, hogy az a neves nyelvész Simonyi Zsigmond és kiváló nyelv művelő Szepesy Gyula kutatásait figyelmen kívül hagyva lényegében a nevesincs Joannovics Györgyök, Király Pálok, Sajó Sándorok véleményét visszhangozza:

A megengedő *is* szabályosan a teljes nyelvtani állítmányt követi: *akármilyen kiváló sportoló is, a vizsgákat neki is le kell tennie; ha lett volna is rá pénzem, akkor sem vettem volna meg*. Az élő beszédben azonban a megengedő *is* gyakran a hangsúlyos mondatrész mögé kerül: *ha nem is tettem szóvá, azért észrevettem a dolgot*. Ha nem okoz félreértést ez a szórend, elfogadhatjuk, bár nem igényes, nem választékos.

* * *

Az idézett példák – számukat tovább lehetne szaporítani – azt mutatják, hogy az akadémiai nyelv művelés *nemcsak a szociolingvisztika kutatási eredményeit utasítja el, azzal vádolva művelőit, hogy nem kapcsolódnak a magyar nyelvészeti hagyományhoz, hanem idegen mintákat követnek, hanem fittyet hány a legjobb magyar nyelvészeti és nyelv művelő hagyománynak is*.

Nyelművelői babonák

A nyelv művelői babonák abban hasonlítanak a nyelvhasználati mítoszokra (nyelvhelyességi babonákra), hogy *a nyelvhasználat konkrét jelenségeire vonatkoznak*, és persze abban is, hogy *nincsenek összhangban a nyelvi tényekkel*; a különbség a nyelv művelői és a nyelvhelyességi babonák közt az, hogy *a nyelv művelői babonákat jobbára csak a nyelv művelők ismer-*

rik (és esetleg néhány követőjük), míg a nyelvhelyességi babonákban a beszélők széles rétegei hisznek. Ebből következően a nyelvművelői babonák ténylegesen nem befolyásolják az emberek nyelvhasználatát.

Az alábbiakban megnézzük néhány nyelvművelői babonát, méghozzá a leghitelesebb forrásból, a Nyelvművelő kéziszótárból (1996, 2005), pontosabban annak A betűs szócikkeiből. Ahol lehetséges, arra is utalunk, hogy a szóban forgó babona milyen lehetséges nyelvi mítoszra, mítoszokra megy vissza, illetve milyen aggodalmak, félelmek indíthatták a nyelvművelőket megfogalmazására, s milyen szemlélet, filozófia, ideológia (sokszor öntudatlan maradványa) magyarázhatja ezeknek az aggodalmaknak a kialakulását. Ezeket a példákat tömörebben és áttekinthetőbben, táblázatba foglalva, sok további példával együtt külön is közöljük, annak szemléltetéseképpen, milyen tömértelen mennyiségű nyelvművelői babonát tartalmaz az akadémiai magyar nyelvművelés reprezentatív kiadványa, a Magyar értelmező kéziszótár, amely 2003 januárjától 2009 májusáig 28 ízben szerepelt a Tinta Kiadó könyveinek sikerlistáján.

A határozott névelő hiánya hivatali nyelvi kifejezésekben

A hivatali nyelv bizonyos ismétlődő szavak és kifejezések előtt nem használ határozott névelőt, pl. *elnök megnyitja az ülést; védő fellebbezést nyújt be az ítélet ellen; szerződő felek megegyeztek abban, hogy...; említettekén kívül; későbbiekben még visszatérünk rá; jelen rendelet, utasítás kihirdetése napján lép hatályba; benyújtott javaslatok közül*. A kéziszótár ezt a használatot annak ellenére is helytelennek bélyegzi, hogy az érintett kifejezések némelyike „már meggyökeresedett”, pl. *folyó hó 10-én, jövő héten*.

Ez a babona arra a nyelvi tévhitre vezethető vissza, hogy a magyar nyelv grammatikai rendszere olyan stabil, hogy nem alakulhatnak ki regiszterfüggő különbségek a névelőhasználatban. A felfogásban a magyar nyelv grammatikai rendszerének megbomlásától való félelem is tükröződhet. Az ilyen felfogást az a szemlélet teszi érthetővé, mely szerint a nyelv homogén (vagy legalábbis: az lenne a jó, ha minél homogénabb lenne). A szemléletet meghatározó ideológiát – csúnya szóval – *totalitarianizmusnak* nevezhetjük, a régebbi forma helyesebbnek tekintése pedig egyfajta *konzervativizmus*.

Az aki kötőszó gyűjtőnevekhez kapcsolása

A kéziszótár szerint az *aki* „csak személyre vonatkozhat” a mai nyelvben. Ezzel a megállapítással ellentétben áll az, hogy a kézikönyv szerint terjedő jelenség az *aki*-nek gyűjtőnévhez való kapcsolása, pl. *a család, a cég, a vállalat* stb., *aki*... A kézikönyv ezt durva hibának tekinti, ahelyett hogy a tények láttán felülbírálná azt az elképzelését, hogy az *aki* csak személyre vonatkozhat.

Ez a babona arra a nyelvi mítoszra vezethető vissza, mely szerint vannak olyan elemek, ill. nyelvtani formák a nyelvben, amelyek eredendően rosszak, és ezért jó volna, ha eltűnnének a nyelvből. Az *aki* névmás ilyen használatában az lát negatívumot, aki a nyelvet nem különíti el a nyelven kívüli valóságtól, s a nyelven kívüli világ viszonyainak pontos tükröztesét várja el tőle; ez a *nominális realizmusnak* nevezet szemlélet a kisgyerme-

ekre jellemző beszédfejlődésük egy korai szakaszában (az óvodáskorban), de – amint látjuk – csökevényes formában a felnőttek körében is tovább élhet.

Az *amíg* kötőszó használata ellentétes viszony kifejezésére, ha nincs egyidejűség az összetett mondat tagmondatai közt

A kéziszótár helyteleníti az *amíg* kötőszó használatát ellentétes viszony kifejezésére olyankor, amikor az összetett mondat tagmondatai nem egyidejű cselekvést fejeznek ki. Pl. ahelyett, hogy *amíg a múlt században a szifilisz, addig napjainkban az AIDS szedi áldozatait* a kézikönyv szerint jobb ezt mondani: *a múlt században a szifilisz, napjainkban viszont/pedig az AIDS szedi áldozatait*.

E babona mögött alighanem az a mítosz húzódik meg, melyben nagyon sok laikus beszélő hisz, mely szerint „a nyelv logikus”, azaz a nyelvi szerkezetekben tükröződő viszonyoknak tükrözniük kell az emberi gondolkodásra jellemző logikai viszonyokat. Ez a babona, akárcsak az előző, összefügg a *nominalis realizmussal*. Ezenkívül az a szemlélet érhető tetten benne, mely szerint a nyelv olyan, mint egy gép, ezért nem jó, ha a működésében logikátlanságok, következetlenségek, többértelműségek stb. vannak. A „logikátlan” szerkezetek használatának helytelenítése mögött az a félelem munkál, mely szerint a közlés félreérthetővé válhat. Az ilyen gondolkodásmódot meghatározó ideológiai, filozófiai rendszer a *racionalizmus*, az ész mindenhatóságába vetett hit.

Az *alapján* ragos főnév névutószerű használata

Az *alapján* szóról a kéziszótár megállapítja, hogy az mindinkább névutóvá válik, pl. *eredményei alapján egyre nagyobb megbecsülésnek örvend*. Noha a névutóvá válás évezredes nyelvtörténeti folyamat a magyarban, melynek hasznosságát aligha merné egyetlen nyelvvelő is kétségbe vonni, a kéziszótár mégis más megoldásokat javasol az olvasónak: egyrészt a tömörebb szinonim ragot (*eredményeiért*), másrészt a hagyományos szinonim névutót (*eredményei miatt*). Az ajánlott megoldásokból látszik, hogy az *alapján* használata azért helytelenítődik, mert nem elég tömör, ill. nem elég régi. További, a szövegben expliciten szereplő kifogás „túlzott gyakorisága”.

Többféle mítosz is szerepet játszhatott ennek a nyelvvelői babonának a kialakításában: az egyik az, hogy a nyelvi tömörség mindenképp fölötte való érték, a másik az, hogy a hagyományos nyelvi formák jobbak, mint az újabbak, illetve az, hogy az egymással váltakozó nyelvi formák közül az egyik – általában az újabb – sok esetben fölösleges, mert a másikkal az értelem kára nélkül helyettesíthető. A „túlzott gyakoriság” említése mögött az az aggodalom bujkálhat, hogy az *alapján* kiszorítja a hagyományos szinonim eszközöket, ami pedig arra a mítoszra megy vissza, mely szerint baj az, ha egy nyelvi eszköz egy másikkal helyettesítődik a nyelvben (pl. relexifikáció jön létre). Az a szemlélet, amely a régiben egyszersmind jobbat is lát az újhoz képest, a *konzervativizmus* ideológiájában gyökerezik, de megemlíthetjük azt is, hogy az ilyen szemlélet a tágabb értelemben vett *purizmusnak* is a megnyilvánulási formája.

Az az mellett, az miatt használata

A kéziszótár az *az mellett, az miatt* formákat „bántóan hibás”-nak minősíti, s nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy mássalhangzó előtt a mutató névmás magánhangzós tőváltozatát „kell” alkalmaznunk: *az + mellett = a mellett*, ill. határozószóként *amellett*. Ugyanúgy: *az + miatt = amiatt*.

Mivel a szócikkben nem szerepel semmiféle indoklás, semmi másra nem gondolhatunk, mint arra, hogy a hibáztatott forma egyedüli bűne az, hogy új, hogy egyáltalán létrejött. Ebben a hibáztatásban tehát még egyértelműbben jelenik meg az előző példánál említett mítosz, mely szerint a funkcióazonos új nyelvi formák rosszak, illetve az, hogy az egymással váltakozó nyelvi formák közül az egyik fölösleges.

Az alkot szó kopulaszerű használata

A kéziszótár szerint vannak olyan kifejezések, amelyekben az *alkot* szót a beszélők „fölségesen, tartalmatlanul használják”. Példái: *a hegység anyagát vulkáni kőzet alkotja; a két ország határát a Duna alkotja*. A javaslat: használjuk az egyszerűbb formát, az ige elhagyásával: *a hegység anyaga vulkáni kőzet; a két ország határa a Duna*.

A javaslatból jól látszik a nyelvművelő tanácsok *életidegensége*: egy nyelvi tévhit alapján (baj, ha egy szónak új jelentése alakul ki, még inkább, ha ez a legfontosabb szemantikai jegyek elvesztésével jár) egy formát egy olyan másik formával szeretnének helyettesíteni, amelynek más a stílusértéke, azaz a nyelvi változást még azon az áron is érdemes visszafordítani, hogy egy ponton csökkentjük nyelvünk stilisztikai differenciáltságát. A jelentésváltozás ilyen megítélése mögött álló egyéb mítoszokról és ideológiákról fentebb már volt szó. Szintén említettük már azt a mítoszt, amely szerint a tömörség mindenk fölé álló érték.

Az alapállás szó

Az *alapállás* a kéziszótár megítélése szerint „sajtónyelvi divatszó”. Az *ebből az alapállásból nem ítéhető meg reálisan* mondatban a „divatszó” egyenértékű megfelelőiként a következő szerkezetekre utalnak: *ebből a nézetből, nézőpontból, ezen az alapon, ebben a helyzetben*.

A *divatszó*, ill. *divatos szókapcsolat* – amint arról a 6. fejezetben már volt szó, mégpedig a 3.4. magyar nyelvi mítosz kapcsán – nyelvművelői terminus technicus, amely újabb szóképzési elemek (vagy újabb jelentésű régi szóképzési elemek) megjelölésére szolgál, főleg olyankor, amikor a nyelvművelők kívánatosnak tartják az érintett szó vagy jelentés visszaszorulását, de helytelenítésére nem nagyon tudnak más indokot találni, ill. olyankor is, amikor a helytelenítés oka egyedül a szó idegen eredete volna; ilyenkor a divatszóvá való minősítés a purista magatartás elleplezésére szolgál. Divatszóvá általában a formális stílusban használatos szavakat szeretik (le)minősíteni a nyelvművelők, különös tekintettel a sajtónyelvben előfordulóakra. (Az informális stílusban használatos szavakat inkább „vulgáris”-nak bélyegzik.)

A divatszók használatának, ill. „túlzott” használatának helytelenítése mögött alapvetően az a már többször említett mítosz áll, mely szerint nyelvünk régebbi elemei értékesebbek az újaknál. Az, hogy a divatszók kiszoríthatnák a hagyományos szinonimákat, önmagában is mítosz; erre épp divat jellegükből következően nem alkalmasak, tekintve, hogy a divat legfontosabb jellemzője az, hogy múló. További mítosz, amely az ilyen vélekedést meghatározza, az, hogy egy szónak egy másik által való kiszorítása negatív jelenség, holott az, hogy egy hangsor helyett egy másikat használunk, önmagában értéksemleges dolog.

Hacsak nem tételezzük föl, hogy az új forma hangalakja valami miatt hátrányos, például nehezen ejthető vagy sokkal hosszabb a régi szinonimáinál; ez esetben azonban nehezen hihető, hogy amazok bármelyikét ki fogja szorítani.

Az *arrogáns* és más idegen szavak sokaságának használata

Az *arrogáns* szóról ennyi olvasható a kéziszótárban: „Latin eredetű, sokszor fölösleges idegen szó. Jó magyar megfelelői: *kihívó, pökhendi, szemtelen. Arrogáns hangon beszél = bántó, éles, sértő hangon.*”

A szócikk a maga tömörségében is nagyon árulkodó. A *sokszor* jelző ugyan utal arra a lehetőségre, hogy az *arrogáns* szó használata olykor indokolt is lehet, ám a szerzők nem árulják el, hogy mik ezek az esetek. Ennek alapján vagy azt kell föltételeznünk, hogy a szótár nem teljesíti alapvető funkcióját, a „problematikus” elem „helyes” használatáról való tájékoztatást (hiszen csak azt mondja el, mikor ne használjuk – amikor a felsorolt szavakkal helyettesíthető –, de azt már nem, hogy mikor használjuk), vagy pedig azt, hogy a *sokszor* szót nem kell komolyan venni, hanem valójában az *arrogáns* szót úgy, ahogy van, ki kellene toloncolni a magyar nyelv felségterületéről mint olyan betolakodót, akinek nem jár letelepedési engedély. A szócikk alapján erre aligha van más okunk, mint az, hogy latin eredetű. Az, hogy vannak „jó magyar megfelelői”, csak akkor volna elfogadható indok, ha a kéziszótárból megtudnánk, hogy a szinonimasoroknak miért épp az idegen eredetű tagjával szokott „baj” lenni.

Az a mítosz, hogy az idegen eredetű elemek eredendően rosszabbak a magyar eredetűeknél (ezzel a vélekedéssel a 6. fejezetben foglalkoztunk, l. a 6.7. általános nyelvi mítoszt), az egyik legerőteljesebben érvényesülő tévhit a kéziszótárban, és általában is a nyelvművelő irodalomban, annak ellenére, hogy a magyar nyelvművelés hivatalos felfogása szerint a nyelvhelyesség kritériumai közt a „nyelvtisztaság” nincs is jelen. Csak ennek az egyetlen mítosznak a felszámolása a kéziszótár terjedelmének a radikális csökkentését vonná maga után, konkrét nyelvi babonák ezreinek halálát okozná.

A mítosz mögött az idegentől való félelem, a *xenofóbia* is fölfedezhető, s még inkább a *nacionalista* nyelvi ideológia, illetőleg annak egyik jellegzetes megnyilvánulási formája, a *purizmus*.

Az *átütő* és más tükörszavak, tükörfelvezések használata

A kéziszótár az *átütő* melléknevet „sajtónyelvi divatszó”-nak minősíti. Mégsem ez az oka annak, hogy azt a tanácsot adja a nyelvhasználónak, hogy helyettesítse szinonimáival (*nagy, óriási* [hatás]; *kirobbanó, fényes, ragyogó, világraszóló* [siker]; *nagy óriási, hatalmas*

[erejű]), hanem az, hogy „enyhén idegenszerű”, vagyis föltehetőleg valamilyen idegen nyelv hasonló motiváltságú szavának a hatására jött létre, vagy legalábbis az is támogatta, erősítette létrejöttét, elterjedését.

A tükörszavak, tükörkifejezések, tükörszerkezetek stb. helytelenítése egy nagyon erőteljes, széleskörűen ismert és megkérdőjelezhetetlennek tűnő nyelvérintkezési mítosza megy vissza, mely szerint a nyelvre nézve az „idegenszerű” kifejezések, szerkezetek nagyobb veszélyt jelentenek, mint a nyilvánvalóan idegen eredetű szókészleti elemek, mert „idegen szemléletet” közvetítenek (l. a 6. fejezetben a 6.8. általános nyelvi mítoszt). Afféle báránybőrbe bújtatott farkasok ezek, amelyek széles körben szedik gyanútlan áldozataikat.

E mögött a mítosz mögött természetesen ugyanazokat az ideológiákat – *nacionalizmus*, *purizmus* stb. – fedezhetjük föl, mint az idegen szavak helytelenítése mögött. Minél mélyebben érinti a kontaktushatás a nyelvi rendszert, annál erősebb a félelem, hogy – Bárczi Géza szóképeivel élve (1974: 82) – megkopnak a magyar nyelv ősi sajátosságai, édes anyanyelvünk a világnyelvek vazallusává szürkül.

Összegzés helyett

Összegzés helyett egy kis gyűjteményt adunk közre: a Nyelvművelő kézisztár A betűs címszavaiból gyűjtöttünk ki és rendszereztünk nyelvhelyességi és nyelvművelői babonákat. Az így összeállt példatár azt a tényt kívánja szemléltetni, hogy a magyar nyelvművelés reprezentatív kiadványa, a *Nyelvművelő kézisztár* milyen nagy mennyiségben tartalmaz nyelvi babonákat. A közreadott anyag csak válogatás; a válogatás alapja eléggé szubjektív: egyrészt a legtanulságosabbnak gondolt, másrészt a legkönnyebben „listázható” jelenségeket tartalmazza. Közös vonásuk, hogy az érintett szavakat, szókapcsolatokat, nyelvtani jelenségeket a kiadvány erősebben vagy enyhébben, általában vagy csupán bizonyos kontextusban, de helyteleníti, és más formák használatára akarja rávenni olvasóit, teljesen indokolatlanul. Emiatt tekinthetők a szócikkekben megfogalmazott explicit vagy implicit használati szabályok nyelvművelői babonáknak.

Mondattani jelenségek

A kifogásolt forma:

- a határozott névelő hiánya hivatali nyelvi kifejezésekben, pl.: *elnök megnyitja az ülést; védő fellebbezést nyújt be az ítélet ellen; szerződő felek megegyeztek abban, hogy...*
- az *aki* kötőszó gyűjtőnévhez kapcsolása, pl. *a család, a cég, a vállalat stb., aki...*
- az *amelyik* kötőszó használata olyankor, amikor nem egyetlen dologra (személyre) vonatkozik, pl. *eltört a hamutartó, amelyikhez annyi kedves emlék fűződött*
- az *amennyiben* feltételes kötőszóként való használata, pl. *amennyiben a felszólításnak 8 napon belül nem tesz eleget*
- az *amennyiben* magyarázó kötőszóként való használata, pl. *meggyorsult a szavazatszámolás, amennyi-*

A javasolt forma:

- határozott névelővel, pl. *az elnök megnyitja az ülést; a védő fellebbezést nyújt be az ítélet ellen; a szerződő felek megegyeztek abban, hogy...*
- az *amely* kötőszóval: *a család, a cég, a vállalat stb., amely...*
- az *amely* kötőszóval: *eltört a hamutartó, amelyhez annyi kedves emlék fűződött*
- *ha a felszólításnak...*
- *... ugyanis, hiszen, mert, mivel(hogy), minthogy számítógép is segíti*

ben számítógép is segíti

- az *ami* kötőszó használata a főmondat egészére vonatkozóan, pl.:
  - *Mindennap felhív telefonon, ami eleinte jólesett, de most már idegesít.*
  - *Nem fogadta köszönésemet, amit rossz jelnek tekintettem.*
- az *ami*, az *amely* vagy az *aki* kötőszó használata későbbi cselekvést leíró (utóidejű) tagmondatban, pl.:
  - *A járdán megpillantott egy ötszázast, amit szó nélkül zsebre vágott.*
  - *Leejtette zsebkendőjét, amelyet felvettem s feléje nyújtottam.*
  - *A villamos elüött egy gyalogost, akit a mentők kórházba szállítottak.*
- az *amíg* kötőszó ellentétes viszony kifejezésére, ha nincs egyidejűség az összetett mondat tagmondatai közt, pl. *amíg a múlt században a szifilisz, addig napjainkban az AIDS szedi áldozatait*
- az *annál is inkább* használata tagadó mondat után, pl. *nem nélkülözhetjük őket, annál is inkább, mert nem kapunk helyettük más szakembereket*
- *azonban* szembeállító értelmű összetett mondatokban tagmondat élén: *az esték már hívősek, azonban a nappalok még kellemesen melegek*
- *-ás/-és, -ság/-ség* képzős elvont főneveket tartalmazó egyszerű mondatok, pl.
  - *Az elmaradott termelési formák konzerválása a mezőgazdaságban akadály a paraszti jólét növekedésének, az emberhez méltóbb életviszonyok kialakításának.*
  - *Elkülönülés jelentkezik a tudományos kutatásban, lassúság a termelési kooperációban, merevség a külkereskedelemben.*
- mellérendelő kapcsolás vagy új mondat kezdése, pl.:
  - *Mindennap felhív telefonon; ez eleinte jólesett, de most már idegesít.*
  - *Nem fogadta köszönésemet. Ezt rossz jelnek tekintettem.*
- mellérendelő kapcsolás vagy új mondat kezdése, pl.
  - *A járdán megpillantott egy ötszázast. Szó nélkül zsebre vágta.*
  - *Leejtette zsebkendőjét; én felvettem s feléje nyújtottam.*
  - *A villamos elüött egy gyalogost; a sérültet a mentők kórházba szállították.*
- a következő példa van hivatva szemléltetni a szerkezet elkerülésének módját: *a múlt században a szifilisz, napjainkban viszont/pedig az AIDS szedi áldozatait*
- *annál kevésbé* kifejezés: *nem nélkülözhetjük őket, annál kevésbé, mert...*
- az *azonban* a szembeállító tagot követi: *az esték már hívősek, a nappalok azonban még kellemesen melegek*
- átfogalmazás összetett mondatra, egyéb változtatásokkal: pl.
  - *Azzal, hogy csökönősen elmaradottan termelünk, megakadályozzuk, hogy növekedhessen a parasztság jóléte, s hogy emberhez méltóbbá válhassanak életkörülményei.*
  - *A tudomány ágai elszigetelődnek egymástól, nehézkesebben működnek együtt a termelőkkel, (ezért) merev marad külkereskedelmünk.*

Nyelvtani szerkezetek, vonzatok

A kifogásolt forma:

- *tűzbe vetette az üzenetet, anélkül hogy elolvasta volna; eljött, anélkül hogy hívták volna*
- *ez alapján; ami alapján*
- *eredményei alapján egyre nagyobb megbecsülésnek örvend*
- *az miatt, az mellett*
- *felesége hatása alatt; a betegség hatása alatt*
- *két alkalommal is kerestelek*
- *drága áron, olcsó áron*

A javasolt forma:

- *tűzbe vetette az üzenetet olvasatlanul; még csak el sem olvasta; eljött hívatlanul, (meg)hívás nélkül; pedig nem is hívták; holott senki sem hívta*
- *ennek alapján; aminek alapján*
- *eredményeiért/eredményei miatt egyre nagyobb megbecsülésnek örvend*
- *amiatt, amellelt*
- *felesége hatására; a betegség (utó)hatásaként*
- *kétszer/két ízben is kerestelek*
- *drágán, olcsón*

Igekötők

A kifogásolt forma:

- *alábecsül, aláereszkedik, alászáll, alázuhan*

A javasolt forma:

- *lebecsül, leereszkedik, leszáll, lezuhan*

- *átbeszél, áttárgyal, átvitat, átcsereél*
- *áttranszformál*

- *(részletesen) megbeszél, megtárgyal, megvitat, ki/fölcserél*
- *transzformál*

Belső keletkezésű szavak jelentésváltozása (belső fejleményként vagy idegen hatásra)

A kifogásolt forma:

- *akármí 'izé' (volt ott egy akármí, abba hamuztunk)*
- *alkot: a hegység anyagát vulkáni kőzet alkotja a két ország határát a Duna alkotja három zászlóalj alkot egy ezredet*
- *átigazol tárgyatlan használatban, pl. a játékos átigazol*
- *átmegy átvitt értelemben, pl. a vállalat a részvényesek tulajdonába megy át; a meghűlés tüdőgyulladásba ment át; a tiltakozás nyílt lázadásba ment át*

A javasolt forma:

- *nincs javaslat**
- *a hegység anyaga vulkáni kőzet a két ország határa a Duna egy ezred három zászlóaljból áll*
- *a játékost átigazolják*
- *a vállalat a részvényesek tulajdonába kerül v. a részvényesek tulajdona lesz; a meghűlés tüdőgyulladássá súlyosbodott v. fajult; a tiltakozás nyílt lázadásba csapott át v. nyílt lázadásá fajult*

* A kéziszótár csak ennyit mond: „E pongyola, igénytelen szóhasználatot lehetőleg kerüljük!” (NymKsz² 2005: 26).

Idegen szavak használata

A kifogásolt forma:

- *abszolút*
- *abszolúte: lehetetlen biztos ezt abszolúte nem értem*
- *abszurd: állítás, dolog, helyzet*
- *abszurdum*
  - *ez (tisztá) abszurdum*
  - *ad abszurdum/ad absurdum visz vmit*
- *adekvát: megoldás, eszközök magyarázat kifejezés(mód), stílus*
- *ad hoc*
  - *megoldás*
- *affektív*
- *affinitás: érezhető affinitás van köztük nyomban erős affinitást éreztem iránta*
- *agilis*
- *agresszív (nem politikai értelemben)*
- *akceptál: nem akceptálták a véleményét, a tudását*
- *akkreditív*
- *aktív: ez a kislány nagyon aktív aktív tiszt*
- *aktuális*
- *aktualitás*
- *akut (orvosi szakszóként)*

A javasolt forma:

- *teljes, tökéletes, korlátlan, feltétlen, általános*
- *teljesen/teljességgel lehetetlen egészen biztos egyáltalán nem értem*
- *képtelen, esztelen, fonák, visszás, ostoba, nevetséges*
- *képtelenség, lehetetlenség, esztelenség*
  - *ez (tisztá/tisztára) képtelenség*
  - *a képtelenségig visz (fokoz, növel, hajszol) vmit*
- *megfelelő, odaillő, hozzáillő eszközök kielégítő, kimerítő magyarázat egyenértékű, megfelelő kifejezés(mód), stílus*
- *alkalmi, egyszeri, ideiglenes*
  - *átmeneti, rögtönzött, ideiglenes*
- *érzelmi, indulati; érzelemmel telített, érzelmileg színezett*
- *hasonlóság, lelki rokonság van köztük vonzalmat, vonzódást, rokonszenvet*
- *tevékeny, serény; ügyes, élelmes, életrevaló; mozgékony, gyors*
- *támadó, erőszakos, kihívó, kötekedő, sértő*
- *nem fogadták el, nem vették tekintetbe, nem ismerték el*
- *hitellel; okmányos hitel/meghitelezés*
- *élénk, tevékeny, serény, szorgalmas, buzgó tényleges (szolgálatban álló)*
- *időszerű, alkalomszerű; megoldásra váró, sürgős, szükséges*
- *időszerűség, alkalom, napi érdekesség*
- *heveny, gyors lefolyású*

<i>helyzet</i> <i>teendő</i> ● <i>ambíció</i> ● <i>ambicionál vmit</i> ● <i>ambiciózus</i> ● <i>ankét</i> ● <i>antikvár könyvek</i> ● <i>antipátia</i> ● <i>antipatikus</i> – <i>vki antipatikus nekem</i> ● <i>apartman</i> ● <i>aposztrofál</i> ● <i>apparátus: államapparátus , hivatali apparátus</i> – <i>nagy tudományos apparátussal dolgozik</i> ● <i>apparát</i> ● <i>apropó: névnapja jó apropó volt a bocsánatkérésre</i> – <i>apropó, hamarosan költözünk</i> – <i>ez apropó/apropóra jött</i> – <i>apropó utazás, tavaly mi is jártunk Ausztriában</i> ● <i>armatúra</i> – <i>(gépkocsiban, reptülőgépen)</i> – <i>(máshol)</i> ● <i>arrogáns</i> – <i>arrogáns hangon beszél</i> ● <i>aspektus: ilyen aspektusból, ebből az aspektusból</i> ● <i>assziszt</i> ● <i>attitűd (köznyelvben)</i> ● <i>audiovizuális módszer, (nyelv)oktatás</i> ● <i>automatice</i> ● <i>autonómia</i> ● <i>averzió</i> – <i>averziója van vkivel/vmivel szemben, averzióval viseltetik vki/vmi iránt</i>	<i>válságos, fenyegető, kiélezett helyzet</i> <i>sürgős, sürgető, időszerű helyzet</i> ● <i>becsvágy, törekvés, iparkodás, buzgalom; nagyra-vágyás, törtetés</i> ● <i>(nagyon) kíván, óhajt, szeretne vmit; vágyik, törek-szik vmire; fűti a becsvágy, a nagyravágyás</i> ● <i>buzgó, törekvő, iparkodó, lelkes; nagyravágyó, becsvágyó</i> ● <i>tanácskozás, értekezlet, megbeszélés, eszmecsere, vita(ülés)</i> ● <i>használt, régi, antikváriumi könyvek</i> ● <i>ellenszenv</i> ● <i>ellenszenves, visszatetsző, visszataszító</i> – <i>ellenszenves, nem szenvedhetem, nem szívvelem, (ki) nem állhatom, idegenkedem tőle</i> ● <i>lakosztály</i> ● <i>megszólít vkit, szavakat intéz vkihez, hozzá fordul; távol levő személyt említ; céloz, célzást tesz vkire</i> ● <i>szerv(ek), szervezet</i> – <i>jegyzetek, hivatkozások, szakirodalom</i> ● <i>eszköz, készülék, felszerelés, műszer, berendezés</i> ● <i>alkalom, ürügy</i> – <i>igaz is; erről jut eszembe; hogy el ne felejtsem</i> – <i>a legjobbkor, épp jókor, kapóra</i> – <i>az utazásról jut eszembe...</i> ● <i>szerelek, szerelvény, felszerelés</i> – <i>szereelőfal</i> – <i>vasszerkezet, tartószerkezet, függesztőszerkezet, tartó vasváz</i> ● <i>kihívó, pökhendi, szemtelen</i> – <i>bántó, éles, sértő hangon beszél</i> ● <i>ilyen nézőpontból, ebből a szempontból, erről az oldal(á)ról nézve, így/innen nézve, így tekintve, eb-ben a vonatkozásban</i> ● <i>gólpassz; gólt/kosarat/pontot hozó/érő átadás</i> ● <i>magatartás, viselkedés, (szellemi) beállítottság</i> ● <i>hangos-képes</i> ● <i>automatikusan; gépiesen, magától</i> ● <i>önkormányzat, önállóság, öntörvényűség</i> ● <i>ellenérzés, ellenszenv, idegenkedés, undor</i> – <i>ellenszenvet érez/táplál iránta, idegenkedik tőle, nem szereti, nem kedveli, undorodik, viszolyog tőle, utálja</i>

Idegen szavak hangalakja

A kifogásolt forma:

- *aerobik* [erobik, érobik]
- *akkumulátor* [akumlátor]
- *anekdota* [anekdóta]*
- *aperitív*
- *apparátus, apparát* [aparátus, aparát]
- *aszimmetria, aszimmetrikus* [asszimmetria, asszimmetrikus]
- *augusztus* [agusztus]

A javasolt forma:

- *aerobik* [aerobik]
- *akkumulátor* [akumulátor] vagy [akkumulátor]**
- *anekdota* [anekdota]
- *aperitif*
- *apparátus, apparát* [apparátus, apparát]
- *aszimmetria, aszimmetrikus* [aszimmetria, aszim-metrikus]
- *augusztus* [augusztus]

* Valójában [anekdóta] az ejtése.

** A vagylagosság nem a szótárban szerepel, csupán arról van szó, hogy a szótár megfogalmazásából nem derül ki, hogy a rövid [k]-t is helyteleníti-e: „Sietős, henye beszédben az *akkumulátor*-t gyakran egy szótaggal rövidebben, [akumlátor]-nak ejtik. Igényes, választékos beszédben mind az öt szótagot tisztán ki kell ejteni!

Nem idegen szavak hangalakja

• <i>árboc</i> [ár b óc]	• <i>árboc</i> [ár b oc]
• <i>agancs</i> [aggancs]	• <i>agancs</i> [agancs]
• <i>amiatt</i> [ammiatt]	• <i>amiatt</i> [amiatt]

Belső keletkezésű szavak (többnyire tükörszók) használata

A kifogásolt forma:

- *akarattal*
- *alapvető feladat*
különbség
- *alapvetően* (pl. *alapvetően megváltoztak a körülmények; állapota alapvetően javult*)
- *alátámaszt* (átvitt értelemben, pl. *vmi érvekkel támaszt alá; nézetét, véleményét hatásos példákkal támasztotta alá*)
- *alulfejlett*
alultáplált
alulfizet
alulszámláz
- *árfekvés*
- *átütő hatás*
siker
erejű

A javasolt forma:

- *szándékosan, készakarva, tudatosan* (*beszél, tesz vmit*)
- *fő feladat*
lényegbevágó különbség
- *gyökeresen, szerfölött, szembetűnően megváltozott, javult*
- *megerősít, támogat, bizonyít, megokol, megalapoz*
- *gyengén fejlett, esetleg fejletlen*
rosszul, gyengén, hiányosan táplált
gyengén, elégtelenül, keveset fizet
kevesebbet számláz
- *árszint, árszínvonal*
- *nagy, óriási hatás*
kirobbanó, fényes, ragyogó, világraszóló siker
nagy, óriási, hatalmas erejű

„Terpszkedő”-nek bélyegzett kifejezések (funkcióigés szerkezetek) használata

Az *ad* igével

A kifogásolt forma:

- *ajándékot ad vkinek*
- *engedélyt ad vkinek vmire* (a köznyelvben)
- *vmilyen eredményt ad vmi* (pl. *a kísérlet meglepő eredményt adott*)
- *hangot ad vminek* (pl. *véleményének*)
- *hitelt ad vkinek, vminek*
- *lendületet, lökést ad vminek*
- *(vmilyen) magyarázatot ad vmire*
- *megbízást ad vkinek vmire*
- *választ ad vkinek*

A javasolt forma:

- *megajándékoz vkit*
- *(meg)enged, engedélyez vkinek vmit*
- *... eredménye meglepő volt, meglepő eredménnyel járt*
- *beszél, szól, nyilatkozik vmiről; kifejezi, kifejti véleményét; szóvá tesz vmit*
- *hisz vkinek, vki szavának, nem kételkedik vkinek az állításában; elhisz, elfogad vmit*
- *füllendít, előrelendít, megpezsdít, megélénkít, megelevenít vmit*
- *(vhogyan) megmagyaráz, megvilágít vmit*
- *megbíz vkit vmivel*
- *válaszol vkinek*

– *igenlő, tagadó, nemleges, kitérő stb. választ adott neki*

– *igenlően, tagadóan, nemlegesen, kitérően válaszolt neki*

Az alkalmaz igével

A kifogásolt forma:

- *aláhúzást alkalmaz*
- *kiemelést alkalmaz*
- *ritkítást alkalmaz*
- *rövidítést alkalmaz*
- *bírói eljárást alkalmaznak vkivel szemben*
- *a beteg testrészen érzéstelenítést alkalmaztunk*

A javasolt forma:

- *aláhúz*
- *kiemel*
- *ritkít*
- *(meg)rövidít*
- *bírói úton járnak el ellene*
- *érezstelenítettük a beteg testrészt*

Az áll igével

A kifogásolt forma:

- *abban, annyiban áll (a különbség, a lényeg)*
- *érdekében, jogában áll*
- *levelezésben áll vkivel*
- *őrizet alatt áll*
- *összefüggésben áll*
- *szándékában áll*

A javasolt forma:

- *az, annyi*
- *érdeke, joga*
- *levelez vkivel*
- *őrizetben van*
- *összefügg*
- *szándéka, szándékozik (vmit tenni)*

Egyéb (tükör)kifejezések használata

A kifogásolt forma:

- *alapjában (véve)*
- *ezen az alapon, baráti alapon*
- *kéz alatt vesz, vásárol, elad*
- *érdekében, jogában áll valami*
- *arra fel/föl, erre fel/föl, mire fel/föl*
- *(árusítás) az utcán át*
- *átmegy a vizsgán*
- *átveszi a leckét, a tananyagot*
- *azt követőleg, azt követően; ezt követőleg, ezt követően*
- *kutatási apparátus, fizetési eszköz, hitelesítési záradék, feladási ország, szállítási szolgálat*

A javasolt forma:

- *gyökerében, velejében, lényegében (véve); igazában, igazán*
- *erre hivatkozva; barátságból*
- *magánembertől, alkalmi vételként; titkon (pejor), zugban (pejor)*
- *érdeke, joga*
- *arra, akkor, aztán, amiatt; valamire válaszul; milyen (v. azon az) alapon, címen, jogon; arra hivatkozva, azzal az ürüggyel*
- *(árusítás) elvitelre, hazavitelre, kimérve, otthoni fogyasztásra*
- *nagy nehezen leteszi a vizsgát, épp csak hogy sikerül levizsgáznia*
- *átnézi, (figyelmesen) végigolvassa, át-/végigtanulmányozza, átismétli*
- *azután, miután; ezután, utána, majd*
- *kutatóapparátus, fizetőeszköz, hitelesítő záradék, feladó ország, szállítószolgálat*

8. fejezet

A NYELVI IDEOLÓGIÁK NÉHÁNY ÁLTALÁNOS KÉRDÉSÉRŐL

Bevezetés

Ez a fejezet a magyar nyelvközösségben működő nyelvi ideológiákkal foglalkozik. Amint tudjuk, a nyelvi ideológiák – akárcsak a nyelvi mítoszok – szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s hatékonyan befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is. Mivel a nyelvi változások a nyelvi viselkedés megváltozásának következményei, a nyelvi ideológiák a beszélők nyelvi viselkedésének befolyása révén nyelvi változásokat is előidézhetnek, illetve befolyásolhatják a folyamatban lévő nyelvi változások menetét és ütemét. A nyelvi ideológiák meghatározó szerepet játszanak a különféle kulturális, gazdasági, politikai stb. intézményeknek (köztük magának az államnak) a nyelvstratégiájában és nyelvpolitikájában is, s gazdasági, kulturális, politikai és más érdekek húzódnak meg mögöttük.

A nyelvi ideológiák mindig túlmutatnak magán a nyelven: a nyelvi viszonyok befolyásolása által az egyes társadalmi csoportok társas viszonyait is befolyásolják. Azt is mondhatjuk, hogy a nyelvi ideológiák a nyelvet és a nyelvhasználatot konkrét társadalmi csoportok politikai, gazdasági, kulturális stb. érdekeinek megfelelően láttatják (még akkor is, ha azt a látszatot keltik, hogy „össztársadalmi” érdeket képviselnek).

A nyelvi ideológiákat a nyelvalakítás témaköre felől közelítjük meg. Az a kérdés, hogyan lehetne a nyelvmenedzselés-elméletre alapozva kialakítani egy olyan nyelvalakítási elméletet és gyakorlatot, amely képes hatékonyan, „jó irányban” befolyásolni a nyelvi folyamatokat; ennek kapcsán számot kell vetnünk a létező nyelvműveléssel mint a nyelvalakítás legismertebb – és sokat bírált – válfajával. Így kerülnek figyelmünk középpontjába a nyelvi ideológiák, ezeken belül elsősorban a nyelvhelyességi ideológiák: nemcsak azért, mert a létező nyelvművelés erőteljes ideológiai meghatározottsága nagyon is szembeötlő, hanem azért is, mert mindenfajta nyelvalakító, sőt mindenfajta nyelvi tevékenységet, így a nyelvészeti kutatásokat is befolyásolják a különféle nyelvi ideológiák. Pl. főntebb azt írtuk, a nyelvalakítás célja, hogy „jó irányban” befolyásolja a nyelvi folyamatokat. Azt azonban, hogy mi a „jó irány”, csak valamilyen ideológiai alapról tudjuk megmondani. Aki pl. a homogenista ideológiát vallja magáénak, annak a „jó irány” az, ha a központi magyar standard egyre nagyobb teret nyer a nyelvjárások és a határon túli állami változatok rovására, vagy akár a kisebbségi nyelvek rovására is. Aki viszont pluralista vagy vernakularista alapokon áll, az inkább a nyelvi változatoság megőrzését vagy akár megerősítését tartja „jó iránynak”, akár egy nyelven belüli változatoságról van szó, akár különböző nyelvekről.

A nyelvhelyességi ideológiák vizsgálata kapcsán nem hagyhattunk figyelmen kívül más, általánosabb jellegű ideológiákat sem, mivel a nyelvhelyességi ideológiák általában ilyen általánosabb ideológiákban gyökereznek, azokból vezethetők le. Annak érdekében, hogy a nyelvi ideológiák szövevényében tájékozódni tudjunk, kialakítottunk egy bizonyos rendszerezést (a nyelvi ideológiák jegyzékét ábécérendben és meghatározásokkal l. a tankönyv *Mellékletében*).

A nyelvi ideológiák mibenléte és megjelenési formái

A „nyelvi ideológia” fogalmát a szakirodalom alapján háromféleképpen értelmezhetjük. A szűk értelmezés szerint a nyelvi ideológiák olyan gondolatok, gondolatrendszer, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények és eljárások magyarázatára szolgálnak, miközben végső céljuk az, hogy segítségükkel a politikai, gazdasági, társadalmi stb. hatalommal rendelkező társadalmi rétegek vagy csoportok más rétegek vagy csoportok fölötti uralmukat létrehozzák, fenntartsák, ill. megerősítsék. A tágabb értelmezés szerint a nyelvi ideológiák olyan gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos bármilyen tények és eljárások magyarázatára, ill. igazolására szolgálnak, attól függetlenül, hogy ezeknek van-e „elnyomó” célzatuk vagy sem. A legtágabb felfogás értelmében nyelvi ideológiának tekinthető bármilyen nyelvi vonatkozású vélekedés, meta-nyelvi reflexió, akkor is, ha nincs sem „elnyomó”, sem csupán magyarázó, ill. igazoló szerepe.

A három értelmezés közül kutatásaink során alapvetően a második bizonyult használhatónak. Ezért azon metanyelvi gondolatok, gondolatrendszerek körének a kijelölésében, amelyeket „nyelvi ideológia”-ként vizsgálunk, a második értelmezést alkalmazzuk, vagyis azokat a gondolatokat, gondolatrendszereket tekintjük nyelvi ideológiáknak, melyeket kimutathatóan nyelvi, nyelvhasználati tények, eljárások magyarázatára vagy indoklására használnak akár szakképzett nyelvészek, akár szakképzett vagy laikus nyelvművelők, akár nyelvműveléssel nem foglalkozó hétköznapi beszélők. Nem zárjuk ki a vizsgálatból azokat az ideológiákat, amelyek *nem* használatosak politikai, gazdasági, társadalmi stb. hatalommal rendelkező társadalmi rétegek vagy csoportok más rétegek vagy csoportok fölötti uralmának létrehozására, fenntartására vagy megerősítésére, bár a hatalmi célokra használt nyelvi ideológiák vizsgálatát különösen fontos feladatnak tartjuk.

A nyelvi ideológiák sokszor explicit módon, kifejtett gondolatokként jelennek meg (ideológiánként különböző mértékben, ill. részletességgel), de legalább olyan gyakran – sőt még gyakrabban – implicit módon vannak jelen, azaz csak következtetni lehet rájuk: ahhoz, hogy fölfedezzük őket, „a sorok közt kell olvasni”. Az is előfordul, hogy az ideológia teljesen verbalizálatlan, még közvetve sincs megfogalmazva a szövegben, mégis lehet rá a megfogalmazás, az érvelés módjából vagy az érvelés hiányából következtetni. Egy-egy ideológia – ezen belül nyelvi ideológia – erejét épp a kifejtetlenség, ill. a teljes „láthatatlanság” mutatja: annyira természetes az érvényesülése, hogy nincs is szükség kifejtésre vagy indoklásra.

Nézzünk meg egy példát – egy olyan idézetet a Nyelvművelő kézikönyvből, amelyben több nyelvi ideológia is megjelenik különböző módon és mértékben kifejtve, ill. kifejtetlenül. Az idézet a bevezető fejezetek egyikéből, a *Kézikönyvünk elvi alapjai* címűből való:

S ha előnyös és hátrányos változások egyaránt tapasztalhatók a nyelv életében, eredőjük – a nyelv történetének bizonyossága szerint – a tökéletesedés felé mutat. A nyelvművelésnek azonban éppen az a feladata, hogy a fölösleges, káros jelenségeknek útját szegje, vagy segítsen minél gyorsabban visszaszorítani és megszüntetni őket, a hasznos változásokat, az előnyös fejlődési irányzatokat pedig erősítse, támogassa. (NyKk. I 1980: 18)

Példánkban két nyelvi ideológia fogalmazódik meg explicit módon. Az egyik a nyelvi defektivizmus, mely szerint a nyelvben létezhetnek olyan nyelvi formák, amelyek a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően előnytelenek, inadekvátak, helytelenek, rosszak, romlottak. A másik a nyelvi utópizmus, mely szerint a (standard) nyelv egy állandó tökéletesedési folyamatban vesz részt, a nyelvi változások tehát összességükben nyelvi fejlődésként jellemezhetőek.

E két, teljesen nyíltan és egyértelműen megfogalmazott ideológia mellett az idézetben két implicit, azaz nem teljesen direkt módon megfogalmazott ideológiát is találunk. Az egyik a nyelvi necesszizmus, mely szerint a nyelvben létezhetnek olyan nyelvi formák, amelyek a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően fölöslegesnek, és emiatt helytelennek minősíthetők. A másik a nyelvi damnificizmus, mely szerint a nyelvben létezhetnek olyan nyelvi formák, amelyek ártanak más nyelvi formáknak vagy magának a nyelvi rendszernek, s ezek persze a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően helytelenek.

Végül az idézetben van egy olyan nyelvi ideológia is, amely egyáltalán nem fogalmazódik meg, de a háttérben kétségtelenül felismerhető: a nyelvi expertizmus, amely általánosabb ideológiaként az a meggyőződés, hogy a hivatásos nyelvészek, ill. nyelvvelők a nyelvi rendszer ismerete alapján a laikus beszélőknél jobban tudják, milyen nyelvekre, nyelvváltozatokra, nyelvi normákra van szüksége az adott beszélőközösségnek, s ők azok, akik hivatottak dönteni az egyes nyelvi formák helyességéről, ill. helytelenségéről is.

Miből látjuk, hogy az idézetben megfogalmazódó gondolatok tényleg ideológiák? Először is abból, hogy metanyelvi jellegűek, azaz a nyelvről szólnak, másodsorban nyilvánvaló, hogy a szerepük az, hogy igazolják, legitimálják a nyelvvelők szükségességét, a nyelvvelők hasznosságát. Ahhoz, hogy a nyelvvelők tevékenysége értelmes legyen, kell, hogy létezzenek előnytelen nyelvi változások, olyan jelenségek, amelyek ártanak a nyelvnek, de a végeredménynek mégis kedvezőnek kell lennie (a nyelvnek fejlődnie kell, nem hanyatlania), hiszen enélkül a tevékenységüknek megint csak nem lenne értelme. A nyelvvelők saját tevékenységükkel (metanyelvi diskurzusaikkal) olyan benyomást keltenek, hogy munkájuk hasznos, ők pedig fontosak a nyelvűzőség számára. Ezzel nemcsak egyszerűen hatást gyakorolnak a beszélőkre, hanem uralkodnak is rajtuk: a beszélők függő, kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek – saját nyelvérzékükre való támaszkodás helyett inkább a nyelvvelőkhöz fordulnak tanácsért.

Azokat az ideológiákat, amelyek általában explicit módon fogalmazódnak meg egy-egy közösségekben, explicit nyelvi ideológiáknak, azokat pedig, amelyek inkább csak implicit módon szoktak megfogalmazódnak, implicit nyelvi ideológiáknak is szokás nevezni. A kétféle ideológia megkülönböztetésének fontosságára legutóbb Bodó Csanád hívta föl a figyelmet: tanulmányában bemutatja, hogy a moldvai magyar–román kétnyelvűség, ill. kétnyelvű szocializáció gyakorlatát „kizárólag a beszélői vélekedések explicit rétegén keresztül nem értelmezhetjük, ehhez a beszélők implicit nyelvi ideológiáit is be kell vonni az elemzésbe.”

Ideológia és filozófia

A nyelvi filozófiák a nyelvvel, a nyelv lényegi tulajdonságaival, a nyelvi rendszerrel stb. kapcsolatos filozófiai elgondolások, melyek a filozófia világán túl is közkeletűek, és szélesebb társadalmi rétegek nyelvről való gondolkodását befolyásolják, ill. különféle nyelvi mí-

toszokban és babonákban öltének testet. Ezek a nyelvi ideológiákhoz hasonló szerepet töltenek be: szintén a nyelvvel és a nyelvhasználattal kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. Ilyen a nyelvi platonizmus és a nyelvi racionalizmus. Tulajdonképpen a filozófiával való visszaélésről van szó, hiszen a filozófia mint olyan épp abban különbözik az ideológiáktól, hogy az emberi élet kérdéseit bizonyos felülnézetből szemléli, és nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a föltett kérdésekre megadja „a” helyes választ, ill. különféle társadalmi célok érdekében legyen felhasználva. Ha a filozófia mégis ezt teszi (ez volt a helyzet a kommunista rendszerben a marxista filozófiával), akkor ez szintén a filozófiával való visszaélés, a filozófiának ideológiai célokra való használata.

Mivel tehát a nyelvi filozófiák ebben a kontextusban ideológiai funkciójúak, nem is szükséges őket az ideológiáktól megkülönböztetni, s ezért a továbbiakban ezekre is csak mint ideológiákra fogunk utalni.

A nyelvi ideológiák beágyazottsága

A beágyazott nyelvi ideológiák olyan ideológiák, melyeknek párhuzamuk van a nyelven kívül világban: léteznek analóg eszmerendszerek, eszmék, elvek, meggyőzések vagy intellektuális, érzelmi, morális, vallási stb. magatartásformák, melyek megerősítőleg hathatnak a nekik megfelelő nyelvi ideológiákra, ill. amelyekből e nyelvi ideológiák származhatnak is. Az ilyen nyelvi ideológiák nemegyszer a nekik megfelelő eszmerendszerek, eszmék, elvek, meggyőzések vagy magatartásformák nyelvre vonatkoztatott válfajai, pl. a nyelvi nacionalizmus nyilvánvalóan a társadalmi-politikai nacionalizmusra vezethető vissza; a nyelvi homogenizmus is összefügg a társadalmi-politikai ideológiaként is működő homogenizmussal. Az a tény, hogy létezik egy széleskörűen elterjedt és nagy hatású analóg eszme(rendszer) vagy magatartásforma, nagyban megkönnyíti a nekik megfelelő nyelvi ideológiák érvényesülését és láthatatlanná válását. Pl. a pontosság az emberi életben általában pozitív szerepet játszik, ami érthetővé teszi, hogy az emberek könnyen elhiszik: a nyelvileg pontos közlés szükségszerűen értékesebb is a kevésbé pontosnál, ami nem más, mint a nyelvi egzaktizmus ideológiája, a nyelvhelyességi ideológiák egyike.

A beágyazatlan nyelvi ideológiák közé inkább csak a nyelvre, nyelvműködésre, nyelvhasználatra, nyelvek helyzetére stb. vonatkozó ideológiák tartoznak, melyeknek a nyelven kívüli világban nincs a beágyazott nyelvi ideológiákhoz hasonló nyilvánvaló támaszuk, vagy csak nagyon közvetetten vezethetők vissza valamilyen nyelven kívüli eszmerendszerre, eszmére, elvre, meggyőződésre vagy magatartásformára. Mivel nem mindig könnyű felismerni, hogy egy-egy nyelvi ideológia mögött áll-e valamilyen támasz, ill. az ilyen támaszok nagyon különbözőek lehetnek, s eltérő erősségű hatást gyakorolhatnak az adott nyelvi ideológia elfogadása érdekében, valójában a „beágyazott vs. beágyazatlan” ellentétet inkább kényelmi okokból alkalmazott egyszerűsítésnek kell tekinteni, pontosabban (pontoskodóan) inkább „erősen beágyazott” → „kevésbé beágyazott → beágyazatlan” folyványról kellene beszélni.

A nyelvi ideológiák tartalmi csoportjai

Korábban az ideológiáknak a következő típusait különböztettük meg: (1) általános nyelvi ideológiák, (2) (egyéb) nyelvműködési ideológiák, (3) nyelvhelyességi ideológiák;

ezenkívül a teljesség kedvéért olykor utaltunk még olyan (4) nyelvi vonatkozású elgondolásokra, amelyek nem tekinthetők ideológiáknak.

Ennek a rendszerezésnek a legnagyobb problémája az volt, hogy az általános nyelvi ideológiák nem természetükben különböznek a nyelvműködési ideológiáktól, „csak” abban, hogy nagy hatású társadalmi-politikai ideológiák háttérben érvényesülnek. Bár ez fontos tényező, mégse szerencsés, ha ez szolgál a tipologizálás alapjául, már csak azért sem, mert nehéz megmondani, hol van a határ a „nagy hatású” és a „nem nagy hatású” társadalmi-politikai ideológiák mögött. Ezenkívül – amint fentebb láthattuk – nemcsak társadalmi-politikai ideológiák, hanem egyéb eszmék, eszmerendszerek, elvek, magatartások is támogatólag hathatnak bizonyos nyelvi ideológiákra. Éppen ezért célszerűnek látszott az „általános nyelvi ideológiák” körét kitágítani, hogy ne csak a „nagy hatású” társadalmi-politikai ideológiák által „támogatott” nyelvi ideológiák tartozzanak bele ebbe a csoportba, hanem bármilyen ideológia, sőt ezenkívül más, ideológiának nem tekinthető gondolatok, gondolatrendszerek, elvek, magatartások stb. által támogatott nyelvi ideológiák is, ugyanakkor jobbnak tűnt ezt a szempontot csak más, a nyelvi ideológiák belső természetét tükröző típusokon belül érvényesíteni. Mivel az ide tartozó jelenségek körének a radikális bővülése azzal járt, hogy már nemcsak általános jellegű ideológiák tartoztak ebbe a csoportba, a csoport nevét is meg kellett változtatni: így lettek belőlük „beágyazott nyelvi ideológiák”, amely név elhatároló jegyükre utal, így mindenképpen jobb megnevezés, mint volt az „általános nyelvi ideológiák” (még annak idején is, amikor kevesebb jelenség tartozott ezek körébe).

A régi rendszerezés további gyöngéje az volt, hogy a nyelvműködési ideológiák közt számos nyelvhelyességi ideológia is szerepelt, csak némileg más megfogalmazásban, nem konkrét elem helyességére, hanem nyelvváltozatra, nyelvhasználatra vagy közlésre vonatkozóan. Mivel ez nem lényegi különbség, az új rendszerezésben ezek mind nyelvhelyességi ideológiák, csak ezeken belül megkülönböztetjük a makroszintet (amikor a nyelvhelyességi ideológiák egyfelől a konkrét közléstől elvonatkoztatva egész nyelvek, nyelvváltozatok vagy beszédmódok megítélésére, másfelől konkrét beszédhelyzetben a közlés egészének vagy jelentős részének, azaz konkrét diskurzusnak a megítélésére vonatkoznak) és a mikroszintet (amikor ugyanezek az ideológiák konkrét nyelvi formákra, mindenekelőtt lexémákra vonatkoznak).

Vannak ideológiák, amelyek mind makro-, mind mikroszintű jelenségek helyességének indoklására használatosak, de olyanok is, amelyek inkább vagy kizárólag mikroszintű jelenségek helyességének indoklására; kivételesen az is előfordul, hogy egy ideológia csak makroszintű jelenségek helyességének indoklására használatos (példákat könnyen találunk a *Melléklet*ként közölt jegyzékben).

Az új rendszerezés eléggé képlékeny, az ideológiák természetének megfelelően. Tulajdonképpen úgy tekinthető, hogy a nyelvi ideológiák általános kategóriáján belül vannak különböző, egymással átfedődő sajátos alcsoportok, mint pl. nyelvpolitikai, nyelvműködési, nyelvhelyességi stb. ideológiák, amelyek közül az eddigiek során a legrészletesebben a nyelvhelyességi ideológiákkal foglalkoztunk, így a nyelvhelyességi ideológiákból sikerült a legtöbbet kimutatnunk, s ezeket ismerjük a legjobban (de még mindig nem elég jól).

Ezzel a csoportosítással kereszteződik egy olyan megközelítés, amely megkülönbözteti egymástól az általánosabb és a specifikusabb jellegű nyelvi ideológiákat. Az általánosabb nyelvi ideológiák olyan ideológiák, amelyek egy általánosabb vélekedést, viszonyulást tartalmaznak, amely aztán konkrét nyelvi vonatkozású tevékenységekben nyilvánul meg, s e tevékenységek sajátosságainak megfelelően, szűkített értelemben jelenik meg. Így pl. a nyelvhelyes-

ségi ideológiák egy része egy általánosabb nyelvi ideológia sajátos, a nyelvalakításra vonatkoztatott válfaja (ezért több ideológia „kétszer” szerepel adatbázisunkban, először általánosabb nyelvi ideológiaként, másodszor pedig specifikus, konkrétan nyelvhelyességi ideológiaként). De elvben más területeken is „specializálódhatnak” bizonyos nyelvi ideológiák.

Az eddig összegyűjtött nyelvi ideológiák tartalmi szempontból hat, egymást részben átfedő csoportba oszthatók.

1. Politikai háttérű nyelvi ideológiák

A nyelvi ideológiáknak ebbe a legismertebb s alighanem leggyakrabban elemzett csoportjába főként olyan ideológiák tartoznak, melyek szorosan kapcsolódnak különféle domináns vagy ellenzéki társadalmi-politikai ideológiákhoz. Ilyen elsősorban a nyelvi demokratizmus, a nyelvi despotizmus, a nyelvi homogenizmus, a nyelvi internacionalizmus, a nyelvi konzervativizmus, a nyelvi liberalizmus, a nyelvi majoritizmus, a nyelvi minoritizmus, a nyelvi modernizmus, a nyelvi nacionalizmus, a nyelvi pluralizmus, a nyelvi regionalizmus. Ezeket a nyelvi ideológiákat gyakran vetik be a politikai és társadalmi diskurzusokban különféle politikai célok megvalósítása érdekében.

Kevésbé jellemző módon, ill. részlegesen más ideológiák is besorolhatók ebbe a csoportba, pl. a nyelvi patriotizmus, a nyelvi protektivizmus, a nyelvi stabilizmus, a nyelvi standardizmus. A protektivizmus és a stabilizmus tágabb hatókörű eszmék, a politikán kívüli világban is gyakoriak. A standardizmus ugyan nem kifejezetten politikai ideológia, de egyrészt a standardizáltság fogalma túlmutat a nyelven, másrészt a standardizáció legfontosabb eszköze a kodifikáció, a *kodifikáció* terminus pedig a jogalkotásból származik, és „standard jogok”-ról is beszélünk, így a standardizmus „egy kicsit” ebbe a csoportba is beletartozik.

A felsorolt ideológiák általános ideológiának tekinthetők, s mint ilyenek konkrét nyelvi vonatkozású tevékenységek magyarázataként, indoklásaként specifikusabb formát is nyerhetnek. Az empirikus anyagon alapuló adatbázisunkban ezek közül egyelőre a nyelvi homogenizmus, a nyelvi internacionalizmus, a nyelvi konzervativizmus, a nyelvi modernizmus és a nyelvi regionalizmus szerepel általános és specifikus (nyelvhelyességi) ideológiaként is megfogalmazva (ill. a kevésbé jellemző ideológiák közül még a standardizmus is).

Példaként nézzük meg a következő idézetet a Nyelvművelő kézikönyvnek a *nyelvszokás és nyelvi norma* című elméleti szócikkből, amelyben két erőteljes politikai háttérű domináns nyelvi ideológia is megjelenik, a homogenizmus és a konzervativizmus:

Amikor a változás elkezdődik, a nyelvten feladata az, hogy az egységet őrizze, a hagyományos forma továbbélését támogassa. A feszültség akkor mutatkozik meg a nyelvszokás és a nyelvi szabály között, amikor már a köznyelven beszélők jelentős része – vagy akár többsége – eltér a rögzített nyelvi normától. Nem ritka jelenség nyelvünk és nyelvművelésünk történetében, hogy a köznyelvi nyelvszokás már rég túlhaladta a korábbi normát, de a régihez való ragaszkodása nem engedi a szabályok megváltoztatását. (NyKk II 1985: 380)

A szerzők szerint maga „a nyelvten” (!) is nyelvművelő feladatokat lát el, a nyelvi egységet őrzi: mintha az új variánsokat eredményező nyelvi változás eredendően rossz dolog volna; „a nyelvten” tehát a homogenizmus, ill. az abból levezethető invariabilizmus ideológiájának a rabja. Abból, hogy „a nyelvten” a hagyományos forma továbbélését támogat-

ja, nyilvánvalóan következik, hogy „a nyelvtan” szerint a hagyományos forma értékesebb az újnál; ez a konzervativista ideológia, amely – ezek szerint – szintén a „nyelvtan” kedvelt ideológiái közé tartozik. Mindkét ideológia domináns voltát jól mutatja, hogy a szerzők nem tartják szükségesnek megindokolni, miért is fontos a nyelvi egység őrzése, ill. a hagyományos nyelvi formák védelme az újakkal szemben.

Aktualitása miatt nézzünk meg még egy frissebb példát a társadalmi-politikai és nyelvi nacionalizmus összefonódására. A magyar kormány által 2011. augusztus 31-én elfogadott, szeptember 28-án megerősített, *A Nemzeti köznevelésről szóló törvény koncepciója* című, A Nemzeti Erőforrás Minisztérium által kidolgozott dokumentumban ezt olvassuk:

Magyarország fejlődéséhez és messzire mutató sikeréhez mindenkor új magyar gondolatokra és egyenes magyar beszédre van szükség. **A közösségi nevelés célja tehát nem más, mint megtanítani a magyar gyermekeket magyarul gondolkodni és beszélni.** (Kiemelés az eredetiben.) [...]

A nyelvi nacionalizmus itt meglehetősen szélsőséges formában jelenik meg, hiszen az idézetben megfogalmazódó állítás azt implikálja, hogy a korábbi időszakban a közoktatás nem tanította meg a magyar gyermekeket magyarul beszélni, ill. azt, hogy a magyar beszéd elsajátításának nem is a család, hanem az iskola a színtere. Mivel vitán felül áll, hogy a szokványos nyelvelsajátítás a családban történik, nem az iskolában, világos, hogy az iskola egy másfajta, a nacionalisták elképzeléseinek megfelelő magyar nyelv (és gondolkodás) elsajátítására van hivatva a magyar kormány által elfogadott és megerősített dokumentum szerint. Az anyanyelv iskolai tanulásának gondolata standardizmusként is értelmezhető, hogy ti. az „igazi” nyelvet, a standardot a diák nem otthon, hanem az iskolában tanulja meg, a mindennapi beszélt nyelv, amit a gyermek otthon sajátít el, nem is tekinthető magyarnak.

2. A nyelv lényegi tulajdonságaival és a nyelvműködés mikéntjével kapcsolatos ideológiák

Ebbe a csoportba azokat az „általános nyelvészeti” ideológiákat sorolhatjuk, amelyek „az” emberi nyelv valamely lényegi tulajdonságát ragadják meg (és használják fel a nyelvvel, nyelvhasználattal stb. kapcsolatos tények magyarázatára, indoklására), ill. a nyelvműködés mikéntjének valamely nagyon lényeges mozzanatával kapcsolatosak. Ilyen a nyelvi axiologizmus, a nyelvi damnificizmus, a nyelvi deficitizmus, a nyelvi dependentizmus, a nyelvi destruktivizmus, a nyelvi instrumentalizmus, a nyelvi intaktizmus, a nyelvi intervencionizmus, a nyelvi kommunikacionizmus, a nyelvi necesszizmus, a nyelvi platonizmus, a nyelvi pluralizmus, a nyelvi racionalizmus, a nyelvi rekreacionizmus, a nyelvi stabilizmus, a nyelvi standardizmus, a nyelvi szituacionizmus. Az e csoportba tartozó ideológiák közül a necesszizmusra és a damnificizmusra már fentebb láttunk példát.

Az egyéb, ide tartozó ideológiák közül a kommunikacionizmus az elméleti alapja a nyelvi eszközök gazdaságos használatával, hatékonyságával és a nyelvi eszközök pontosságával és érthetőségével kapcsolatos nyelvhelyességi ideológiáknak, így tipikusan általános ideológia. A következő részlet a nyelvi kommunikacionizmus mintaszerű megfogalmazása:

A nyelvben általában a már kialakultat, a hagyományost kell védenünk az újjal szemben, a megszokottat, az általánosabban ismertet a ritkával, az ismeretlennel szemben, mert a nyelvi ki-

fejezőeszközök viszonylagos állandósága fontos feltétele annak, hogy a nyelv betölthesse gondolatközlő feladatát, az egyik embert a másikkal összekapcsoló szerepét. (NyKk. II 1985: 402)

Az idézet azt sugallja, hogy a nyelvnek egyedüli (vagy legalábbis egyedül fontos) funkciója a kommunikatív funkció. A kommunikacionizmus itt egy másik, szintén e csoportba tartozó nyelvi ideológia, a stabilizmus indokaként jelenik meg: a szerzők szerint a nyelvi eszközök állandóságára azért van szükség, hogy ne sérüljön a nyelv gondolatközlő funkciója. Az idézetben nyíltan megjelenik a konzervativista ideológia is (a hagyományos védeése az újjal szemben), továbbá az uzualista nyelvhelyességi ideológia (a megszokott, általánosabban ismert védeése a ritkával, ismeretlennel szemben), valamint az előző csoportba sorolt protektivistista ideológia (a nyelvben vannak olyan elemek, melyeket védeni kell más elemek ellen; makroszinten: magát a nyelvet kell védeni).

Az e csoportba tartozó ideológiák is valószínűleg mind általános ideológiák, akár ki tudjuk mutatni, hogy specifikus ideológiában is megjelennek, akár nem. Adatbázisunkban az ide tartozó ideológiák közül mind általános, mind specifikus (konkrétan: nyelvhelyességi) ideológiaként megjelenik a necesszizmus, a racionalizmus és a standardizmus; a racionalizmus esetében azonban ez nem nyilvánvaló, mivel nyelvhelyességi ideológiaként a racionalizmust nyelvi logicizmusnak nevezzük, s ez a terminológiai különbség elkendőzi a kettő közti szoros összefüggést.

A legáltalánosabb nyelvi ideológia talán a platonizmus, amely az egész nyelvművelés szemléletét alapvetően meghatározza.

3. A nyelvhez, nyelvváltozathoz való viszonyulás módjával kapcsolatos ideológiák

„A” nyelv, ill. még inkább a konkrét nyelvi alakulatok olyan valóságok, amelyekhez minden embernek kicsi gyerekkora óta „köze van”, érzelmileg kötődik hozzájuk, véleménye van róluk. Éppen ezért fontos csoport lehet az, amelybe a nyelvhasználóknak a nyelvükhöz való viszonyulásával kapcsolatos nyelvi ideológiák tartoznak, olyanok, mint a nyelvi expertizmus, a nyelvi fetisizmus, a nyelvi klaudizmus, a nyelvi korrekcionizmus, a nyelvi moralizmus, a nyelvi nacionalizmus, a nyelvi patriotizmus, a nyelvi protektivizmus, a nyelvi standardizmus.

Az e csoportba tartozó ideológiák viszonylag specifikusak, nem olyan általánosak, mint az előző csoportokba tartozók. Ennek ellenére létezhetnek még specifikusabb válfajai, sőt négynek a még specifikusabb, a nyelvhelyességre vonatkozó válfaja meg is található az adatbázisban, az expertizmusé, a korrekcionizmusé, a moralizmusé és az ide is besorolható standardizmusé. Az ide tartozó ideológiák közül a nyelvi expertizmusra és a nyelvi protektivizmusra korábban már láttunk példát. Most nézzünk meg egy példát a nyelvi fetisizmusra. A Nyelvművelő kézikönyvnek a hivatali nyelvről szóló szócikke élesen bírálja ennek a stílusnak a különféle jellegzetességeit (melyeknek egy része minden nyelvben szerves tulajdonsága ennek a nyelvi regiszternek), fejtegetéseit pedig ezzel a mozgósító felszólítással zárja:

Mindent el kell hát követnünk, hogy káros kinövéseit lenyesegezzük, s előbbé, emberközelibbé tegyük. Egyaránt érdeke ez nyelvünknek és társadalmunknak. (NyKk I 1980: 875)

A fejtegetés azt sugallja, hogy „a nyelvnek” lehetnek érdekei, s ezek ráadásul nem feltétlenül azonosak a társadalom érdekeivel. A nyelv ilyen megszemélyesítése, illetve „a nyelv” érdekeinek a társadalom érdekei elé helyezése nem más, mint a nyelv kultikus tiszteletének – visszafogott – megfogalmazása, nyelvi fetisizmus. A társadalmi érdekre való hivatkozásban a moralizmus nyelvi ideológiája is megjelenik.

4. A nyelvhasználat módjára, a nyelvhasználó és a nyelvhasználat kapcsolatára vonatkozó ideológiák

Mivel „a nyelv” valójában nem önálló létező, nem egy istenség, akinek az érdekeit az emberek érdekei elé kellene helyezni, a beszélők a valóságban nem magával „a” nyelvvel találkoznak, hanem a nyelvhasználattal, a beszéddel: a beszélők beszélnek és mások beszédét hallgatják, feldolgozzák, értelmezik. Az ide sorolt ideológiák főleg azzal kapcsolatosak, hogy a beszélők milyen következtetéseket vonhatnak le a különböző emberek nyelvhasználatából, beszédmódjából, ill. milyen kapcsolatot tételeznek a nyelvhasználat és a nyelvhasználó közt. Ilyen a nyelvi destruktivizmus, a nyelvi doktizmus, a nyelvi expertizmus, a nyelvi klauzizmus, a nyelvi kompetencionizmus, a nyelvi korrekcionizmus, a nyelvi mentalizmus, a nyelvi monitorizmus, a nyelvi moralizmus, a nyelvi ortografizmus, a nyelvi perfekcionizmus.

Az ide sorolható ideológiák közül a perfekcionizmus és talán a destruktivizmus tekinthető jellegzetesen általános nyelvi ideológiának, a többi eléggé specifikus. Ide is besorolható, akárcsak az előző csoportba, a moralizmus, amely nyelvhelyességi ideológiában is specifikálódik. Szintén van általánosabb és specifikusabb válfaja is az ide is besorolható expertizmusnak és korrektizmusnak, továbbá az ortografizmusnak és a perfekcionizmusnak is.

Nemcsak a moralizmus jelent kapcsolatot az ideológiáknak e csoportja és a nyelvhelyességi ideológiák közt, hanem más ideológiák is: a mentalizmus a logicizmussal rokon, a kompetencionizmus lényege a helytelen formák létében való hit, s rejtve benne van az azoktól való megszabadulás gondolata is („magasabb szintű nyelvtudásra kell szert tenni”), a monitorizmus pedig a nyelvhasználat „javításának” egy másik módjára utal. A kompetencionista, mentalista és moralista nyelvi ideológiák gyakran állnak a lingvicista törekvések szolgálatában.

A nyelvi kompetencionizmus az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők nyelvtudása között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata gyöngébb nyelvtudásra vall. Ezt az ideológiát látjuk működni pl. a következő idézetben, amely Kovalovszky Miklósnak a *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség* című könyvéből való:

Akik suksük-nyelven beszélnek, azok a felszólító mód alakjait használják, anélkül, hogy parancsolni akarnának. A hiba az, hogy nem érzik vagy nem ismerik a kijelentés és a felszólítás nyelvtani alaki különbségét. (Kovalovszky 1977: 207)

Egyáltalán nem igaz, hogy aki „suksük-nyelven” beszél, nem ismerné a kijelentés és a felszólítás nyelvtani különbségét, hiszen azok, akik azt mondják, hogy *Ezt mi nem tudhassuk*, nem felszólító módot használnak, hanem kijelentő módot, amely történetesen az ő nyelvváltozatukban egybeesik a felszólítóval, ahogy ez a köznyelvben is megtörténik számos esetben, pl. *Ezt mi nem olvassuk*, vö. *Ezt mi ne olvassuk!* Ha a suksükölő beszélők nem tudnák megkülönböztetni a kijelentő és a felszólító módot, akkor olyanokat is mondanának, hogy **Erről mi*

semmit sem tudhassunk 'tudhatunk'; *Én oda nem menjek föl 'nem megyek föl' vagy *Ők nagyon jól ismerjék ezt az embert 'ismerik', de ilyet soha nem mondanak: a „süksük” csak meghatározott esetekben, t végű igék tárgyas ragozásában jelentkezik. Szó sincs róla, hogy a süksükölő beszélők nyelvtudása bármi fogyatékoságot mutatna, csak egyszerűen ők ezen a területen más nyelvtani szabályok szerint beszélnek.

A következő példában a nyelvi mentalizmus abban a feltételezésben jelenik meg, hogy a funkciógés szerkezetek („terjengős kifejezések”) gyakori használata és a nyelvhasználók gondolkodásának „önállótlanága”, „sablonossága” közt összefüggés van:

A terjengős kifejezések többnyire szükségtelenül hivataloskodnak; a tudományos és szakmai zsargon eszközeiként pedig köntörfalaznak, fontoskodnak. Gyakori használatuk gondolati önállótlanagra, sablonosságra, olykor a személyes felelősségvállalás kerülésére vall. A terjengős kifejezések, mivel általában pontatlanok, őszintétlenek, rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben is. Egy részük ráadásul idegenszerűség (általában germanizmus, ritkábban latinizmus). (NymKsz.² 2005: 555)

Az idézet a moralizmusra mint általánosabb nyelvi ideológiára is példa, hiszen a funkciógés szerkezetek használatából a nyelvőrök szerint nemcsak gondolkodási deficitre, hanem erkölcsi deficitre – a személyes felelősségvállalás kerülésére – is lehet következtetni. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia jelenik meg abban a rejtett feltételezésben, hogy a funkciógés szerkezetek azért rosszak, mert „hivataloskodnak”, „köntörfalaznak”, „fontoskodnak”, „őszintétlenek”, „rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben”. Mivel nyilvánvaló, hogy az említett bűnöket nem maguk a nyelvi elemek követik el, hanem használók, ezek a megállapítások sok millió magyar embert bélyegeznek meg. További nyelvi ideológiák is megjelennek a „terjengős kifejezések” nyelvhelyességi megítélésében: az egzaktizmus („pontatlanok”) és a purizmus (nem elég, hogy ennyi kárt okoznak, de tetejében egy részük még „idegenszerű” is).

A nyelvi mentalizmushoz hasonló ideológia a nyelvi doktizmus, mely szerint a nemstandard formák használata műveletlenségre vall. Egy egyetemista ezt így fogalmazta meg egy empirikus kutatás során: „Magyartanárnőm szerint ha rossz a beszédmód, az emberek rossz következtetést vonnak le, pl. hogy műveletlen vagyok” (Presinszky 2009: 244).

5. A nyelvi változásokkal és a nyelvalakítással kapcsolatos ideológiák

Ezek a nyelvi ideológiák szorosan kapcsolódnak a nyelvműködés mikéntjével kapcsolatos ideológiákhoz, hiszen abból, hogy milyennek látjuk a nyelv működését, következik az is, hogy a nyelvműködés eredményeképpen létrejövő nyelvi változásokat hogyan értékeljük. Két csoportra oszlanak: az egyikbe alapvetően a spontán nyelvi változásokkal kapcsolatos vélemények tartoznak, a másikba a tudatos nyelvalakítással kapcsolatosak. A spontán nyelvi változásokkal kapcsolatos a nyelvi defektivizmus, a nyelvi dekadentizmus, a nyelvi neutralizmus, a nyelvi utópizmus; a tudatos nyelvalakítással kapcsolatos a nyelvi instrumentalizmus, a nyelvi intaktizmus, a nyelvi internacionalizmus, a nyelvi intervencionalizmus, a nyelvi modernizmus, a nyelvi regionalizmus, a nyelvi stabilizmus.

Az ide tartozó ideológiák, mivel egy „általános” területre, a nyelvi változásokra vonatkoznak, általános nyelvi ideológiáknak mondhatók, s mint ilyenek alapját képezik a specifikusabb nyelvhelyességi ideológiáknak. Közülük azonban csak néhány jelenik meg „kettős”

ideológiaként, azaz mind általánosabb, mint specifikusabb (nyelvhelyességi) ideológiaként megfogalmazva: az internacionalizmus, a modernizmus és a regionalizmus (ill. a konzervativizmus is, de az csak félig-meddig tartozik ide, mivel nem közvetlenül szól a nyelvi változások megítéléséről, csak implicite).

A spontán nyelvi változások megítélésével kapcsolatos a „negatív pólusú” defektivizmus és párja, a dekadentizmus, a „pozitív pólusú” modernizmus és (bizonyos értelemben) párja, az utópizmus, végül a mindkettővel szemben álló neutralizmus. Ezek közül a defektivizmus nagyon fontos nyelvi ideológia a létező magyar nyelvűvelésben, hiszen – a platonizmussal együtt – alapját képezi az összes nyelvhelyességi ideológiának: aki ugyanis nem hisz abban, hogy a nyelvben kialakulhatnak romlott nyelvi formák, melyek a használat kontextusától függetlenül helytelenek, az elvben el kell utasítsa az összes nyelvhelyességi ideológiát (de persze nem kell elutasítania a bennük megfogalmazódó szempontokat mint a nyelvvalakítás, ill. a kodifikáció szempontjait).

Nemcsak a defektivizmus, hanem a többi ide tartozó ideológia is fontos szerepet játszik, ill. játszhatna a nyelvvalakításban, meghatározói (lehetnének) a nyelvvalakítók nyelvszemléletének, tevékenységük alapjául szolgál(hatná)nak. A mai magyar nyelvűvelés szemléletével, amint erre utaltunk, a defektivizmus van összhangban, ugyanakkor a tudományos nyelvűvelésnek a neutralizmus vagy a modernizmus ideológiáján kellene alapulnia. A dekadentizmus inkább csak a laikus nyelvűvelőkre jellemző. Paradox módon a mai hivatalos magyar nyelvűvelés defektivizmusával együtt jár az utópizmus.

Míg a nyelvi változások végső eredőjére vonatkozó nyelvi ideológiák, a dekadentizmus, a neutralizmus és az utópizmus általában explicit formában fogalmazódnak meg, a defektivizmus jellegzetesen implicit nyelvi ideológia, amely leginkább a nyelvhelyességi ítéletekből következtethető ki. A modernizmus csak a teljesség kedvéért szerepel áttekintésünkben, mivel a hivatalos magyar nyelvűvelésben ismeretlen.

Az e csoportba tartozó defektivista és utópista nyelvi ideológiára főntebb már láttunk példát. Most nézzünk meg egy olyan idézetet, amely elárulja, milyen nyelvőreink „zsigeri” viszonyulása a nyelvben megjelenő új nyelvi formákhoz:

A kezdődő változás, a nyelvi új nemcsak rossz, hanem szükségszerűen jó is lehet, a későbbi „nyelv szokás” csírája. Csak meg kell vizsgálnunk az ilyen jelenségeket, hogy szükség van-e rájuk, hiányt pótolnak-e, bele tudnak-e illeszkedni nyelvünk rendszerébe, nem okoz-e nehézséget, bonyodalmat kiejtésük, leírásuk. (NyKk. II 1985: 379–380)

Látjuk, hogy a létező magyar nyelvűvelés számára az „alap” az, hogy a nyelvi változás rossz, ami a defektivizmus ideológiája; az idézetnek az a mondanivalója, hogy azért ez nem mindig van így, jó is lehet a változás. A nyelvűvelők képesnek érzik magukat arra, hogy eldöntsék, egy új változás mennyire „hasznos”; ami az expertizmus ideológiájának rejtett jelenlétére utal. (Vajon az „ómagyar nyelvűvelők”, amikor a beszélők először kezdték el a szóvégi *á* és *é* hangokat „henye módon” röviden ejteni, előre látták-e, hogy ez a változás lehetővé teszi majd bizonyos esetekben az alanyi és a tárgyas ragozási formák megkülönböztetését?) Nyelvőreink kritériumai meglehetősen szigorúak: az új alaknak hiányt kell pótolnia (necesszizmus), mintha a nyelvtől idegen volna vagy káros volna benne a szinonímia vagy akár az alaki változatosság (homogenizmus, ill. invariabilizmus), be kell illeszkedjenek a nyelv hagyományos rendszerébe (szisztémizmus, ill. rejtett konzervativizmus), a kiejtésük és írásmódjuk nem okozhat nehézséget (fonicizmus, graficizmus). A homogenizmus abban is megmutatkozik, hogy a szerzők úgy vélik:

létezik társadalmi rétegződéstől és beszédhelyzettől, műfajtól független „előnyösség”, ami homogén nyelvet feltételez, melyben nincsenek dialektusok és regiszterek. Mivel ez a homogén nyelv nyilván azonos a standard nyelvvaltozattal (hiszen alapvetően annak a megregulálásával foglalkozik a nyelvművelés), az idézetben kifejtetlenül megjelenik a standardizmus ideológiája is.

A nyelvi modernizmus nem mutatható ki a megvizsgált nyelvművelő munkákból, mivel a nyelvművelők az ellentétében hisznek, a nyelvi defektivizmusban, a kettő pedig kizárja egymást. Egy helyen – a *nyelvművelésünk módszere* című szócikkben – megjelenik ugyan a modernizmus, de csak azért, hogy rásüssék a „szélsőséges álláspont” bélyegét:

A nyelvi változások megítélésének módjában két szélsőséges állásponttal találkoztunk s esetenként találkozunk ma is. Az egyik szerint – erről már volt szó, s ez az általánosabb – minden változás: romlás, tehát meg kell akadályozni. A másik szerint – ezt kevesebben képviselik – minden új nyelvi jelenség gazdagodása a nyelvnek, örömmel kell tehát fogadni, mert „a nyelv zsenije” fel fogja tudni használni.

Ezzel szemben a helyes magatartást a változás dialektikus szemlélete s a nyelv társadalmi, kommunikációs szerepe alapján való értékelése alakíthatja ki, szabhatja meg. (NyKk. II 1985: 356)

Az az ideológia, hogy *minden* nyelvi változás romlás lenne, nem szerepel adatbázisunkban, mivel ma már ez nemigen mutatható ki még a laikus nyelvművelők munkáiból sem. Enyhébb, máig viruló (és virulens) változata épp a nyelvi defektivizmus és a nyelvi dekadentizmus, amely azonban – erősebb formájában – a hivatásos nyelvművelésben ma már „hivatalosan” nem él, legfeljebb laikus nyelvművelők éltetik tovább.

Ugyancsak kizárásos viszonyban van a nyelvi defektivizmussal a nyelvi neutralizmus. Ez sem mutatható ki a vizsgált kiadványokból, ami nem véletlen, hiszen az a vélemény, hogy a nyelvi változások általában véve nem értékelhetők kedvezőnek vagy kedvezőtlennek, s a nyelvi változásokba való emberi beavatkozás aggályos, a nyelvművelés alapjait kezdi ki. Ez a vélemény azonban újabban markánsan jelentkezik az olyan nyelvészek nyelvi ismeretterjesztő tevékenységében, mint Kálmán László és Nádasy Ádám.

6. Nyelvhelyességi ideológiák

Fő ismertetőjegyük az, hogy a nyelvhelyességi ítéletek indoklására szolgának, ebből következően nyelvi makro- vagy mikroegységekre vonatkoznak (l. fentebb). Ezekből az ideológiákból nagyon sok van; a legfontosabbak közé a következők tartoznak: nyelvi belletrizmus, nyelvi brevizmus, nyelvi expresszivizmus, nyelvi egalitarizmus, nyelvi egzaktizmus, nyelvi elegantizmus, nyelvi elitizmus, nyelvi esztétizmus, nyelvi expertizmus, nyelvi fonizmus, nyelvi graficizmus, nyelvi homogenizmus, nyelvi idiomizmus, nyelvi internacionalizmus, nyelvi invariabilizmus, nyelvi izomorfizmus, nyelvi konzervativizmus, nyelvi logicizmus, nyelvi moralizmus, nyelvi naturizmus, nyelvi necessizmus, nyelvi originalizmus, nyelvi ortografizmus, nyelvi percepcionizmus, nyelvi purizmus, nyelvi standardizmus, nyelvi szimplicizmus, nyelvi szintetizmus, nyelvi szisztemizmus, nyelvi szintetizmus stb.

Témánkból kifolyólag elsősorban épp a nyelvhelyességi ideológiákkal szembesültünk az áttanulmányozott munkákban, ebből következően a legjobb áttekintésünk ezekről van. Részben talán ezzel is magyarázható, hogy ezek száma adatbázisunkban sokszorosa a többi

csoportha tartozó ideológiáknak külön-külön: jelenleg nyelvhelyességi ideológiából csaknem annyi van, mint az összes többiből együttvéve. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a nyelvhelyességi ideológiák száma objektíve is nagyobb, mint a más típusú ideológiáké, mivel épp a nyelvhelyességi döntések indoklása az a terület, ahol a nyelvművelőnek nagyon nagy szüksége van különféle ideológiákra.

A nyelvhelyességi ideológiák többsége esetében kapcsolat létesül egy adott nyelvi forma és annak valamely valós vagy vélt, belső (strukturális, stiláris) vagy külső tulajdonsága közt, s ez a kapcsolat indokául szolgál az érintett nyelvi forma helytelenítésének vagy elfogadásának. Ennek alapján nyelvhelyességi ideológiák úgy is meghatározhatók, mint a nyelvművelők által kifogásolt vagy támogatott nyelvi formák valós vagy vélt nyelvi és – ritkábban – nyelven kívüli tulajdonságaival kapcsolatos gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvhelyességi értékítéletek magyarázatául, ill. indoklásául szolgálnak. A nyelvhelyességi ideológiák sokszor általánosabb ideológiák sajátos válfajai; jelenleg 15 olyan ideológia van adatbázisunkban, amely mind általánosabban, mind pedig specifikusabban, nyelvhelyességi ideológiaként megfogalmazható.

Nézzük meg a Nyelvművelő kézikönyvnek azt az alig több mint négy sorból álló részletét, amely az egyik legismertebb nyelvhelyességi jelenséggel, az ún. nákolással foglalkozik:

A jelen idő alanyi ragozásának egyes számú 1. személyében a mély hangú igék is magas hangú toldalékot (-*nék*) kapnak, vagyis nincs illeszkedés az ilyen alakokban: *adnék, tudnék, várnék* stb. Helytelen, pongyola tehát az illeszkedett toldalék használata: (én) *adnák, tudnák, várnák* stb. (NyKk I 1980: 626)

Azzal, hogy a szerzők azt állítják: ezekben a formákban „nincs illeszkedés”, szó szerint véve tagadják az (én) *adnák, tudnák, várnák* stb. formák létezését, pedig ezeket nap mint nap sok millió magyar ember használja (igaz, inkább nemstandard nyelvváltozatokban, ill. sokan inkább csak informálisabb beszédhelyzetekben). Hogyan lehetséges ez? Leginkább úgy, hogy a szerzők a platonizmus ideológiájának bővületében élnek, még ha ez az ideológia nem fogalmazódik is meg az idézetben. A nyelvi platonizmus az a meggyőződés, hogy minden nyelvnek megvan a maga ideális változata, amely mintegy független a konkrét diskurzusokban megjelenő nyelvi formáktól; ebből következően egy nyelvi forma helyessége nem függ attól, ki használja, és mennyire elterjedt egy közösségben. Az „eszmék világában” tehát, egy ideális, „égi” magyar nyelvben ebben az esetben nincs illeszkedés: ha mégis van, akkor az óhatatlanul kiküszöbölendő nyelvi helytelenség. Értelmezhető ez a megközelítés úgy is, hogy a szerzők implicit módon a magyar nyelvet a standard magyar nyelvvel azonosítják, ezért állítják, hogy az adott nyelvtani alakban „nincs illeszkedés”. Ebben az esetben a standardizmus ideológiájával állunk szemben, mely a nyelvet annak standard változatával azonosítja, s ezt más nyelvváltozatoknál értékesebbnek, nyelvileg fejlettebbnek, „a helyesség” zsinórmértékének tartja.

Az idézetben rejtve még más ideológiákat is felfedezhetünk, pl. a homogenizmust, mely szerint a nyelvváltozati sokféleség negatív jelenség, s amennyire csak lehet, vissza kell szorítani. Ez esetben pl. az (én) *várnák* típusú alakokat kell visszaszorítani, mert nem jó az, ha egymás mellett él két nyelvi forma – az (én) *várnék* és az (én) *várnák* – ugyanabban a funkcióban. A nyelvi homogenizmusnak ezt a válfaját invariabilizmusnak is nevezzük. Mivel történetileg a standard (én) *várnék* forma az elsődleges, az ilyen megközelítésben a konzervativizmus nyelvi ideológiájának a hatását is felismerhetjük, mely szerint a nyelv hagyományos formái különleges értéket képviselnek, megőrzésük társadalmi, sőt kulturális és nem-

zeti érdek, a hagyományos formák a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően helyesebbek az újabbaknál.

Utolsó példánk azért figyelemre méltó, mert pragmatikai jelenségre vonatkozik. Azt gondolhatnánk, hogy a pragmatikai jelenségek kontextusba ágyazódása annyira nyilvánvaló, hogy a nyelvhasználat gleichschaltolása ezen a területen szóba se jöhet. De igen jöhet, mégpedig nem is valamilyen regionális zuglagnak nyugdíjas tanító néni által vezetett nyelvművelő rovatában, hanem a Csicsay Károly, Simon Beáta és Kulcsár Mónika szlovákiai magyar oktatási szakemberek, ill. pedagógusok által írott gimnáziumi magyartankönyvben, s indokként itt lényegében az elegáncizmus szolgál:

Soha ne felejtjük el a napszakos köszönéshez hozzátenni a kívánok szót! Ha elhagyjuk, köszönésünk hányaveti, flegma, netán lenéző lehet [...]

A Viszontlátásra alakot ne csonkítsuk! Rövidített formája még bántó is lehet! [...]
(Idézi és elemzi Misad–Simon 2009: 25)

Összegzés

Tankönyvünknek ebben a fejezetében a nyelvi ideológiák fogalmának tisztázása után bemutattuk tartalmi csoportjaikat. Az ideológiák nagy száma miatt mindegyikre nem hozhatunk példát, viszont igyekeztünk olyan idézeteket összeválogatni, amelyekben több fontos nyelvi ideológia is megjelenik. Fontosnak tartottuk felhívni a figyelmet arra is, hogy egy adott helyen egy ideológia nyíltan megfogalmazva vagy csak implicit módon jelenik meg, esetleg egyáltalán nem verbalizálódik, működésére csak a megfogalmazás módjából lehet következtetni.

SZÓTÁRÍRÁS ÉS NYELVI IDEOLÓGIA

9. fejezet

A MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR A NYELVHELYESSÉG FOGSÁGÁBAN

1. Alapfogalmak

A fejezet címe halvány utalás Kovalovszky Miklósnak a stílusminősítésekről szóló tanulmányára (1966), pontosabban az abban található egyik alcímre (*A szótár a nyelvművelés szolgálatában*), s bár tudománytalanul metaforikus, jól kifejezi a probléma lényegét. A címben található „nyelvhelyesség” szó is némi magyarázatra szorul, nem lévén tudományos terminus. (Ennek talán még a nyelvművelők is tudatában vannak, különben nehéz lenne megmagyarázni, miért nem tartalmazznak a magyar nyelvművelés reprezentatív kiadványai, az NyKk. I–II 1980–1985 és a NymKsz. 1996 „nyelvhelyesség” vagy „nyelvi helyesség” szócikket.) Használatát részben közérthetősége indokolja, részben pedig az, hogy lehetséges alternatívái nem fedik le a jelenségeknek azt a tartományát, amelyre a „nyelvhelyesség” utal.

A „preskriptivitás” vagy „előíró jelleg” azt a tényt fejezi ki hangsúlyosan, hogy az ún. nyelvhelyesség szorgalmazói a beszélőknek gyakran elő szeretnék írni, hogyan beszéljenek. Ez igaz, de lehet valaki a nyelvhelyességi szemlélet képviselője (sőt rabja is) anélkül, hogy másoknak elő akarná írni, hogyan beszéljenek. Vannak például puristák, akik a standardban vagy akár a nyelvjárásokban, szaknyelvekben, szlengben stb. található idegen szavakat eredendően, azaz a használat kontextusától függetlenül rosszabbnak tartják, mint lehetséges vagy elképzelt magyar eredetű megfelelőiket, mégsem áll szándékukban mások szóhasználatát (sőt akár a sajátjukat sem) megváltoztatni. Ugyanilyen viszonyulás természetesen a nem idegen eredetű, de valamilyen (strukturalista indítékú) meggondolásból kifogásolt elemekkel kapcsolatban is létezhet.

A „purizmus” műszó sokkal közelebb áll a „nyelvhelyesség”-hez, mert nem foglalja magába szükségszerűen az előíró szándékot. Tágabb értelemben a purizmust csakugyan úgy szokták meghatározni, mint olyan szemléletmódot, ill. magatartást, amely a nyelvi változásokban – persze különösen azokban, amelyek idegen nyelvek hatására következnek be – negatívumot lát; a purista nyelvművelők a nyelv korábbi állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukbelinél, a legtöbb nyelvi változást elutasítják, és akciókat szerveznek e változások visszafordítására. Mivel azonban az emberek többsége, beleértve a magyar nyelvészeket is, elsősorban mégis az idegen eredetű elemek elutasítását érti a purizmuson, a szónak ez a tág értelmű használata némileg félrevezető lehet.

Fölmerülhet még lehetséges megoldásként a „normativitás” vagy pontosabban „egynormájúság” kifejezés. Valóban a „nyelvhelyesség” szinte elválaszthatatlanul kapcsolódik ahhoz a nyílt vagy rejtett felfogáshoz, amely – ha egyáltalán elismeri, hogy pl. a nemstandard nyelvváltozatokat is lehet „szabályosan” beszélni – a standard dialektus normáját a többi nyelvváltozat normája fölé helyezi, s azt kéri számon a beszélőkön olyan beszédhelyzetekben is, amikor a standard nyelvváltozat használata nem szükséges vagy nem is célszerű. A szótárakban ez a szemlélet úgy nyilvánul meg, hogy a szavak stílusminősítése a standardra jellemző stílusértéküket tükrözi, még akkor is, ha nem a standard nyelv szótáráról van szó. Az egynormájúság azonban mégsem szükségszerűen kapcsolódik össze az ún. nyelvhelyességgel, ugyanis vannak nyelvművelők, akik elismerik, hogy minden nyelvváltozatnak megvan a maga normája, ám bizonyos formákat a standardon belül (*jobbik esetben* csak a

standardon belül) eredendően, a használat körülményeitől függetlenül helytelennek tartanak, még akkor is, ha az ún. nyelvsvokás rég „szentesítette” ezeket a változatokat.

Mindezekből következően jobb híján a „nyelvhelyesség” szót fogom átfogó értelemben használni annak a téves felfogásnak a jelölésére, amely akár az általában vett nyelvben, akár annak valamely változatában élő formák egy részét eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbnak tartja másoknál. Amint az előzőekből kiderült, ez a szemlélet nagyon gyakran összekapcsolódik az egynormájúsággal, azzal a felfogással, mely szerint a standard nyelvi norma érvénye más nyelvváltozatokra is kiterjed, ill. a preskriptivitással, a nyelv-művelőknek azzal a törekvésével, hogy a nyelvhasználókat különféle módszerekkel rábírják a helyesnek vélt formák használatára, ill. lebeszéljék a helytelennek tartott formák használatáról. A „lebeszélés” fő eszköze a helytelennek tartott formák és használóik megbélyegzése.

2. A nyelvhelyesség téveszméje és a nyelvi tanácsadás

Az, hogy a magyar nyelv-művelés hagyományos vonulatát – az akadémiai és a mozgalmi nyelv-művelést – a fentebb említett jegyek jellemzik, nem új megállapítás: a 90-es években a nyelv-művelésről folytatott viták során mindezek napvilágra jöttek. Ezek nyomán egyértelművé vált, hogy a magyar nyelv-művelés abban a formájában, ahogyan ismerjük, nem tekinthető tudományos paradigmának, mivel elmélete nincs, fogalmi apparátusa tudománytalan, szemlélete elavult, módszerei pedig megbízhatatlanok. Gyümölcseről lehet megismerni a fát: a nyelv-művelés a mai kor egyetlen nyelvi kihívásával sem volt képes szembenézni (még elméleti szinten sem), legyen szó akár a szaknyelvi tervezésről, akár a globalizáció nyelvi következményeiről, akár az új technikai eszközök használatából következő nyelvi gondok orvoslásáról, akár a magyar nyelv „trianonizációja” miatt létrejött sajátos nyelvi helyzet kezeléséről. S mivel a nyelv-művelésben nem sok jelét látni a megújulási szándéknak, az eddigi gyakorlatról való nyílt és nyilvános elhatárolódásnak, számos szakemberben megerősödött az a meggyőződés, hogy a magyar nyelv-művelés mint olyan fejlődőképtelen, megreformálhatatlan. Néhányan egyenesen arra a következtetésre jutottak, hogy nyelv-művelésre egyáltalán nincs is szükség; pl. a Sándor Klára-féle paradoxon szerint a nyelv-művelés „akkor emberközpontú, ha nincs”.

A szlovákiai magyar társasnyelvészek azonban nem tartják szerencsés dolognak a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni; a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt a korrekt nyelvi tanácsadásra való igény a beszélők részéről annyira egyértelmű, hogy nem lehet semmibe venni. Fontos azonban, hogy ezt a tevékenységet olyan nyelvészek végezzék, akik teljes mértékben szakítottak a nyelvhelyesség téveszméjével, s a mai nyelvtudomány – különösen az e tekintetben legilletékesebb társasnyelvészet – eredményeire építve folytatnak nyelvi tanácsadó tevékenységet. Ebből a célból jött létre a Gramma Nyelvi Iroda nyelvi közönségszolgálat.

Bár a 90-es évek vitái egyértelművé tették, hogy a hagyományos magyar nyelv-művelés képviselőinek többségével meddő dolog vitatkozni, mégsem lehet megoldás az, hogy a nyelvhelyesség kérdésével egyáltalán nem foglalkozunk. A nyelvhelyességi szemlélet ugyanis nemcsak a nyelv-művelő cikkekben és kézikönyvekben érvényesül – ezeket bizvást figyelmen kívül hagyhatnánk –, hanem például a *Magyar értelmező kéziszótárban* is. Ez a szótári mű, melynek 1972-es megjelenése óta számtalan változatlan utánnomása látott napvilágot (elő-

ször egy, majd két kötetben), alapvetően nem tekinthető nyelvművelő kiadványnak, mégis teljesen áthatja a nyelvhelyességi szemléletet. A szótár koncepciója – amint ez az ÉKsz. Tájékoztatójából is kiderül – e tekintetben gyakorlatilag teljesen azonos az 1959 és 1962 közt megjelent hétkötetes elődjével, *A magyar nyelv értelmező szótárával*, s a kéziszótár új, 2003-ban megjelent kiadása is támaszkodott rá az átdolgozás során. A hétkötetes értelmező szótár koncepciójáról egy külön kötet jelent meg (Országgh szerk. 1962), s ezért az alábbiakban erre is többször hivatkozunk. Ahol a két szótári mű közt mégis van különbség, ott erre külön utalunk. (*A magyar nyelv értelmező szótárára* [ÉrtSz. 1959–1962] a továbbiakban röviden mint „értelmező szótár”-ra vagy „szótár”-ra utalunk; a *Magyar értelmező kéziszótárra* [ÉKsz. 1972] pedig mint „értelmező kéziszótár”-ra vagy „kéziszótár”-ra; „új kiadás”-on ennek 2003-i átdolgozott kiadását kell érteni [ÉKsz.² 2003].)

Miért fontos számunkra, hogy a negyven évvel korábban megjelent, de hatvan évvel ezelőtti megfontolásokon alapuló szótári műről beszéljünk? Egyrészt azért, mert a kéziszótár – amely számos tekintetben kitűnő munka – máig is széleskörűen használatos, és így szemlélete a ma felnövő fiatal beszélői nemzedékeket is befolyásolja (csúnyább szóval: fertőzi), másrészt pedig azért, mert a nyelvhelyességi szemlélettel a kéziszótár új, 2003-ban megjelent átdolgozott kiadása sem tudott szakítani. Az új kiadás az újonnan bekerülő szóanyag kiválasztásában jelentős szemléleti elmozdulást mutat, hiszen a határon túli – konkrétan a szlovákiai, a kárpátaljai és az erdélyi – magyar nyelvváltozatok sajátos szókincsének egy részét is magába foglalja, e szavak és szókapcsolatok számottevő része pedig kontaktusjelenség. A szlovákiai magyar szóanyag összeállítójaként azonban folyamatosan szembesültem azzal a problémával, hogy a purista megfontolások mellőzésével, alapvetően a használati gyakoriság, ill. a beszélők általi elfogadottság alapján kiválogatott szókészlet egységeket egy olyan szótári műbe kellett beilleszteni, amelyet áthat a purista szemlélet, s így a szavak egy részét *kénytelen* voltam *önként* ellátni olyan nyelvhelyességi megjegyzésekkel, melyek által ezek megbélyegzetté váltak. Ezt a helyzetet csak úgy lehet megérteni, ha közelebbről megismerkedünk a kéziszótár új kiadásának nyelvhelyességi felfogásával. Mivel ez a felfogás valójában a korábbi kiadásnak a felfogása, az pedig – amint utaltunk rá – nem szakítható el a hétkötetes értelmező szótárétól, elkerülhetetlen, hogy mindenekelőtt e korábbi szótári művek nyelvhelyességi szemléletéről beszéljünk.

3. Nyelvhelyességi szemlélet az értelmező szótárakban

Az, hogy az értelmező szótár és a kéziszótár nyelvhelyességi szemléletű, már a két munka bevezető soraiból is kiviláglik. Az ÉrtSz. például már előszavának harmadik bekezdésében fontosnak tartja leszögezni, hogy „nem elégszik meg a nyelvi tények és fejlemények pusztá számbavételével, hanem a nyelvhelyesség szempontjainak megfelelően értékeli, minősíti is őket”. E törekvés mögött nyelvtervezési szándék áll: a szótár „a nyelvhasználat szabályozását, nyelvünknek helyes irányban való fejlesztését, tökéletesítését igyekszik segíteni”. Az ÉKsz. is megállapítja magáról előszavában, hogy „szabályozó, normatív” jellegű, s ebből következően igyekszik „gondosan érvényesíteni a nyelvtisztaság és a nyelvhelyesség” szempontjait; miközben a hivatalos magyar nyelvművelés a nyelvhelyességi ítéletekben a nyelvtisztaságnak szinte semmilyen szerepet nem tulajdonít. A szavak „nyelvhelyességi megítélése” – amely mégiscsak emberi vélemény, még ha netán megalapozott volna is – egy szintre kerül azok jelentésének, ill. használati értékének olyan objektív tényeivel, mint amilyen a szófaji hovatartozásuk, nyelvtani viselkedésük vagy stílusértékük. A „helytelen” elemek megjelölését az esetek egy részében maguk a szótárkészítők is „megbélyegzés”-ként értékelik.

A két szótár nyelvhelyességi szemlélete már a szótárazott szavak állományának kialakításában, ill. a szótárírók rendelkezésére álló szókészleti anyag megrostálásának módjában is megnyilvánult. A „szókészletünk magvához” tartozó szavak felvételében a szótárírók saját bevallásuk szerint nem érvényesítették a purizmus szempontját, tudatosan szakítva a nagy elődök, Czuczor Gergely és Fogarasi János gyakorlatával, akik a legtöbb idegen szót kihagyták a szótárukból. A megfogalmazás arra enged következtetni, hogy a peremszókincs rostálásában viszont *érvényesültek* nyelvhelyességi megfontolások. A szócikkek végén található értelmezés nélküli összetételek és származékok felvételére nézve ezt a szótárszerkesztők nyíltan be is vallják, megjegyezve, hogy „szabálytalan” vagy „kevésbé szabályos” szóalakot csak akkor vettek fel, ha azt „gyakori”-nak és „fontos”-nak ítélték. Ez azt jelenti, hogy a helytelennek vélt szókészleti egységek válogatásában kisebb lyukú rostát használtak, mint a helyesnek ítélt szókészleti egységek kiválasztásában.

A szűkebb rostán is áthullott, s így a szótárba mégis bekerült elemek „helytelen” mivoltának megjelölése többféle módszerrel történik. Ilyen például a szavak, szójelentések „nyelvtani jellegű megjegyzések”-el való ellátása a „helyes nyelvhasználat irányítása” céljából, mégpedig „a művelt köznyelv figyelembevételére alapján”. Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az egyes szavaknak csak a standardban szokásos használata minősítettik helyesnek, ami egynormájú felfogásra utal. (Kovalovszky Miklós tanulmányából az is kiderül, miért van szükség ilyen megjegyzésekre: „A sokféle, gyakran egymást keresztező mérlegelési szempont [szabályszerűség, tárgyi tényezők, tudományos elvek, nyelvi követelmények, alaki szempontok: terjedelem, olvasmányos szabatosság, áttekinthetőség stb.] összeegyeztetése néha nem engedi a szó helytelen használatára vonatkozó egyenes helytelenítést, hanem nyelvtani jellegű megjegyzés beiktatását teszi szükségessé.”)

A nemkívánatos elemek megbélyegzésére szolgál az egyik stílusminősítés is, a *vulg[áris]*, amely „a kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola haszn[álatú]” szavak jelölője. Már a műszónak a kiválasztása is megbélyegző szándékról árulkodik, hiszen a *vulgáris* szónak a laikus beszélők által legjobban ismert jelentése a szavaknak egy olyan rétegére utal, amelyet a jó ízlésű társadalom egyöntetűen elítél („alantas, közönséges”; vö. az ÉKsz. *vulgáris* szócikkét), pedig a szótárban így megjelölt szavak (pl. *fuszekli, gang, spájz, spórol*) nem ebbe a szókincsrétegbe tartoznak. A megbélyegző szándéokra enged következtetni a „pongyola használat”-ra való utalás is a *vulg[áris]* minősítés értelmezésében, hiszen a *pongyola* szó nyelvi elemre vonatkoztatva az ÉKsz. szerint ’henye, laza, pontatlan <szó, kifejezés, stílus stb.>’. A *henye* szó idevágó jelentése, szintén az ÉKsz. megfogalmazásában ’odavetett, felületes’. (Az értelmező szótárban van még *helyt[elen]* „stílusminősítés” is, de nem világos, hogy ennek használata hogyan viszonyul a csillag és/vagy a nyelvhelyességi megjegyzések alkalmazásához.)

A megbélyegzés legfeltűnőbb válfaját a „feltétlenül helytelenített” szavak, szókapcsolatok, alakváltozatok, ill. jelentések csillaggal való ellátása képviseli. Főleg azok a szavak kapják meg ezt a bélyeget a két szótárban, amelyeket a szerkesztők „szükségtelen”-nek ítélnék. Sem a hivatkozott kiadványból, sem magukból a szótárakból nem derül ki, milyen alapon minősítetnek az olyan szókészleti elemek vagy jelentések szükségtelennek, amelyek elég gyakoriak ahhoz, hogy „helytelen” mivoltuk ellenére is bekerüljenek a szótárba. Nehezen magyarázható ellentmondás az is, hogy a csillagot, amely elvben – amint jeleztük – a „feltétlenül helytelenített” szavaknak jár, az olyan szavak is megkapják, melyek használata „megtűrhető”, sőt amelyek „még használható”-ak.

A nyelvhelyesség szempontja a szótárírók saját bevallása szerint „a szójelentések, jelentésárnyalatok, szókapcsolatok, szólások értelmezésében is megnyilvánul. A szerzők 18 pontban foglalják össze az értelmezések során alkalmazott nyelvhelyességi elveket, pontosabban csak „néhány fontosabb”-at közülük. Így például az értelmezésekben kerültek az idegen szavakat, az „idegenszerű” hátravetett határozós kifejezéseket (pl. *ipari termékek elhelyezése külföldön* helyett *ipari termékek külföldön való elhelyezése*; [*a csíz*] *farktolla sárga, fekete csúccsal* helyett *farktolla sárga, ennek csúcsa fekete*; a nehézkes és „rendszerint idegen mintájú” kifejezéseket, szókapcsolatokat egyszerűsítették; „kiirtották” a szótár nyelvéből a különféle, fölöslegesnek, terjengősnek ítélt „idegenszerű” kifejezéseket (pl. *kifejezést ad vminek* helyett *kifejez*; *jelentőséget ad vminek* helyett *fontos, jelentős vmi*; *izgatólag hat helyett izgat*), sőt még a *vmivel rendelkezik* v. *bír* szókapcsolatokat is lehetőleg kerültek; a szótárírók a korántsem nehézkes vagy bonyolult szavaknak sem kegyelmeztek az értelmezésekben, ha azokat idegen mintára keletkezettnek tekintették, ezeket más, jobbnak vélt szavakkal, szókapcsolatokkal helyettesítették (pl. *előírás* helyett *rendelkezés, szabály*; *kizárólag* helyett *csak, csupán, pusztán*; *túlnyomóan* helyett *főként, főleg, [leg]nagyobbrészt, nagy többségben*; *kivitelez* helyett *elkészít, megold, elvégez, megcsinál, végrehajt*; *eltekint vmitől* helyett *nem tekinti, nem veszi tekintetbe, figyelembe*; *behoz vmit* helyett *pótol*; *kivált vmit* helyett *okoz, előidéz, kelt, ébreszt*; *vmire szolgál* helyett *vmire való, alkalmas, használatos, használt*; *vmit segítő, biztosító* stb.).

Az értelmezések más módon is a nyelvhelyesség szolgálatában állhatnak: úgy, hogy a szavak, alakváltozatok, szójelentések egy részét a „helyesen” vagy a „helyesebben” formula előzi meg. Mivel itt nyilvánvalóan a „helyesen”, ill. a „helyesebben” a *standardban* „helyes”, ill. „helyesebb” szavakra utal, ezek a formulák az egynyelvűségi szemlélet megnyilvánulásai.

4. A kézisztár új kiadása és a nyelvhelyesség

Ami a kézisztár 2003-ban megjelent kiadását illeti, ez mindjárt az előszavában megállapítja magáról, hogy „nem új szótár, hanem az ÉKsz. átdolgozott, bővített változata”. Az előszó közli az átdolgozás tíz szempontját, ill. részfeladatát, úgy, ahogy azokat a szerkesztők 1995-ben meghatározták. Az alábbiakban azokat tekintjük át, amelyeknek nyelvhelyességi vonatkozásuk is van (vagy lehetne).

Az első és a második pont az új címszavak, illetve jelentések felvételéről szól. E tekintetben számottevő előrelépés tapasztalható a szótár szemléletében elődeihez képest, mégpedig épp abban, hogy a szótárba beépültek a szlovákiai, kárpátalji és erdélyi magyar nyelvváltozatoknak olyan szóképzeti elemei is, amelyeket a helyi nyelvművelők mint „idegenszerűségeket” üldözni szoktak. (Mivel a szótárba bekerülő magyarországi magyar szóanyaggal, ill. egyáltalán a szótár számítógépes adatbázisával nem állt módomban megismerkedni, nem tudom, hogy – a trágár szavakon kívül – vannak-e az új címszók közt korábban a magyarországi magyar nyelvváltozatokban megbélyegzett, s ezért az értelmező szótárba és a kézisztár régi kiadásába föl sem vett szavak, ill. épültek-e be a meglévő szócikkekbe ilyen jellegű szókapcsolatok, jelentések.)

A harmadik és a negyedik pont az értelmezésekről és a példákról szól; ezek jelentősége a szótár szemlélete szempontjából minimális. Legföljebb annyit lehetett volna e tekintetben változtatni, hogy a szerkesztők a jelentések megfogalmazásában tudatosan figyelmen kívül hagyják a föntebb említett nyelvhelyességi tilalomfákat, s bátran használják – ha úgy adó-

dik – az olyan „verba non gratá”-kat, mint pl. *eltekint vmitől, előírás, vmire szolgál, kivált vmit, kizárólag, rendelkezik vmivel* ’van vmije’ értelemben stb. (Valószínűnek látszik egyébként, hogy a szerkesztők spontán módon eltekintettek ennek az ötven évvel ezelőtti „nyelvvédő” előírásnak az alkalmazásától mind az értelmezésekben, mind a szavak jelentésének jobb megvilágítására szolgáló példákban, s még csak nem is nagyon kellett attól tartaniuk, hogy ezzel kiváltják a nyelvűvelők haragját. Mindez azonban kizárólag következtetés, mivel a kéziszótár új kiadása nem rendelkezik önálló koncepcióval, ill. koncepció-leírással, amelyből az ilyen részletkérdésekre vonatkozó elveket meg lehetett volna ismerni.)

Annál fontosabb szemléleti szempontból az ötödik és a hatodik pont, amely a „rétegnyelvi, szóhangulati és stílusminősítések” módosításáról, illetve új minősítések fölveteléről szól. A módosításoknak elvileg nem lehet nagy szemléleti jelentőségük, mivel ezek – legalábbis a szerkesztők szándéka szerint – a nyelvi változások követését szolgálták. Mégis történtek korrekciós célú minősítésváltoztatások is, így például szűkült az *argó* kategóriája, a korábban így jelölt szavak „tekintélyes” része *biz* minősítésű lett. Ez mindenképpen pozitív fejlemény, ugyanis az *argó* minősítés erősen megbélyegző: az ÉKSz.² szerint – az ÉKSz. első kiadásával megegyezően – az *argó* szó harmadik, e tekintetben leginkább releváns jelentése ’zömében alacsonyabb szintű csoportnyelvek keveredéséből eredő, kül. a fiatalabbak beszédében burjánzó nyelvhasználat’. Nem tudni ugyan, hogy a beszédben hogyan burjánozhat a nyelvhasználat, de az tény, hogy a *burjánzik* ige idevágó jelentése az ÉKSz.² szerint ’rossz dolog> gyorsan terjed’, ami csak metaforikus kiterjesztése a szó elsődleges jelentésének, annak ti., hogy ’<(haszontalan) növény> sűrűn, dúsan nő, tenyészik’. Ebből következően az *argó* nyilván rossz dolog, s így az, hogy az új kiadásban kevesebb szó kap ilyen minősítést, örömteli változás.

A korrekciós célú minősítésváltoztatásoknál nem kisebb az egyes minősítések *átértelmezésének* szemléleti jelentősége. Sajnos az átértelmezések nyomán a minősítési rendszer nem lett jobb, sőt bizonyos tekintetben még megbélyegzőbbé vált. A *vulgáris* minősítésnek, amely a korábbi kiadásban „a kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola haszn[álatú]” szóképzleti elemekre vonatkozott, az új kiadásban a pejoratív jelentését erősítették föl, amely így „kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas” lett. Ez részben pozitív változás, mivel a minősítés hatókörének szűkítésével bizonyos elemek „jól jártak”, mert *vulg* helyett *biz* vagy más ártatlan minősítést kaptak. Azoknak azonban, melyeknél megmaradt a *vulg* címke, erősödött a megbélyegzettségük. Sajnos nem tudom, mely elemekről van szó, mivel annak ellenére, hogy részt vettem a szótár átdolgozási munkálataiban, nem állt módomban megismerni a szlovákiai magyar vonatkozásokat nem tartalmazó szócikkkel. Abból azonban, hogy az új kiadás Tájékoztatója a *körút* szónak [körut] ejtését vulgárisnak – azaz bántóan közönségesnek, alantásnak – minősíti, nem sok jóra lehet következtetni. (A szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek közül egyedül a *rizs* szócikkében található *vulg* minősítés, mégpedig a szó *rizsa* alakváltozata van így – azaz „bántóan közönséges”-nek, „alantas”-nak – jelölve.)

Az új kiadás minősítési rendszere mindössze három elemmel bővült; ebből kettő az ekként megjelölt elemek szaknyelvi regiszterekhez való kötődésre utal (*Inf* = informatika, *Szociol* = szociológia), így témánk szempontjából nincs jelentősége. A harmadik minősítésnek, a „*trágár*”-nak a bevezetése szemléleti szempontból pozitív változás, ugyanis ez tette lehetővé, hogy a szótárba bekerülhessenek a benne korábban nem szereplő „szeméremértően illetlennek tekintett, tabusított megnevezések”.

A hetedik pont egyes címszavaknak és jelentéseknek az új kiadásból való törléséről szól, a nyolcadik pedig a csillag eltávolításáról. Mivel – amint fentebb láttuk – a csillag a „helytelen, magyartalan és ezért kerülendő” szavak, kifejezések, jelentések megjelölésére szolgált, eltávolítása mindenképpen üdvözlendő fejlemény. Sajnos azonban a vizuálisan jól észlelhető bélyeg mellőzése egyáltalán nem értékelhető a nyelvhelyességi szemlélettel való szakításként. A szerkesztők ugyanis nem azt kifogásolták, hogy a megcsillagozással a két szótár bizonyos szavakat kontextustól függetlenül helytelennek minősít, hanem azt, hogy „számos minősítés-fokozatot présel egymásra”, vagyis „sokféle árnyalatra figyelmeztet – egyformán”. Ezért a változtatás csak ott járt pozitív következményekkel, ahol a csillagot a *biz* minősítés váltotta föl, a többi esetben csak annyi történt, hogy átfogó megbélyegzés helyett az új kiadásban a megbélyegzés rejtettebb, finomabb, illetve specifikusabb formái érvényesülnek.

Arról, hogy a szótár új kiadásának nem sikerült kiszabadulnia a nyelvhelyesség fogságából, nemcsak a fentebb ismertetett változtatások győzik meg az olvasót, hanem az is, hogy az új kiadás Tájékoztatójában rendre benne maradtak a régi kiadás nyelvhelyességi megállapításai. A *h* végű szavakról például azt olvassuk, hogy a szótár csak akkor jelöli a kiejtésüket, „ha a szóvégi *h*-t nem kell vagy nem szabad ejteni”. A „nem kell” nyilván a vagylagos ejtésre vonatkozik (pl. a *dűh* szóra), a „nem szabad” pedig azokra az esetekre, melyekben a standard magyar kiejtésben egyáltalán nincs a szó végén *h* (pl. a *cseh* szóban). Az ilyen megközelítéshez képest a *Nyelvművelő* kézikönyv érintett szócikkei mintaszerűen tárgyilagosak. A *cseh* szó végén éppannyira „nem szabad” ejteni a *h*-t, mint amennyire mondjuk a *kutya* szó végén „nem szabad” ejteni a *h*-t vagy a *z*-t vagy a *ty*-t, vagy amennyire „tilos” a *helyesség* szót szókezdő *h* nélkül ejteni.

5. A sajátos szlovákiai magyar szavak minősítése a kéziszótárban

Ez tehát az a kontextus, amelybe a szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi magyar szókészlet sajátos elemeit be kellett illeszteni. Mivel a kárpátaljai és erdélyi magyar szóanyagáról nincs áttekintésem (pedig több szempontból is nagyon hasznos lett volna, ha a határon túli nyelvészek megismerhették volna egymás szóanyagát), a továbbiakban csupán a szlovákiai magyar szavakra, szókapcsolatokra és jelentésekre korlátozom megállapításaimat, bár föltételezem, hogy azok többé-kevésbé a többi határon túli nyelvváltozat szókészleti elemeire is érvényesek.

A kéziszótár új kiadásába felvételre javasolt szlovákiai magyar szavak a nyelvhelyesség szempontjából nézve alapvetően három rétegbe sorolhatóak. Az elsőbe a szlovákiai magyar tömegtájékoztató eszközökben, tankönyvekben, írói művekben stb. is előforduló szavak és szókapcsolatok tartoznak (pl. *átnevez* 'átkeresztel'; *dupla* 'repeta'; *egészségügyi nővér* '[kórházi] ápolónő'; *exkurzió* 'tanulmányi kirándulás'), a másodikba a magyar többségű területeken élő iskolázott beszélők által oldottabb beszédhelyzetekben használt beszélt nyelvi elemek (pl. *alobal* 'alufólia'; *bandaszka* 'marmonkanna'; *bordel* 'rendetlenség, felfordulás, kupi'; *diplom* 'elismerő oklevél'), a harmadikba pedig inkább csak a szlovákdomináns iskolázott és iskolázatlan beszélők, ill. a magyardomináns iskolázatlan beszélők által használt, többnyire beszélt nyelvi elemek (pl. *bufet* 'büfé, falatozó'; *csinzsák* '[lakótelepi] bérház'; *kurz* 'tanfolyam' és 'árfolyam', *termín* 'terminus').

Az első réteg nyelvhelyességi szempontból nem jelentett problémát. Az ide tartozó szavak egy része ellen még a szlovákiai magyar nyelvművelők sem emeltek kifogást (ilyenek

pl. az *alapiskola* 'általános iskola', *földműves-szövetkezet* 'mezőgazdasági termelőszövetkezet', *kerület* 'több járást magában foglaló államigazgatási egység' stb. szavak), másik részüket ugyan helytelenítették (pl. az *évfolyam* 'a tanulmányoknak egy-egy évi szakasza [alap- és középiskolában is]; *összpontosítás* '<intézményesen szervezett> összejövétel; gyakorlás, közös próba, ill. bentlakásos foglalkozás, tanfolyam; edzés, edzőtábor'; *promóció* 'a diploma átadása, átvétele' szavakat), objektív kritériumok alapján azonban ezek úgy kerültek be az értelmező kéziszótárba, hogy <a szl. m-ban:> (= a szlovákiai magyarban) „felségjelzésen” kívül rendszerint nem kaptak más minősítést. Az ilyen elemek többé-kevésbé úgy tekinthetők, hogy a magyar standard szlovákiai változatába tartoznak, még akkor is, ha a Gramma Nyelvi Irodában folyó nyelvtervező munkálatok eredményeként egy részük helyett bizonyos „emelkedett” funkciókban más, az adott kontextusban valamilyen szempontból megfelelőbb formák használatát ajánljuk.

A második rétegbe tartozó szavak <a szl. m-ban:> „felségjelzésen” kívül a *biz* (= bizalmas) minősítéssel lettek ellátva; ez jól kifejezi azt a tényt, hogy az érintett szóképzleti elemek inkább csak a mindennapi beszélt nyelvben használatosak, vagyis szóban és informális beszédhelyzetekben. Ez a megjelölés nem megbélyegző, hiszen az új kiadás – a régivel megegyezően – „a bizalmas, közvetlen, fesztelen hangú társalgásra jellemző, a választékosabb v[agy] a hiv[atatalos] érintkezésben nem haszn[álatos]” szóképzleti elemeket jelöli így. Ebből következően a szlovákiai magyar szavaknak ez a csoportja sem okozott összeállítójuknak álmatlan éjszakákat.

Súlyos problémákat vetett föl azonban a harmadik rétegbe tartozó szavak jelölése, azoké, amelyeket inkább a kevésbé iskolázott, ill. a szlovák nyelv hatásának nagyobb mértékben kitett beszélők használnak. A szótár minősítési rendszere ugyanis nem tartalmaz olyan elemet, amely alkalmazható volna rájuk. A hasonló használati értékű *közmagyar* szóképzleti elemekre a szótár különféle megjegyzésekkel utal. Ilyenek például a fentebb már említett „helyesebben...” és „helyesen...”, „terpeszkedő kifejezésekben...” és „pongyola haszn[álatú]” formulák. Ezeknek és az ehhez hasonlóknak azonban egy tudományosan korrekt lexikográfiai munkában semmi keresnivalójuk, hiszen azt a benyomást keltik, mintha egy lexéma – amelyet a nyelvszokás is „szentesített”, hiszen egyébként be sem került volna a szótárakba – *önmagában*, a használat körülményeitől elvonatkoztatva is lehetne „kevésbé helyes” vagy „helytelen”, s létezhetne eredendően „helyesebb” vagy „helyes” szinonimája; ezenkívül arra a téves következtetésre vezethetik az olvasót, hogy vannak olyan szavak, melyeket lehetetlenség nem pongyolán használni, mert a „pongyola használat” mintegy a jelentésükbe van „bekódolva”. Az első két formula ráadásul előíró szándékú, arra akarja rávenni az olvasót, hogy a beszédhelyzet követelményeitől függetlenül mindig és mindenütt egy más, a címszótól eltérő szóképzleti elemet használjon.

Ez a felfogás nemcsak a modern nyelvtudomány immáron közhelyszámba menő megállapításaival áll szöges ellentétben, hanem a magyar nyelv művelés *elvben vallott* nyelvhelyességi felfogásával is. A magyar nyelv művelés hivatalos álláspontja szerint a nyelvhelyességi ítéletek alapja a nyelvszokás, az igényes beszélők úsusa, s ez a felfogás a nyelvészeti irodalomban is megerősítést nyert: „Ha egy szabályt a beszélő közösség túlnyomó többsége elfogad és használ, az akkor is normatívnak tekintendő, ha nem felel meg a norma másodlagos kritériumainak, mint amilyenek például a produktív szabályoknak való megfelelés és a jóhangzás igénye.” Mindez összhangban van a nyelv művelést, ill. a nyelvtervezést tudományos rangra emelő prágai nyelvészeti iskola felfogásával is.

Ennek fényében súlyos ellentmondástól terhes értelmező szótáraink nyelvhelyességi koncepciója: a szerkesztők a nyelvszokásra hivatkozva felveszik ugyan azon szavak egy részét is, melyek használatát kifogásolják, ugyanakkor helytelenként bélyegzik meg őket, holott a nyelvszokás elsődlegessége miatt a magyar nyelvművelés nyelvhelyességi elvei szerint ezeket helyesnek kell tekinteni.

A harmadik rétegbe tartozó szlovákiai – és más határon túli – magyar szavak megjelölésére a szerkesztők a fentebb felsorolt formulák közül a „pongyola haszn[álatú]” vagy „kissé ponyyola haszn[álatú]” formula alkalmazását javasolták. Mivel világos volt, hogy az új kiadás – a szerkesztők belső zsargonjával élve – csupán „leporolása” a réginek, nem új munka, kompromisszumos megoldást kellett keresni, mellyel ha nem sikerülhetett is a nyelvhelyességi szemléletet teljesen kiiktatni a szótárból, de talán ki lehetett volna venni a méregfogát: meg lehetett volna szüntetni a nemstandard elemek nyílt megbélyegzését. Az általam javasolt kompromisszumos megoldás legfontosabb elemei a következők voltak:

1. A kéziszótár *pongyola* szócikkének idevágó értelmezését át kellett volna fogalmazni. Az eddigi 'henye, laza, pontatlan <szó, kifejezés, stílus stb.>' helyett 'henye, laza, pontatlan <fogalmazás, stílus stb.>' állt volna a szótárban, s ily módon a *pongyola* szó nem vonatkozott volna nyelvi elemekre, hanem csupán fogalmazásra és stílusra.
2. A szerkesztők által eddig a szavak egy részének megjelölésére alkalmazott „pongyola haszn.” helyett csak „pongy[ola]” állt volna a szótárban, mivel egy szó nem lehet eleve ponyyola *használatú*, csak bizonyos kontextusokban válhat „pongyolává”. Ezzel a „pongy[ola]” minősítés tulajdonképpen az előző kiadás „vulg[áris]” minősítését helyettesítette volna, amely – amint említettük – az új kiadásban eltérő, a szokásosnak megfelelő jelentésben szerepel ('bántóan közönséges, alantas').
3. Ennek megfelelően a rövidítések jegyzékében a „pongy” minősítés röviden így lett volna feloldva: „pongy ponyyola, a kevésbé iskolázott beszélők nyelvváltozatához kötődő”.
4. A megoldás megokolásaként a szótár tájékoztatója ilyesféle módon tért volna ki erre a minősítésre:

A „pongy[ola]” szót stílusminősítésként sajátos szaknyelvi értelemben használjuk, mint ilyen nem tartalmaz értékítéletet és nem kíván megbélyegző lenni. Azokat a szavakat és szókapcsolatokat minősítjük „pongyolá”-nak, amelyek nem területi kötöttségűek (ez különbözteti meg őket a „táj[nyelvi]” minősítéssel ellátott tájszavaktól), azaz *koiné* jellegűek, de a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt nyelvváltozatokhoz (szociolektusokhoz) tartoznak. A „pongyola”-ként jelölt szavak nyelviileg semmivel sem rosszabbak, mint a minősítés nélküli vagy más minősítésű szavak, csak más nyelvváltozathoz tartoznak. Ezt a minősítést jobb megoldás híján alkalmazzuk (a „szubstandard” jönne még számításba, de sokan azt is megbélyegzőnek érzik, ezenkívül pedig a tájnyelvi elemek is szubstandardok); használata annyiban indokolt, hogy az ekként jelölt szavak bizonyos típusú szövegeknek a stílusát csakugyan ponyyolává tehetik (vö. szótárunk *pongyola* szócikkének idevágó jelentésével).

Az első ponthoz magyarázatképpen hangsúlyozni kell: ha egy nyelvhasználó gondatlanul fogalmaz, sok a megnyilatkozásában a szóismétlés, egyeztetési hiba stb., akkor erre – főleg írásban – természetesen *lehet* azt mondani, hogy „henye” vagy „igénytelen”. Azaz a szavak összekapcsolása, a szóképzlet elemei közül való válogatás – amint fentebb is említettük – *lehet* „henye” és „igénytelen” (a ponyyola fogalmazásra kitűnő példa az ÉKSz. és az ÉKSz.² *argó* szócikkének harmadik jelentésének meghatározása, amelyet fentebb idéztünk), de maguk a szavak és nyelvtani szerkezetek nem lehetnek. Még az *izé* szót sem volna szerencsés önmagában „henye”-nek vagy „igénytelen”-nek nevezni. Igaz, az *izére* különösképpen jellemző, hogy „henye”, laza, pontatlan fogalmazásban használják, de maga a szó semmivel sem

„henyébb”, mint például a *dolog* vagy a *valami*, nem beszélve arról, hogy a kommunikációban sokszor nagy szükségük van rá mind az „igénytelen”, mind az „igényes” beszélőknek. Tehát önmagukban, kontextuson kívül az értelmező kéziszótárban „pongyola használatú”-nak jelölt szavak nem „pongyolák”, konkrét felhasználásuk során azonban előfordulhat, hogy „henye” és „igénytelen” fogalmazás részévé válnak. Ezzel lehetett volna megindokolni, miért kapják a harmadik réteg szavai (és persze a hasonló használati értékű közmagyar, ill. kárpátalji és erdélyi magyar szavak) a „pongy[ola]” minősítést.

Ez a javaslat valóban kompromisszumos volt, a szótár egynormájúsági szemléletét nem küszöbölte volna ki teljesen, hiszen a „pongyola” minősítés standardközpontú: az illető elemek ugyanis nem a „saját” nyelvváltozatukban pongyolák, hanem a standard jellegű diskurzusokban válnak azzá. Mivel azonban az emberek a szótáraktól leggyakrabban épp azt várják, hogy a *standard* nyelvváltozat szókészletében való eligazodást könnyítsék meg a számukra (a mindennapi beszélt nyelvet spontán módon használják, ehhez nem nagyon van szükségük szótári segítségre), ez a megközelítés némileg indokolt (vagy legalábbis menthető), igaz, csakis ilyen gyakorlati, nem pedig elméleti megfontolásokból.

Sajnos a szótárszerkesztők nem fogadták el ezt a javaslatot, és ragaszkodtak a szótár előző kiadásának elavult és a hivatalos magyar nyelvűvelés nyelvhelyességi elveit is sértő koncepciójához. Ezzel a határon túli szólisták összeállítói kényszerhelyzetbe kerültek, melyből jómagam a legkevésbé rossz kiútnak a megbélyegző „pongyola haszn[álatú]” formula alkalmazását tartottam. Az egyik – egyébként rendkívül elvszerű, és ilyen szempontból támadhatatlan – „még rosszabb” megoldás az lett volna, ha a harmadik réteg szavait töröljük a listáról, s be sem kerülnek a szótárba. Ezzel ugyan elkerültük volna, hogy „pongyola használatú”-nak legyenek minősítve, ám az a tény, hogy be sem kerülnek a szótárba, voltaképpen a legnagyobb megbélyegzés lett volna számukra, hiszen ezzel még létüket is mintegy kétségbe vontuk volna.

A másik „még rosszabb” megoldás e szavak „biz[almas]” minősítéssel való ellátása lett volna, minden megszorító megjegyzés nélkül. S bár ezzel az olvasót kifejezetten nem vettük volna félre, hiszen ezek a szavak csakugyan a „bizalmas, közvetlen, fesztelen hangú társalgásra jellemző”-ek, s valóban nem használatosak „a választékosabb vagy a hivatalos érintkezésben”, homályban maradt volna az a fontos tény, hogy ezeket a szavakat általában a kevésbé iskolázott, ill. a szlovák nyelvi hatásnak erősebben kitett beszélők használják, s ezzel elmosódott volna a második és a harmadik réteghez tartozó szavak használati értéke közötti különbség.

Talán nem szükséges hosszadalmasan bizonygatni, hogy ez utóbbi két megoldás egyike sem vált volna sem a lexikográfus, sem a társasnyelvész dicsőségére. Ezen a tényen mit sem változtat, hogy az egész szóanyag nagyságához képest egészen kis csoportról van szó (a szótárba bekerült csaknem 250 szlovákiai magyar szónak, alakváltozatnak, jelentésnek és szókapcsolatnak mintegy 4 százalékáról). Tulajdonképpen nem is volna nagyon érdemes foglalkozni a kérdéssel, ha csak e maroknyi szlovákiai magyar szó korrekt megjelölése volna a tét. Világos azonban, hogy itt – amint az a föntiekből remélhetőleg kiderült – sokkal többről van szó: a kérdés az, sikerül-e a jövőben a kéziszótárnak leráznia magáról a nyelvhelyességi szemlélet bilincseit, vagy pedig minősítési rendszerével továbbra is az akadémiai és a mozgalmi nyelvűvelés legrosszabb hagyományai mellett kötelezi el magát, s ezzel együtt továbbra is magán viseli azt a „gyalázatot”, amit a „századok” a magyar nyelvűvelésre rákentek.

6. Kitörés a nyelvhelyesség fogságából

Nagy kár lenne, ha a *Magyar értelmező kéziszótár* minősítési rendszere az újabb kiadásokban is változatlan maradna, méghozzá nemcsak a szótártudomány szempontjából, hanem magának a nyelvművelésnek a szempontjából is. A kéziszótár ugyanis egy jobb minősítési rendszer kidolgozásával és alkalmazásával nem hogy nem válna alkalmatlanná a nyelvi ismeretterjesztésre és a korrekt nyelvi tanácsadásra, hanem épp akkor lenne rá alkalmas igazán! A korrekt stílusminősítések sokkal jobb tájékoztatást nyújtanak a szavak használati értékéről, mint a szakmai szempontból is erősen kifogásolható, megbélyegző nyelvhelyességi megjegyzések, melyek forrása nagyon gyakran a purizmus. A nyelvművelők úgy vélik, hogy nyelvhelyességi ítéleteikkel nevelő hatást gyakorolnak a nyelvhasználókra, arra ösztönözve őket, hogy leszokjanak ezekről a „helytelen” formákról, és megtanulják „helyes” megfelelőjüket. Csakhogy ezek a formák nyelvileg természetesen egyáltalán nem helytelenek, esetleges negatív társadalmi megítélésük többnyire az alacsonyabb presztízsű társadalmi rétegekhez való kötöttségük következménye (és másodlagosan a nyelvművelők megbélyegzéséé is). Ezenkívül pedig megbélyegzéssel és megszegényítéssel nem lehet nevelni. Az olyan beszélők, akik büszkék saját otthoni nyelvváltozatukra, s azt bátran használják, sokkal sikeresebbek a standard elsajátításában is, mert nem érzik azt, hogy minden általuk újonnan elsajátított forma megannyi emlékeztetője annak, hogy szeretteik, akik nem ezeket használják, mennyire „igénytelenek” és „henyék”. Nem érzik, hogy a tanító néni által tévesen – de rendszerint annál magabiztosabban – egyedül „helyes”-nek állított másik nyelvváltozat megtanulásával szinte meg kell tagadniuk a múltjukat, *legédesebb anyanyelvüket* (merthogy az otthon melegét árasztó anyanyelv a legtöbb ember számára bizonyára édesebb a „tanárnyelvnél”, a „tankönyvnyelvnél”, a „tévényelvnél”, a „főnöknyelvnél” vagy a „hivatalnoknyelvnél”), s nem kezdik el szégyellni „igénytelen” és „henye” szüleiket, nagyszüleiket, rokonaikat, szomszédaikat és barátait.

Tudjuk, hogy kétnyelvűségi viszonylatban akkor sikeres a nyelvelsajátítás, ha hozzáadó helyzetben történik, azaz olyan társadalmi közegben, amelyben mindkét nyelvet megbecsülés övezi, mindkettőnek az ismeretét nagyra értékelik a beszélők. Ilyen helyzetben az új, második nyelv elsajátítása nem veszélyezteti az első nyelvet, az új ismeretek hozzáadódnak a régiekhez, s ezzel megteremtődik a magas szintű kétnyelvűség kialakulásának alapja. Ellenkező esetben, felcserélő kétnyelvűségi helyzetben a tágabb társadalmi közeg által nem támogatott anyanyelv az új nyelv elsajátításával párhuzamosan háttérbe szorul, leépül. Ha a második nyelv elsajátítása túl korán kezdődik, a felcserélő kétnyelvűség körülményei közt magának a másodnyelvnek a kiépülése is nehézségekbe ütközik, mivel hiányoznak azok az alapok, melyekre a nyelvtanuló építkézhetne.

Nincs okunk feltételezni, hogy egynyelvű viszonylatban más volna a helyzet: egy új nyelvváltozat, pl. a standard dialektus elsajátítása akkor igazán sikeres, ha a társadalmi közeg a beszélők anyanyelvváltozatát éppoly nagyra értékeli, mint a standardot, s mindkettő elsajátítását támogatja. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha az anyanyelvváltozat elemei nem bélyegződnek meg a szótárakban, nyelvtanokban, tankönyvekben, tömegtájékoztató eszközökben. Ha a beszélők szégyellik otthoni nyelvváltozatukat, a standard elsajátítása anyanyelvváltozatuk visszaszorulásával járhat, s előfordulhat az is, hogy kellő alapok híján a standard kiépülése is kárt szenved, a beszélőnek pedig egyetlen olyan nyelvváltozata sem marad, melyben igazán otthon érezné magát.

A *Magyar értelmező kéziszótár* koncepciója súlyos emberjogi problémákat is fölvet. A beszélők anyanyelvváltozatának megbélyegzése erkölcsileg semmivel sem kevésbé elítélendő cselekedet, mint az anyanyelv egészének megbélyegzése, s a szabad nyelv választás joga föltétlenül a szabad nyelv változat-választás jogát is magába kell foglalja. (Már csak azért is, mert – amint közismert – nyelv és nyelv változat között nagyon sok nyelvi régióban nem is lehet igazán különbséget tenni.) Az a feltételezés, hogy a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt formák nyelvileg kevésbé helyesek, mint az iskolázottabb rétegek által használtak, ellentmond annak a széleskörűen elismert általános nyelvészeti ténynek, mely szerint a nyelv elsajátítás képessége minden embernek egyformán sajátja (talán a súlyos értelmi fogyatékosok kivételével), attól függetlenül, hogy milyen mértékben és milyen módon „veleszületett” ez a képesség.

Értelmező szótáraink koncepciója hatvan évvel ezelőtt alakult ki. Abban az időben a magyar nyelvtudományban sokkal nagyobb – jóllehet nem teljes – konszenzus volt a nyelvhelyességi szemlélet hasznosságát illetően, mint manapság. (Bár – nem árt megjegyezni – a szótár által képviselt szemlélet már akkor is elavult volt; erre bizonyosság a prágai nyelvészeti iskola nyelvművelés-elmélete, amely a nyelvhelyességi szemlélettel már a 30-as években végérvényesen leszámolt. S ne feledkezzünk meg a mi Gomboczunkról sem, aki a prágaiakkal egy időben szállt egyértelműen és nagyon határozottan síkra a többnormájú szemlélet mellett: „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelv szociológia problémája. *Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll.* A nyelv szokás, a nyelv állapot relativ egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetesen következik, hogy nincs egyetlen érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is tér és idő függvénye.”) Ma már egyre többen föl ismerik, hogy a magyar nyelvművelés nem tekinthető tudományos paradigmának, hiszen – amint fentebb említettük – nem rendelkezik a tudományosság alapvető ismérveivel. Ám még ha elfogadjuk is valamiféle nyelvtudományi „irányzat”-nak, akkor is kétségtelen, hogy erősen visszaszoruló, és magát számos tekintetben alaposan lejáratott irányzatról van szó.

Nagyon szomorú volna, ha a *Magyar értelmező kéziszótár* ügye egy ilyen marginalizálódó „irányzat” belügye maradna. Fontos volna, hogy a jövőbeli kiadások – amelyek remélhetőleg nem változatlan utánnyomások lesznek, hanem átdolgozások – kitörjenek a nyelvhelyesség fogságából. Ezért a kéziszótár koncepcióját – különösen a benne alkalmazott stílusminősítések rendszerét és alkalmazásuk módját – lehetőleg minél szélesebb körben meg kellene vitatni. S akkor van rá remény, hogy a következő kiadás jobban megfelel majd a tudományosság követelményeinek, az olvasót korrektebb módon tájékoztatja az egyes szóképzési elemek jelentéséről és használati értékéről, szakítva a nemstandard elemek – és ezáltal az ezeket tartalmazó nyelv változatok, sőt az e nyelv változatokat beszélő emberek – megbélyegzésével. Ha ez így lesz, akkor az új kiadások munkatársainak majd nem kell munkájuk közben lelkiismereti problémákkal küszködniük, az olvasók pedig olyan szótárt kapnak a kezükbe, amely mind tudományos, mind pedig nyelvi ismeretterjesztő munkaként megállja a helyét.

Összegzés

A kilencedik fejezetben a *Magyar értelmező kéziszótár* új kiadásának nyelvhelyességi szemléletével foglalkoztunk, különös tekintettel a magyar nyelv határon túli változataira. Az előző kiadással ellentétben – amely 1972-ben jelent meg először, majd pedig számos változatlan utánnyomásban látott napvilágot – az új kiadás erdélyi, kárpátaljai és szlovákiai magyar

szavakat és állandósult szókapcsolatokat is tartalmaz. E lexémák egy része azonban a szótárban megbélyegzetté válik (azok, amelyeket kevésbé iskolázott beszélők, ill. másodnyelvdomináns kétnyelvűek használnak informális beszédhelyzetekben), mivel a szótár minősítési rendszere nem teszi lehetővé ezek stílusértékének korrekt megjelölését. Ezért a kéziszótár minősítési rendszerének alapos átdolgozására volna szükség.

10. fejezet

A PLATNI BOTRÁNYA

1. Bevezetés

Tankönyvünknek ez a fejezete azzal a kérdéssel foglalkozik, miért szükséges és mi-ként volna lehetséges átalakítani a magyar egynyelvű szótárak hagyományos stílusminősítési rendszerét úgy, hogy az jobban eligazítsa az olvasót, és emellett elősegítse a szótározott szó-kincs lexikográfiai és lexikológiai feldolgozását is. Az adatok, amelyekre fejtegetéseim során támaszkodom, egy Janus-arcú internetes program segítségével épített lexikális adatbázisból származnak, a Termini magyar–magyar szótárból, ill. Termini magyar–magyar adatbázisból. A Termini magyar–magyar szótár, ill. adatbázis építése része azoknak a „határtalanítás”-nak nevezett lexikológiai és lexikográfiai, valamint korpusznyelvés-zeti munkálatoknak, melyeket a Termini Kutatóhálózat munkatársai végeznek abból a célból, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentő-ségüknek megfelelően jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli (a továbbiakban: ht) válto-zatai.

E munka eredményeként eddig három szótár gazdagodott szavakkal, szókapcsolatokkal, alakváltozatokkal, jelentésekkel, vonzatokkal mind a hét ht régióból (Erdély, Felvidék, Vajdaság, Kárpátalja, Horvátország, Muravidék, Órvidék – ezekre a továbbiakban az Er, Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Öv közkeletűvé vált rövidítések utalnak). Az első az Osiris *Helyesírás* szótá-ri része, amelybe főként hely- és intézménynevek kerültek be. A második a Tolcsvai Nagy Gábor által írt Osiris *Idegen szavak szótára*, amelybe legalább egy idegen eredetű elemet tar-talmazó szavak és szókapcsolatok kerültek be, köztük közmagyar idegen eredetű szavak ht jelentései. A harmadik az Eöry Vilma főszerkesztésével készült *Értelmező kéziszótár +*; eb-ben a legtöbb ht szó szinonimaként szerepel, de vannak benne közmagyar szavak ht jelentései és néhány önálló címszó is. Jelenleg a Microsoft Office XP szövegszerkesztő programjaihoz készített helyesírás-ellenőrző határtalanítása van napirenden Prószéky Gábor és munkatársai jóvoltából. Szomorú viszont, hogy a határtalanításnak megjelent az ellentett folyamata is, a „visszahatárosítás”, melynek során a *Magyar értelmező kéziszótár* anyagának rostálásával ke-ltezett, a diákságnak szánt *Magyar értelmező szótárból* minden ht szót kiiktattak.

A Termini Kutatóhálózat az MTA Kisebbségkutató Intézetének kezdeményezésére az MTA anyagi támogatásával alakult ht kutatóállomások és kutatóhelyek munkatársaiból jött létre spontán módon 2003-ban, a határtalanítási feladatok ellátására. 2007 óta a kutatóhálóza-tot együttműködési szerződés fűzi az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez.

Az adatbázis építése során a sajátos ht szó-kincs változatossága komoly lexikográfiai problémákat vetett föl; ezek megoldására való törekvés motiválta a stílusminősítés kérdéseivel való behatóbb foglalkozást. Bár kiindulópontom a ht szó-kincs volt, a fölmerülő problémá-kat a közmagyar szó-kincs egészére való tekintettel tanulmányoztam, így reményeim szerint az a többdimenziós minősítési rendszer, amelyet a későbbiekben felvázolok majd, nemcsak – sőt nem is elsősorban – a ht szó-kincset tartalmazó adatbázisokban, ill. szótárakban alkalmazható, hanem bármilyen egynyelvű magyar adatbázisban, ill. szótárban, még akkor is, ha a rendszert mindig a konkrét szótár kívánalmaihoz kell igazítani.

2. A hagyományos stílusminősítések problémái

Az, hogy a magyar szótárakban hagyományosan alkalmazott minősítésekkel nem lehet szakmailag korrekt módon megragadni sem a közmagyar, sem a ht szókincs változatosságát, már az 1990-es évek közepén világossá vált, amikor a *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉKSz.² 2003) felújítási munkálatainak részeként három régió (Erdély, Felvidék, Kárpátalja) szavai bekerültek az új kiadásba. A Termini-adatbázis építése során, amikor már nem kötöttek bennünket más szótárak minősítési rendszereinek számunkra megváltoztathatatlan követelményei, napirendre került a korábban használt, az ÉKSz. 1972, ill. ÉKSz.² 2003 minősítéseire épülő rendszer többdimenzióssá való átalakítása. A folyamat máig sem fejeződött be teljesen, de a jövőben már csak kisebb módosítások várhatók.

A hagyományos stílusminősítési rendszer legnagyobb problémája a minősítések egy részének többértelműsége. Pl. a „választékos” és a „bizalmas” minősítések nemcsak a lexémák beszédhelyzeti kötöttségére utalhatnak, hanem – közvetve – a beszélők társadalmi hátterére, sőt a lexémák expresszív stílusértékére is. Ennek következménye pedig az, hogy a szótár adatai mind szociolingvisztikailag, mind stilisztikailag nehezen értelmezhetők, ezenkívül pedig a minősítések társasnyelvészek számára vállalhatatlan nyelvi ideológiai koloncokkal is meg vannak terhelve.

Például az értelmező kéziszótár választékosnak minősíti az *affér*, *allűr*, *bagatell*, *dedikál*, *ecsetel* (átv.), *eleve*, *generáció*, *inkorrekt*, *intuíció*, *logikátlan*, *mészárlás*, *nonszensz*, *polihisztor* szavakat, holott ezek valószínűleg nem választékos, hanem leginkább közömbös stílusértékűek: tüzetesebb vizsgálat nélkül is valószínűnek látszik, hogy bármilyen beszédhelyzetben előfordulhatnak, pedig a szótár szerint a „választékos” minősítést a „választékos, igényes, emelkedettebb stílus”-ra jellemző szavak kapják, a „választékos stílus” pedig a szótárírók felfogása szerint olyan stílus, amely „gondosan, igényesen kiválasztott” elemekből áll.

Ha megnézzük pl. az *affér* 'kellemetlen ügy, összeütközés' szóra vonatkozó adatokat a Magyar nemzeti szövegtárban, azt látjuk, hogy ez a szó leggyakrabban épp a leginformálisabb személyes alkorpuszban fordul elő (3,06 előfordulás esik egymillió szövegszóra), igaz, előfordulási aránya a sajtónyelvi és a szépirodalmi alkorpuszban sem elhanyagolható (1,79, ill. 1,18 előfordulás esik egymillió szövegszóra); a tudományosban viszont csekély, a hivatalosban pedig elenyésző (0, 63, ill. 0,10). Már önmagában ez az adat is kétségessé teszi a szótár minősítésének helytállóságát, még akkor is, ha ugyanígy minősíti az *affér*nek ezt a jelentését a korpuszalapú akadémiai nagyszótár is.

Arról, hogy az *affér* szó korántsem választékos stílusértékű, könnyen meggyőződhetünk, ha beleolvassuk a személyes alkorpuszban található szövegekbe, s megnézzük például azt, hogy az *affér* milyen stílusértékű szavak társaságában fordul bennük elő. Ilyeneket találunk: *zsinórban* 'sorozatban'; *mocskos* <gyalázó jelzőként>, *kinyírnám* 'megölném', *pofátlan-tól*; *hiába tapostam*, *szex nuku*; *együtt malackodtak*; *megreparálni*, *hagyni az egészséget a fenébe*, *nyálcsorgatására*; *lökött* 'tökkelütött'; *a szabalyokat ofelejuk hajlítgatni*; *élből* (reagál); *izmoz* (vmin); *pláne*; *nomeg*; *pasas*, *egy darabig*; *lenyomja* 'legyözi', *tök jó*; *csámcsogni* (vmin), *lőtt* (vminek); *bringájával*, *tekerő* 'kerékpárhozó'; *kiröhögi*, *pilóta* 'gépkocsivezető', *bakijukat*; *szurkolóék*; *anyázott*; *bömböli*; *baromira* 'nagyon'. A szövegek egy részében az informális stílus egyéb jellegzetességei is megjelennek, pl. informális, a szabályzatot sértő helyesírási megoldások (*teccik*; *lébként*; *emléxem*; *butaembert*; *kb 1 éve*; tulajdonnevek kis

kezdőbetűvel), a beszélnyelviségre utaló jegyek (*asszem; mingya 'mindjárt', ollat; ühhiüm; khmm??*), az informális stílus nyelvtani jellemzői (*a jenő mondta*).

Még jobban érzékeltetik a szövegek informális (és expresszív) stílusát a hétköznapi fogalmazású, ill. beszélt nyelvies fordulatok, pl. *ez kicsit erős volt, nemgondolod?; hogy megnyugtassalak: amit írtam, annak köze nincs hozzá; de itten hús-vér emberekről van szó, ami nem vicc; Honda egy állat motort akar a Jordan darazsak potrohába pakolni; nem túlzás ez egy kicsit; táskája méretben tartott a nullához; a gép majd felrohant velünk a járdára; az egy főre jutó betegszabadság kábé nulla; nameg hányok az egyéjszakás kalandoktól is; nekem is ő a kedvencem, az első igazi NŐ a tévében, de ez a Vágó affér riasztó, nem gondoljátok fiúk?; sejtem hogy nem így kéne írni, bocsi; na jó hétvégét.*

Az *affér* közömbös stílusértékét (azt, hogy egyaránt előfordulhat informális és formális, bizalmas és választékos stílusú szövegekben), legjobban a konkrét szövegrészletek mutatják:

„Szasztok! Én is játszottam, de közben nálam nem voltak technikai afférok. Viszont a min-dent eldöntő döntőnél a PÓRÁZ-t sehol sem találtam! Van valaki aki tudja hol volt??? (És látta is.) Egyébként szerintem ha elkezdenek egy ilyen játékot, nem kéne az ember kedvét elvenni tőle!” (*Index Fórum*).

„Kismókus kedves! Hál Istennek, hogy nem emléxel az afférunkra. Pont ezért nem is emlegetem fel (Bár akkor is az volt a szitu, hogy – szerintem – ellentmondásban keveredtél magaddal.)” (*Index Fórum*).

„Az In-Kal (én se szeretem őket, mert ritka sötét bunkókat alkalmaznak, volt pár afférom velük, meg láttam egy-két esetüket, amint három-öt 120 kilós barom közülük koncerten, rendezőként szarrá vert egy-egy 40 kilós kölyköt) nem izraeli, hanem magyar tulajdonban van” (*Index Fórum*).

Vajon miért minősíti a kéziszótár az *affér*-t és társait választékosnak? Nyilván főként azért, mert az ilyen példák ellenére is a szó elsősorban formálisabb szövegekben fordul elő (a többi alkorpuszban például ez a helyzet). Ezenkívül ezeket a szavakat valószínűleg többnyire (bár nem kizárólagosan!) iskolázott beszélők használják, „iskolázott” minősítés azonban nincs a szótárban. A „választékos” minősítésnek – ahogy meghatározásából fentebb láttuk – a szótárírók szándéka szerint nincs ugyan köze az adott lexémát használó beszélők tipikus társadalmi (műveltségi) hátteréhez, mivel azonban más lehetőség nem állt rendelkezésükre, jobb híján mégis ezt a minősítést alkalmazták. Ezt az eljárást az a tapasztalati tény teszi indokolhatóvá, hogy az iskolázott beszélők gyakrabban használják a standard nyelvváltozatot, ill. azon belül formális stílusokat, mint az iskolázatlanok.

Az *affér* (és néhány társa) esetében a „választékos” minősítés alkalmazásának egy további oka az lehet, hogy az értelmező kéziszótár nem ismeri az általános „expresszív” minősítést; elképzelhető, hogy a szerzők a szó némileg expresszív mivoltára is utalnak a „választékos” minősítéssel. Ezt az eljárást pedig az teszi lehetővé (és – a korlátokat figyelembe véve – elfogadhatóvá), hogy a „választékos” minősítés a magyar szótári hagyományban nem teljesen azonos a szociolingvisztika „formális” minősítésével, szépirodalmi konnotációi is vannak, azaz az így jelölt lexémákra jellemző, hogy művészi megformáltságú szövegekben (is) előfordulnak.

A „választékos” után nézzünk meg egy „vulgáris” példát! Az értelmező kéziszótár 2. kiadása többek között ezeket a szavakat minősíti vulgáris stílusértékűnek: *culáger, écesz,*

flepni, forsrift, fuszekli, garazsíroz, gönnol, kégli, platni, reszkír, üptre. A szótár szerint „vulgárisak” a „kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas” szavak (ÉKSz.² 2003: XXIII.); a szótár „vulgáris” szócikke szerint a „vulgáris nyelv, stílus” nem más, mint „a köznyelv beszélt változatának legigénytelenebb rétegét képviselő nyelv, stílus”. A vulgáris stílusról még tudni kell, hogy „rombolja a választékos, művelt érintkezést, s ezáltal nemcsak a nyelvi normák hatását gyöngíti, hanem az erkölcsi, magatartási, viselkedési normákét is”; sőt mi több: „gátolja az egymás megbecsülésén alapuló, csiszolt érintkezést, az emberi rokonszenvenek s általában a pozitív érzelmeknek a kifejezését” (NymKsz.² 2005: 611.). Ennek gyászos következményeként vulgáris stílusban „sokkal nehezebb, ha ugyan nem lehetetlen értékes kapcsolatot teremteni embertársainkkal” (i. h.).

A fentebb idézett lexémák közül a *platnit* néztem meg a Magyar nemzeti szövegtárban, vajon valóban a legzüllöttebb társadalmi rétegek szókincséhez tartozik-e. A vizsgálat eredménye egyértelmű nem: a szóra minden stílusrétegben találtam példát (bár egyikben sem sokat), a legtöbb a szépirodalmi stílusrétegből való, még hozzá legjobb íróinktól is. Ez a tény elvileg azzal is magyarázható volna, hogy íróink környezetfestés céljából használják a *platnit*, jellemtelen, értékes kapcsolatot teremteni, emberi rokonszenvet és általában pozitív érzelmet kifejezni képtelen hőseiket beszélgetve, ám a helyzet nem ez. Németh László szövegében például szerepet játszik ugyan a környezetfestés, ám nem úgy tűnik, hogy szereplői értékes emberi kapcsolatra képtelen, züllött némberek volnának:

„Szilason volt, a nagynéném téli konyhájában, a jobb felén fönt a sütő, alul meg a kenyeret lehetett bevetni; a bal felén, a meszelt sárfalon közönséges *platni*, amin most épp egy fazék víz gőzölt. A helyiség közepére húzott asztalnál egy asszony állt, aki a tojásokat verte bele az óriási, krátterszerűen kifűrt lisztsüvegbe” (*Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*).

Szakonyi Károly alábbi szövegében sem utal semmi arra, hogy a társadalom söpredékének alantas szóhasználatát kívánná bemutatni, inkább úgy tűnik, hogy a szerző a maga nevében használja az inkriminált szót:

„Ahogy kéz a kézben siklottunk... Odaát, Pesten, a sarkon ismerős illat csap felénk. Faszénkályhában parázs vöröslik, a *platnin* behasított héjú, mahagóniszínű gesztenyék sülnek. – Friss, meleg a maróni!... – Négy darab öt forint” (*Magányos biciklista*).

Feltűnő az is, hogy ez a „kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas” szó milyen jól érzi magát kifejezetten igényes fogalmazású, művészien megformált szövegekben is. Ha az eddigi bizonyítékok esetleg nem mindenki számára elegendők, álljon itt még egy-egy Illyés Gyula- és Mészöly Miklós-idézet:

„Ha nem töri össze a könyörületes halál, saját magát veti szét az a világremek csupor azon a *platnin*, amivé ezt a ti talajotokat tüzesítették – a forradalmak! – Miért a ti talajotok és miért nyomod idézőjel közé a forradalmakat? Az Ady után ittmaradt feszítő gőzölgésre...” (*A Szentlélek karavánja*).

„A berendezésnek ugyanaz a biztos kezű promiszkuitása fogadott mindkét helyiségben. A fürdőben a pannon udvarházakból ismerős fenyőfa kád fölé szerelték a zuhanyrózsás csövet; a konyhában millenniumi majolika tűzhely *platnija* alá vezették be a gázt. A konyhaasztalt csillagóra pucolt rézbádoggal borította, széle peremesen hajlott le” (*Megbocsátás – Merre a csillag jár*).

A *platni* szót tartalmazó sajtónyelvi szövegekben sincs nyoma semmi alantasságnak, ráadásul a fogalmazásból itt is úgy tűnik, hogy a szerzők közösséget vállalnak a *platni*-val, semmi jelét nem látjuk annak, hogy elhatárolódnának tőle:

„De eltelt pár hét, és kezdte kiismerni a *rezsót*. Kiderült, hogy mást és mást tud mind a négy *platnija*, az egyik, a jobb első, a legnagyobb, amelynek közepén egy kis rézszem csillog, pillanatok alatt forral fel bármit is, míg a bal hátsó...” (*Népszabadság*).

„Ne részletezzük a választékok – minden van –, érdekességnek legyen elég annyi, hogy az egyik sátorban kizárólag gáztűzhelyre való *platnikat* árulnak. De persze szó sincs arról a romantikáról, amire azt lehetne mondani, vásári forgatag, az árusok mindenkiről azt feltételezik, hogy lopni akar...” (*Magyar Narancs*).

Hasonlóképpen választékos fogalmazásúak a tudományos stílusréteghez tartozó szövegek, és természetesen formális stílusú a hivatalos stílusrétegbe tartozó adat is.

„Közel sem aratott ekkora sikert a főzőlapok megjelenése. Az ormóttan öntöttvas *platnikba* ágyazott fűtőbetétek nagyon lassan melegednek fel, és lekapcsolás után még hosszú percekig ontják magukból a hőt” (Kun Ákos: *Egészségkímélő ételek ínycsecknek*).

„3652/1994/3652 Henkel Magyarország M-III V-C PERSIL SUPRA foszfátmentes általános mosópor 1258 OTH 3659/1994/3659 Henkel Magyarország M-III V-C PERWOLL mosópor gyapjú- és finomholmikhoz 1199 OTH 3653/1994/3653 Henkel Magyarország M-III V-C PLATNI tűzhelytisztító 1306 OTH 3392/1994/3392 Alkimia M-II V-A POLIFIX” (Környezetvédelmi Minisztérium).

Természetesen a céloom „ellenpéldák” idézése volt, nem vonom kétségbe, hogy a *platni* szót az alvilági, a lecsúszott, elzüllött társadalmi rétegekhez tartozó beszélők is nagy előszeretettel használják. Az „ellenpéldák” tetemes száma azonban arra utal, hogy a *platni* szó – az *affér*hoz hasonlóan – közömbös stílusértékű, és az is valószínűnek látszik, hogy „általános” használatú (azaz minden társadalmi rétegben él), továbbá „közhasználatú” (azaz nem kötődik valamely sajátos regiszterhez, még a hétköznapi beszélt nyelvhez sem).

Mi lehet az oka, hogy egy ilyen ártatlan és ártalmatlan szót a kéziszótár annyira súlyosan megbélyegez? A „vulgáris” minősítés alkalmazásának indítékait csak a nyelvi nacionalista, purista, standardista és homogenista nyelvi ideológiák fényében értjük meg. Az idegen eredetű szavak egy része – különösen a németből származók – nemkívánatos elemek a magyar nyelvben mint olyanban, stílusrétegtől függetlenül (nacionalizmus, purizmus); erről könnyen meggyőződhetünk, ha föllapozzuk például a *Nyelvművelő kézikönyv* és a *Nyelvművelő kéziszótár* német eredetű szavakat és a német mintájú tükörfordításokat tartalmazó szócikkeket. A *platni* annak ellenére megbélyegeztetik, hogy nincs is szinonimája, azaz bajosan lehet „fölösleges idegen szónak” tekinteni. (Vö. *ÉKSz.*²: '[tűzhelyet fedő vas]lemez'; *Idegenszó-tár*: 'konyhai tűzhely vas lapja'. Mind a *lemez*, mind a *lap* erősen poliszém szó, amely nem minden kontextusban egyértelmű, és valószínűleg nem is nagyon használatos 'platni' jelentésben. A *Nyelvművelő kéziszótár* a *lemez* és a *fedőlap* szót tünteti föl „magyar megfelelőiként”, de maguk is kénytelenek a [tűzhelyé] zárójeles kiegészítéssel elismerni, hogy nincs szó megfelelőéről.)

Mivel a *platni* idegen eredetű szó, a fentiek értelmében nemkívánatos elem a magyarban. A standardista ideológia szerint a standard nyelvváltozat a magyar nyelv „helyes” (egy kis csúsztatással: „egyedüli helyes”) változata; világos, hogy a *platni* nem lehet helyes a standardban, vagyis nem lehet standard szó. A „vulgáris” minősítés minden bizonnyal ennek a viszonyulásnak az eredményeként került a szótárba, s így érthető, hogy nincs köze a szó valódi stílusértékéhez. Valószínű, hogy a „vulgáris” minősítésnek – különösen a szótár első kiadásában – az volt a fő rendeltetése, hogy „bemószerolja”, megbélyegezze a kifogásolt szót vagy szójelentést, hátha a beszélők leszoknak a használatáról, megijedve attól, hogy pl. a *platni* szó

használata miatt nemcsak hogy a társadalom legsalsóbb, erkölcsileg züllött rétegéhez tartozónak fogják őket gondolni, hanem esetleg társas kapcsolataik is csorbát szenvednek.

3. A Termini-szótár minősítési rendszere

Ha azt szeretnénk, hogy leendő szótáraink a jelenleginél jobb minősítési rendszert használjanak, a fönt vázolt két fő problémát kell elkerülnünk: a különféle típusú minősítési szempontok egymásba csúsztatását és a minősítések nacionalista, purista, standardista és homogenista indíttatású használatát. Ez pedig akkor lehetséges, ha a stílusminősítést – amennyire lehet – objektív alapokra helyezzük, az adott lexéma tényleges használatából indulunk ki. A Termini Kutatóhálózat munkájában ez konkrétan azt jelenti, hogy gondosan megvizsgáljuk a szótárazandó lexémákra vonatkozó írott és beszélt nyelvi adatokat (ez utóbbiakat lejegyezve persze), azok nyelvi kontextusát (milyen, a szótárakból ismert, „biztos” stílusértékű szavakkal fordulnak elő együtt), másfelől pedig azt, hogy empirikus kutatásokat is folytatunk a szótárazott lexémák használatának jobb megismerése céljából. Empirikus vizsgálatokra már csak azért is szükség van, mert a ht szavak nem kis hányada főként a mindennapi beszélt nyelvben használatos, így kevés rájuk az írott nyelvi adat (vagy egyáltalán nincs is ilyen).

Az új minősítési rendszer kidolgozása

A Termini magyar–magyar adatbázisban, ill. szótárban alkalmazott új rendszerezés kidolgozásában az értelmező kéziszótár minősítéseiből indultunk ki, arra törekedve, hogy azoktól indokolatlanul ne térjünk el. A legtöbb szótárolvasó leginkább e szótár minősítéseit ismeri, sőt más szótárakban is jórészt ezekkel találkozik (néha más néven), s emiatt ezeket tudja a legkönnyebben értelmezni. Ezenkívül a lexikográfiai és lexikológiai kutatások számára is előnyt jelent az új és a régi rendszer viszonylagos harmóniája, ez teszi ugyanis lehetővé, hogy a ht szavak stílusértéke közvetlenül összehasonlítható legyen közmagyar szinonimáik stílusértékével. Ám minden igyekezetünk ellenére az új rendszer egyre inkább távolodott az értelmező kéziszótártól, szerencsére úgy, hogy a kettő mégis jelentős mértékben „kompatibilis” maradt egymással. A változtatások többfélék voltak:

1. Néhány ÉKSz.²-beli minősítést átértelmeztünk. A „népnyelvi” minősítést nemcsak a falusi, hanem a városi, kevésbé iskolázott lakosságra jellemző lexémák jelölésére is használjuk. Ez utóbbiak jelölése eddig nem volt megoldva, ami aligha véletlen, hanem annak a nyelvművelői beállítódásnak a következménye, amely a városi iskolázatlan emberek nyelvi sajátosságait tartja leginkább helytelennek, hibásnak, kerülendőnek. A „népnyelvi” ilyen átértelmezésének folyományaként a „tájnyelvi” jelölést a nagyobb földrajzi területen élő, de nem standard lexémák jelölésére is kiterjesztettük, vagyis arra a kategóriára, amelyre az értelmező kéziszótárban a „népnyelvi” minősítés vonatkozik.

2. Egy esetben az átértelmezés átnevezéssel is együtt járt: a „hivatalos” minősítés helyett a „közéleti”-t használjuk, és nem csak a közigazgatási szaknyelv közismert szavait jelöljük így, hanem a társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági élet más jellegzetes szavait és állandósult szókapcsolatait is, másfelől viszont – az értelmező kéziszótártól eltérően – nem jelöljük így a (nem közigazgatási) szakmai fogalmak szakszerű megnevezéseit. Egy másik esetben az átnevezett kategória tartalmilag többé-kevésbé megfelel az eredetinek: a „hétköznapi”

minősítés lényegileg fedi a kéziszótár „nem hivatalos” címkéjét, de megszünteti a megnevezés kétféle értelmezhetőségét („nem hivatalos” és „nem hivatali”).

3. Az *ÉKSz.*²-ben is meglévő minősítések egy részét árnyaltuk: a „választékos” szélső pólusaként beiktattuk az „emelkedett”, a „bizalmas” szélső pólusaként pedig a „lezser” minősítést; ezeket az alapkategórián belül értelmezzük (vagyis az „emelkedett” is választékos, a „lezser” is bizalmas). Ezenkívül a kéziszótárt követve alkalmazzuk a „kissé” árnyaló szót is, pl. „kissé választékos”, „kissé régies”, „kissé pejoratív”.

4. A fent említett „vulgáris” minősítést teljesen elvetettük. Ennek a címkének nemcsak az a problémája, hogy nincs összhangban azzal, amit a laikus beszélők nyelvi intuíciója a *vulgáris* szón ért (‘alantas, közönséges’), és ezért az olvasót félrevezeti, hanem az is, hogy a „vulgáris” minősítés tartalma is, úgy, ahogyan azt meghatározzák, súlyosan megbélyegző és megtévesztő volta miatt teljességgel elfogadhatatlan (azaz más néven sem volna egy ilyen tartalmú minősítés alkalmazható). Szintén elvetettük az értelmező kéziszótár egyéb megbélyegző és megtévesztő, tudományosan nem értelmezhető purista, standardista, homogenista indítatású minősítő formuláit („pongyola használatú”, „helyesen”, „helyesebben”) – l. ehhez a 9. fejezetben tárgyaltakat.

5. A rendszer többdimenzióssá válásának legfontosabb következményeként új minősítéseket is bevezettünk:

a) ezek egy része valamely dimenzión semleges stílusértéket jelöl: a dialektális dimenzión az „általános” minősítést azok a szavak kapják, amelyeket a legkülönbözőbb iskolázottságú beszélők egyaránt használnak; a regiszterbeli dimenzión a „közhasználatú” minősítés a bármely regiszterben (pl. a szaknyelvekben és a hétköznapi nyelvben egyaránt) előfordulható lexémák jelölésére szolgál; a stílusváltozati dimenzión a „közömbös” minősítést azok a szavak kapják, amelyek egyaránt használatosak formális és informális beszédhelyzetekben;

b) más részük eddig nem jelölt vagy ambivalens minősítés által jelölt stílusértékekre utal: az „iskolázott”, „idegenes”, „ifjúsági nyelvi”, „szaknyelvi”.

Rendszerezésünkben látszólag sok az új minősítés, ám figyelembe kell venni, hogy az újnak látszó kategóriák jelentős része lappangva eddig is megvolt szótárainkban (pl. a minősítetlenség utalt a szó „általános”, „közhasználatú” és „közömbös” stílusértékére, az „argó” az ifjúsági nyelvre, nemegyszer a „választékos” az „iskolázott”-ra, a különféle fogalmak körüli minősítések és részben a „hivatalos” minősítés a „szaknyelvi”-re).

A változtatásokkal a fő célunk az volt, hogy az egyes minősítések alkalmazását egy olyan rendszer kívánalmai szerint módosítsuk, amely lehetővé teszi a stílusérték különböző típusú forrásainak egymástól való elkülönítését, s ezzel a minősítések többértelműségének felszámolását. Az új minősítések bevezetésével ezenkívül tehermentesíteni kívántuk a meglévő, hagyományos jelöléseket úgy, hogy használatukat leszűkítettük a legjellemzőbb területre. Például a „választékos” csak stílusváltozati minősítésként alkalmazzuk, mégpedig a főként formális stílusú szövegekben előforduló lexémák jelölésére; az iskolázott beszélőkre jellemző lexémákat nem „választékos”, hanem „iskolázott” minősítéssel látjuk el, az olyan expresszív szavakat pedig, amelyek más kategóriába – pl. „pejoratív”, „durva”, „kedveskedő” stb. – nem sorolhatók be, „expresszív” vagy „átvitt” minősítéssel.

A sajátos stílusérték hiányára utaló minősítések („általános”, „közhasználatú”, „közömbös”) nemcsak elvi, hanem gyakorlati szempontból is fontosak: lehetővé teszik, hogy az adathiány könnyen észrevehető legyen. Amíg ezeket nem vezettük be, állandó problémát oko-

zott, hogy a minősítés hiánya nem volt egyértelműen értelmezhető: vagy a sajátos stílusérték hiányára utalt, vagyis az „általános”, a „közhasználatú”, a „közömbös” stílusértékre, vagy pedig adathiányra, s nem lehetett tudni, mikor melyikre. Az sem mellékes, hogy minél több stílusértéket jelölünk konkrét minősítéssel, annál több stílusértékre nézve tudunk nyerni az adatbázisból statisztikai adatokat.

A minősítés dimenziói

Az egyes szóképzleti elemek, ill. jelentések stílusértékét különböző, szociolingvisztikailag meghatározható kategóriák mentén határoztuk meg – ezek a dimenziók. A többdimenziós rendszer fő előnye – ahogy az már a fentiekből is kiderülhetett –, hogy a minősítés különféle szempontjai nem keverednek, mint a hagyományos minősítések esetében, hanem elválnak egymástól, ezáltal pedig lehetővé válik, hogy a minősítés során minden lehetséges szempontot külön-külön mérlegeljünk.

A rendszer jelenleg öt fő dimenzióból áll, ezenkívül néhány kiegészítő minősítést is alkalmazunk. A dimenziók meghatározásában egyrészt a nyelvi valóságból indultunk ki (olyan rendszert igyekeztünk kialakítani, ami az adatokból mintegy önként adódik), másrészt M. A. C. Halliday klasszikus rendszerezése is hatott ránk. Az alábbiakban röviden áttekintjük az egyes dimenziókat, és felsoroljuk a hozzájuk tartozó stílusértékeket. Ezek jellemzésére sajnos itt a terjedelmi korlátok miatt nincs mód, az érdeklődők a Termini honlapján találnak rövid jellemzéseket és az itt bemutatottnál több példát.

1. A dialektális dimenzió gyakorlati okokból egyaránt tartalmazza a földrajzi és a társadalmi dialektusokra vonatkozó minősítéseket (földrajziból ti. csak egy van). Ezek a minősítések a lexémák abból adódó stílusértékére utalnak, hogy használatuk bizonyos társadalmi csoportokra jellemző (míg más társadalmi csoportokra nem vagy nem annyira). A földrajzi dialektusokra a „tájnyelvi” minősítés utal (pl. Er *cinka* ’serdülő lány’). A társadalmi dialektusokra utaló minősítések valójában három további, „rejtett” dimenzión helyezkednek el: az iskolázottságin az „iskolázott” (pl. Fv Ka *audit* ’auditálás, átvilágítás’) és a „népnyelvi” (pl. Er Fv Ka *bufet* ’falatozó, talponálló’) minősítés, a két nyelvűségein az „idegenes” (pl. Fv Va Ka Hv *advokát* ’ügyvéd’) minősítés, a korosztályin pedig a „gyermeknyelvi” (–) és az „ifjúsági nyelvi” (pl. Er *gamat* ’rossz, utálatos’) minősítés. Gyakorlati okokból semleges kategóriát csak az iskolázottsági dimenzión különböztetünk meg: ez az „általános” minősítés (pl. Fv *alobal* ’alufólia’).

2. A regiszterbeli dimenzió mentén jórészt azok a stílusértékek helyezkednek el, melyekre a bizonyos specializált tevékenységekhez kötődő szavak tesznek szert. Ide tartozik a „szaknyelvi” (pl. Er Fv Va Ka Hv Mv Öv *dezinfekció* ’fertőtlenítés’), a „közéleti” (pl. Er Fv Va *angazsálja magát* ’elkötelezetten csinál vmit’), a „sajtónyelvi” (pl. Ka *gyermekintézmény* ’bölcsőde, óvoda’), a „szépirodalmi” (–) és a „szleng” (pl. Öv *zsandamari* ’rendőrnő’) minősítés. Ha egy szó – a látszat ellenére – nem szaknyelvi, a „hétköznapi” minősítést kapja (pl. Er *buton* ’nyomógomb’). Arra a tényre, hogy egy szó, ill. szójelentés nem kötődik semmilyen specializált regiszterhez, hanem bármilyen regiszterhez tartozó diskurzusokban előfordulhat, a „közhasználatú” (pl. Er *alimentára* ’élelmiszerüzlet’) minősítés utal. A „szleng” és a „hétköznapi” minősítés kilóg a többi közül annyiban, hogy nem feltétlenül kötődnek specializált tevékenységhez (de kötődhetnek, hiszen a szleng jellegzetes válfaja a szakmai szleng, és a szakemberek nem „hivatalos” *terminus technicus* jellegű szakszavakat is használhatnak).

3. A stílusváltozati dimenziót a beszédhelyzet formalitása által meghatározott regiszterek alkotják; ezekben az egyes szavak stílusértékét az határozza meg, hogy általában formális vagy informális beszédhelyzetekben használják-e őket. Ide tartozik a „választékos” (pl. Fv Va *delikvencia* ’bűnözés’) stílusminősítés és annak két szélső változata, a „kissé választékos” (pl. Fv *szaktanintézet* ’szakmunkásképző’) egyfelől és az „emelkedett” (–) másfelől, továbbá a „bizalmas” (Va Hv Mv *ajde!* ’rajta!, gyerünk!, indulj!’) stílusminősítés és annak két szélső változata, a „kissé bizalmas” (Fv *kituneloz* v. *kitunelez* ’állami vagyont magánvállalatba átment’) és a „lezser” (Fv *jéerdé* ’a rendszerváltás után: mezőgazdasági szövetkezet’). Azokat a szavakat, amelyek nem kötődnek egy-egy stílusváltozathoz, hanem bármilyen beszédhelyzetben használhatók, a „közömbös” (pl. Öv *almdudler* ’gyógynövényből, vízből, cukorból készült tipikus osztrák szénsavas üdítőital’) minősítéssel látjuk el.

Rendszerezésünk egyik nagy előnye, hogy e dimenzió minősítései valóban *tisztán* stílusváltozati minősítések, közvetve sem utalnak a beszélők társadalmi háttéréből adódó stílusértékre. Ezért tudjuk gond nélkül jelölni például az iskolázatlan beszélők által használt „választékos” stílusértékű, nemegyszer hiperkorrekt indíttatású szavakat („népnyelvi” + „választékos”, pl. Fv Va Hv Mv *garanció* ’garancia’) vagy az iskolázott beszélők által használt „bizalmas” stílusértékű szavakat („iskolázott” + „bizalmas”, pl. Ka *beszpregyel* ’államhatalmi válság következtében fellépő káosz’).

4. Az időbeliség dimenzióján jellemző módon a nyelv korábbi állapotából fennmaradt elemeknek a mai nyelvben meglévő sajátos stílusértéke fejeződik ki. E dimenzió mentén különböztetjük meg a „régies” (pl. Er *agent* ’adószedő’) és annak enyhébb fokozatát képviselő „kissé régies” (pl. Va *apostolka* ’saru, szandál’), az „elavult” (Ka *gasztronom* v. *gasztronóm* ’élelmiszerüzlet’), a „történeti” (pl. Fv *jéerdé* ’rendszerváltás előtt: egységes földműves-szövetkezet’) és az „új” (pl. Öv *hendi* ’mobiltelefon’) minősítéseket. A nyelv egyes történeti állapotai könnyen felfoghatók dialektusoknak, hiszen ezeket is a beszélő személye határozta meg, ezekbe szocializálódtak a beszélők a maguk korában, így ez a dimenzió is beilleszthető a nyelvváltozatok rendszerébe. Mivel a legtöbb szó *nem* ilyen, azaz nem utal időbeliségre, az egyszerűség kedvéért az időbeliség síkján sajátos stílusértéket nem hordozó szavakra nem utalunk speciális jelöléssel. (Az időbeliség dimenziója heterogénabb a többinél. A „régies” kategória például valójában inkább a dialektusbeli dimenzióon belül megkülönböztetett korosztályi dimenzióhoz tartozik: az idősebb generáció által használt lexémákról van szó. Azért soroltuk mégis ide, mert a „régies” és a kétségtelenül ide tartozó „elavult” közt nincs éles határvonal, ezenkívül pedig a szótári hagyomány is ezt a megoldást támogatja.)

5. A nyelvváltozatokhoz kötődő sajátos stílusminősítések, ill. az időbeliségre utaló minősítések mellett rendszerezésünkben természetesen „igazi” stílusminősítések is szerepelnek, amelyekben a beszélők érzelmei fejeződnek ki, a szavak által jelölt valósághoz való pozitív vagy negatív viszonyulásuk. Ezen a dimenzióon helyezkedik el az „eufemisztikus” (–), a „kedveskedő” (–), a „tréfás” (pl. Va *duduk* ’bárgyú, tökkelütött’), a „pejoratív” (Er *nyám* ’rokon, rokonság’), ill. ennek enyhébb fokozata, a „kissé pejoratív” (Fv Va *frajer* ’vakmerő, beképzelt, nagyhangú, kötekedő fiatal férfi’), az „ironikus” (Er *kondukátor* <Nicolae Ceaușescu egykori román elnök és pártfőtítkárral egykorú címe>) és ennek enyhébb válfaja, a „kissé ironikus” (–), a „durva” (Er Fv Va Ka Hv Mv Öv *debil* ’ostoba, buta [ember]’) és a „kissé durva” (Fv *prúszter* ’balhé’), valamint a „trágár”.

Az érzelmileg telített, de az előbbi kategóriákba nehezen besorolható szavakra az „expresszív” minősítéssel utalhatunk (pl. Er *letácsol* ’elhallgattat, leint, letorkol’). E dimenzió

óhoz sorolható a lexémából magából, annak hangalakjából és/vagy jelentésében adódó sajátos stílusérték is. A hangalakjuk miatt expresszív szavak sajátos stílusértékére szintén az „expresszív” (pl. Fv *bublifuk* ’szappanbuborék-fúvó gyermekjáték’), a jelentésük miatt expresszív szavak (metaforák) sajátos stílusértékére pedig az „átvitt” (Fv *lekció* ’tanulság levonására felhasználható kellemetlen tapasztalat; lecke’) minősítés vonatkozik.

6. A teljesség kedvéért megemlíjtük, hogy az említett dimenziókon túl bizonyos speciális esetekben utalunk még a szavak gyakoriságára a „ritka” (pl. Va *arnaut* ’albán, arnauta’) minősítéssel (nem abszolút értéként, hanem rendszerint valamihez viszonyított ritkább használatot jelölve vele), ezenkívül – ahogy az idézett példákban is láthattuk – rendszeresen utalunk régióbeli hovatarozásukra az Er, Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Óv, továbbá a Hu (Magyarország) és a Km (Kárpát-medence, ill. közmagyar) felségjelzésekkel. Ezek azonban rendszeren nem forrásai az érintett lexémák sajátos stílusértékének (csak olyankor, ha nyelven belüli kódváltásképpen más állami nyelvváltozatba kerülnek).

5. Összegzés helyett

Ebben a fejezetben röviden bemutatjuk a Termini Kutatóhálózat munkatársai által a Termini magyar–magyar adatbázis építése során alkalmazott új, többdimenziós stílusminősítési rendszert, melynek fő hozadéka az, hogy alkalmazásával sikerült megszüntetni a stílusminősítések jelentős részének többértelműségét (egy-egy minősítés elsősorban akkor többértelmű, ha egynél több dimenzióon használják stílusértékek jelölésére). Ez nagy előrelépés a nyelvi anyag feldolgozása szempontjából, mert jelentősen megkönnyíti a szótárírók minősítő munkáját: egy logikus rendszer birtokában könnyebb eldönteni egy-egy szóról, milyen minősítéssel szükséges ellátni, mint akkor, ha a minősítéseket nem tudjuk a maguk rendszerbeli összefüggéseiben szemlélni.

Miért tudták nélkülözni a korábbi szótárak a következő minősítési rendszert? Elsősorban azért, mert valóban csupán szótárak voltak. Ezzel szemben a Termini-szótár egyszerűen nyelvi adatbázis is (sőt elsősorban az!), melynek fontos célja, hogy lehetővé tegye a benne található adatok különféle szempontú statisztikai feldolgozását. Ezek az igények kényszerítették ki, hogy kidolgozzuk az új rendszert, mégpedig oly módon, hogy a magyar szótári hagyományt „megszüntetve megőrizzük”.

Az új minősítési rendszer kialakításával – reményeink szerint – az általunk használt minősítéseket sikerült megszabadítanunk a rájuk rakódott, számunkra vállalhatatlan ideológiai ballaszttól is. A nacionalista, a purista, a standardista és a homogenista szempontok mellözése megnyilvánult már a nyelvi anyag rostálásában (a szavak felvételében vagy kihagyásában az eredet, a dialektusbeli kötöttség, ill. az ún. „nyelvhelyesség” semmilyen szerepet nem játszik) és a minősítések megnevezésében is (az ideológiai töltetű minősítéseket, ill. minősítéspótló formulákat teljesen mellőztük), de ennél is fontosabb, hogy ezek az ideológiai szempontok a régi és új minősítések *alkalmazásában* sem játszanak szerepet: a lexémák dialektusbeli kötöttségét pl. nem elrejtjük, hanem inkább hangsúlyosan megjelöljük.

Nem kevésbé fontos, hogy a minősítések többértelműségének megszüntetésével sikerült megakadályoznunk, hogy egy szóra „árnyék vetüljön” pusztán a minősítési rendszer tökéletlenségei miatt; például úgy, hogy kényszerűségből „bizalmasnak” jelöljük, holott nemcsak informális beszédhelyzetekben használják, hanem formálisakban is, de használata a kevésbé

iskolázott és/vagy a másodnyelvdomináns beszélőkre jellemző. Persze egy „normális” világban az, hogy egy szó „bizalmas”, nem vet rá rossz fényt, tudjuk azonban, hogy a nyelvi valóságot leegyszerűsítő vulgárnyelvművelő szemlélet sokszor társítja a „választékoshoz” a „helyes”, és annak ellentétéhez, a „bizalmashoz” a „helytelen” vagy legalábbis a „gyanús” címkét, ami szintén a standardista nyelvi ideológia befolyását mutatja.

Ideológiamentes nyelvészeti kutatás persze nincs, bizonyára a mi szótárunk kategóriáiból is kiolvasható ideológiai elkötelezettségünk, melynek főbb pillérei a nyelvi vernakularizmus és a nyelvi pluralizmus, úgy gondoljuk azonban, hogy az általunk képviselt ideológiák vállalhatók, sőt vállalandók. Az önmagában nem baj, ha a nyelvészek ideológiai indíttatásból fognak neki valamilyen kutatásnak, ill. ideológiák befolyásolják a kutatási témát és célokat, sőt még az sem baj, ha kutatási eredményeiket valamilyen nyelvi ideológia fényében értékelik, vagy hogy a nyelvvalakító szakemberek tevékenysége valamilyen nyelvi ideológián, ideológiákon alapul, sőt ez a fentiek fényében szükségszerű. De az már nincs rendjén, ha a szakemberek elhallgatják, milyen ideológiai alapállásból nyúlnak hozzá a nyelvi kérdésekhez, és úgy tesznek, mintha az általuk alkalmazott szemléleti és értelmezési keret volna az egyedüli lehetséges, vagy legalábbis az egyedüli helyénvaló.

A *platni* szó esete azért tanulságos, mert jól mutatja, hogy az ideológiai előítéletek mennyire vakká tudják tenni a szakembert (is) a nyelvi valóság iránt, s mennyire demotiválják őt a tekintetben, hogy a nyelvi valóság megismerésére törekedjen, pedig hát nyelvészként ez volna a dolga (a nyelvművelők nagyon zokon veszik, ha nyelvész voltukat kétségbe vonják). A Magyar nemzeti szövegtár adatai a *Nyelvművelő kézikönyv* készítőinek rendelkezésére álltak, de mivel a kézikönyv célja ilyen esetekben nem a korrekt tájékoztatás, hanem a helytelennek vélt elemnek a nyelvből való kiszorítása, még olyan áron is, hogy valótlan állítunk róla, a tényleges nyelvi adatokra a szerzőknek nem volt szükségük. Így kerülhettek Illyés Gyula, Németh László, Mészöly Miklós és a többiek a társadalom söpredékével egy társaságba, lévén bennük közös vonás, hogy kirívóan igénytelen, bántóan közönséges, alantas szavakat használnak. Egy nyelvész számára azonban ennél is nagyobb botrány az, hogy a nyelvművelők egy stíluskategóriát etikai tartalommal töltenek fel.

NYELVMŰVELÉS ÉS NYELVI IDEOLÓGIA

11. fejezet

A NYELVI BABONÁK ÉLETEREJÉRŐL – NYELVI IDEOLÓGIÁK ÉS FILOZÓFIÁK A NYELVMŰVELŐ KÉZISZÓTÁRBAN

Bevezetés

Ebben a fejezetben három konkrét nyelvi babonából kiindulva mutatom be a *Nyelvművelő kézisztár* (NymKsz.² 2005) szemléletét, valamint a saját szemléletemet meghatározó nyelvi ideológiákat és filozófiákat. A babonák alapjául szolgáló nyelvi jelenségekről Szepesy Gyula és Lőrincze Lajos alapján írok. A terjedelmi korlátok miatt mellőzöm az érintett jelenségekre vonatkozó élőnyelvi kutatások eredményeit.

Nyelvi babonán olyan meggyőződést, ill. ezen alapuló nyelvhasználati szabályt értünk, melynek alkalmazása révén a beszélő egy nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból kifogástalan szót, kifejezést, szerkezetet vagy nagyobb nyelvi egységet egy másikkal helyettesít abban a hiszemben, hogy a célforma nyelvi, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból megfelelőbb a tényformánál, holott nem az. A nyelvi babonában hívő beszélő akkor is kész változtatni nyelvhasználatán, ha az semmiben nem segíti elő közlési vagy önkifejezési szándékának sikeres megvalósulását, sőt esetleg még hátráltatja is.

Nyelvi babona például az az elképzelés, hogy közlésünk igényesebb lesz, ha benne a közkeletű *saft* szó helyett a tágabb jelentésű *lé* vagy a más jelentésű *mártás* szót használjuk; ezt javasolja a *Nyelvművelő kézisztár* a „zaft – saft” szócikkében. Elég nehéz olyan helyzetet elképzelni, ahol a *lé* vagy *mártás* szó használata igényesebb közlést eredményezne, mint a *safté* vagy *zafté*, hiszen azokban a szövegtípusokban, amelyekben a *saft*, ill. *zaft* szó jellemző módon előfordul, a közlés pontossága fontos követelmény. A valóban igényes (azaz a vele szemben támasztott követelményeknek megfelelő) közlés tehát épp a *saft*, ill. *zaft* szót tartalmazó közlés. S még ha egy konkrét helyzetben esetleg nem lényeges is, hogy a szakács vagy a háziasszony safról, mártásról vagy léről beszél-e, mert a beszédhelyzetből ez úgyis világos, akkor sem válik a közlés a szócserével igényesebbé, legfeljebb azonos marad az „igényszintje”.

A nyelvi ideológiák az általában vett ideológiák sajátos, a nyelvre vonatkozó válfajai; olyan gondolatok, gondolatrendszerek, melyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználatlaltal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára, továbbá a nyelvi vonatkozású tevékenységek indoklására és igazolására szolgálnak. (Részletesebben lásd tankönyvünk 8. fejezetétől, jegyzéküket pedig a *Mellékletben*.) A nyelvi ideológiák szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s erőteljesen befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is. A hatalom a nyelvi ideológiákat eszközként használja különféle nyelvi és nyelven kívül célok elérésére; azon van, hogy a számára megfelelő ideológiákat az emberek számára elfogadottá, sőt magától értődővé, természetessé, ezáltal pedig mintegy láthatatlanná tegye.

A nyelvi ideológiák szorosan összefüggnek a nyelvi babonákkal és mítoszokkal. Leginkább abban különböznek tőlük, hogy a fenti értelemben vett nyelvi ideológiák a nyelvi mítoszokhoz képest nagyobb fokú tudatosságot, kifejtettséget, sőt sok esetben intézményesültsé-

get asszociálnak; a nyelvi vélekedések racionális oldalát hangsúlyozzák a mítoszokban erőteljesebb nem racionálissal szemben, ugyanakkor emezektől eltérően nem implikálják a hamiság fogalmát, sőt a nyelvi ideológiákkal foglalkozó szakemberek határozottan elutasítják az ideológiák ilyen jellegű minősítését. A nyelvi ideológiák fogalmához szorosan kapcsolódik a politika és a hatalom képzete: gyakran állami intézmények terjesztik őket tudatosan. A nyelvi ideológiáknak legalábbis egy része különféle nyelvi mítoszokon alapul, ezeket mintegy kifejtik és „cselekvőképes” formába öntik, ezáltal pedig megerősítőleg is hatnak rájuk.

A nyelvi ideológiákhoz hasonló szerepet töltenek be a társadalmakban a nyelvi filozófiák is. Ezek olyan, a nyelvvel, a nyelv lényegi tulajdonságaival, a nyelvi rendszerrel stb. kapcsolatos filozófiai elgondolások, melyek a filozófia világán túl is közkeletűvé váltak, és szélesebb társadalmi rétegek nyelvről való gondolkodását befolyásolják, ill. különféle nyelvi mítoszokban és babonákban öltöttek testet. Mivel mind a nyelvről való gondolkodás, mind a nyelvi mítoszokba és babonákba vetett hit valóságosan befolyásolja az emberek nyelvhasználatát, közvetve a nyelvi filozófiáknak is hatásuk van arra, ahogyan az emberek beszélnek.

A nyelvi ideológiák és filozófiák részben a családi szocializáció során, részben az iskolában adódnak át a következő nemzedékeknek. Lelkes megerősítőik és terjesztőik közé tartoznak a nyelvművelők is; ezek főleg olyan ideológiákat és filozófiákat terjesztenek, melyekkel a mérvadó nyelvészek zöme nem tud azonosulni, inkább kártékonynak, mint hasznosnak ítélik őket, még akkor is, ha egyiküknek-másikuknak pozitív szerepe is lehet pl. bizonyos nyelvi problémák megelőzésében vagy megoldásában, ill. bizonyos – legitimnek mondható – nyelven kívüli célok elérésében. A fejezet harmadik része ezekkel foglalkozik, nevezetesen a nyelvi konzervativizmussal, homogenizmussal, purizmussal, nacionalizmussal, standardizmussal, platonizmussal és racionalizmussal, majd pedig – a negyedik részben – azokról az ideológiákról is szó lesz, amelyek ezeknek mintegy ellenpólusai, a nyelvi liberalizmusról, pluralizmusról, internacionalizmusról és regionalizmusról, valamint a vernakularizmusról.

Három nyelvi babona

Bár a *Nyelvművelő kézisztár* a „Nyelvhelyességi babonák” c. szócikkével azt a látszatot kelti, hogy küzd a babonák ellen, mégis töméntelen mennyiségű nyelvművelői babonát tartalmaz. Ezek közül mutatok be hármat az alábbiakban. Annak ellenére, hogy Szepesy Gyula 1986-ban – mások mellett – meggyőzően kimutatta, hogy az érintett nyelvi jelenségekkel kapcsolatban megfogalmazott nyelvművelői intelmek babonákon alapulnak, ezek a csaknem húsz évvel később megjelent *Nyelvművelő kézisztárban* is tovább élnek, még hozzá markánsabban, mint elődjében, a *Nyelvművelő kézikönyvben*.

1. A megengedő is szórendi helye

A megengedő *is* kétféle szórendi helyzetű lehet az olyan mondatokban, amelyekben igekötős ige, tagadószó vagy más hangsúlyos szó található: állhat egyfelől az igei állítmány egésze után, pl. *ha meggazdagszik is, nem lesz boldog; adok neki, ha nem kér is; bármennyire kedvelem is, ezt nem engedhetem meg neki*; másfelől a mondathangsúlyos szó után, pl. *ha meg is gazdagszik, nem lesz boldog; adok neki, ha nem is kér; bármennyire is kedvelem, ezt nem engedhetem meg neki*.

A *Nyelvművelő kézikönyvtár* állítása szerint a megengedő funkciójú *is* kötőszó „szabályos” helye a teljes állítmány után van, pl. *el kell mennie, ha nem akar is*. Mivel ezt a szórendet nem köti valamely nyelvváltozathoz, nyilvánvalóan minden dialektusban és regiszterben ezt ítéli „helyes”-nek. A közkeletű szórendi változatot, melyben az *is* a mondathangsúlyos szót követi, pl. *el kell mennie, ha nem is akar*, csak a beszélt nyelvben tartja elfogadhatónak, de hangsúlyozza, hogy ez a szórend ott sem „igényes”, ott sem „választékos”. A kézikönyvtár mindenképpen kerülendőnek nyilvánítja a közkeletű szórendet akkor, ha az félreérthetőnek látszó mondatot eredményez, pl. *ha néhány sajtóhiba is található benne, szerintem értékes könyv*.

Az a vélemény, hogy a mondathangsúlyos szó utáni *is* szórendi helye kevésbé volna megfelelő, nyelvhelyességi babona a javából. Szepesy Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy a két-féle szórendi megoldás hosszú évszázadok óta él egymás mellett nyelvünkben; ezek közül a nyelvművelés 1872-ben, azaz szinte megszületése pillanatában önkényesen kiemelte az első megoldást mint egyedüli helyeset, a másikat pedig megbélyegezte. Hiába mutatta ki néhány évvel később Simonyi Zsigmond a kárhozott formát nemcsak a nyelvjárásokban, hanem a Kazinczy-kódextól kezdve, Zrínyi Miklóson keresztül Gyulai Pál és Arany János műveiig sokféle irodalmi és más alkotásban, hiába mutatta ki e szórendi megoldás „feddhetetlenségét” strukturális szempontból is, a nyelvművelés minderről nem vett tudomást, és továbbra is otrombán támadta a helytelennek bélyegzett formákat.

A közkeletűvé vált szórendi megoldást a második világháború utáni nyelvművelés is megbélyegezte, s nem átalította azt állítani, hogy az csak néhány nyelvjárásban használatos, hogy legjobb stilisztáink kerültek, és hogy Arany János határozottan helytelenítette. Szepesy kimutatja, hogy ezek közül az állítások közül egy sem igaz: ez a szórendi forma az egész magyar nyelvterületen járatos; kimutatható olyan írók munkáiból, mint Zrínyi, Ady, Móricz, Kosztolányi, Karinthy, Szabó Dezső, Tamási Áron, Krúdy Gyula, Németh László; ami pedig Arany Jánost illeti, ő nemcsak hogy nem helytelenítette a megbélyegzett szórendi megoldást, hanem maga is használta, s Madách Ember tragédiájában sem javította ki. Szepesy nemcsak íróktól, hanem nyelvészekről és nyelvművelőktől is idéz példákat erre a szórendre, Szarvas Gábortól Zsirai Miklóson keresztül az (akkor) fiatalabb nemzedék tagjaiig, Benkő Lorándig, Deme Lászlóig, Lőrincze Lajosig, Szathmári Istvánig, Grétsy Lászlóig.

Ami az elvileg félreérthető példákat illeti, köztudomású, hogy elvileg többértelmű mondatokkal tele vannak a diskurzusok, nemcsak a beszélt, hanem az írott nyelvben is, és ezek legtöbbször semmiféle gondot nem okoznak, mivel a beszélők a többértelmű mondatok zömét automatikusan helyesen értelmezik. Mert hogyan is jutna eszébe egy épeszű embernek feltételezni, hogy egy könyv vagy egy cikk attól lenne értékes vagy elfogadható, hogy hibák vannak benne! Amennyiben mégis ilyen szokatlan dolgot akarna a beszélő megfogalmazni, azt – épp a gondolat szokatlansága miatt – nyilvánvalóan másképp tenné, pl. így: *szerintem épp azért értékes ez a könyv, mert néhány sajtóhiba is található benne* (és persze ezután következne a különös vélemény indoklása).

Ezek alapján egyértelmű, hogy a *Nyelvművelő kézikönyvtár* készakarva nem vesz tudomást a nyelvi tényekről, a neves elődök kutatómunkájáról, s tovább élteti a közel száznegyven éves nyelvhelyességi babonát.

2. Az *ami* névmási kötőszó használata főnévre vonatkoztatva

A főmondatban található főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont fogalomra (azaz nem emberekre és nem csupán névmással, számnévvel stb. jelzett dologra) a magyarban két-féle vonatkozó névmási kötőszó utalhat, az *amely* vagy az *ami*, pl. *leírtam a leckét, amelyet kaptam és leírtam a leckét, amit kaptam*. Ezzel kapcsolatos az a szintén közkeletű babona, melyet a *Nyelvművelő kéziszótár* is tovább éltet, mely szerint ebben a funkcióban az *amely* a szabályos forma, az *ami* csak a mindennapi beszélt nyelvben fogadható el; „igényesebb szövegben, különösen pedig írásban” inkább az *amely* névmással kell utalni a főnévre. A kéziszótár állítása szerint az ilyen szerepű *ami* „újabban” terjed a magyar nyelvben; máshol a kéziszótár úgy fogalmaz, hogy „egy idő óta” az *amely* gyakorisága „a kevésbé igényes írott nyelvben” is csökken, ám ennek ellenére „továbbra is ragaszkodnunk kell a hagyományos és választékos *amely* kötőszóhoz”.

A kéziszótárnak az a véleménye, hogy az *ami* vonatkozó névmási kötőszó ebben a funkcióban csak az igénytelen mindennapi beszélt nyelvben fogadható el, egyértelműen nyelvhelyességi babona, melynek évszázadok óta ellentmondanak a nyelvhasználat tényei. Ezeknek engedve Nagy J. Béla az *ami* ilyen használatának már több mint félévszázaddal a *Nyelvművelő kéziszótár* új kiadása előtt, 1953-ban „menlevelet adott” a nyelvművelés egyik hivatalos és tekintélyes kiadványában. A szerző szerint „a népnyelvből már jóformán teljesen kiveszett az *amely* névmás, de a köznyelvben is alig-alig hallható”; ennek ellenére „még ma is azt kell bizonygatnunk, hogy az *amely* helyett írt *ami* sem hiba”.

Szepesy Gyula a nyelvjárási és a köznyelvi példákon túl számos irodalmi példát is felvonultat könyvében az *ami* ilyen használatára irodalmunk 19. és 20. századi kiválóságaitól, Petőfitől, Aranytól, Eötvös Józseftől, Mikszáthtól, Móricztól, Kosztolányitól, Adytól, Németh Lászlótól, Szabó Dezsőtől, Veres Pétertől, Móra Ferencről, Szabó Magdától és másoktól, sőt azt is észreveszi, hogy maguk a nyelvművelők már a 20. század legelején is megszegték az általuk felállított szabályt, és ők is használták főnévre vonatkoztatva az *ami*-t – amikor „nem ügyeltek rá görcsösen”.

A *Nyelvművelő kéziszótár*nak azt az állítását, mely szerint „újabban” terjed az *ami* főnévre vonatkoztatva, valótlannak kell tekinteni. Szepesy 19. századi példáira még mondhatjuk jóhiszeműen, hogy a kéziszótár szerkesztői számára a 19. század még nem távoli múlt, vagyis ezek beleférnek az „újabban” kategóriájába. Ám egy másik nyelvművelő, Szathmári István egy 1996-ban készített dolgozatában, 1997-ben a Magyar Nyelvőr hasábjain is hivatkozott az 1992-ben megjelent történeti nyelvtan adataira, mely szerint az *(a)mi* már a 16. században is kimutatható a jelzett funkcióban.

3. A páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevének használata

A páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok neve a magyarban köztudomásúan mind egyes, mind többes számban állhat, pl. *könnyes volt a szeme; könnyesek voltak a szemei*. A választás függhet attól, hogy lényeges-e a beszélő számára, hogy érzékeltesse e testrészek, ill. ruhadarabok „többségét” vagy sem, de használatos a többes szám látható ok nélkül is.

A *Nyelvművelő kéziszótár* állítása szerint az egyes szám a hagyományos, a többes számú használatot a „bizalmas-vulgáris” stílushoz köti, bár megemlíti, hogy „irodalmi példa is akad a páros testrészek többes számú említésére”. A szótár azt ajánlja, hogy „a választékos stílusban ragaszkodjunk a hagyományos szemlélethez, ill. az ennek megfelelő nyelvi formákhoz”. Ugyanakkor a nyelvhelyességi babonákról szóló szócikkben a jelenségről ez áll: „Nem követelhetjük meg mereven az egyes számot a páros testrészek nevében vagy a gyűjtő értelmű egyedi testrésznevekben: *szeme – szemei; foga – fogai; körme – körmei.*”

Szepesy Gyula a páros testrészek nevének többes számú használatát a mindennapi nyelvben gyakorinak mondja, megállapítja, hogy „íróink kivétel nélkül élnek vele, nyelvjárásainkban is járja, tehát helyesnek kell elfogadnunk”. Ezt az állítását számos régi és mai irodalmi, nyelvjárási és köznyelvi példával támasztja alá; idéz rá példát többek között Balassitól, Szenczi Molnár Alberttől, Berzsenytől, Csokonaitól, Kölcseytől, Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól, Adytól. Ezenkívül megállapítja, hogy valamennyi rokon nyelv gyakran használja a páros testrészek nevét többes számban, igaz, egyes számban is, amiből azt a következtetést vonja le, hogy mindkét forma lehet finnugor örökség. Mivel a többes számú formák legrégebb nyelvemlékeinkben is jelen vannak, véleménye szerint „semmi okunk sincs föltételezni, hogy nyelvünkben valaha is kizárólagosan egyes számot használtak volna a páros testrészekkel kapcsolatban.”

A Szepesy Gyula könyvében olvashatók fényében a *Nyelvművelő kéziszótár* vélekedését töröl metszett babonának tarthatjuk: nem igaz, hogy a páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevét „nyelvünk hagyományosan egyes számban használja”; az, hogy irodalmi nyelvi példa is „akad” a többes számú használatra, erős csúsztatás, hiszen csak Szepesy, sőt előtte már Lőrincze Lajos példák sokaságát vonultatja föl a többes számú használatra; ennek alapján a többes számú formáknak a „bizalmas-vulgáris nyelvhasználatba” utalása merő önkény (még akkor is, ha elvileg nem zárhatjuk ki, hogy e nyelvtani formák stílusértéke az elmúlt évtizedekben ebben az irányban módosult). A „vulgáris” nyelvhasználatra való utalás ezenkívül egyszersmind súlyosan meg is bélyegzi az ilyen formák használóit, vagyis a magyar nyelvközösségnek gyakorlatilag az egészét.

Lőrincze Lajos, aki Szepesy Gyulához hasonlóan tiszteli a nyelvi tényeket (és az olvasóját), még arra is föl meri hívni a figyelmet, hogy az egyes számú használat értelmezési problémát hozhat létre, hiszen a „*kéz, szem, láb* stb. egyes számú formák jelenthetik a páros testrészek mindegyikét, de természetesen csak az egyik részét, a kettőnek a felét is”. Emiatt egy-egy ilyen egyes számú alak jelentése bizonytalan lehet, amennyiben a kontextus nem igazítja el kellően az olvasót, hallgatót, pl. az ilyenek esetében: *megfogta a kezét, kezet fognak, feltörte a kezemet a villanyél, kézbe vesz, kézre ad* valamit, *kezet ad, kezet ráz, üres kézzel érkezik.*

A nyelvművelői megítélés ideológiai háttere

A magyar nyelvművelés nagy sikerű, reprezentatív kiadványának, a *Nyelvművelő kéziszótár*nak a nyelvi tényekkel szemben tanúsított „könnyed” magatartása teljesen érthetetlennek tűnhet, ha nem számolunk a nyelvművelők szemléletét, magatartását, egész munkásságát befolyásoló különféle nyelvi ideológiákkal és filozófiákkal. Ezek teszik érthetővé, hogyan képesek magukat nyelvésznek tartó személyek ilyen mértékben negligálni nemcsak az élő-

nyelvi kutatások eredményeit, hanem más nyelvvelők és régebbi, általuk is nagyra becsült nyelvtudósok kutatási eredményeit, következtetéseit is.

A fönti három nyelvhelyességi babonában könnyűszerrel kimutathatók a nyelvvelők szemléletét befolyásoló legfontosabb nyelvi ideológiák és filozófiák; ezekről lesz szó röviden ebben a részben, kitérve a tágan vett nyelvi variabilitáshoz való viszonyulásukra, arra, hogy az adott ideológia hívei hogyan vélekednek a nyelv külső és belső változatosságáról (az ún. heterogenitásról és az ún. inherens variabilitásról) nyelven belüli viszonylatban (a nyelvközi vonatkozásokra a terjedelmi korlátok miatt nem térhetek ki).

Nyelvi konzervativizmus. A nyelvi konzervativizmus a nyelvi változások visszafordítását, illetve megfékezését célzó törekvések megalapozására szolgáló általános gondolatrendszer, amely leginkább más, specifikusabb nyelvi ideológiákon keresztül fejt ki hatását. A nyelvi konzervativizmust érhetjük tetten abban felfogásban, mely szerint a régebbi, hagyományosabb forma egyszersmind helyesebb is, ill. egy forma régi, hagyományos mivolta mintegy „bizonyítéka” a helyességének, akár a nyelvszokással szemben is. Bár a tárgyalt három jelenség közül egyikről sem lehet egyértelműen kimutatni, hogy a nyelvvelők által kedvelt forma volna az „ősbibb”, „eredetibb”, a nyelvvelők mégis – többek között – a hagyomány nevében támogatják őket a nekik nem tetsző formákkal szemben, ami a konzervatív nyelvi ideológia befolyása. Így pl. a főnévre vonatkoztatott *ami* névmásról a kéziszótár – hamisan – azt állítja, hogy „újabbán” terjed, az amely-ről pedig azt, hogy az a „hagyományos”, ami az olvasó számára érv akar lenni helyessége mellett. Ezt elegendő indoknak tartja ahhoz, hogy elmentmondást nem tűrően a „hagyományos és választékos” *amely* formához való ragaszkodást írja elő. Hasonlóképpen a nyelvvelők egy része a páros testrészek egyes számú használatát állítja hagyományosnak, hogy ezzel annak helyességét bizonyítsa.

Nyelvi homogenizmus. A nyelvi homogenizmus olyan ideológia, melynek hívei a nyelvi sokféleséget negatív jelenségnek tartják, s ezért a nyelvi egységet, ill. egységes nyelvet szorgalmazzák a nyelvi változatosság rovására. A homogenizmus képviselői szerint a nyelvi sokféleség rombolja a nemzeti nyelv – és ezzel a nemzet – egységét, nyelvek leválásának veszélyét hordozza, szélső esetben még szeparatista mozgalmak kialakulásához, az állam területi integritásának felbomlásához is vezethet. A területi változatokon, a nyelvjárásokon kívül a homogenista felfogás a (kevésbé iskolázott beszélők által használt) szociolektusok és regiszterek, pl. a szleng vagy más „kisebbségi nyelvváltozatok” visszaszorítását is kívánatosnak tartja; ezek megbélyegzése rávetül beszélőikre is, és nyelvi diszkriminációhoz is vezethet.

Mivel ez a magatartás ma már nem szalonképes, a mai nyelvvelés a nemstandard nyelvváltozatokat csak burkoltan támadja és bélyegzi meg azáltal, hogy a bennük található nyelvi formákat tartja helytelennek, kerülendőnek, igénytelennek, a „vulgáris” stílusba tartozónak. A nyelvi homogenizmus ugyanis nemcsak a nyelv külső változatossága ellen irányul, a belső változatossággal sincs kibékülve; hívei rendszerint a kevésbé iskolázott, hátrányos helyzetű társadalmi rétegek által használt formákat tartják helytelennek, s még nyelvi érveket is fabrikálnak ezek „helytelenségének” alátámasztására. A nyelvi heterogenitás negatív megítélését a racionalista ideológia is támogatja, hiszen a nyelv, ha nem homogén, úgymond nem töltheti be legfőbb funkcióját, a gondolatok hibátlan közvetítését, mindenki számára azonosan érthető módon.

A nyelvi homogenizmus ideológiájának befolyása legjobban abban az általános nyelvvelői törekvésben mutatkozik meg, hogy az alternatív formák közül az egyiket helyesként vagy helyesebbként emelje ki, mintha zavaró lenne, ha két nyelvi forma egyaránt he-

lyes, akár „a” nyelvben, akár konkrét diskurzusokban. Így a megengedő *is* állítmány utáni szórendi helyének kiemelése a nyelvi tények alapján nem volt, s ma sem indokolt. Ugyanezt látjuk a másik két jelenség esetében is: hiába rendkívül elterjedt az *ami* különösen a beszélt nyelvben, a szerzők még ott is szívük szerint az *amely* névmást támogatják.

Nyelvi purizmus. A nyelvi purizmus olyan felfogás, amely az idegen nyelvek hatására bekövetkező nyelvi változásokban negatívumot lát. A purista nyelvalkítók a nyelv korábbi, idegen hatásoktól mentesebb állapotát jobbnak és szebbnek vélik a saját korukbelinél, az idegen hatásra létrejött nyelvi formákat pedig helytelennek vélik, vagy kevésbé helyesnek tartják ősi vagy belső keletkezésű formáknál.

A tárgyalt három babona közül a purizmus a megengedő *is*, valamint a páros testrészek esetében nyilvánul meg; nincs tudomásom arról, hogy az *ami* esetében is beszéltek volna idegen hatásról. A megengedő *is* esetében a német eredet gyanúja múltó ötlet maradt; a páros testrészek neve esetében viszont a kontaktushatással reálisan is számolnunk kell: a környező nyelvek kétségtelenül a többes számú formákat támogatják. Bár a nyelvi adatok arra utalnak, hogy mindkét forma megvolt talán már az alapnyelvben is, a nyelvemlékes kor magyar nyelvében pedig bizonyosan, a nyelvművelők a környező nyelvekben ismeretlen egyes számú formát támogatják, mégpedig épp „magyarossága” miatt.

Nyelvi nacionalizmus. A purizmus szoros kapcsolatban áll a nacionalista nyelvi ideológiával. A nacionalizmus lényege az emberi személyiségre hatást gyakorló identitások egyikének, a nemzeti identitásnak a többi fölé emelése, az egyéni és társadalmi értékrendszer csúcsára helyezése, a nemzetnek és a nemzet néhány fontos attribútumának, mindenekelőtt a nyelvnek kultikus jellegű tiszteletben részesítése. Ez utóbbinak, a „nemzetiként” aposztrofált nyelvnek más nyelvek fölé emelése, más nyelvek rovására való terjesztése a nyelvi nacionalizmus. A nemzeti nyelv felmagasztalása olykor szinte vallásos imádatba megy át, azaz egyfajta nyelvi fetiszizmusba. Mivel a nacionalisták a „nemzeti nyelvben” a „nemzeti karakter” hű kifejezőjét látják, a nyelv „ösisége”, „egyedisége”, „belső, sajátos törvényei” szerint való fejlődése különösen nagy értéket képvisel szemükben. Az idegen hatás ezért számukra nem pusztán nyelvi kérdés: a más nyelvekből származó elemek és nyelvi formák idegen világszemlélet szálláscsinálóinak, ezáltal pedig a „nemzeti karakter” rombolóinak minősülnek. Ezért hangsúlyozza pl. a *Nyelvművelő kéziszótár* a „hagyományos szemlélethez” való ragaszkodás szükségességét. Ebből következően a nyelvi nacionalizmus nyelven belül, a belső változatosság tekintetében a purizmust erősíti, ezen keresztül próbálja befolyásolni a nyelvi változásokat.

Nyelvi standardizmus. A nyelvi standardizmusnak nevezhető ideológia a standard nyelvváltozat hegemoniáját hirdeti; azon a mítoszon alapul, hogy a standard nyelvváltozat értékesebb, magasabb rendű, fejlettebb, jobb, sőt szebb a többinél. A standardista ideológia a standard nyelvváltozatot eszményinek, tökéletesnek (vagy legalábbis egyre tökéletesedőnek) tekinti. A standardizmus képviselői úgy gondolják, hogy a standard nyelvváltozatot az adott beszélőközösség minden tagjának meg kell tanulnia, méghozzá saját jól felfogott érdekében, a társadalmi előrehaladás nélkülözhetetlen eszközeként. S mivel a hatalmi elit a standardizmus ideológiájára hivatkozva olyan helyzetet teremt, hogy a standard csakugyan nélkülözhetetlené váljon a társadalmi előrehaladásban, törekvései idővel ily módon igazolást is nyernek.

A standardista nyelvi ideológia nyilvánul meg abban, hogy a nyelvművelők a standard nyelvi formákat tartalmazó diskurzust tartják „igényesnek”, a nemstandard formákat tartalmazót pedig igénytelennek, holott egy nemstandard elemeket tartalmazású szöveg is lehet színes,

árnyalt, nyelvileg igényes, azaz a vele szemben támasztott igényeknek eleget tevő. Az „igényes” nyelvhasználatra való apellálás a standard nyelvhasználat szorgalmazásának fedőneve. Amikor a *Nyelvművelő kéziszótár* azt állítja, hogy a megengedő *is* mondathangsúlyos szó utáni szórendje nem „igényes”, valójában azt fejezi ki ezzel, hogy nem tartja standardnak, hiszen egy szöveg igényességében az egyik vagy másik szórendi megoldás alkalmazása nem játszik szerepet. Hasonlóképpen értékelhető a szótárnak az az állítása, hogy „igényesebb” szövegekben a főnévre az *amely* névmással kell utalni: ez csak azt jelenti, hogy ezt a formát tartja standardnak és emiatt kívánatosnak, hiszen legjobb íróink szövegeiről aligha állítható, hogy nem volnának igényesek, márpedig ezekben is gyakori az ilyen szerepű *ami* névmás.

Nyelvi platonizmus. A standardista ideológia szoros kapcsolatban áll az ókori gyökerű platonizmus filozófiájával, melynek lényegi gondolata, hogy az érzéki tapasztalatok által szerzett tudás tökéletlen, hiányos, mivel az érzékek számára elérhető világ csak időleges, tökéletlen tükröződése az eszmék örök, változatlan, tökéletes világának. Az emberek – azok is, akik soha nem hallottak Platón ideatanáról – úgy gondolják, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a tényleges diskurzusokban található nyelvi alakulatoktól. Ezt az elképzelést nyelvi platonizmusnak nevezhetjük. Ha a beszélők olyan szavakat, hangtani változatokat, nyelvtani szerkezeteket stb. használnak, amelyek eltérnek az eszmék világában leledző ideális nyelvi formáktól, akkor ez az emberi tökéletlenség miatt van így, s a „deviáns” alakokat nyelvbotlásnak, nyelvhelyességi hibának, vagy „legjobb esetben” is valamiféle nyelvjárási eltérésnek kell tekinteni. A platonizmus befolyása érhető tetten abban, hogy a kéziszótár szerzői a megengedő *is* kötőszónak az egész állítmány utáni szórendi helyét minősítik „szabályosnak”, annak ellenére, hogy ez jóval ritkább az igekötő vagy tagadószó utáni megjelenésnél. Egy-egy nyelvi forma „szabályosságát” a nyelvhasználat tényei – a platonista filozófiának megfelelően – nem befolyásolhatják, az nem függ a földi világ változó tényeitől.

Nyelvi racionalizmus. Az emberi megismeréstől függetlenül létező eszmék visszatérnek a racionalista filozófiában, melynek szintén az az alapgondolata, hogy az emberi megismerés nem „szorul rá” az érzéki tapasztalatokra, mivel léteznek olyan ismeretek is, amelyekhez az ész „tisztá” működése révén jutunk. Ez azért lehetséges, mert az ember úgy születik, hogy az elméjében az érzéki tapasztalatoktól független eszmék találhatók, ahogy ezt már Platón is gondolta. A nyelvi racionalizmus olyan felfogás, mely szerint a nyelvi szerkezeteket az emberi elmében található kognitív szerkezetek határozzák meg; ebből következően a szavak (jelentések) és a nyelvtani formák levezethetők az elme működéséből. A nyelvi racionalizmus hívei a nyelvet egyfajta gépnek látják, a gépek tulajdonságaival ruházzák fel. Ennek az a következménye, hogy bajnak tartják, ha a nyelv működésében logikátlanságokat, következtetlenségeket, többértelműségeket stb. fedeznek föl.

A racionalista nyelvi ideológia érhető tetten például akkor, amikor a nyelvművelők azal érvelnek a megengedő *is* közkeletű szórendjének kevésbé helyes mivolta mellett, hogy az olykor „félreértést” okozhat. Egy nyelvi forma helyességét, ill. helytelenségét nem lehet megítélni kontextus nélkül, ehhez pedig a beszédhelyzeten kívül beletartozik a beszélőknek a világról való tudása is, melynek segítségével az elvileg többértelmű közlések eleve a beszélő szándékainak megfelelően értelmeződnek. Olykor-olykor előfordulnak a beszédben félreértések, de ez nem elegendő ok arra, hogy a többértelmű kifejezéseket a nyelvből mesterséges eszközökkel kiszorítsuk.

A racionalista érvelést azonban a nyelvművelők csak akkor alkalmazzák, amikor céljainak megfelel. Jellemző, hogy Lőrincze Lajoson kívül senki sem említi az egyes számú testrész név félreérthetőségét, mivel ebben az esetben a félreértés elkerülésére való törekvés az

általuk megbélyegzett, többes számú forma használatát támogatná. Ez a purista, nacionalista és homogenista ideológia nagyobb befolyására utal a racionalista megfontolásokhoz viszonyítva.

A nyelvészi megítélés ideológiai háttere

Amikor fejezetünk második részében a nyelvművelés eljárását, szemléletét, gyakorlatát bíráltam, harmadik részében pedig a nyelvművelésre jellemző nyelvi ideológiákat értékeltem, nem valamiféle objektív értékrendszer alapján tettem ezt, hanem – ideológiai alapon. A nyelvi konzervativizmust nyelvi liberalista alapállásból bírálok, a nyelvi homogenizmust nyelvi pluralista meggyőződésből; a nyelvi purizmussal és nacionalizmussal szemben a nyelvi internacionalizmus és regionalizmus ideológiájának szempontjait is megfontolandónak tartom, míg a standardizmussal szemben a nyelvi vernakularista ideológiát fogadom el inkább.

Az egyes ideológiák elfogadása vagy elutasítása részemről többnyire nem abszolút; elismerem pl. a konzervativizmus, a homogenizmus, a purizmus és a standardizmus létjogosultságát is bizonyos konkrét helyzetekben, ill. konkrét célok vonatkozásában; a nacionalista ideológia az egyedüli, amelytől nagymértékben elhatárolodom, még akkor is, ha elismerem, hogy szélsőségesen nagy elnyomás esetében esetleg segítheti egy-egy kisebbség nyelvi fennmaradását (ilyenkor is meg kell azonban nézni, milyen áron, ugyanis egy kisebbség fennmaradása sem abszolút érték). A fejezetnek ebben a részében e nyelvi ideológiákat mutatom be röviden; nem tehetem meg, hogy ne foglalkozzam velük, hiszen annak ellenére, hogy ezek nyíltan nem jelentek meg korábbi fejtegetéseim során, mindazt, amit állítottam, nagyon is befolyásolták. Szeretném azonban azt hinni, hogy ezek az ideológiák „barátságosabbak” a főntebb bemutatottaknál, és nagyobb mértékben szolgálják a beszélő ember és a beszélő emberekből formálódó beszélőközösségek, nyelvközösségek érdekeit.

Nyelvi liberalizmus. A nyelvi konzervativizmussal élesen szemben álló nyelvi ideológia a nyelvi liberalizmus. A nyelvi liberalizmus hívei a nyelvi változásokról úgy vélekednek, hogy azok globálisan nézve nem értékelhetők sem kedvezőnek, sem kedvezőtlennek, a nyelvi változásokba való emberi beavatkozást pedig aggályosnak tartják. Lényegében ez a mai tudomány álláspontja; a modern nyelvtudomány művelői a nyelvi folyamatok ismeretében nem tudnak mást, mint elfogadni a nyelvi liberalizmus ideológiáját. Ugyanakkor egyes társadalmi csoportok konkrét céljainak vagy konkrét nyelvi funkcióknak függvényében természetesen lehetséges értékelni a nyelvi változásokat, ahogy ezt a nyelvtervezés szakemberei rendszeresen meg is teszik; a nyelvi változások értékelése nélkül nem is képzelhető el nyelvtervező tevékenység.

A nyelvi liberalizmus ideológiája nyilvánul meg abban, hogy jómagam a megengedő *is* mindkét szórendi helyét, az *ami* névmásnak az *amely* funkciójában való használatát, ill. a páros testrészek nevének többes számú használatát helyesnek fogadom el már egyszerűen abból a tényből kifolyólag is, hogy magyar anyanyelvű beszélők rendszeresen használják őket közléseikben. Nem látom szükségét bizonygatni, hogy a nyelvművelők által kevésbé helyesnek tartott formák is ősiak vagy hogy nem idegen hatásra jöttek létre, ugyanis ha fiatalok volnának és más nyelvből kerültek volna át, az sem változtat megítélésükön, amennyiben közösségi szinten rendszeresen használatosak.

Nyelvi pluralizmus. A homogenizmussal ellentétes nyelvi ideológia a nyelvi pluralizmus, melynek lényege a nyelvi sokféleség pozitív értékelése és támogatása, a nyelvi változatosság előnyben részesítése a nyelvi egységgel szemben. A nyelvi pluralizmus nem összeférhetetlen a purizmussal és a nacionalizmussal, mert támogathatja csak a belső keletkezésű változatokat is, ám elvszerűbb magatartás mindenféle nyelvi változatosság elfogadása. Ilyen korlátozott pluralista szemlélet nyilvánul meg abban, hogy a *Nyelvművelő kéziszótár* a stílusváltozatosság kedvéért támogatja a főnévre visszautaló *amely* és *ami* felváltva történő használatát. Ám ez a „nagyvonalúság” csak látszólagos, mivel burkoltan azt jelenti, hogy azokban az esetekben, amikor nem ismétlődnek a közlésben azonos funkciójú névmások, jobb lenne az „igényesebb” *amely* névmást használni.

A nyelvi pluralista ideológiának megfelelően jómagam természetesnek tartom, hogy akár ugyanabban a nyelvváltozatban, stílusrétegben is két vagy több alternatív nyelvi forma használatos, pl. *ami* és *amely* az írott nyelvben vagy a páros testrészek nevében egyes és többes számú formái általában, (talán) minden nyelvváltozatban. Elutasítom, hogy valamelyik változatot kevésbé helyesnek kellene tartani, ugyanakkor természetesen szükségesnek tartom feltárni a köztük meglévő tényleges használati különbségeket. Nyelvi pluralista alapállásból bíráltam főntebb a nyelvművelőknek azt az eljárását, hogy a „standard” „fedőneveként” az „igényes” jelzőt használják, azt a benyomást keltve, mintha értékkülönbség volna a standard és más nyelvváltozatok közt. Egy nyelv minden nyelvváltozata egyformán értékes, és alkalmas arra, hogy beszélőinek kommunikációs szükségleteit kielégítse.

Nyelvi internacionalizmus és regionalizmus. A nyelvi purizmusnak (és a vernakularizmusnak) mintegy ellentéte a nyelvi internacionalizmus ideológiája, melynek hívei nyelven belüli viszonylatban azokat a nyelvi formákat, ill. nyelvváltozatokat támogatják, amelyek jobban hasonlítanak más – környező, ill. nemzetközi – nyelvek azonos funkciójú formáira, ill. nyelvváltozataira. Az internacionalizmus nemcsak a fentebb említett, alapvetően negatívan értékelt ideológiákkal állhat szemben, hanem a pluralizmussal és az alább említett vernakularizmussal is. Az internacionalizmus egyik válfaja a nyelvi regionalizmus, melynek hívei nem világviszonylatban, hanem egy több nyelvet, ill. országot magába foglaló nemzetközi régió viszonylatában igyekeznek megkönnyíteni a nyelvközi kommunikációt, pl. a szaknyelvi terminológia egyeztetett fejlesztésével.

A páros testrészek nevének többes számú használata melletti internacionalista érv lehet az, hogy ezek összhangban vannak a szomszédos nyelvek és az indoeurópai világnyelvek megfelelő formáival, a magyar és a vele érintkező nyelvek közötti különbségek csökkenése pedig a beszélők érdekeit szolgálja, mivel megkönnyíti az idegen nyelvek elsajátítását, valamint az idegen nyelvekről és az idegen nyelvekre történő fordítást és általában a nyelv- és kultúrák közötti kommunikációt. A kétnyelvű ember számára kényelmesebb, ha a két nyelve között kevesebb a különbség.

Nyelvi vernakularizmus. A standardizmussal ellentétes nyelvi ideológia a nyelvi vernakularizmus. A vernakularista ideológia értelmében azokat a nyelvi formákat érdemes támogatni, amelyekkel a beszélők leginkább azonosulnak, amelyek leginkább kifejezik az identitásukat. A tárgyalt jelenségek vonatkozásában vernakularista magatartás azoknak a formáknak a támogatása, amelyeket az emberek gyerekkorukban spontán módon sajátítottak el, amelyekhez a legjobban kötődnek. Ilyen pl. az *is* kötőszó hangsúlyos szó utáni szórendi helye vagy az *ami* kötőszó használata az *amely* funkciójában. Miért is kellene az embereket gátolni abban, hogy azokat a nyelvi formákat használják, amelyeket megszoktak, amelyekhez gyerekkori emlékek fűztek, ill. amelyekkel jobban azonosulnak?

Összegzés

Ebben a fejezetben három nyelvi babona segítségével bemutattam a magyar nyelvközösségekben a nyelvről való gondolkodást leginkább befolyásoló nyelvi ideológiákat, majd pedig azt is felfedtem, hogy jómagam milyen ideológiai alapállásból bíráltam a nyelv művelők megközelítését. Ebből az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvi ideológiák erőteljes jelenléte szükségszerű – legalábbis az európai típusú modern társadalmakban. Nehéz például elképzelni olyan nyelv- vagy diskurzusalakító, nyelvi tanácsadó tevékenységet, amelyben ne játszana szerepet vagy a standardizmus, vagy a vernakularizmus ideológiája, vagy pedig mindkettő.

Ami a szemléltető anyagot illeti, választásom azért esett épp három közkeletű nyelvhelyességi babonára, mert ezekből látszik a legnyilvánvalóbban a nyelvi ideológiák ereje: hiába mutatták ki a nyelv művelők által is nagyra becsült nagy nyelvész elődök (pl. Simonyi Zsigmond) és tekintélyes nyelv művelők (pl. Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos, Szepesy Gyula), hogy a nyelvi tények nincsenek összhangban a nyelv művelői megítéléssel, a *Nyelv művelő kézisztár* továbbra is a korábbi vulgárnyelv művelés légből kapott állításait visszhangozza – ezt jelenleg nem tudjuk mással magyarázni, mint a nyelvi ideológiák és filozófiák igéző erejével. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy az ideológiai megközelítés bírálatában sem tudtuk nélkülözni az ideológiákat, még ha ezek jórészt ellentétes előjelűek voltak is.

Az említett babonák nyilván azért tartják magukat olyan erősen, mert széleskörűen elfogadott, hagyományos nyelvi ideológiákon alapulnak – ezeket domináns ideológiáknak szokás nevezni; az ezekkel szemben álló újabb nyelvi ideológiák viszont társadalmi szinten kevésbé népszerűek – ezek az ún. ellenzéki ideológiák. A nyelv művelés által favorizált ideológiákkal nyelvi mítoszok sokasága fonódik össze; ellenben az ezekkel szembeállított ideológiák tudományos kutatások eredményeire támaszkodnak. Kisebbségi népszerűségüket épp az magyarázhatja, hogy ezek nem ágyazódnak bele a hétköznapi beszélők nyelvi világképét annyira meghatározó nyelvi tévhitek szövevényébe.

Kudarccra volnának hát ítélve a nyelvészek által előnyben részesített nyelvi ideológiák? Bízunk benne, hogy nem. Az, hogy ezek vannak inkább összhangban a nyelvi valósággal, a laikusok számára valószínűleg nem lényeges szempont, ugyanakkor mellettük szól az is, hogy sokkal életszerűbbek, „barátságosabbak”, mint a hagyományos nyelvi ideológiák, sokkal jobban kapcsolódnak a hétköznapi emberek valós érdekeihez és szükségleteihez.

12. fejezet NYELVHELYESSÉG ÉS NYELVI IDEOLÓGIA

Bevezetés

A létező magyar nyelvűvelés tevékenységének gerincét a nyelvhelyességi hibáknak bélyegzett, amúgy teljesen „normális” – azaz nyelvi szempontból „jól formált” és az adott nyelvváltozat normáinak is megfelelő, azaz normatív – nyelvi eszközök elleni küzdelem alkotja. A nyelvűvelők célja az, hogy a helytelenített szavak, szójelentések, szókapcsolatok, szövszerkezetek, vonzatok, alaktani elemek, hangtani vagy mondattani szabályok stb. használatát korlátozzák, visszaszorítsák őket bizonyos nyelvváltozatba vagy nyelvváltozatokba (elsősorban a mindennapi beszélt nyelvbe), illetve – eszményi esetben – kiszorítsák magából „a” nyelvből.

Ahhoz, hogy ezek az álmok valóra váljanak, nélkülözhetetlen, hogy a beszélők leszokjanak a nyelvűvelők által kárhóztatott nyelvi formák használatáról. Ez csak úgy lehetséges, ha mentális erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a nyelvűvelők által „szobafogságra” vagy „halálra” ítélt (azaz a „bizalmas-familiáris-vulgáris” nyelvhasználatba utalt vagy pedig magából „a” nyelvből kiszorított) nyelvhelyességi hibákat más, a nyelvűvelők által támogatott kifejezési eszközökkel váltsák fel. Nyilvánvaló, hogy a beszélők „csak úgy” nem tudnák magukat rávenni arra, hogy más szavakat, kifejezéseket használjanak, mint amiket megszoktak, ill. amiket helyénvalónak érznek az adott helyzetben. Ahhoz, hogy ezt megtegyék, hinniük kell abban, hogy ennek az önkorlátozásnak értelme van. E hit létrejöttéhez és fenntartásához nélkülözhetetlenek a nyelvi, ezen belül nyelvhelyességi ideológiák.

A nyelvi ideológiák a nyelvűvelők fegyvertárának becses, ugyanakkor kevésbé méltányolt darabjai, melyek pótolhatatlan szerepéről mind a nyelvűvelés, mind a nyelvtudomány javarészt hallgat. Ez a tény motivált annak megvizsgálására, hogy a nyelvűvelés két reprezentatív kiadványában, a *Nyelvűvelő kézikönyvben* (NyKk. I–II: 1980–1985) és a *Nyelvűvelő kézisótár* második, javított és bővített kiadásában (NymKsz.² 2005) olvasható nyelvhelyességi ítéletek milyen nyelvi ideológiákon alapulnak. E két kiadványról feltehető, hogy jól reprezentálják a létező magyar nyelvűvelést: a kézikönyv összefoglalja a második világháború utáni nyelvűvelés legfontosabb eredményeit, a kézisótár pedig ezeket tömörebb formában népszerűsíti a nyelvűvelő javakat fogyasztó magyar lakosság körében. Mivel a kézisótár második kiadása 2005-ben jelent meg, azt mondhatjuk, hogy e kötet a nyelvűvelés-tudomány mai állásának megfelelően tálalja az elméleti ismereteket és tárgyalja a nyelvhelyességi kérdéseket. A kézisótár ráadásul bestsellernek számít: a 2. kiadás bevezetője szerint az első kiadás „egyöntetű szakmai sikert aratott”, második kiadása pedig 2005 májusa és 2009 augusztusa közt 29 ízben szerepelt a Tinta Könyvkiadó havi sikerlistáján, ami a nem nyelvész beszélők körében meglévő hatalmas népszerűségére enged következtetni.

A két kiadványban található nyelvi ideológiákat a szokásos módszerrel, szövegek tartalmi elemzésével tártam fel. Témából következően főként az elméleti igényű szócikkeket, valamint azokat a tárgyi és nyelvi szócikkeket, szócikk részleteket tekintetem át, amelyekben nyelvhelyességi ítéletek találhatóak (ilyen alighanem a szócikkek többsége, bár a pusztán tájékoztató célzatú szócikkek, szócikk részletek mennyisége sem elhanyagolható). Mivel az elméleti igényű fejezetek tekintetében a két munka jelentősen különbözik egymástól, ezeket mind a kettőben külön-külön kerestem ki, majd több mint harminc elméleti jellegű kérdéstről készí-

tettem kivonatot; ezek jelentős részét mindkét kézikönyv tárgyalja, csak eltérő részletességgel, más-más helyen, más-más címszó(k) alatt. Ezenkívül a kézikönyv bevezetőjének két fejezetét (5. Kézikönyvünk elvi alapjai; 6. A nyelvi minősítés szempontjai) is kivonatoltam. A konkrét nyelvhelyességi kérdéseket tartalmazó tárgyi vagy nyelvi szócikkekhez a kézisztárt használtam kiindulásul: azokat a szócikkeket, amelyeket a témám szempontjából hasznosnak tartottam, kivonatoltam, majd hozzáolvastam a kézikönyv megfelelő szócikkét (ha volt ilyen; a legtöbb esetben volt). A két mű közt sok esetben voltak olyan különbségek is, amelyek nem magyarázhatók pusztán az eltérő terjedelmi követelményekkel, ezért nagyon hasznosnak bizonyult mind a két kiadványt felhasználni. Összesen több mint százötven nyelvhelyességi kérdéstről készítettem kivonatot; az érintett szócikkek egy része csak egy-egy szóval foglalkozik, de vannak szép számmal átfogóbb jellegűek is. Egy-egy szócikkben tipikus esetben nemcsak egy, hanem két, három, sőt nem kevés esetben ennél is több ideológiára találtam utalást. Minden utalást kóddal láttam el. Amikor alább az „adatbázisom”-ról fogok beszélni, az így létrejött, kódokkal ellátott szövegrészleteket kell rajta érteni.

Először tisztázom a címben is szereplő két alapfogalmat, a „nyelvhelyesség”-et és a „nyelvi ideológiá”-t, majd pedig, miután röviden áttekintettem a nyelvi ideológiák négy fő típusát, rendszerezem és néhány példával szemléltetem a két forrásmunkában talált nyelvhelyességi ideológiákat (a nyelvi ideológiák négy típusának egyikét); a fejezet végén kitérek a nyelvhelyességi ítéletek kontextusfüggőségére, ill. a nyelvhelyességi szabályok és az érintett nyelvi formák stílusértékének kapcsolatára.

Fogalommagyarázat

Nyelvhelyesség

A létező magyar nyelvűvelés nyelvhelyesség-fogalma azon a felfogáson alapul, hogy „a” nyelvben, ill. annak különféle változataiban léteznek olyan nyelvi formák (szavak, szókapcsolatok, nyelvtani szerkezetek, szórendi megoldások, nyelvtani és hangtani szabályok, hangszínárnyalatok stb.), amelyek eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbak vagy rosszabbak másoknál. E felfogás téves volta a mai nyelvtudományban nem vitatható; nyilvánvaló, hogy ugyanannak a nyelvi elemnek a „hasznossága” vagy „helyessége” különféle kontextusokban nagyon eltérő lehet, hiszen a nyelvnek több funkciója is van, és más-más helyzetben más-más funkciók kerülnek előtérbe. A nyelvhelyesség (tév)eszméje a nyelvi platonizmus ideológiáján alapul.

A nyelvhelyességi ítéletek leggyakrabban az alternatív kifejezési lehetőségekre – társasnyelvészeti fogalommal élve: egy-egy nyelvi változó változataira – vonatkoznak; a nyelvűvelők az egyes változatokat értékelik, helyesnek vagy helytelennek minősítik. A magyar nyelvűvelésben azonban egyáltalán nem példátlan az sem, hogy olyan formákat is helytelennek bélyegeznek, melyeknek nincs teljes szinonimájuk (pl. számos idegen szót, melyek helyett más denotatív jelentésű és/vagy stílusértékű szavak vagy egyenesen körülírások használatát javasolják; az egyik ilyenre, a *platinra* l. a 10. fejezetet). Ez az értékelő tevékenység – amely a létező magyar nyelvűvelés lényege – minden tudományos alapot nélkülöz, attól függetlenül, hogy szinonim vagy alternatíva nélkül álló kifejezésekre vonatkozik-e.

A félreértések elkerülése végett az előzőekhez hozzá kell fűzni, hogy *nem* tudománytalan az, ha a használat körülményeitől függetlenül megállapítjuk egy-egy már létező nyelvi formának jellemző vagy lehetséges stílusértékét, használati gyakoriságát vagy a vele kapcsolatos beszélői értékítéleteket stb. S az sem tudománytalan persze, ha konkrét beszédhelyzetekben, ill. konkrét szövegekben értékeljük, jónak vagy rossznak minősítjük a szóhasználatot vagy az adott szöveg bármely más nyelvi jellegzetességét. A korpuszalakítás során a szakemberek által létrehozott, vadonatúj nyelvi elemek, ill. a más nyelvváltozatokból átvett és szélesebb körű használatra javasolt nyelvi elemek is csak annak mérlegelésével értékelhetőek, hogy ezek leendő használata konkrét funkciókban, konkrét tipikus kontextusokra nézve milyen előnyökkel, ill. hátrányokkal járhat.

Szintén meg kell említeni, hogy a mai nyelvművelés ódzkodik a határozott fekete-fehér, azaz helyes-helytelen döntésektől, ezek helyett legtöbbször különféle „árnyaló” – valójában „elmaszatóló” – minősítéseket használ. Ezért a „helyes” műszóba itt és e fejezetben mindenütt bele kell érteni más általános pozitív minősítéseket is, pl. „jó”, „szép”, „stílusos”, „megfelelő”; hasonlóképpen beletartoznak a „helytelen”-be az olyan általános negatív minősítések, mint pl. a „rossz”, „csúnya”, „nem megfelelő”, „pongyola” stb. A „helyes” szóba továbbá bele kell érteni a „helyesebb”, a „helytelen”-be pedig a „kevésbé helyes” kifejezéseket is, melyekkel a nyelvművelők azt jelzik, hogy a szóban forgó két vagy több nyelvi forma közül egyiket sem utasítják el teljesen, ám határozott értékkülönbséget állapítanak meg közöttük, sok esetben a nyelvhasználat kontextusától függetlenül.

Visszaulva a fentebb említett „a” nyelvre, ugyancsak a félreértések elkerülése végett érdemes röviden kitérni arra is, hogy általában vett nyelv, „a” nyelv természetesen nem létezik, hiszen a beszélők mindig valamilyen konkrét nyelvváltozatban – dialektusban, regiszterben – beszélnek, még pontosabban ezek elemeit kisebb-nagyobb mértékben vegyítő közvelegben; csak a homogenista és a standardista nyelvi ideológia láttatja a nyelvet egységnek, mivel ezekben „a” nyelv a standard nyelvváltozattal azonosítódik. Jómagam természetesen ezt a szemléletet nem vallom magaménak, amikor tehát „a” nyelvben meglévő nyelvi formákról beszélek, csupán arra utalok, hogy az adott formák a magyar nyelvnek nagyon sok – vagy akár az összes – változatában előfordulnak.

A nyelvhelyességgel mint a létező magyar nyelvműveléshez kapcsolódó nyelvi platonista, homogenista és standardista fogalommal a tudományosan is értelmezhető nyelvi helyénvalóság áll szemben. A nyelvi helyénvalóság konkrét nyelvváltozatokhoz, ill. konkrét diskurzusokhoz kapcsolódó fogalom, amely arra vonatkozik, mennyire felel meg egy *hic et nunc* elhangzó diskurzus az adott helyzetben érvényesülő közösségi nyelvi normának, ill. a beszédpartnerek elvárásainak, ami empirikus módszerekkel vizsgálható (bár az ilyen vizsgálat korántsem egyszerű és problémamentes).

Nyelvi ideológia

A „nyelvi ideológia” értelmezése a szakirodalomban kettős. A szűkebb értelmezés szerint a nyelvi ideológiák olyan gondolatok, gondolatrendszer, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. A másik, tágabb felfogás értelmében nyelvi ideológiának tekinthető bármilyen nyelvi vonatkozású vélekedés, attól függetlenül, van-e magyarázó vagy igazoló szerepe; sőt e felfogás szerint nyelvi ideológiának minősülnek a beszélők által meg nem fogalmazott, sőt nem is tudatosult nyelvi vonatko-

zású vélekedések is, melyek meglétére a beszélők szokványos nyelvi viselkedéséből – azaz *nem* metanyelvi viselkedéséből – lehet következtetni.

Jómagam a megvizsgált empirikus anyag ismeretében úgy látom, hogy a nyelvi ideológiák kétféle felfogásában valójában a nyelvi vélekedések két típusa tükröződik. A szűkebb értelemben vett nyelvi ideológiák, melyeket explicit nyelvi ideológiáknak is szoktak nevezni, az „igazi” ideológiák: olyan, terjesztőik által minden esetben tudatosított és megfogalmazott, sokszor intézmények, sőt államhatalmi szervezetek által támogatott gondolatrendszerek, melyek konkrét nyelvi (nyelvalakítási) vagy nyelven kívüli célok szolgálatában állnak. Az így felfogott nyelvi ideológiák megalkotói, terjesztői, hitvalló hívei közt nyelvtudományi végzettségű személyek – nyelvészek és/vagy nyelvművelők – is vannak.

A nyelvi ideológiák tágabb felfogásába egyaránt beletartoznak a szűkebb értelemben vett nyelvi ideológiák és azok a nem feltétlenül tudatosult, megfogalmazott vagy kifejtett nyelvi vélekedések, amelyeket a laikus beszélői tömegek is igaznak gondolnak, s amelyeket implicit nyelvi ideológiáknak is neveznek, ill. egy másfajta fogalmi keretben használt fogalommal élve többé-kevésbé a nyelvi mítoszokkal azonosíthatók (az általános nyelvi mítoszokra l. a 6. fejezetet). A szűkebb értelemben vett ideológiák egy része feltehetőleg az adott beszélőközösségben meglévő különféle nyelvi vélekedéseken alapul, azok tudatosulásával és kifejtésével jön létre, más részüknél meg esetleg épp ellenkező a helyzet: a nyelvészek és más, nyelvi kérdésekkel is foglalkozó szakemberek által vallott ideológiák elterjednek a laikus beszélők közt is, ami azzal járhat, hogy leegyszerűsödnek, elveszítik éles kontúraikat, kifejtettségük mértéke csökken, vagy akár tudatosulatlanul is befolyásolják a laikus beszélők nyelvi viselkedését.

Világítsuk meg a kétfajta „ideológia” közti különbséget egy példával! A defektivizmus mint nem feltétlenül tudatosult laikus vélekedés arról „szól”, hogy „a” nyelvben, ill. az egyes nyelvváltozatokban léteznek romlott, sőt „a nyelvre” nézve káros nyelvi formák; a defektivizmus mint nyelvi ideológia arra szolgál, hogy a beszélőkkel elhitesse, ill. természetessé, magától értődővé tegye számukra azt a gondolatot, hogy az általuk használt nyelvi formák közt vannak olyanok is, amelyek károkat okoznak „a nyelvnek”. Az ilyenek megérdemlik, hogy „halálra legyenek ítélve”, s ki legyenek szorítva „a” nyelvből, vagy ha ez nem megy, legalább „a” nyelv „előkelőbb” változataiból, mindenekelőtt a standardból. Erre az ideológiára azért van szükség, hogy az emberek hajlandóak legyenek változtatni beszéd-szokásaikon annak érdekében, hogy a nyelvművelők által „a romlás (gyom)virágainak” tekintett formák kiszoruljanak a nyelvből vagy annak valamely változatából.

Az általam a fenti módon összegyűjtött szövegekben található minden, a szó szűkebb értelmében vett nyelvi ideológia mögött áll egy tudatosulatlan vagy kevésbé tudatosult, kifejtetlen vélekedés (amely vagy az adott nyelvi ideológiából jött létre, vagy maga szolgál az adott nyelvi ideológia alapjául). Nem állítható persze, hogy ez feltétlenül így van más, az adatbázisban nem szereplő ideológiák esetében is; nem zárható ki, hogy léteznek olyan, a szó szűkebb értelmében vett nyelvi ideológiák, ún. szakértői nyelvi ideológiák, amelyek a széles laikus beszélői körökben ismeretlenek. Másrészt nyilvánvaló, hogy nem minden tudatosulatlan vagy kevésbé tudatosult, kifejtetlen vélekedésnek van a szó szűkebb értelmében vett ideológiai megfelelője. Azt is mondhatjuk, hogy nem minden nyelvi vélekedés áll valamilyen nyelvalakítási, társadalmi vagy politikai célok szolgálatában; azok, amelyek nem állnak, nem válnak a szó szűkebb értelmében vett nyelvi ideológiává.

Ebben a fejezetben a „nyelvi ideológia” kifejezést a szűkebbik értelemben használom ugyan, a nyelvi ideológiákat az egyszerűség kedvéért mégis azon vélekedés segítségével határozom meg, amelyen alapulnak. Visszatérve a fentebb említett példához: a defektivizmust az egyszerűség kedvéért olyan meggyőződésként határozom meg, mely szerint a nyelvben, ill. a nyelv egyes változataiban létezhetnek romlott, sőt káros nyelvi formák, olyanok, amelyek a használat kontextusától függetlenül helytelennek minősülnek. Ha valóban mint a szó szűkebb értelmében vett ideológiát akarnánk a defektivizmust meghatározni, akkor az előbbi meghatározáshoz hozzá kellene fűzni: e meggyőződés tudatos terjesztése azt a célt szolgálja, hogy a laikus beszélők negatívan viszonyuljanak a nyelvművelők által helytelennek bélyegzett nyelvi formákhoz, s elkezdjék ezeket kerülni, hogy majd ennek hosszú távú következményeként e formák lassan visszaszoruljanak, sőt „szerencsés esetben” idővel el is tűnjenek a nyelvből vagy legalább a standardból. Mivel a nyelvhelyességi ideológiák mind ugyanezt a célt szolgálják, nem volna célszerű ugyanezt minden ilyen ideológia meghatározásában feltüntetni; az egyszerűség kedvéért tehát nem a szűkebben vett ideológiát, hanem az alapjául szolgáló vélekedést határozom meg, s hasonlóképpen a többi ideológiánál is eltekintek a cél megfogalmazásától.

A nyelvi ideológiák típusai

Az adatbázisomban található nyelvi ideológiák alapvetően négyfélék. Vannak köztük általános jellegűek; ezek jellegadó sajátossága, hogy nagyon szorosan kapcsolódnak a nekik megfelelő társadalmi és politikai ideológiákhoz, emellett sok esetben a nyelvhelyességi ítéletek elvi alapjául is szolgálnak. Ezeket az ideológiákat általános nyelvi ideológiáknak nevezhetjük. Ilyen pl. a nyelvi nacionalizmus és annak szélsőséges válfaja, a nyelvi fetiszizmus, a nyelvi homogenizmus, a nyelvi standardizmus, a nyelvi vernakularizmus, a nyelvi pluralizmus, a nyelvi regionalizmus. Vannak köztük ideológiaként alkalmazott filozófiák is: a nyelvi platonizmus és a nyelvi racionalizmus. Az általános nyelvi ideológiák többségét a 6. fejezetben mutattuk be.

Az általános nyelvi ideológiákkal rokonok azok az ideológiák, amelyek az előzőektől eltérően nagyon szűk területre, a nyelvművelő tevékenységre – ezen belül „az emberre”, nem pedig „a nyelvre” irányuló nyelvművelő tevékenységre – korlátozódnak. Ezek számára önként adódik a nyelvművelési ideológiák megnevezés. Eddig mindössze két ilyen ideológia került elő, a nyelvi patriotizmus és a nyelvi pedagógizmus.

Vannak továbbá olyan nyelvi ideológiák, amelyek szintén számos nyelvhelyességi ítélet alapjául szolgálnak, akár csak az általános nyelvi ideológiák, de nem olyan általános jellegűek, mint amazok, és valószínűleg nincs is megfelelőjük a társadalmi ideológiák körében; ezeket nyelvhelyességi segédideológiáknak lehet nevezni. Ilyen pl. a nyelvi defektivizmus, a nyelvi utópizmus, a nyelvi kompetencionizmus, a nyelvi moralizmus, a nyelvi perfekcionizmus.

A legnagyobb számban olyan nyelvi ideológiák találhatók adatbázisunkban – húsz van belőlük –, amelyek kifejezetten a nyelvhelyességi döntések indoklására szolgálnak, s amelyek a nyelvi rendszer és a nyelvi elemek különféle tulajdonságaival kapcsolatosak, bár egy részük összefügg az általános nyelvi ideológiákkal, ennek révén pedig a társadalmi és politikai ideológiákkal is. Ezeket az ideológiákat nyelvhelyességi ideológiáknak neveztük el. Ilyen pl. a nyelvi effektivizmus, nyelvi egzaktizmus, a nyelvi szisztemizmus, a nyelvi

esztétizmus, a nyelvi elitizmus, a nyelvi konzervativizmus. A fejezet további részében – témájából adódóan – ezekkel foglalkozom.

Nyelvhelyességi ideológiák

Amint az előzőekből kiderült, a nyelvhelyességi ideológiák olyan ideológiák, amelyek jellemző módon a nyelvhelyességi döntések indoklásaként fordulnak elő szövegszerűen a vizsgált kiadványok különféle nyelvhelyességi jelenségekről, ill. konkrét nyelvi formákról szóló nyelvi és tárgyi szócikkeiben, továbbá mint a nyelvhelyesség kritériumai az elméleti igényű szócikkekben; bizonyos esetekben nem jelennek meg szövegszerűen, csak következtetni lehet rájuk, főként a nyelvhelyességi döntések indoklásának hiányából. A nyelvhelyességi ideológiák néhány nagyobb csoportba sorolhatók. A csoportok közt átfedések is vannak, pontosabban: vannak ideológiák, amelyek több csoportba is beletartoznak.

4.1. A nyelvi eszközök gazdaságos használatával, hatékonyságával kapcsolatos nyelvhelyességi ideológiák. Ezek az általános ideológiák közül elsősorban a racionalizmussal és részben talán a platonizmussal függnek össze, a nyelvhelyességi segédideológiák közül pedig a kommunikacionalizmushoz kapcsolódnak. Ilyen az effektivizmus, a szimplicizmus, a szintetizmus és a graficizmus.

4.2. A nyelvi eszközök pontosságával és érthetőségével kapcsolatos ideológiák. Ezek az általános ideológiák közül összefüggnek a homogenizmussal s részben talán a platonizmussal is, továbbá a nyelvhelyességi segédideológiák közül szorosan kapcsolódnak a kommunikacionalizmushoz és a perfekcionizmushoz. Ilyen az egzaktizmus, az izomorfizmus, a logicizmus és a necesszizmus.

4.3. A nyelvi eszközök rendszerszerűségével kapcsolatos ideológiák. Ezek a legszorosabban a platonizmushoz és a racionalizmushoz kapcsolódnak, e két filozófiai eredetű általános nyelvi ideológiához, de közülük van a homogenizmushoz is. Ilyen mindenekelőtt a szisztémizmus, részben pedig az izomorfizmus, a naturizmus, a necesszizmus, a purizmus, az idiomizmus és a logicizmus is.

4.4. A nyelvi eszközök attraktivitásával kapcsolatos ideológiák. Ezek a nyelvhelyességi segédideológiák közül leginkább a perfekcionizmushoz kapcsolódnak. Ilyen az esztétizmus, az expresszivitás és a naturizmus, részben az idiomizmus és a standardizmus, s talán a purizmus és a szimplicizmus is.

4.5. A nyelvi eszközök társas beágyazódásával és használatával kapcsolatos ideológiák. Ezek összefüggnek a homogenizmussal, a nacionalizmussal, az internacionalizmussal és a vernakularizmussal általános nyelvi ideológiájával. Ilyenek az elitizmus, a standardizmus és az uzualizmus, továbbá részben a konzervativizmus, s bizonyos vonatkozásban az idiomizmus és a purizmus is.

4.6. A nyelvi eszközök történetiségével, ill. „tősgyökerességgel”, ezáltal pedig a beszélők etnicitásával kapcsolatos ideológiák. Ezek összefüggnek az általános ideológiák közül a nacionalizmussal és a vernakularizmussal, ellentétben állnak viszont a liberalizmussal. Ide tartozik a konzervativizmus, az etimologizmus, az idiomizmus és a puriz-

mus, de részben a naturizmus, sőt valamelyest talán még a szisztemizmus és a standardizmus is.

4.7. Külön „csoportot” alkot a nyelv (vélt) etikai vonatkozásaival kapcsolatos moralizmus. Ez a nyelvhelyességi ideológia a nyelvművelési ideológiák közé tartozó pedagogizmussal mutat eszmei rokonságot. A többi nyelvhelyességi ideológia közül leggyakrabban az effektívizmussal, a szimplicizmussal és a szintetizmussal fordul elő együtt a nyelvhelyességi minősítésekben, de ez nem feltétlenül jelent eszmei rokonságot.

Terjedelmi korlátok miatt nincs rá mód, hogy a húsz nyelvhelyességi ideológiát egyenként bemutassam és példákkal illusztráljam; ehelyett három olyan példát ragadok ki adatbázisomból, melyben a nyelvhelyességi ítéletek indoklásaként több nyelvhelyességi ideológia is előfordul. Az egyes ideológiák rövid meghatározása megtalálható a tankönyv *Mellékletében*.

1. Első példánk a *tükörtojás*, amelyről a kézikönyv a következőket állapítja meg: „Bár ez az ételnevünk a német *Spiegelei* kifejezés tükörfordításaként keletkezett, nem helytelenítjük, hiszen már teljesen meghonosodott, s nincs ellentétben nyelvünk szemléletével.” A szerzők megközelítése egyértelműen purista, annak ellenére, hogy éppenséggel azt írják, a szót nem helytelenítik; erre egyértelműen utal a *bár* kötőszó. Világos ugyanis, hogy az alapmagatartás az idegen eredet miatti helytelenítés, azaz a nyelvi purizmus, csak ebben az esetben ezt felülírja a szó teljes meghonosodottsága, ami nyelvi uzualizmus, ill. az a tény, hogy a szerzők szerint a *tükörtojás* nem ellentétes a magyar nyelvszemlélettel, ami nyelvi idiomizmus. Szemben a kézikönyvvel a kézisótár nem utal közvetlenül a magyar nyelvszemléletre, hanem a meghonosodottságon kívül megjegyzi, hogy a *tükörtojás* „hibátlan”, ami nyilván szintén arra utal, hogy a szót nem tartják ellentétesnek a magyar nyelvszemlélettel, ill. úgy gondolják, hogy megfelel a magyar nyelv szóalkotási szabályainak, azaz a nyelvi idiomizmus mellett talán a nyelvi szisztemizmus is tetten érhető a megfogalmazásban.

A kézikönyv szerzőinek purizmusát jól mutatja a szócikk utolsó mondata is, amely így hangzik: „De kár volna elfeledkezni arról, hogy a népnyelvben mindmáig él a szóban forgó étel megnevezésére az *ökörszem* szó is.” Mivel általában a szerzők nem hozakodnak elő nyelvjárási példákkal, sőt a kifejezetten tájnyelvi formák használatát a legtöbb esetben a köznyelvben nem ajánlják, az ilyen „kivételezés” aligha magyarázható mással, mint rejtett purizmussal: hátha az olvasóknak megtetszik a nyilván idegen hatástól mentesnek vélt *ökörszem*, és elterjesztik a *tükörtojás* helyett. Csak ki ne derüljön közben, hogy az *ökörszem* meg egy másik nyelvből való tükörfordítás, l. pl. cseh és szl. *volské oko* ’tükörtojás’, szó szerint „ökörszem”; rom. *ochi de bou* ’ua’; ol. (*uovo all’*) *occhio di bue* ’ua’ (vö. még szrb. és hrv. *jaje na oko* ’ua’, szó szerint „tojások szemén/szemre”, azaz szem alakú tojás; szln. *jajce na oko* ’ua’; bolg. *яйца на очи* ’ua’).

2. A kézikönyv a *le* igekötő használatának több esetét is helyteleníti. Egyes esetekben, amikor a *le* perfektiváló szerepű, és a cselekvés befejezettségét hangsúlyozza, a szerzők fölöslegesnek bélyegzik az igekötőt, s azt állítják, hogy „semmi többletet sem ad hozzá az ige jelentéséhez”, pl. az ilyen szavakban: *lejelentkezik*, *leközl*, *lerendez*, *lepontosít*, *leszabályoz* stb.; ezek helyett a szerzők szerint elegendő: *jelentkezik*, *közl*, *rendez*, *pontosít*, *szabályoz* stb. Az az állítás, hogy az igekötős változat ugyanazt jelenti, mint az igekötő nélküli, és az a sugalmazás, hogy a két alak jelentésazonosságából az következik, hogy egyikük helytelen, igazságtartalmától függetlenül jellemző példája a necesszizmusnak. (Az állítás egyébként

nyilvánvalóan nem igaz, mert az igekötő legalábbis hangsúlyosabbá teszi a befejezettséget, de az igék egy része igekötő nélkül nem egyértelműen befejezett aspektusú.)

Külön tárgyalja a kézikönyv a *le* használatának azokat az eseteit, amikor az igekötő idegen eredetű igéhez járul, melyben már „eleve benne van a *le* igekötő kifejezte tartalom”, pl. *ledegradál, leredukál* stb., melyek helyett „tehát” jobb a *degradál, redukál* stb., ill. magyar megfelelőik. Eltekintve attól, hogy a szerzők összekeverik a magyar nyelvet a latinnal (a *le* igekötő jelentéstartalma ugyanis legfeljebb a latin szóban van benne, nem a magyarban; ha a magyarban is benne volna, a beszélők nem éreznék szükségét az igekötővel való ellátásnak), a *redukál* legalábbis kétértelmű, hiszen az olyan mondatban, mint pl. *állandóan csak redukálják a kenyéradagot*, egyértelműen folyamatos jelentésű, s így az izomorfizmus jegyében azt vár-nánk, hogy nyelvművelők épp a *leredukál* alakot fogják támogatni (annak érdekében, hogy a sajátos funkcióhoz sajátos morfológiai elem társuljon).

A *leredukál*-féle formák elutasításában többféle ideológia működését fedezhetjük fel. Az egyik a nyelvi etimologizmus, melynek értelmében a *redukál* szó eredetibb jelentése, a feltételezett befejezett aspektusa helyesebb, mint az újabb jelentése, amely miatt igekötővel kell ellátni az igét, hogy befejezett aspektusú legyen. A másik az általános nyelvi ideológiák közül a nyelvi platonizmus, amely a *redukál* jelentését eleve adottnak láttatja, függetlenül a használatától. Külön érdekessége a példának, hogy ez az „eleve adottság” egy másik nyelvben gyökerezik, vagyis tulajdonképpen nyelvközi platonizmussal van dolgunk, melynek értelmében a magyarban is az a helyes, ami egy másik nyelvben, a latinban az. Végül a *leredukál* alak elutasításában rejtve a logicizmus ideológiájának hatása is fölfedezhető: a szerzők nyilván logikátlannak tartják, hogy ugyanaz a funkció kétszer legyen kifejezve ugyanabban szóalakban, magában a szótóban és az igekötőben is, pedig erre a jelenségre a világ nyelveiben számtalan példát találunk.

A kézisótár szerzői akkor is helytelenítik a *le* igekötős igét, amikor „[m]ás igekötőt szorít ki a használatból”, pl. a *leizzad* helyett a *megizzad* igét kellene használnunk, a *leterhel* helyett a *megterhel*-t stb. Attól függetlenül, azonos-e a *le* igekötős alakulat jelentése a hagyományossal, a helytelenítés nyilvánvalóan a nyelvi konzervativista ideológián alapul, azon a meggyőződésen, hogy a hagyományos forma jobb, mint az új. Mert még ha kizszorítaná is az új alakulat a régít, ez csak akkor probléma, ha az újról azt gondoljuk, hogy rosszabb a réginél.

3. Amint az előző példákban is láttuk és ahogy már korábban is említettük, a szöveg-szerű előfordulásokon túl számos esetben a nyelvhelyességi ideológiák működése érhető tetten az indoklás hiányában is, sőt az indoklás hiánya arra utal, hogy az adott nyelvhelyességi ítéletet befolyásoló nyelvi ideológia annyira „magától értődő”, hogy a nyelvművelői verdikt nem is szorul magyarázatra; ezekben az esetekben a háttérben működő nyelvi ideológiára csak következtetni lehet.

Például az ún. nákolást a kézisótár két mondattal intézi el: „Az alanyi ragozás jelen idő egyes szám 1. személyben nincs illeszkedés: (én) *fáznék, bocsátanék, húznék*. A *-nák* todalékos (én) *fáznák* stb. igen durva hiba.” A szerzők az első mondatukban a magyar nyelvterület jelentős részén nyelvjárási szinten élő, továbbá a főleg a kevésbé iskolázott beszélők nyelvében szerte a nyelvterületen használt illeszkedett formákat – szó szerint értelmezve a megállapítást – nemlétezőknek tekintik. Ha csakugyan nem léteznének, vagyis valóban nem volna illeszkedés ebben az igealakban, akkor ilyen nyelvhelyességi ítéletre („igen durva hiba”) se volna szükség, így maga a szócikk is fölösleges volna (ahogy soha nem mondták a nyelvművelők, hogy „igen durva hiba” volna azt mondani, hogy *én fáztem, bocsátottem*,

húztam). A nyelvi tények (a kifogásolt formák nagy elterjedtsége) és a kézikönyv állítása közötti ilyen feltűnő ellentmondás a standardista és a platonista ideológia erejére utal: mivel a standardban, ill. „a nagykönyvben” nincs illeszkedés, mi sem természetesebb, mint hogy az illeszkedett alakok használata (bárhon, bármikor) hiba.

A kézikönyv megfogalmazásában ez az ideológiai meghatározottság még egyértelműbb: „A jelen idő alanyi ragozásának egyes számú 1. személyében a mély hangú igék is magas hangú toldalékot (-*nék*) kapnak, vagyis nincs illeszkedés az ilyen alakokban: *adnék, tudnék, várnék* stb. Helytelen, pongyola tehát az illeszkedett toldalék használata: (én) *adnák, tudnák, várnák* stb.” A második mondat *tehát* kötőszava a legárulkodóbb e tekintetben. Az, hogy egy általános szabály közléséből, mely ráadásul nincs is a standard nyelvváltozathoz kötve, s így feltűnő ellentmondásban áll a nyelvi tényekkel, ennyire egyértelműen következik a széleskörűen elterjedt illeszkedett alakok helytelensége, iskolapéldája a nyelvi platonizmusnak (a helyességet mint eszményi állapotot a nyelvi tények nem befolyásolják) és a standardizmusnak (a standard nyelvváltozatban érvényesülő szabály általános nyelvi szabályként van „eladva”).

A nyelvhelyesség kontextusa

A szakirodalom tartózkodik a nyelvi ideológiák értékelésétől, céljának csak ezek feltárását, láthatóvá tételét – és persze elemzését – tartja, különös tekintettel a társadalmi ideológiákhoz fűződő kapcsolatokra; a nyelvi ideológiák kutatásában nem létezik ugyanis „arkhimédészi pont”, amely lehetővé tenné az értékítéletet. Jómagam annyit mégis le kell szögezsek, „arkhimédészi pont”-ként a mai nyelvtudomány eredményeit tekintve, hogy a fenti példákban működő ideológiák ebben a formában egytől egyig tévhiten alapulnak, azon a tudományosan nem igazolható defektivista feltételezésen, hogy a nyelvben létezhetnek a használat kontextusától függetlenül helytelennek, romlottnak minősíthető formák. Ugyanakkor az ezekben az ideológiákban megjelenő értékelési szempontok legitim szempontjai lehetnek a tudományos alapokon nyugvó nyelvalakításnak is, hiszen konkrét beszédhelyzetekben, ill. szövegtípusokban valóban megfelelőbb lehet az a nyelvi forma, amit a nyelvőrök támogatnak, viszont más beszédhelyzetekben, ill. szövegtípusokban éppenséggel a helytelenített forma lehet a megfelelőbb. Nézzünk meg erre néhány kiragadott példát!

a) az effektivistista ideológia szerint helyesebb rövid forma számos esetben megfelelőbb a hosszúnál: pl. gyakran előforduló nyelvi elem esetében a mindennapi beszélt nyelvben (ilyen alapon a *mér* helyesebb, mint a *miért*) vagy vezényszóként (a *hátra arc!* helyesebb, mint a *forduljatok meg!*), viszont a hosszabb forma sokszor megfelelőbb a formálisabb, udvariasabb stílusban (a *viszontlátásra, professzor úr* ilyen értelemben helyesebb, mint a *viszlát*);

b) a szimplicista ideológiának megfelelően bizonyos helyzetekben valóban jobbak az egyszerűbb szerkezeti felépítésű nyelvi formák (ilyen alapon általában helyesebb a közmagyar *nőnap*, mint annak olykor hallható felvidéki változata, a *nők napja*); viszont a ritkábban előforduló szavak könnyebben felidéződnek a beszélők tudatában, ha motiváltak (s könnyebben is megjegyezhetők), márpedig a motivált szavak többnyire bonyolultabb szerkezetűek, mint a motiválatlanok (pl. a magyarban a *pneumónia* az idegen nyelveket nem ismerők számára motiválatlan, és nyilván nehezebben jegyezhető meg, mint a teljesen motivált, bár emiatt bonyolultabb szerkezeti felépítésű *tüdőgyulladás*);

c) hasonló okokból számos esetben valóban megfelelőbbek a purista ideológia által támogatott belső keletkezésű nyelvi formák az idegen eredetűeknél, amennyiben az előbbiek motiváltak, az utóbbiak pedig nem (l. az előbbi példát); ugyanakkor vannak esetek, amikor az idegen eredetű formák a jobbak, pl. bizonyos típusú szakmai diskurzusokban, vagy pedig ha a mindennapi nyelvben is használatosak, és rövidebbek belső keletkezésű megfelelőjükénél – pl. a *kuplung* jobb a mindennapi nyelvben a *tengelykapcsolónál* (A kéziszótár a *kapcsolót* sugalmazza mint rövidebb alakot, ez azonban teljesen életszerűtlen javaslat, mivel a *kapcsoló* ilyen jelentésben nem használatos; az, hogy a félreérthetőségtől való egzaktista óvás, amely annyira jellemző a kézikönyvre sok más esetben, itt nem jelentkezik, a purizmus erősségét mutatja.);

d) a denotáció szempontjából pontosabb, egyértelműbb forma, amely az egzaktista ideológia szerint helyesebb a kevésbé pontosnál, valóban megfelelőbb pl. a szaknyelvekben (egy nyelvváltozat hangtani leírásában nem mindegy, hogy egy beszédhangot *beszédhang*nak vagy *fonémának* minősítünk); a mindennapi nyelvben azonban a beszélők nemegyszer kerülnek olyan helyzetbe, amikor „jól jön” nekik, ha kétértelműen vagy homályosan fogalmazhatnak (*már nincs meg, drágám, az a régi pólód, ki lett dobva*), és persze az írói, költői nyelvnek is nélkülözhetetlen kellékei a többértelmű közlésre alkalmas nyelvi elemek;

e) a necesszista megfontolások alapján történő helytelenítés is indokolt lehet pl. a szaknyelvekben, különösen a jogi szaknyelvben, ahol nem előnyös a variabilitás, ugyanakkor a legtöbb nyelvváltozatban a variabilitás rendkívül hasznos, mert lehetővé teszi azt, hogy az egyes változatokhoz eltérő társas jelentések kapcsolódjanak, s a beszélők így kifejezhessék az adott forma használatával földrajzi, társadalmi rétegbeli, korosztálybeli stb. identitásukat, „manipulálhassák” a beszédhelyzet formalitását stb.;

f) a standardista alapon helyesnek tartott nyelvi formák használata valóban előnyös olyan beszédhelyzetekben, ahol pl. a beszélők eltérő régiókból valók, esetleg társadalmi háttérük is nagyon eltérő, s ugyanakkor alapvetően fontos a közlés egyértelműsége (pl. szaknyelvi társalgás esetében) és/vagy a gyors megértés (pl. vészhelyzetekben).

A nyelvművelő intelmekben nemegyszer megjelenik ugyan a közlés kontextusa, ám még így is csak erősítik az alapjukul szolgáló nyelvi ideológiákat. Nézzünk meg két példát ennek az állításnak az igazolására!

1. Mind a kézikönyv, mind a kéziszótár elfogadja a *meghibásodik*, *meghibásodás* szavakat, így nem helytelenítik a hivatali, műszaki és sajtónyelvben az olyan mondatokat, mint pl. *a motor meghibásodása miatt leállt a gépkocsi; a készülék meghibásodott*. Ugyanakkor a kéziszótár megjegyzi: a nem szakmai jellegű nyelvhasználatban természetesebbek ezek: *a motor hibája vagy elromlása miatt; a készülék elromlott vagy nem működik*. Lehet, hogy ez a megállapítás helytálló, ugyanakkor ezzel együtt azt sugallja, hogy a beszélők által természetesebbnek érzett nyelvi formák helyesebbek, mint a kevésbé természetesnek érzettek, ami nem más, mint nyelvi naturizmus. Ez persze nem feltétlenül van így, hiszen a beszélő akár stilisztikai, akár más okokból bizonyos helyzetekben törekedhet éppenséggel kevésbé természetes nyelvhasználatra is, amikor is értelemszerűen a kevésbé természetes formák használata helyénvalóbb.

A kézikönyv eltérő módon, nem naturista, hanem egzaktista érvelést alkalmaz az új nyelvi formák ellenében: „Ha [...] pontosan meg tudjuk vagy akarjuk jelölni a hibát, használjuk a megfelelő szót. Pl.: *siet, késik, megállt* az órák (nem pedig *meghibásodott*).” Azzal maximálisan egyetérthetünk, hogy ha pontosan akarjuk megjelölni a hibát, akkor jobb a ponto-

sabb megnevezés – csakhogy ez olyan banalitás, amit normális körülmények közt senkinek se jutna eszébe nyelvhasználati tanácsként leírni, hiszen ki is gondolná másképp? Az, hogy a szerzők ilyen megállapításra pazarolják a nyomdafestéket, épp az egzaktista ideológia hatásával magyarázható. Erre bizonyíték a tanács másik eleme: a kézikönyv szerzői ugyanis nemcsak arra buzdítják a nyelvhasználót, hogy ha pontosan akar fogalmazni, akkor fogalmazzon pontosan, hanem arra is rá akarják venni, hogy ha meg tudja pontosan jelölni a hibát, akkor jelölje is meg pontosan. Ez pedig már egzaktizmus a javából, hiszen a beszélő, ha ő maga nem tartja fontosnak, mi másért is volna köteles pontosan fogalmazni, ha nem azért, mert a pontosabb szó – a nyelvőrök szerint – minden körülmények közt helyesebb?

A pontosabb fogalmazásra ilyenkor nyilván nem a beszélőnek van szüksége, hanem mégiscsak az a helyzet, hogy a nyelvművelő idegenkedik az újszerű nyelvi formától, és szeretné a használatáról lebeszélni a jobb sorsa érdemes nyelvhasználót. Ami valószínűleg a nyelvi konzervativista ideológia rejtett megnyilvánulása is, mivel a *meghibásodik* és a *meghibásodás* strukturális szempontból – ahogy a szerzők is elismerik – „feddhetetlen”, pedigréje is rendben van (nincs benne semmi idegenszerű), és semmilyen más indokot sem hoznak fel ellene, még hosszúnak vagy nehézkesnek sem tartják, s divatszónak sem titulálják.

2. A vizsgált kiadványok a *megelőzően* és a *követően* névutószerűen használt ragos igenévi alakulatokat alapvetően a hivatali, közéleti és sajtónyelvhez – ezzel együtt nyilvánvalóan a formálisabb stílushoz – kötik. Sajnos ennek a besorolásnak csak a példamondatok egy része felel meg teljesen: *az előadást követően kérdések hangzottak el; november 15-ét követően már nem fogadunk el újabb megrendeléseket*, a többi példamondat más beszédhelyzetekben is elhangozhatna, nincs bennük más olyan szó, amely formális stílusértékű volna, ezzel pedig megtéveszti az olvasót, mert némileg stilisztikai inadekvátságot sugall (ha az olvasó inkább informális kontextusra asszociál): *karácsonyt megelőzően nincs erre a munkára időnk; a rendszerváltást megelőzően; ezt követően megkoszorúzták az emlékművet; karácsonyt követően inkább jut erre időnk*.

Arra, hogy a vizsgált munkák szerzői számára a rövideg abszolút érték, és a formálisabb stílusban sincsenek a *megelőzően* és *követően* szavak használatával kibékülve, már az is utal, hogy a kézikönyv szükségesnek tartja mentegezni ezeket az új alakulatokat, mégpedig egyrészt dekorista (és pluralista), másrészt szisztemista érveléssel: az amúgy is gyakori *előtt* és *után* helyett használva változatosabbá teheti a fogalmazást, ezenkívül pedig a *megelőzően* és a *követően* szavak „alapjelentéséből az ilyen használat egész természetesen következik”. Sőt a *követően* szóval kapcsolatban a szerzők még a necesszizmust is segítségül hívják sajátos módon, arra utalva, hogy ez a szó hasznossá válhat a jövőben, mert „[a]kár sajátos jelentése is kifejlődhetne, pl. úgy, hogy a *követően* az *után*-nál szűkebb, pontosabb időviszonyt jelölne, vagyis a közvetlen rákövetkezést, a közvetlen időbeli érintkezést fejezné ki”. Mindez meglepő engedékenységgel ahhoz képest, hány más szócikkben utasítják el az újonnan létrejövő szinonimákat necesszista alapon mint „fölöslegeseket”.

Alapvetően pozitív hozzáállása ellenére a kézikönyv mégsem fogadja el maradéktalanul ezeket a nyelvi formákat semmilyen kontextusban, hiszen pl. a *megelőzően* szóról ezt állapítja meg:

Mégis van benne valami mesterkélttség, körmönfonság, hiszen a hagyományosabb és természetesebb *előtt* pontosan ugyanazt jelenti: *karácsony előtt nincs erre a munkára időnk!* – A sajtónyelvi, hivatalos ízű *ezt megelőzően* kifejezés sem szoríthatja ki az *előtte*, *ezelőtt*, *korábban*, *előzőleg* stb. határozószót, s ha váltogatásul itt-ott élünk is amazzal, azért az utóbbiak egyszerűbbek, természetesebbek; használjuk elsősorban emezeket! (NyKk. II: 116)

A „mesterkélttség”-re, „körmönfonság”-ra való utalás még akkor is problematikus, ha ezeket jóhiszeműen stílusértékeknek fogjuk fel, ugyanis a formális stílusértékű szó használata csak akkor tekinthető mesterkéltnek vagy körmönfontnak, ha nem megfelelő kontextusban, pl. informális stílusú szövegben fordul elő, pl. *aszittem hülyéskedik, ezér elkezdtem vigyorogni, benne erre fölment a pumpa, elvörösödött, s azt követően lekevert nekem egy nagy pofont.* Nem érződik azonban mesterkéltnek a *követően* szó a fentebb idézett formális stílusú mondatokban. Mivel tehát a „mesterkélttség”-re, „körmönfonság”-ra való utalás nincs tekintettel a közlés kontextusára, nem tekinthetjük másnak, mint a nyelvi naturalista ideológia megnyilvánulásának, mely szerint a természetesebbnek érzett nyelvi formák eredendően helyesebbek a kevésbé természetesnek érzettekénél. Erre utal másik oldalról az *előtt* szó „természetesebb”-nek minősítése, kontextusra való utalás nélkül. A naturizmuson kívül a nyelvi szimplicizmus ideológiája is megnyilvánul abban, hogy az *előtt* használatát „egyszerűbsége” miatt is támogatják a szerzők. A szó „hagyományos” voltára történő utalás pedig a nyelvi konzervativizmus ideológiájának a befolyását mutatja, mely szerint a hagyományos nyelvi elemek eredendően jobbak az újabbaknál.

A legfurcsább azonban az idézet első mondatának logikája, mely szerint a *megelőzően* azért mesterkélt és körmönfont, mert a hagyományosabb és természetesebb *előtt* pontosan ugyanazt jelenti. Mivel az természetes, hogy a szinonimák „pontosan ugyanazt jelentik”, a probléma nyilvánvalóan mégiscsak az, hogy a *megelőzően* nem felel meg a neccesszista és az effektivista ideológia által támasztott követelményeknek. Erre utal az is, ahogy a kézikönyv megítéli az *ezt megelőzően* szerkezetet, az *előtte, ezelőtt, korábban, előzőleg* szinonimákkal összehasonlítva: ez utóbbiakról azt mondja, ezek „egyszerűbbek, természetesebbek; használjuk elsősorban emezeket!” A nyelvi szimplicista ideológia értelmében az egyszerűség, a naturalista ideológia értelmében a természetesség mégiscsak olyan érték, amely felette áll az esetleges stilisztikai megfontolásoknak.

Hasonló a kézisótár véleménye is. A *megelőzően* névutószerű használatáról (pl. *a rendszerváltást megelőzően*) megállapítja, hogy ezt „terjengőssége miatt nem helyeseljük”. Az effektivista érvelésre a koronát a szócikk záró mondata teszi fel, melyből egyértelmű, hogy a nyelvőrök számára a kontextuális megfontolások sokadrendűek: „Jobb, mert rövidebb a hagyományos *előtt* névutó: *a rendszerváltás előtt.*”

Stílus és nyelvhelyesség

A terjedelmi korlátok miatt e tankönyv kedves olvasóinak be kell érniük a fenti két példával, ám ha fellapozzák a kézikönyvet és a kézisótárt, maguk is könnyen meggyőződhetnek arról, hogy a kontextusra való utalás nem függeszti föl a nyelvhelyességi ideológiák érvényesülését, hanem inkább megerősíti őket, mégpedig azért, mert akár valamilyen kontextusra szűkíti a nyelvőr az ítéletét, akár „a” nyelvben kárhoztatja az adott formát, a legtöbb esetben az olvasó nem kap arra magyarázatot, miért lenne jobb az adott kontextusban a tömörebb, egyszerűbb, magyarosabb, színesebb stb. nyelvi forma, mint a másik. Tehát az adott tulajdonságoknak abszolút érték mivolta a nyelvhelyességi indoklásokban megkérdőjelezhetetlen és nem szorul magyarázatra.

Pedig nyilvánvaló, hogy a tényleges nyelvhasználatban a beszélők számára nem zavaró, ha kevésbé tömör, bonyolultabb, kevésbé magyaros, kevésbé színes stb. nyelvi formákat

használnak – amennyiben a stílusértékük a nyelvi kontextusnak, ill. a beszédhelyzetnek megfelelő. Az *ezerkilencszáznyolcvankilencet követően* nem azért nem helyénvaló a laza mindennapi beszélt nyelvben, mert hosszú, hanem azért, mert formális a stílusértéke; a *nyolcvankilenc után* sem azért jobb a beszélt nyelvben, mert rövidebb, hanem mert enyhén bizalmas stílusértékű. Persze nyilván nem véletlen, hogy épp az előző, hosszabb forma vált formális stílusértékűvé s az utóbbi, rövidebb informális stílusértékűvé. A mindennapi beszélt nyelv valóban inkább a rövidebb formákat kedveli, de ezt a preferenciát felülírhatják a konkrét személyek, szerepek, beszélői szándékok által meghatározott beszédhelyzet követelményei.

Összegzés

E fejezetben a nyelvi ideológiák egyik sajátos típusával, a nyelvhelyességi ideológiákkal foglalkoztam, a *Nyelvművelő kézikönyvből* és a *Nyelvművelő kézisztár* második kiadásából származó konkrét példák alapján. Itt most újra szeretném hangsúlyozni, hogy a bemutatott nyelvhelyességi ideológiákban megjelenő értékmozzanatok szerepet játszanak a tudományos nyelvalkításban is, csak hogy ott nem abszolút módon, a nyelvi kontextusra való tekintet nélkül érvényesülnek. A vizsgált munkák is gyakran utalnak ugyan a nyelvhasználat kontextusára, ám a nyelvi kontextusra való utalásnak a legjobb esetben is csak informatív szerepe van, a nyelvhelyességi ítéleteket lényegileg nem befolyásolja. A létező magyar nyelvművelésben mélyen gyökerezik a „kutyából nem lesz szalonna” elv: attól, hogy a valamely nyelvhelyességi ideológia fényében helytelennek minősíthető nyelvi forma bizonyos kontextusban rendszeresen előfordul, a nyelvőrök szemében még nem válik igazán elfogadhatóvá, mégpedig nyilván épp azért, mert hisznek a bemutatott nyelvhelyességi ideológiákban.

A létező magyar nyelvművelés erős ideológiai „terheltsége” a magyarázat arra, miért nem igénylik a nyelvőrök a nyelvi valóság feltárását, s miért fogadják fanyalogva még a nyelvművelő munkákat is, ha – kivételesen – empirikus kutatásokra is épülnek. Például miért nem változtattak értékítéleteiken Szepesy Gyula könyve nyomán. Amint az e tankönyv előző fejezetében kimutattam, Szepesy több olyan jelenségről bizonyította be, hogy helytelenítésük indokolatlan, amelyek az azóta megjelent *Nyelvművelő kézisztárban* is helytelenként vannak megbélyegezve.

Lőrincze Lajos a két háború közti nyelvműveléssel kapcsolatban megállapítja, hogy a nyelvészek egyre kevésbé találták meg tudományos kutatómunkájuk és a nyelvművelő tevékenység közt a természetes kapcsolatot:

Sőt sok esetben éppen fékezte volna, fékezte is a nyelvi tények ismerete, a szélesebb körű kutatás a helyes-helytelen dolgában való ’megalkuvás nélküli’ ítéletet. [...] A dolog természeténél fogva az egyes nyelvi jelenségek megítélésében nem volt szükség (s hovatovább lehetőség sem) elmélyültebb nyelvtudományi vizsgálatra: a többség felfogása szerint a legfőbb (s szinte egyetlen) bizonyítéka a helytelenségnek s alapja az üldözésnek az, hogy a szóban forgó nyelvi jelenség németből való fordítás vagy (ami látszólag ezzel egyre megy) ugyanolyan a szerkezete, megalkotása a német nyelvben is, mint a magyarban. (Lőrincze 1968: 367).

Amit Lőrincze Lajos a két háború közti nyelvművelésről és a purista ideológiáról írt, az sajnos ma is érvényes, azzal a különbséggel, hogy a purista ideológia már nem érvényesül olyan mániákus agresszivitással, mint a két háború közti időszakban, hanem betagozódott más nyelvhelyességi ideológiák közé, sokszor azok hátszelében, rejtettebben érvényesül. Lőrincze szavait általánosítva a többi nyelvi ideológiára is megállapíthatjuk, hogy a nyelvi tények ismerete

rete ma is fékezné a nyelvművelők „megalkuvás nélküli” ítéletét (nem is használja fel a kézi-szótár sem a szociolingvisztikai kutatások eredményeit, de még Szepesy Gyula empirikus vizsgálatainak tanulságait sem), a dolog természeténél fogva az egyes nyelvi jelenségek megítélésében nincs szükség elmélyült nyelvészeti vizsgálatra, hiszen a helytelenségnek elegendő bizonyítéka az, hogy az adott nyelvi forma „terjengősebb” vagy „bonyolultabb” vagy „pontatlanabb”, „félreérthetőbb” vagy „kevésbé logikus” vagy „kevésbé magyaros” vagy „kevésbé természetes” stb. egy másiknál.

NYELVHELYESSÉGI IDEOLÓGIÁK

13. fejezet

A MORALIZMUS MINT NYELVHELYESSÉGI IDEOLÓGIA

Bevezetés

Ebben a fejezetben a magyar nyelvnevelés nyelvhelyességi döntéseit meghatározó egyik nyelvhelyességi ideológiát, a nyelvi moralizmust jellemzem a *Nyelvművelő kézikönyvben* (NyKk. I–II. 1980–1985) és a *Nyelvművelő kézisztár* második, javított és bővített kiadásában (NymKsz.² 2005) található idézetek alapján. E két kiadvány bizonyára jól reprezentálja a létező magyar nyelvnevelést, hiszen a kézikönyv összefoglalja a második világháború utáni nyelvnevelés legfontosabb eredményeit, a kézisztár pedig ezeket népszerűsíti tömörebb formában a nyelvnevelő javakat fogyasztó magyar lakosság körében. A két kiadványban található nyelvi ideológiákat a szokásos módszerrel, szövegek tartalmi elemzésével tártam fel. Témámból következően főként az elméleti igényű szócikkeket (kiadványonként több mint harmincat), valamint azokat a tárgyi és nyelvi szócikkeket, szócikk részleteket tekintetem át, amelyekben nyelvhelyességi ítéletek találhatók (kiadványonként több mint százötvenet).

A nyelvhelyességi ideológiák olyan nyelvi ideológiák, amelyek konkrét nyelvhelyességi ítéletek indoklásául szolgálnak; kutatásaim során a moralizmuson kívül további 19 nyelvhelyességi ideológiát tártam fel (l. ehhez a 12. fejezetben tárgyaltakat). Az ilyen értelemben vett nyelvhelyességi ideológiák mellett olyan nyelvi ideológiákat is találtam, amelyek nem feltétlenül szolgálnak konkrét nyelvhelyességi döntések indoklásául, viszont több nyelvhelyességi ideológia ezekből vezethető le; ezeket jobb híján nyelvhelyességi segédideológiáknak neveztem el.

A létező magyar nyelvnevelésben a nyelv helyesség fogalma azon a felfogáson alapul, hogy „a” nyelvben – valójában annak különféle változataiban – (a nyelvbotlásokon kívül is) léteznek olyan nyelvi formák (szavak, szókapcsolatok, nyelvtani szerkezetek, szórendi megoldások, nyelvtani és hangtani szabályok, hangszínárnyalatok stb.), amelyek eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbak vagy rosszabbak másoknál. E felfogás téves volta a mai nyelvtudományban nem vitatható; nyilvánvaló, hogy ugyanannak a nyelvi elemnek a „hasznossága” vagy „helyessége” különféle kontextusokban nagyon eltérő lehet, hiszen a nyelvnek több funkciója is van, s más-más helyzetekben más-más funkciók kerülnek előtérbe.

A nyelvi moralizmus mint nyelvi ideológia azon a meggyőződésen alapul, hogy a nyelvi eszköztárból való választás a mondanivaló tartalmától és morális töltetétől függetlenül is morális értékkel bír, azaz léteznek olyan nyelvi formák, melyeknek a választása erkölcsi szempontból pozitívabban értékelhető, mint más nyelvi formáké. Negatív oldalról ez azt jelenti, hogy nyelvi formák nem megfelelő kiválasztásával etikai vétséget követhetünk el. Nyelvhelyességi viszonylatban a moralizmus az a meggyőződés, hogy a pozitív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma helyesebb, mint a negatív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma. Nyelvhelyességi segédideológiaként a moralizmus ok-okozati viszonyt tételez a beszélők erkölcsisége és a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata közt.

A nyelvújítás feladatai és a moralizmus

A moralizmus mint nyelvújítási ideológia jól levezethető a nyelvújítás egyik feladatköréből. A *Nyelvújító kézikönyv* bevezető fejezete kétféle feladatkört tulajdonít a nyelvőröknek:

A nyelvújító tehát egyrészt vizsgál, mérlegel és ítélezik, másrészt irányít, tanít és nevel is. Ez utóbbi hármassal szemben a nyelvi közösség számára fontos, az előbbi pedig a nyelvújítás szempontjából az, mégpedig azáltal, hogy a nyelvújító számba veszi az új jelenségeket, anyagot gyűjt és „készletez” a tudományos vizsgálat, a nyelvtani rendszerezés és a nyelvújítás történet számára. A fejlődési irányzatok megállapításával, értékelő javaslataival és tudatosító szerepével pedig a jövőt is szolgálja: irányelveket ad a nyelvi tervezésnek. (NyKk. I. 1980: 19)

Mindkét feladatkörből, de különösen a másodikból átsüt a magyar nyelvújítás messianizmusa és moralizmusa. A nyelvőr, nemzetének vateszeként, aki „tudja a tutit”, nemcsak arra érzi feljogosítva magát, hogy egy nyelvi közösségekben bekövetkező nyelvi változásokat megítéljen, hasznosnak vagy fölöslegesnek, nyereségnek vagy nyelvromlásnak minősítse őket, hanem arra is, hogy irányítsa a közösséget (!), valamint tanítsa és nevelje. Nyelvőrünk nemcsak szakmailag érzi magukat alkalmasnak az ítélethozatalra, hanem morálisan is. Nem egészen világos, hogy a nyelvújításnak ez a messianisztikus küldetésstudata miből táplálkozik, s az sem, hogy kitől kapott e nemes feladatok végzésére felhatalmazást (netán Istentől?), következésképpen kinek tartozik elszámolással. Mindenesetre abból, ahogy a nyelvújítás képviselői a nyelvújítás részéről tevékenységüket ért kritikát fogadják, arra következtethetünk, hogy valamiképpen fölötte állnak a közösségnek, amelyet szolgálnak.

A messianizmusból fakadó moralizmus megjelenik a nyelvújítás egyik fontosnak tartott területén, az anyanyelvi ismeretterjesztésben, nyelvi nevelésben is, melynek célja „a helyes nyelvhasználat megtanítása, széles körű népszerűsítése”. A nyelvőrnek a „helyes, példaadó nyelvhasználat” állandó gyakoroltatásával nemcsak nyelvi, hanem nyelven kívüli, morális céljai is vannak. Ez a gyakoroltatás ugyanis a kézikönyv szerint „[a] nyelvi ízlés, a nyelvi tudat és öntudat, sőt lelkiismeret kialakításának fontos tényezője”. Vagyis a nyelvőr nemcsak az emberek nyelvi ízlését, nyelvi tudatát és öntudatát szeretné alakítani, hanem még a lelkiismeretét is.

Moralizmus a nyelvújítási ítéletekben

A nyelvújításnak ez a beszélők lelkiismeretét alakító szándéka több helyen is megjelenik a nyelvújítási ítéletekben. Természetesen a nyelvi jelenségek legtöbbször nem olyan jellegű, hogy etikai értékítéletet lehetne rákasztani, de ahol erre a nyelvőrök látnak lehetőséget, ott ezt megteszik. Erre nézünk meg a következőkben három nagyobb hatókörű és öt egyedi jelenséget példaként.

Idegen szavak és a nyelvi moralizmus

Az egyik legfontosabb terület, ahol a nyelvújítók a lelkiismeret manipulálásával, konkrétan: büntudatkeltéssel kívánják elérni a számukra nem tetsző nyelvi formák kerülését,

az idegen szavak és más idegenszerűségek „öncélú” használata. A kézikönyv *Idegen szavak* c. fejezete valóságos vádirat azok ellen, akik nem a nyelvművelők ízlésének és elképzelésének megfelelően használják az idegen szavakat:

Az idegen szavak fő l ö s l e g e s, öncélú használatának oka gyakran nem a szükség, hanem a kényelemszeretet, a divatosság vagy a szakmai tudálékoskodás. Kényelemszeretet, amikor például a politikai, a gazdasági élet vagy a művészetek nemzetközi kifejezéseivel élünk, s nem keressük a velük azonos értékű, megfelelő, meglevő magyar szavakat. Divatozás, amikor jó magyar szavak helyett az újonnan felkapott idegen szót használják minduntalan, beszédben és írásban, mert az mutatósabbnak tetszik, a jól értesültség látszatát kelti. Szakmai tudálékoskodásból pedig sokan erőltetik, halmozzák az idegen szók használatát, még akkor is, ha a megfelelő magyar műszóknak nagy hagyományuk van. Ennek oka nemcsak a beavatottság fitogtatása, a modernkedő tudományossággal való tetszelgés, hanem a szakzsargon kötelezőnek vélt túlhajtása is. (NyKk. I. 1980: 928)

Amint látjuk, a kézikönyv szerzői ebben a szövegrészletben feltárják az „öncélú” idegenszó-használók néhány helytelen, morálisan elítélendő indítékát és célját (kényelemszeretet, jólértesültség látszatának keltése, szakmai tudálékoskodás, beavatottság fitogtatása, modernkedő tudományossággal való tetszelgés), valamint az ilyen magatartás következményeit (szakzsargon kötelezőnek vélt túlhajtása). A probléma ezzel a megközelítéssel kettős. Egyrészt az etikátlanként beállított indítékok és célok egy része valójában morális szempontból semleges, nem indokolt őket negatívan megítélni, másrészt az egyes nyelvi formák használatát kiváltó esetleges etikátlan indítékok csak a moralista nyelvi ideológia fényében szolgálhatnak ezek helytelenségének bizonyítékául.

Nem tekinthető etikátlannak a „kényelemszeretet”, az, hogy a beszélő számos élethelyzetben igyekszik minél kisebb mentális erőfeszítést kifejteni gondolatainak megfogalmazásához (természetesen azokban az élethelyzetekben, ahol annak *van* jelentősége, mindenki jobban odafigyel a szavak és más nyelvi eszközök megfelelő kiválogatására). Ennek részeként senki se róható meg, ha a szóválasztásban nem purista szempontok vezérlik, azaz nem kerülü tudatosan a nyelvművelők által elmarasztalt idegen szavakat, nem mérlegeli, hogy az idegen szónak, ami eszébe jutott, van-e „vele azonos értékű” magyar megfelelője. Szintén nem lehet etikai kategóriákkal illetni a divatkövetést, melynek nem feltétlenül célja a kérdés, mint ahogyan azt a kézikönyv rosszhiszeműen feltételezi.

Aki nem hisz a moralista ideológiában, az úgy gondolja, hogy a nyelv morális szempontból semleges eszköz, amely mindenfajta embert és emberi szándékot ki kell szolgáljon, a legnemesebbtől a legaljasabbig. Ilyen módon az, hogy a nyelv a szajhák, apagyilkosok, pedofilek, pénzhamisítók, adócsalók, nemzetgyalázók, szociolingvisták stb. sajátos igényeit is kiszolgálja, nem fogyatékosága, hanem éppenséggel erénye, polifunkcionalizmusának, rugalmasságának bizonyítéka. A társadalomnak joga van a maga eszközeivel szankcionálni a deviánsnak tartott magatartást, ahhoz azonban nincs joga, hogy megvonja ezektől az emberektől a nyelv (számukra) hatékony használatának jogát.

A fenti idézetből azt is látjuk, hogy a moralizmus kéz a kézben jár más ideológiákkal. Ahhoz például, hogy vádként lehessen „eladni” a „kényelemszeretetet”, azt a tényt, hogy nem keressük az idegenekkel „azonos értékű, megfelelő, meglevő magyar szavakat”, szükség van arra is, hogy az emberek higgyenek a konzervativista és purista ideológiában, abban ti., hogy *érdemes* keresni ezeket a magyar szavakat, mert ezek – hagyományos voltuknál vagy magyar eredetüknel fogva – eleve jobbak, mint később bekerült vagy idegen eredetű megfelelőik. (Mert ha nem lennének jobbak, miért lenne erkölcsi véttség nem keresni őket?) Szintén benne

rejlük a megfogalmazásban a necesszizmus ideológiáján alapuló azon feltételezés, hogy az érintett idegen szónak *van* „azonos értékű” magyar megfelelője. Ez a legritkább esetben van így, a szinonimák ritkán teljes szinonimák, nem beszélve arról, hogy a szavakhoz egyéni képzetek is társulnak, így a beszélő számára az idegen szó használatának személyes indítéka is lehet.

A moralizmus olykor megjelenik a konkrét idegen szavakat tárgyaló szócikkekben is. Pl. a kézikönyv meglehetősen csalódottan veszi tudomásul, hogy a *grapefruit* „jó magyar megfelelője”, a *citranacs* nem terjedt el. Ennek egyik okát abban látja, hogy a *grapefruit* elnevezést „előkelőbbnek vélik a *citranacs*-nál”.

„Terpszkedő kifejezések” és a nyelvi moralizmus

Egy másik jelenség, melyre a nyelvvelők részéről moralista ösztűz zúdul, a „terpszkedő”-nek vagy „terjengős”-nek bélyegzett funkciógés szerkezetek:

A terjengős kifejezések többnyire szükségtelenül hivataloskodnak; a tudományos és szakmai zsargon eszközeiként pedig köntörfalaznak, fontoskodnak. Gyakori használatuk gondolati önállótlanásra, sablonosságra, olykor a személyes felelősségvállalás kerülésére vall. A terjengős kifejezések, mivel általában pontatlanok, őszintétlenek, rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben is. Egy részük ráadásul idegenszerűség (általában germanizmus, ritkábban latinizmus). (NymKsz.² 2005: 555)

Sajátos stíluselemként a nyelvvelők magukat a lexémákat vádolják mindazokkal a gonosz dolgokkal, amiket használóik követnek el, amelyek alapvetően a hazugság (köntörfalazás, őszintétlenség) és a kérkedés (fontoskodás) kategóriájába tartoznak. Maguk a használók is megkapják azonban a magukét, a nyelvvelők váteszi mivoltukból kifolyólag megengedik maguknak, hogy a funkciógés szerkezetek használatából a beszélőknek immár nemcsak jellembeli (személyes felelősségvállalás kerülése), hanem mentális fogyatékoságaira is következtessenek (gondolati önállótlanág, sablonosság); ez utóbbi nem más, mint nyelvi mentalizmus. (Ennek s a többi ideológiának rövid magyarázatát l. a *Mellékletben*.) Van egy jelző, amely nem vonatkozhat a használókra, csak a nyelvi formákra: a *pontatlan*, ám az egzaktizmus ideológiájának bűvköréből kilépve ez is értelmetlen, hiszen egy szó önmagában nem lehet pontos vagy pontatlan, csak valamilyen konkrét diskurzusban lehet pontosan vagy pontatlanul használni.

A vádirat legsúlyosabb pontja talán az, hogy a funkciógés szerkezetek „rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben”. Úgy tűnik, a nyelvörök itt egy etikailag erősen kifogásolható magatartást bírálnak, de azt úgy, hogy a funkciógés szerkezetek „vigyék el a balhét”, holott e magatartás kifejeződéséhez számtalan más nyelvi eszköz is igénybe vehető, ezzel szemben pedig a funkciógés szerkezeteknek nagyon sok, még nyelvvelői szemmel nézve is hasznos és szükséges nyelvi szerepük van. A funkciógés szerkezetekkel szembeni vádak közt megjelenik idegen eredetük is, amiben az a feltételezés rejlik, hogy az idegen eredetű elemek eleve rosszabbak azoknál, melyeknek a keletkezésében más nyelv nem játszott szerepet, vagyis a purizmus.

Felszólítás főnévi igenévvél és a nyelvi moralizmus

Utolsó példánk ebben a fejezetben a főnévi igenév használata felszólítás, parancs kifejezésére, amiről a kéziszótár így vélekedik:

Felszólítás, parancs kifejezésére sokszor idegenszerű, ill. udvariatlan, rideg: *felállni!*, *leülni!*, *beszállni!* stb. Általában magyarosabb helyette a megfelelő felszólító módú igealak: *álljanak* v. *álljatok fel!*; *üljenek* v. *üljete le!*; *szálljanak* v. *szálljatok be!* Egy fokkal még az ilyen értelmű, mondatszói értékű főnév is jobb: *beszállás!* (NymKsz.² 2005: 200)

Amint látjuk, a purista („idegenszerű”) és az idiomista („magyarosabb”) ideológia mellett a felszólító mód illetően használata ellen szót kap a moralizmus is („udvariatlan”, „rideg”; mintha nem léteznének olyan élethelyzetek, amikor a valakihez felszólítást intéző személy udvariatlan, rideg akarna lenni). A minősítés helytállósága felől némi kétségünk támad, amikor a következőket olvassuk: „Nem germanizmus, hanem belső fejlemény az efféle kihagyásos szerkesztésmód: *fiúk, reggelizni!* (Tulajdonképp: ...'gyertek reggelizni!') Ez tehát nem kifogásolható.” Nehéz elhinni, hogy a felszólító funkciójú főnévi igenév csak akkor volna udvariatlan és rideg, amikor német eredetű. (Annak oka, hogy a *fiúk, reggelizni!* példában a felszólítás nem tűnik olyan ridegnek, mint a *felszállni!*, *leülni!*, *beszállni!* példákban, nyilvánvalóan az, hogy az előbbinél megszólítás kapcsolódik a felszólításhoz.)

Egyedi jelenségek

Néhány kisebb jelentőségű, egyedi nyelvi jelenség tárgyalásában is megjelenik a moralista ideológia; nézzük meg ezeket is!

A *fivér* és *nővér* szavakat elfogadja ugyan a kézikönyv, annak ellenére, hogy német mintára keletkeztek (purizmus), mert „rég meggyökereztek” (uzualizmus), és „alkalomadtán szükség van rájuk” (necesszizmus), ezenkívül „tömörebbek is, mint a hosszadalmas, nehézkes *fitestvér*, *fiútestvér*, *nőtestvér* vagy *lánytestvér*” (effektivizmus). „Helytelen volt azonban, hogy német mintára általános megjelölésként kezdték őket használni olyankor is, amikor mód és szükség van a korviszonyításra, és semmi ok ennek elködösítésére.” Nyelvművelőink a megmondhatója annak, mikor van okom nekem mint magánembernek elködösíteni öcsémnek a hozzám viszonyított életkorát, *fivéremnek* nevezve őt, és mikor nincs.

A kéziszótár a *nem igazán tudom, értem, kedvelem* kifejezéseket a tagadás „finomkodó, óvatoskodó formájá”-nak titulálja, s megjegyzi, hogy bár kialakulásában az angol *not really...* is közrejátszhatott, mégis „a fő ok bizonyára a határozott állásfoglalástól való ódzkodás (pl. rádió- vagy tévényilatkozatban)”. A nyelvművelő – váteszszerepéből kifolyólag – arra biztat: legyünk egyenesek, ne ködösítsünk: „Rövidebben és őszintébben hangzik ilyenkor az egyszerű tagadás: *nem tudom, nem értem, nem kedvelem.*” Az pedig, hogy rövidnek is kell lennünk, holott esetleg mi éppenséggel hosszúak szeretnénk lenni, egy másik ideológia befolyását mutatja, az egzaktizmusét.

A valósággal való őszintébb, karakánabb szembenézésre sarkallja olvasóit a kéziszótárnak a *megfelel az igazságnak, nem felel meg a tényeknek* kifejezésekkel kapcsolatos állásfoglalása. Ezeket a kéziszótár nyíltan nem minősíti, csak annyit mond róluk, hogy „különösen a sajtónyelv kedveli” őket, viszont moralista tanácsából jól látszik, mi róluk a véleménye:

„Szókimondó tömörséggel: *igaz* vagy *nem igaz*.” Érdeemes megemlíteni, hogy szemben a kéziszótárral a kézikönyv még nem moralizál, hanem szimplicista alapon támogatja az egyszerűbb kifejezéseket: a *megfelel valaminek* kifejezés „[n]émely sajtónyelvi szókapcsolata egyszerű névszói állítmánnyal is kifejezhető: *megfelel az igazságnak, a tényeknek, a valóságnak: igaz, való tény (, hogy...)*.”

A *hozzáállás* a kéziszótár megítélése szerint „közéleti és sajtónyelvi divatszó”, pl. az ilyen kifejezésekben: *a kérdéshez, az ügghöz való hozzáállása; (nem) jó a hozzáállása a munkához*. A nyelvművelői tanács egyik része lényegét tekintve neccesszista: „Semmitmondó volta miatt kerüljük!” A tanács súlyponti része egzaktista és moralista: „Helyette fogalmazzuk meg világosan, miféle magatartásról, kapcsolatáról van szó: *a kérdésről való véleménye, a kérdésben elfoglalt álláspontja; az ügy iránti rokonszenve, az ügygel szembeni ellenszenve; jó vagy rossz a munkaerkölcse*.”

A nyelvművelés-tudomány fejlődése folytán a nyelvművelők moralista elkötelezettsége és erkölcsjobbító szigora is növekszik. Erre már föntebb is láttunk példát (a *megfelel az igazságnak, nem felel meg a tényeknek* kifejezések megítélésében); még jobban meggyőződhetünk az előrelépésről, ha összehasonlítjuk a két vizsgált munkának a *naná*, ill. *noná* és *nüná* mondatszókra vonatkozó fejtegetéseit. Míg a kézikönyv a bizalmas társalgás nyelvében elfogadta ezeket az indulatszókat, addig a kéziszótár elutasítja az ilyen megalkuvó engedékenységet:

Bár a *naná* a többinél egy fokkal kevésbé nyegle és kevésbé gúnyos színezetű forma, mindegyik változat csak a bizalmas társalgási nyelvben használatos. Ilyen szerepben a szépirodalomban sem ritka. (NyKk. II. 1985: 250)

Igenlő értelmű, bizalmas-pongyola stílusú mondatszó. Nyeglesége, udvariatlansága miatt még a társalgási nyelvben is kerülünk kell, csakúgy, mint – még kevésbé választékos – alakváltozatait: *noná, nüná*. (NymKsz.² 2005: 394).

A kézikönyv az idézettekén kívül még utal a tollhegyre tűzött indulatszók valószínű jiddis eredetére is, ám ennek a ténynek nyilván semmilyen szerepe sincs a nyelvhelyességi megítélésben.

Moralista tanácsok

A nyelvművelés irányító-tanító-nevelő feladatkörének megfelelően a moralizmus nevelő jellegű tanácsokban is megjelenik a kézikönyvben. Ennek hagyományos és hálás terepe a trágárságok elleni harc. Az a meggyőződés, hogy a trágár szavak használatának bármi köze lenne a nyelvhelyességhez, eleve moralizmus, hiszen a trágár szavak a legtöbb esetben pontosan fejezik ki a beszélő szándékát, indulatát. Az, hogy a megnyilatkozó embernek milyen a lelke, nyilvánvalóan nem nyelvi kérdés. Viszont a nyelvművelés fent említett nevelő célzatából természetesen adódik a trágárságok elleni harc. Erről a következőket olvashatjuk a kéziszótárban:

A nyelvművelőnek ebben a kérdésben tudatosan össze kell fognia a pszichológussal, az ideggyógyással, a nevelővel, a szülőkkel, hogy a magatartási értékeket terjesztve, szoros egységben az erkölcsi (netán a vallási, világnézeti) neveléssel, úgy szorítsuk vissza a terjedő trágárságot, hogy eközben a közönségnek ne csupán nyelvi igényessége, műveltsége emelkedjék, hanem viselkedési, magatartási szintje is. (NymKsz.² 2005: 568)

Inkább kínosak, mint nevetségesek a trágárságokkal kapcsolatos alábbi nyelvművelői eszmefuttatások:

Indulataink egy része oktalan; ráadásul megbotránkoztatja az embereket, különösen a vallásosakat, ha sorsunkat, balszerencsénket, még a kisebb kellemetlenségeket is így átkozzuk: *a kurva istenit!; az isten b...a meg!* Az indulatok más része jogosnak, érthetőnek tetszik, ám kérdéses, hogy így, ilyen trágárságokkal kell-e levezetnünk őket: *eredj a p...ba!; le van szarva!; addig hergelsz, amíg jól valagba rúglak!; ezt a seggfejt!; maga balf...!;* stb. A trágár nyelvi kifejezés többnyire pótcselekvés, nem old meg semmit sem. (NymKsz.² 2005: 568)

A szócikkben nyelvészeti vonatkozású kérdés is megjelenik, a trágár elemek egy részének deszemantizálódása bizonyos kontextusokban. Ezt a következő módon tárgyalja a kézikönyv:

Nem vigasztalhat bennünket, hogy szinte már semmit sem jelent a mondatokat, szövegeket tagoló, immár *bazmeg*-gé kopott beszédöltelék. Bár kiüresedett, ma is minősíti – többnyire éretlen, ifjú – használóját, mégpedig igen kedvezőtlenül! Hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy trágár, istenkáromló kifejezésnek annyira megváltozzék az alakja, hogy már nem is lehet ráismerni, s ezáltal elveszíti eredeti, megbotránkozást keltő értelmét (pl.: *a kutyafáját!; az iskoláját!; a teremtését!; teringettét!*). (NymKsz.² 2005: 569)

Erkölcshibát szándék jelenik meg a kéziszótárnak a *kegytárgy*, ill. *emléktárgy* szavakról írott szócikkében is:

A sportsajtó a híres labdarúgó-egyesületekkel kapcsolatos emléktárgyak (zászló, jelvény, sál, mez stb.) gyűjtőneveként olykor a *kegytárgy* szót használja. Ez jól kifejezi a szurkolóknak csapatukhoz való már-már vallásos ragaszkodását, de sértheti a hívők vallási meggyőződését, mert a *kegytárgy* valójában a vallási szertartások során használt, ill. a vallási élettel kapcsolatos tárgyat jelöl. Ezért a sportjelvényre stb. lehetőleg ne alkalmazzuk! (NymKsz.² 2005: 287–288)

Ez az intelem talán nem is annyira a nyelvművelő váteszszerképére, hanem inkább az olvasó kiskorúsítására szomorú-groteszk példa.

Összegzés

Ebben a fejezetben a nyelvhelyességi ideológiák egyikét, a nyelvi moralizmust vizsgáltam meg, szigorúan a *Nyelvművelő kézikönyv* és „kisöccse”, a *Nyelvművelő kéziszótár* válogatott szócikkei alapján. Bár a nyelvi moralizmus más nyelvhelyességi ideológiákhoz képest ritkán jelenik meg a nyelvhelyességi ítéletek indoklásául, mégis meghatározó fontosságú nyelvi ideológiának kell tartanunk, mivel szorosan összefügg a nyelvművelés egyik hivatalosan vallott feladatkörével, az „irányítással”, „tanítással” és „neveléssel”. Ennek egyik jellegzetes területe a trágárságok elleni harc. A nyelvi moralizmus fontosságát mutatja az is, hogy olyan nagy jelentőségű, sok nyelvi elemet érintő nyelvhelyességi jelenségek megítélésében játszik szerepet, mint amilyen az idegen szavak és a funkcióigés szerkezetek használata. A vallásos érzületet sértő szavak elleni föllépés pedig már korunk egyik jellegzetes nyelvi vonatkozású mozgalmát, a „politikailag korrekt” beszédmódra való törekvést juttatja eszünkbe.

14. fejezet

AZ ELITIZMUS MINT NYELVHELYESSÉGI IDEOLÓGIA

1. Bár az avatatlan olvasónak úgy tűnhet, amikor magyar nyelvvelő munkákat olvas, hogy a nyelvőrök nyelvhelyességi döntései objektív értékrendszeren nyugodnak, valójában a nyelvhelyességi kérdésekben történő állásfoglalások éppannyira ideológiafüggőek (sőt talán még inkább), mint az egyéb nyelvi vonatkozású tevékenységek, a nyelvről való gondolkodástól kezdve, a nyelvi kérdésekről folytatott laikus vagy szakmai diskurzusokon át a helyénvalósági megfontolásokig és a nyelvalakításig, sőt azon túl, a nyelvészeti kutatásokig. S persze nemcsak nálunk van ez így, hanem más nemzeteknél is: ugyanaz a nyelvi forma helyesnek vagy helytelennek, teljesen helyénvalónak (adekvátnak), kevésbé helyénvalónak vagy teljesen inadekvátnak is minősülhet attól függően, milyen ideológia szemüvegén közelítünk hozzá (konkrét példákra l. a tankönyv 9–16. fejezeteit). Éppen ezért, ha a nyelvalakítás tárgyául szolgáló nyelvi elemek és formák alkalmasságát bizonyos funkciók betöltésére, ill. helyénvalóságukat valamilyen konkrét beszédhelyzetben és nyelvi kontextusban reálisan akarjuk megítélni, elengedhetetlen, hogy megismerjük mindazokat a nyelvi ideológiákat, amelyek mind a nyelvőrök nyelvhelyességi döntéseiben, mind a nyelvalakító szakemberek helyénvalósági megfontolásaiban szerepet játszhatnak. (A nyelvhelyesség eszméje azon a feltételezésen alapul, hogy „a” nyelvben, ill. annak különféle változataiban léteznek olyan nyelvi elemek és nyelvi formák, amelyek eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbakké vagy rosszabbakké másoknál. Ezt a feltételezést a mai nyelvtudomány határozottan elutasítja. A nyelvi helyénvalóság konkrét nyelvváltozatokhoz, ill. konkrét diskurzusokhoz kapcsolódó fogalom, amely arra vonatkozik, mennyire felel meg egy *hic et nunc* elhangzó diskurzus az adott helyzetben érvényesülő közösségi nyelvi normának, ill. a beszédpartnerek elvárásainak.) Az ilyen típusú nyelvi ideológiák közé tartozik a fejezet címében szereplő nyelvi elitizmus is.

A magyar nyelvvelés nyelvhelyességi ítéleteit meghatározó nyelvi ideológiákat, így a nyelvi elitizmust is, a nyelvvelés két reprezentatív kiadványában, a *Nyelvvelő kézikönyvben* (NyKk. I–II: 1980–1985) és a *Nyelvvelő kéziszótár* második, javított és bővített kiadásában (NymKsz.² 2005) vizsgáltam; az elméleti igényű szócikkek mellett számos tárgyi és nyelvi szócikket is feldolgoztam. Összesen több mint százötven nyelvhelyességi kérdéstről készítettem kivonatot; az érintett szócikkek egy része csak egy-egy szóval foglalkozik, de vannak szép számmal átfogóbb jellegűek is. Egy-egy szócikkben tipikus esetben nemcsak egy, hanem két-három, sőt nem kevés esetben ennél is több ideológiára találtam példát; ezeket egytől egyig kódokkal láttam el. Így jött létre az az adatbázis, amelyen a nyelvi ideológiákkal kapcsolatos újabb kutatásaim alapulnak (ezek néhány eredményére l. az előző fejezeteket). Ebben a 14. fejezetben is ebből az adatbázisból merítünk példákat.

A nyelvi ideológiáknak létezik egy szűkebb és egy tágabb felfogása. Jómagam a szűkebb felfogásból indulok ki, s a nyelvi ideológiákat olyan gondolatokként, ill. gondolatrendszerekként határozom meg, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvvelővel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. Az így felfogott nyelvi ideológiák olyan, terjesztők által minden esetben tudatosított és megfogalmazott, sokszor intézmények, sőt államhatalmi szervek által támogatott gondolatrendszerek, melyek konkrét nyelvi, nyelvalakítási vagy nyelven kívüli célok szolgálatában állnak. Az ilyen nyelvi ideológiák megalkotói, terjesztői, hitvalló hívei közt nyelvtudományi végzettségű személyek – nyelvészek és nyelvvelők – is vannak.

A nyelvi ideológiák egy része általános jellegű. Jellegadó sajátosságuk, hogy szorosan kapcsolódnak a nekik megfelelő társadalmi és politikai ideológiákhoz, emellett sok esetben a nyelvhelyességi ítéletek elvi alapjául is szolgálnak, rendszerint implicit módon anélkül, hogy a döntések indoklásában közvetlen utalás történe rájuk. Az ilyen ideológiákat általános nyelvi ideológiáknak nevezzük. Általános nyelvi ideológia a nyelvi platonizmus, a nyelvi racionalizmus, a nyelvi standardizmus, a nyelvi vernakularizmus, a nyelvi nacionalizmus és annak szélsőséges válfaja, a nyelvi fetiszizmus, a nyelvi homogenizmus, a nyelvi pluralizmus, a nyelvi internacionalizmus és a nyelvi regionalizmus. Ezek közül az első kettő, a platonizmus és a racionalizmus voltaképpen ideológiaként alkalmazott filozófia.

A nyelvi ideológiák közt olyanok is vannak, amelyek közvetlenül nem a társadalmi ideológiákhoz, hanem inkább a nyelvművelő tevékenységhez kötődnek, s nem is olyan általános jellegűek, mint az általános nyelvi ideológiák, viszont az általános nyelvi ideológiákhoz hasonlóan ezek is megjelennek a nyelvhelyességi ítéletek indoklásaként, szintén nemegyszer – bár korántsem mindig – implicit módon. Ezeket nyelvműködési ideológiáknak lehet nevezni, mivel a nyelvműködés különféle aspektusaival kapcsolatosak, pl. a nyelvi változások jellegével, a nyelv funkcióival, a nyelvi diskurzusok értékelésével, a nyelv és a nyelven kívüli világ különféle entitásainak (pl. erkölcs, hazafiság, kognitív működés) kapcsolatával stb. Ide tartozik a nyelvi defektivizmus, a nyelvi kommunikacionizmus, a nyelvi kompetencionizmus, a nyelvi mentalizmus, a nyelvi moralizmus, a nyelvi patriotizmus, a nyelvi perfekcionizmus és a nyelvi utópizmus.

Az eddig feltárt nyelvi ideológiák legnagyobb csoportját a konkrét nyelvhelyességi döntések magyarázatára és igazolására szolgáló nyelvi ideológiák alkotják; ezeket nyelvhelyességi ideológiáknak nevezzük. A nyelvhelyességi ideológiák javarészt a nyelvi rendszer és a nyelvi elemek különféle tulajdonságaival kapcsolatosak, s így nagyon specifikusak. Fontos jellemzőjük, hogy a nyelvhelyességi döntésekben általában explicit módon jelennek meg. Ebbe a csoportba tartozik többek között a nyelvi etimologizmus, a nyelvi expresszizmus, a nyelvi idiomizmus, a nyelvi izomorfizmus, a nyelvi konzervativizmus, a nyelvi logicizmus, a nyelvi naturizmus, a nyelvi szimplicizmus és e fejezet tárgyául választott nyelvi elitizmus is.

Mivel mind a nyelvműködési ideológiák, mind pedig a nyelvhelyességi ideológiák szorosan kötődnek a nyelvművelő tevékenységhez, együttesen nyelvművelési ideológiáknak nevezhetjük őket. Az általános nyelvi ideológiák is jelentős mértékben befolyásolják ugyan a nyelvhelyességi döntéseket, ám ezek általánosabb jellegüknél fogva számos más nyelvi vonatkozású tevékenység során is érvényesülnek, így nem mondható, hogy kifejezetten a nyelvműveléshez kötődnének.

A nyelvműködési és a nyelvhelyességi ideológiák jelentős részét a két említett nyelvművelő munka tanulmányozása során tártam fel, s kezdtem el leírásukat.

2. A nyelvi elitizmus számos modern európai típusú nyelvközösségben meghatározó jelentőségű nyelvi, ill. nyelvhelyességi ideológia. Olyan meggyőződésként határozhatjuk meg, mely szerint az iskolázottabb társadalmi rétegek, ill. a társadalmi elit által használt nyelvi formák eredendően, azaz a használat kontextusától függetlenül jobbak, helyesebbek, szebbek, stílusosabbak, megfelelőbbek, mint a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt nyelvi formák. A nyelvi elitizmus mint nyelvművelői ideológia arra szolgál, hogy a beszélőkel elhitesse, ill. természetessé, magától értődővé tegye számukra azt a gondolatot, hogy az

általuk használt, nemstandardnak minősített nyelvi formák a használat kontextusától függetlenül rosszabbak, helytelenebbek, csúnyábbak, kevésbé stílusosak, kevésbé megfelelőek, mint a standardnak tartott formák. Amint látjuk, a nyelvi elitizmus szorosan kapcsolódik a nyelvi standardizmushoz, a modern európai típusú társadalmak másik uralkodó nyelvi, ill. nyelvhelyességi ideológiájához, amely a nyelvi helyességet a standard nyelvváltozathoz köti. A kettő közti kapcsolat abból adódik, hogy a standard nyelvváltozatot jellemző módon az iskolázottabb beszélők, ill. a társadalmi elithez tartozó emberek használják, mégpedig nemcsak alkalmasszerűen, hanem rendszeresen, a hétköznapi beszédhelyzetekben is (természetesen a standard lazább, informálisabb, beszélt nyelvi változatát).

Érdeemes megjegyezni, hogy nem minden nyelvközösségben domináns nyelvhelyességi ideológia az elitizmus és a standardizmus, azaz nem minden társadalomban számítanak a többnyire a társadalmi elit által használt formák helyesnek. Előfordul az is, hogy a helyességnek főleg történeti kritériumai vannak; ilyenkor mindazokban az esetekben, amikor az archaikus formák inkább az iskolázatlan emberek nyelvében őrződtek meg jobban, az iskolázatlan emberek beszédében található formák számítanak „helyesnek”, az iskolázottakéban található formák pedig „helytelenek”. Analóg magyar példa lehetne a *látnök, vennők (azt)* típusú alakok használata, amelyek történeti alapon, a nyelvi konzervativista ideológia fényében, továbbá a nyelvi egzaktista, nyelvi izomorfista és nyelvi idiomista ideológia szempontjából is „helyesebbek” volnának, mint a *látnánk, vennénk (azt)* formák. (Nyelvi konzervativista szempontból azért helyesebbek a *látnök, kérnők* formák, mert régebbiek, mint a helyettük ma a standardban használt *látnánk, kérnénk*; egzaktista szempontból azért, mert pontosabbak: egyértelműen utalnak a mondat határozott tárgyára; izomorfista szempontból azért, mert az eltérő funkcióknak eltérő toldalékok felelnek meg, míg a köznyelvben a *-nánk/-nénk* toldalékcsoport poliszém; idiomista szempontból azért, mert a általános–határozott ragozás megkülönböztetése sajátosan magyar jelenségnek számít.) Mivel azonban a *látnök, vennők* típusú alakok kiszorultak a társadalmi elit (stilisztikailag jelöletlen) nyelvhasználatából és csak egyes erdélyi nyelvjárásokban őrződtek meg, a nyelvörök ma már az újabb keletű, az általános és a határozott ragozásban azonos toldalékokat is elfogadják helyesnek, bár eléggé vonakodva:

A tárgyas ragozás többes számú 1. személyének eredeti, hagyományos toldaléka *-nök, -nök;* *várnök, néznök*. Ezek a formák azonban már csak a keleti nyelvjárásokban és az erősen választékos irodalmi stílusban élnek; a köznyelvben az alanyi ragozású alakok (*várnánk, néznénk*) foglalták el a helyüket, és váltak általánossá. Ezt mint a közlést nem zavaró analógiás változást nem helytelenítjük, de mivel így az alanyi ragozású alakok kettős szerepet töltenek be, ajánlatos, hogy a régies és választékos ízü tárgyas alakokat is felhasználjuk az irodalmi igényű, ünnepélyesebb stílusban, ill. a változatosság, esetleg a ritmus vagy a rím kedvéért (NyKk. I 1980: 626; l. még NymKsz.² 2005: 179).

A nyelvi elitizmus – sok más európai típusú nyelvközösséghez hasonlóan – a magyar nyelv művelésben, sőt általában a magyar nyelv alakításban kiemelkedő szerepet játszik. (Tudni kell azonban, hogy a nyelvi elitizmus nem egyeduralmodó még az európai típusú, központosult nyelv- és beszélőközösségekben sem. Finnországban például ennek ellentéte, a Petteri Laihonon által egalitarizmusnak nevezett nyelvi ideológia érvényesül, mely szerint a köznyelv mindenkié, s ezért a standard kodifikációja nem épülhet egy szűkebb csoport, az iskolázott nyelvhasználók nyelvszokására) A magyar nyelv művelés alapelvei közé tartozik, hogy a nyelvhelyesség nem határozható meg kizárólag uzualista alapon, azaz pusztán a gyakoriság, elterjedtség alapján. Ez azt jelenti, hogy nem feltétlenül az a forma számít „helyesnek”, azaz standardnak, elfogadottnak, amelyet a magyar nyelvközösség egészének viszonylatában a beszélők számszerű többsége használ; a mérvadó az, hogy az adott forma mennyire gyakori az iskolázott (magyarországi) beszélők, a társadalmi elit körében. Ennek ellenére a *Nyelvművelő*

kézikönyv elméleti igényű szócikkében közölt, így „hivatalosnak” tekinthető hét nyelvhelyességi kritérium közt ez a társadalmi tényező nem jelenik meg. A nyelvhelyesség harmadik kritériumáról, az elterjedtségről, a szerzők csupán ennyit írnak: [a szóban forgó nyelvi forma, melynek a helyességét a nyelvőrök meg szeretnék ítélni] „eléggé társadalmi érvényű-e, azaz a mai általános nyelvszokás szentesítette-e, vagy csupán egy szűkebb közösség, csoport, réteg nyelvhasználatára jellemző-e?”

A *kézikönyv* más részei azonban egyértelművé teszik, hogy nyelvművelőink a helyességet az iskolázott nyelvhasználókhoz kötik: a nyelvhelyességi ítéletek – más tényezők mellett – nem általában a nyelvszokáson, hanem az „igényes” vagy „művelt” nyelvszokáson alapulnak, amely lényegében nem más, mint az iskolázott beszélők, ill. a társadalmi elit nyelvhasználata. A *kézikönyv* szavaival: „minden kor nyelvi normájának alapja az igényes, művelt nyelvszokás.” Ha egy nyelvi forma nem vagy alig él az iskolázott emberek nyelvhasználatában, nem válik „a” norma részévé még akkor sem, ha amúgy a magyar lakosság többsége használná. Erre példaként egy másik helyen az ún. *suksüköt* hozza a *Nyelvművelő kézikönyv*:

A most idézett nyelvi forma [LI: a *suksük*] a nyelvjárást beszélők többségének beszédében általános, és viszonylag gyakran fordul elő a nyelvíleg kevésbé iskolázottaknál is. Az a nyelvszokás azonban, amelyre a nyelvi helyesség, a nyelvi norma dolgában hivatkozunk, nem a nyelvjárást beszélők, nem a nyelvíleg kevésbé műveltek nyelvhasználata, hanem a nyelvjárások fölé emelkedett, viszonylag minden részletében egységessé vált köz- és irodalmi nyelv kifejezőmódja. Ezen a szinten pedig – nyelvünk beszélt és írott formájában egyaránt – nem szokásos az említett nyelvi forma, nyelvi ízlésünk nem fogadja be, ellenkezőleg: a használatát a helytelen beszéd, sőt a nyelvi műveletlenség jellegzetes ismertetőjegyének szokták tekinteni (NyKk. I 1980: 377; I. még NyKk. I 1980: 616–618.).

Egy másik helyen, a nyelvszokás és a nyelvi norma kapcsolatát taglaló, elméleti igényű szócikkben szintén a *suksük* szolgál példaként arra, hogy a helyesség nem a lakosság egészének többségéhez, hanem a társadalmi elithez tartozók nyelvhasználatához kötődik. Az elitizmus itt valójában annak igazolására szolgál, hogy egy társadalmi kisebbség, hatalmi helyzeténél fogva, ráerőlteti saját nyelvi normáját a társadalom egészére:

A köz- és irodalmi nyelvszokás elsőbbségét, irányadó voltát mutatja ebben az esetben nemcsak az, hogy a „*suksüközők*” számának esetleges többségével szemben is a köznyelven beszélők kisebbségének nyelvhasználata, nyelvi ízlése a norma, hanem az is, hogy bár igeragozásunk rendszerébe is szervesen beleillik ez a „helytelen” igealak, a nyelvszokás, a köznyelvi nyelvszokás ennek ellenére a kivételnek is számítható, a rendszer egészétől eltérő formát szentesítette. Az esetek többségében ugyanis egyetlen formával fejezünk ki bizonyos kijelentő és felszólító módú igealakokat (NyKk II: 377).

Amint az idézetből kiderül, az elitista ideológia a szisztemista megfontolásokat is lesöpri az asztalról. Ilyen megszorításokkal érvényesül hát a magyar nyelvművelésben a „nyelvszokás” mint a nyelvhelyesség kritériuma: „nyelvszokáson” soha nem az általános nyelvszokást kell érteni, hanem egyetlen csoportét, az iskolázott beszélőkét, ill. a társadalmi elitét. Vagy ahogy a *kézikönyv* tömören megfogalmazza: „minden kor nyelvi normájának alapja az igényes, művelt nyelvszokás.”

3. Az előző idézetben a *művelt* jelző jelentése világos: az a társadalmi réteg, melynek a nyelvszokása a döntő a helyesség megállapításában, a művelt, azaz iskolázott beszélők rétege. Némi magyarázatot igényel azonban a másik jelző, az *igényes*. Ez a szó a magyar nyelvművelés-tudomány erősen elitista, standardista, ill. perfekcionista töltetű és emellett meglehetősen diszkriminatív „műszava”. A *Nyelvművelő kézikönyv* és a *Nyelvművelő kéziszótár* – más

nyelvművelő kiadványokkal együtt – nagy előszeretettel használja a standard nyelvváltozat eufemisztikus megnevezéseként. (Az „igényes” műszó érdekessége, hogy nyelvileg nem felel meg a nyelvhelyesség kívánalmainak. Mind a kézikönyv, mind a kéziszótár egyöntetűen állítja, hogy az *igényes* szót pongyolaság dolog, áru stb. jelzőjeként használni. Az értelmező kéziszótár is ezt támasztja alá, személyen kívül legfőljebb növény lehet a nyelvűvelés hivatalos álláspontja szerint igényes [olyan, amely különleges gondozásra szorul], a ’nagy műgondot, tehetséget, hozzáértést kívánó, mutató’ jelentés [melyre példa épp az *igényes írás*], a kéziszótárban kissé pongyolának van jelölve.)

Az *igényes* „műszó” ’standard’ jelentésben való használata azt sugallja, hogy az igényesség kizárólag a leginkább a társadalmi elithez köthető standard nyelvváltozat sajátja. A kéziszótár például a *karambol* szó [garambol] ejtését népiesnek, ill. vulgárisnak nevezi, és „igényes beszédben kerülendő”-nek tartja. Hasonlóképpen vélekedik a *bicikli* szó [bicigli] ejtészváltozatáról is, amit pongyolának bélyegez. Ez azt jelenti, hogy nyelvőreink szerint a népies beszéd nem lehet igényes, ami természetesen nem igaz. Egy közlemény valódi nyelvi igényessége a fogalmazás minőségén múlik, nem azon, hogy a beszélő a *karambol* vagy a *bicikli* szót *k*-val vagy *g*-vel ejtette-e. Valójában bármilyen nyelvváltozatban, így a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által beszélt nyelvváltozatokban is lehet igényesen vagy igénytelenül fogalmazni, beleértve a társadalom perifériáján élő emberek mindennapi beszélt nyelvét is, hiszen szociolingvisztikai és általános nyelvészeti közhely, hogy a nyelvváltozatok (virtuális) egyenrangúak, bármelyik lehetővé teszi bármilyen tartalom adekvát nyelvi kifejezését.

Tisztában vagyok azzal, hogy fenti megállapításom, mely szerint minden nyelvváltozatban lehet „igényesen” vagy „igénytelenül” fogalmazni, csak akkor értelmezhető, ha a nyelvűvelői használatától függetlenül értelmezem az *igényes* szót. Ha ugyanis a szót abban a jelentésben használnánk, mint nyelvőreink, akkor megállapításunk nyilvánvaló képtelenség volna: nagyjából azt jelentené, hogy minden nyelvváltozatban lehet a standard nyelvi normának megfelelően fogalmazni. (Az *igényes* műszó átértelmezésével nem az a célom, hogy alkalmassá tegyem a valódi szakmai diskurzusban való használatra. Ezt a szót a nyelvűvelés anynyira lejáratta, hogy terminus technicusként való használata valószínűleg több kárral járna, mint haszonnal. Csupán arra szeretném alkalmassá tenni, hogy *itt* és *most* világosabbá tegyem mondandómat.)

Az *igényes* szót véleményem szerint kétféleképpen értelmezhetjük. Tágabb értelemben igényesnek az a diskurzus nevezhető, amely megfelel a vele szemben támasztott igényeknek, az adott helyzetben szokásszerűen érvényesülő nyelvhasználati konvencióknak, attól függetlenül, hogy gyakorlati vagy éppenséggel művészi igényekről van-e szó. Nyelvészeti szempontból ez tűnik korrektebb értelmezésnek. Ennek értelmében ha az adott helyzetben csak tartalmi pontosságra van igény, de nincs igény pl. művészi megformálásra, akkor a csak a tartalmi pontosság igényének megfelelő beszéd- vagy írásmű is igényes. Ilyen értelemben nyelvileg igényes lehet természetesen pl. egy szaknyelvi értekezés vagy mindennapi beszélt nyelvi tényközlés is. Ugyanakkor világos az is, hogy a laikus beszélők intuitíve azt az embert tartják *igényesnek*, akinek egyrészt nagy, másrészt *minőségi* igényei vannak; ennek megfelelően *igényes* dolognak az olyan dolgot tekintik, amely ezeknek a nagyobb és magasabb minőségi követelményeknek eleget tesz. Nyelvi produktumra vonatkoztatva ilyen lehet pl. egy nagyon gondosan és hatásosan megfogalmazott, esetenként többször szerkesztett és lektorált, esztétikai élményt is nyújtó szöveg. Ám még ilyen értelemben is lehet igényes bármilyen nyelvváltozatban megfogalmazott írás- vagy beszédmű, legfőljebb vannak olyan nyelvváltozatok, melyekben viszonylag szokatlan – de nem lehetetlen – igényesen fogalmazni, a szónak ebben a szűkebb értelmében.

A szűkebb értelemben vett igényes fogalmazás nem minden nyelvváltozatban elvárás, ill. nem minden helyzetben egyformán erős elvárás. A formálisabb beszédhelyzetekben nagyobb mértékben elvárt az igényes nyelvhasználat, mint az informálisabb helyzetekben, de ez nem azt jelenti, hogy az informális helyzetekben használt nyelvváltozatok, pl. a mindennapi beszélt nyelv vagy a szleng eredendően igénytelenek volnának. Az írott és a beszélt nyelvi nyelvváltozatok közt is eltérő a *jellemző* igénysszint, de ez sem azt nem jelenti, hogy a beszélt nyelvi nyelvváltozatokon ne lehetne igényesen fogalmazni, sem azt, hogy az írott nyelvi nyelvváltozatok közt ne volnának olyanok, ahol nem elvárás a szónak ebben a szűkebb értelemben vett igényesség, vagy az egyenesen kontraproduktív (pl. a csetben).

A nyelvművelésnek azt az értelmezését azonban, hogy az *igényes* egyenlő az iskolázott beszélők, ill. a társadalmi elit által használt nyelvváltozattal, azaz a standarddal, a legnagyobb határozottsággal vissza kell utasítani mint félrevezetőt (nem áll összhangban az *igényes* szó köznyelvi jelentéseivel), megbélyegzőt (azt sugallja, hogy egy olyan ember, aki nem ismeri a standard nyelvet, képtelen igényesen beszélni anyanyelvét) és diszkriminatívát (hamis értékítélethez vezet az emberek nyelvi teljesítményét illetően, s ezzel jogcímet teremt ahhoz, hogy a nemstandard beszélők nyelvi alapon hátrányt szenvedjenek).

4. A nemstandard változatok legfontosabb csoportját a nyelvjárások alkotják. Az az ember, aki nyelvjárási környezetben él, sőt neki magának is nyelvjárás az anyanyelve, egy pillanatra sem azonosulhat a nyelvi elitizmussal, azzal a felfogással, hogy a nemstandard nyelvváltozatokban található nyelvi formák kevésbé volnának „helyesek”, mint a standard nyelvi formák, vagy egy nyelvi produktum csak akkor lehetne igényes, ha a standard nyelvváltozat a hordozója. Gondoljunk csak arra, hogy a rendkívül gazdag hagyományos zóboralji folklórnak, amely jól ismert – legalábbis a népi kultúra iránt érdeklődők körében – az egész magyar nyelvterületen, a zóboralji nyelvjárások a nyelvi hordozói, melyekről a legtöbb hiteles ismeretünk Sándor Anna munkáiból származik. De nemcsak az évszázadok óta csiszolódó folklórszövegek lehetnek nyelvileg igényesek (a szónak a fent tisztázott, vállalható értelmében) és ezzel együtt persze „helyesek”, hanem a mai zóboralji emberek nyelvjárásban elhangzó diskurzusai is – ha éppen olyan helyzetben vannak a beszélők, hogy valamilyen oknál fogva fontosnak tartják azt, hogy igényesen fogalmazzanak. A „helyes” és igényes beszédnek sem a nyelvjárások, sem más nemstandard változatok nem gátjai – még a szleng vagy a kontaktusváltozatok sem.

15. fejezet

A NYELVI DEKORIZMUS

ÉS A HOZZÁ KAPCSOLÓDÓ NYELVHELYESSÉGI IDEOLÓGIÁK

1. Bevezetés

A magyar nyelvvelők rendkívül gazdag ötlettárból merítenek, mikor nyelvhelyességi döntéseiket indokolni, ill. magyarázni próbálják. Többnyire a kifogásolt, ill. támogatott nyelvi formák valamely valós vagy vélt, belső vagy külső tulajdonsága szolgál az érintett nyelvi formák helytelenítésének, ill. elfogadásának indokául, ill. magyarázatául. Ilyen belső nyelvi tulajdonság például a rendszerszerűség, egyszerűség, monoszémia, tömörség, rövidség, „pontosság” (strukturális tulajdonságok); az expresszivitás, „természetesség”, „stílusosság” (stiláris tulajdonságok); a szinonimitás, illetve mindezeknek az ellentéte. Szintén nyelvi („külső nyelvészeti”) tulajdonságok a régiség, „magyarosság”, idegen eredet. (Azokat a tulajdonságokat, amelyek inkább a „valós” kategóriába tartoznak, idézőjel nélkül, azokat, amelyek inkább a „vélt” kategóriába, idézőjelesen tüntetem föl.) Nyelven kívüli tulajdonságok viszonylag kevés ideológiában jelennek meg; ilyen pl. a valamely társadalmi csoport(ok)hoz való jellemző kötődés, erkölcsi értékekhez való vélt vagy tényleges kapcsolódás, használati gyakoriság.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a nyelvhelyességi ideológiák a nyelvvelők által kifogásolt, ill. támogatott nyelvi formák valós vagy vélt nyelvi és – ritkábban – nyelven kívüli tulajdonságaival kapcsolatos gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvhelyességi értékítéletek indoklásául, ill. magyarázatául szolgálnak. A nyelvhelyességi ideológiák a nyelvi ideológiák egyik jellegzetes csoportját alkotják; azt is mondhatjuk röviden, hogy a nyelvhelyességi ideológiák a nyelvhelyességi ítéletek indoklására, ill. magyarázatára szolgáló nyelvi ideológiák.

A nyelvhelyességi ideológiákat a nyelvhelyességgel kapcsolatos metanyelvi diskurzusokban vizsgáltam; fő forrásként a *Nyelvművelő kézikönyv* és a *Nyelvművelő kézisztár* 2. kiadása szolgált. Ezekben a munkákban főként az elméleti igényű szócikket, valamint azokat a tárgyi és nyelvi szócikket, szócikkrészleteket tekintetem át, amelyekben nyelvhelyességi ítéletek találhatók; összesen több mint hatvan elméleti igényű és több mint kétszázötven nyelvhelyességi jellegű kérdéstről készítettem kivonatot az elmúlt két év során. Egy-egy szócikkben tipikus esetben nemcsak egy, hanem két, három, sőt nem kevés esetben ennél is több ideológiára találtam utalást.

Az így épülő adatbázisból merítve mutatja be a tankönyv a nyelvi moralizmust (13. fejezet), a nyelvi elitizmust (14. fejezet) és a nyelvi graficizmust (16. fejezet). Ebbe a sorba illeszkedik az a három, egymással szorosan összefüggő nyelvhelyességi ideológia is, melyet ez a 15. fejezet tárgyal: a nyelvi dekorizmus, a nyelvi fonizmus és a nyelvi expresszivismus.

2. Nyelvi dekorizmus

A nyelvi dekorizmus makroszinten az a meggyőződés, hogy a közlés szépsége abszolút érték; mikroszinten az a meggyőződés, hogy az előnyösebb esztétikai tulajdonságok-

kal rendelkező, „stílusos” nyelvi forma eredendően helyesebb, mint a kevésbé szépnek, kevésbé stílusosnak tartott forma. A dekorizmus tehát egy nyelvi forma vélt vagy valós esztétikai tulajdonságait teszi a nyelvhelyességi ítélet alapjává. A dekorizmus átfogó kategóriának tekinthető, melybe beletartozik egyfelől a nyelvi formák hangzásbeli „szépségére” (is) vonatkozó fonizmus, másfelől a nyelvi formák jelentésbeli „szépségére”, valamint a nyelvi formák hangzásbeli és jelentésbeli „szépségének” kapcsolatára vonatkozó expresszizmus. Az egyéb nyelvhelyességi ideológiák közül rokon az elegantizmussal, távolabbról a perfekcionizmussal és más szempontból a naturizmussal.

A nyelvi dekorizmus a *Nyelvművelő kézikönyv*-beli hét nyelvhelyességi kritérium közt (a nyelvhelyességi minősítések szempontjait bővebben l. a következő fejezetben) a maga egészében nincs jelen, csupán a hangzási oldala jelenik meg – utolsóként – a felsorolásban; ezzel alább, a nyelvi fonizmusnál fogunk foglalkozni. Az, hogy a „szépség” nehezen alkalmazható a nyelvhelyesség kritériumaként, nyilván a „szépség” kategóriájának nagyfokú szubjektivitásával magyarázható. Leginkább a hangzási szépség az, amely bizonyos mértékben objektíve is megragadható: a szépnek tartott formák könnyen ejthetőek, a könnyű ejthetőség pedig levezethető az objektíve meghatározható fonémasorrendi szabályoknak való megfelelésből. A jelentésbeli szépség megragadása sokkal nehezebb, mint a hangzásbeli szépségé, ha egyáltalán lehetséges. Egy másik, objektíve is megragadható aspektusa a szépségnek a változatosság; ez is a hangzásban ragadható meg objektív módon.

A vizsgált kézikönyvek vonatkozó szócikkeinek áttanulmányozásából az a tanulság vonható le, hogy a szerzők számára a szépség nehéz megragadhatósága sokszor nagyon is „jól jön”, mert a „szépség”-re való hivatkozással el lehet leplezni a kevésbé vállalt – főleg purista és konzervativista – indítékokat. Ezt látjuk azokban az esetekben, amikor a nyelvművelők – hogy, hogy nem – az idegen szavak magyar megfelelőit tartják szépnek. Így pl. a vizsgált művek szerzői a *hétvégi ház* szókapcsolatot szebbnek állítják a *víkendház* összetett szónál. Ennek az lehet az oka, hogy a *hétvégi ház* védelmében nem találtak más érvet, mint annak megfoghatatlan „szépségét”, mivel a *víkendház* rövidebb is, tömörebb is, és még csak pontatlanabbnak, nehezebben ejthetőnek vagy megértési nehézségeket okozónak sem mondható (ezeket az ideológiákat, a brevizmust, a szintetizmust, az egzaktizmust, a fonizmust és a percepcionizmust szokták más esetekben bevetni a támogatott formák mellett); ebből is látszik, hogy a purizmus jóval erősebben érvényesül, mint az említett ideológiák.

Nemcsak a közvetlen, hanem még a vélt vagy tényleges közvetett kölcsönszavak, ill. szerkezetek is „csúnyá”-nak minősülhetnek purista okokból. Pl. ha nem vesszük figyelembe a szerzők purizmusát, lehetetlen rájönni, miért lennének a *nincs itthon, nem tartózkodik otthon/a munkahelyén, úton/távol van* kifejezések szebbek, mint az *el van utazva*. Az *el van utazva* a nyelvművelők számára még nyilván mindig idegenszerűnek érződik, ezért minősítik „csúnyább”-nak szinonimáinál (amelyek azonban inkább pragmatikai szinonimák, nem pedig azonos jelentésű megfelelőik).

A következő példában jól látszik, hogy a dekorista érv az utolsó kapaszkodási pontja a puristának, aki nagy elterjedtsége miatt (uzualizmus) az idegen eredetű nyelvi formát már nem tekintheti helytelennek. A NyKk. idegenszerűnek tartja ugyan a *felhoz vmit vki ellen; hibául hoz fel*; stb. kifejezéseket, de „általános elterjedtségük miatt” már nem tekinti őket hibásnak, és nem is hoz fel ellenük semmit, csupán „egy fokkal szebbnek” ítéli ezeket: *érveket sorakoztat fel vki ellen; azt rója fel neki; hibául ró fel neki vmit; azt veti a szemére*; stb. Bár a javasolt változatok talán valóban képszerűbbek, és ennyiben „szebbek” is, viszont felhozhatjuk ellenük, hogy többségük egyszersmind terjengősebb és nehezkesebb is, nem beszélve ar-

ról, hogy más a stílusértékük: a javasolt kifejezések a mindennapi beszélt nyelvi közlésekbe nem illenek bele.

A dekorizmus sajátos, közvetett megnyilvánulása az a paranoiás, semmivel alá nem támasztható félelem, hogy az idegen szavak és az „idegenszerűségek” kiszorítják a használatból „magyar” megfelelőiket, ez pedig a nyelv „elszürküléséhez” vezet. Abból, hogy az ősi eredetű, ill. belső keletkezésű szavak kiszorulásával – a magyar nyelvűvelők szerint – „szürkülne” a nyelv, az következne, hogy az ősi eredetű, ill. belső keletkezésű szavak eredendően „színesebbek”, azaz szebbek, expresszívebbek, mint idegen eredetű megfelelőik, hiszen ha nem így volna, akkor az ősi eredetű, ill. belső keletkezésű szavak esetleges kiszorulásával csak más színezetű, de nem szürkébb lenne az átvevő nyelv.

Amint a fenti példákból láttuk, a nyelvi dekorista érvelésnek általában nem az a célja, hogy a különlegesen „szép” nyelvi formák terjedését segítse elő (a valamilyen szempontból vonzó nyelvi formák terjednek anélkül is), hanem az, hogy más, többnyire purista vagy konzervativista alapon elutasított formák megbélyegzéséhez indokot találjon: az indokot ilyenkor a „tiszta pedigéjű” vagy hagyományos forma vélt vagy valós előnyös esztétikai tulajdonságai szolgáltatják.

Részleges kivételként érdemes utalni a *Nyelvművelő kézikönyv tűz* szócikkére, amely meglepő példája annak, hogy egy neologizmust, amely ráadásul konzervativista és szisztemista alapon is támadható volna, a kézisztótár a dekorizmus és az expresszizmus nevében elfogad: a *tűz* szó szlengben kialakult jelentésváltozását és szófajváltását.

Az argóban a *tűz* főnevet mondatszószerűen is alkalmazzák: *tűz!* azaz: 'baj van!', majd ebből: 'futás!', 'gyerünk!', 'siess(ünk)'. Igei jellegűvé válását az is mutatja, hogy már igekötős származéka is van: *eltűz* 'gyorsan elmegy, elfut valahonnan', pl. *eltűzünk, mert jön az ellenőr!* Ezek a kifejezések csak a bizalmas beszélt nyelvben fogadhatók el, annak viszont még javára is válnak színességükkel. (NymKsz.² 2005: 577)

E meglepő engedékenységnak az lehet az oka, hogy a *tűz* ilyen használatát a nyelvűvelőknek nyilván nem sikerült idegen mintára visszavezetniük (legalábbis idegen mintára a szócikkben nem történik utalás), így tehát belső magyar fejleménynek tekintik, amely purista szempontból „feddhetetlen”. (Az érdekesség kedvéért megjegyzem, hogy az értelmező kézisztótár ezt a jelentést nem a *tűz* főnévhez, hanem a homonim *tűz* igéhez kapcsolja, annak 6. jelentéseként: *kissé durva* Sietősen [el]megy. Példamondata: „*tűzzünk innen!*”)

A dekorizmus a köznyelvi és nyelvjárási kiejtés összehasonlításában is megjelenik, méghozzá a nyelvjárási kiejtés javára: a *Nyelvművelő kézikönyv* szerint a köznyelvi kiejtés „talán színtelenebb a nyelvjárásinál”. Vagyis a köznyelv e tekintetben, annak ellenére, hogy amúgy a nyelvhelyesség letéteményese, előnytelenebb tulajdonsággal rendelkezik – talán. Könnyen lehet azonban, hogy itt is rejtett purizmusról és/vagy konzervativizmusról van szó, mivel a köznyelv sokak szemében „idegenszerűbb”-nek, vagy legalábbis kevésbé „tősgyökeres”-nek minősül a nyelvjárásoknál.

3. Nyelvi fonizmus

A nyelvi fonizmus az a meggyőződés, hogy a könnyebben ejthető vagy más szempontból előnyösebb hangzású nyelvi forma eredendően helyesebb a nehezebben ejthető-

nél vagy más szempontból előnytelenebb hangzásúnál. Az egyéb nyelvhelyességi ideológiák közül a fonizmus rokon a graficizmussal és a szimplicizmussal, továbbá a percepcionizmussal; azon aspektusa révén, amely a hangzás „szépségére” vonatkozik, rokon mindazokkal az ideológiákkal, amelyekkel rokon a dekorizmus és az expresszizmus.

A nyelvi fonizmus a nyelvhelyesség megítélésének a *Nyelvművelő kézikönyv* által számba vett szempontjai közül az utolsónak említettel, a „jó hangzás, esztétikum” kritériumával hozható kapcsolatba: a nyelvhelyességi szempontból megítélt nyelvi elem „beleillik-e nyelvünk hangrendszerébe, s kiejtése, hangzása és írásképe könnyed, kellemes, tetszetős-e”. Amint látjuk, a fonizmus, ill. dekorizmus mellett itt megjelenik a szisztemizmus is (a hangrendszerbe való beilleszkedés), amely tulajdonképpen a szubjektív „szépségérzet” leginkább megfogható objektív alapja, mivel nyilván épp a szokatlan hangkombinációk miatt nehezen ejthető szavak érződnek a beszélők számára „csúnyának”.

A nyelvi fonizmus – egyéb ideológiák társaságában – egy másik elméleti igényű szócikkben is megjelenik, amelyből kiderül, hogy egy neologizmus akkor úszhatja meg a nyelvőrök általi üldözést, ha szükség van rá, hiányt pótol (necesszizmus, homogenizmus), be tud illeszkedni a nyelvi rendszerbe (szisztemizmus, konzervativizmus), kiejtése és leírása nem okoz nehézséget (fonizmus, graficizmus). Hasonlóan nyilatkozik a NyKk. a nemzetközi szavakról, amelyek végül is a neologizmusok egy sajátos csoportját alkotják: a kézikönyv szerzői akkor tartják – elvben – a nemzetközi szavakat megfelelőnek, ha nem okoznak kiejtésbeli vagy megértésbeli nehézséget (látjuk, hogy a fonizmus mellett a percepcionizmus ideológiája is megjelenik itt).

Az említett elméleti szócikkek arra utalnak, hogy a fonizmus fontos nyelvi ideológia; ennek ellenére a konkrét nyelvi jelenségekről szóló szócikkekben a fonicista ideológia ritkán jelenik meg, ami érthető is, mivel a szavak hangalakja csak kivételes esetekben okoz a beszélőknek problémát, így eleve ritkán van lehetőség ilyen alapon egy szót helyteleníteni. Leginkább az idegen eredetű szavak adhatnának erre lehetőséget, de olyan szót, amelyet valóban indokoltan marasztaltak volna el fonicista alapon (amely tehát valóban nagyon nehezen ejthető volna), nem találtam a kivonatolt anyagban (aminek nyilván az az egyszerű oka van, hogy a tényleg nagyon nehezen ejthető szavak vagy be sem kerülnek a nyelvbe, vagy megrekednek valamely szaknyelvi regiszterben, s így nem is kerülnek a nyelvművelők látószögébe).

Fonicista alapú elutasítás jelenik meg például a *jetski* főnévvel kapcsolatban, melynek „leírása és kiejtése az átlagos magyar nyelvhasználónak nehézséget okozhat”. Objektíve a [dzsecki] hangalak ejtése nem tűnik egy magyar beszélő számára különösen nehéznek; esetleg az írás- és az ejtémód eltérése lehet a beszélők számára zavaró, s ez lehet az ürügye a helytelenítésnek. Egy másik példában, a *vignetta* szó esetében még egyértelműbb, hogy valójában nem a szó kiejtésének a nehézsége, hanem az írásmód és az ejtémód eltérése okozza a problémát; itt a szó ejtésének egyedüli „nehézsége” a [vinyetta] és a [vinnyetta] közti ingadozás, amely azonban csak a homogenista ideológia fényében probléma. A megoldási javaslat jól mutatja, hogy a fonicista ideológia itt is inkább csak fügefalevél a purizmus eltakarására: „Az írási és kiejtési nehézségek elkerülhetők a magyar megfelelők használatával: *címke*, *gyári jegy*, *fejléc*, *keresztléc*, *széldísz*, *záródísz* stb., mikor miről van szó.” (A NyKk. a fonizmus mellett a necesszizmus ideológiáját is segítségül hívja a magyar eredetű megfelelők szorgalmazásában: „Mivel e visszaszorulóban levő, szinte fölösleges idegen szónak helyesírása is, kiejtése is gondot okoz, ráadásul valamennyi fontosabb jelentésében jól helyettesíthető magyar szavakkal vagy, helyette inkább ez utóbbiakat alkalmazzuk: *címke*, *szalagcímke*, *gyári jegy*, ill. *fejléc*, *keresztléc*, ill. *széldísz*, *záródísz*.” Az idézett szakasz fontos elméleti hozadéka,

hogy a jól ismert „szükséges idegen szavak” és „főlölesleges idegen szavak” mellett a „szinte főlölesleges idegen szavak” kategóriája is megkülönböztethető.)

Előfordul, hogy a fonocista szempont olyan idegen szó esetében is megjelenik, melyben sem szokatlan hangkapcsolat nem található, sem eltérés az írás- és ejtősmód közt. A német eredetű *racsni* szakszó a NyKk. szerint „előnytelen hangzású”, a NymKsz.² szerint pedig „kellemetlen hangzású”. Bár ezzel a megállapítással bizonyára nagyon sok anyanyelvi beszélő értene egyet (jómagam sem igen tüntetném föl a *racsni*-t a tíz legszebb magyar szót tartalmazó egyéni listámon), mégis érződik, hogy a *racsni* elutasításának fő oka idegen eredete, nem pedig „kellemetlen hangzása”. Ez jól látszik, ha az egész szócikket idézzük:

Német eredetű, kellemetlen hangzású szakszó. Szerencsére vannak jó magyar megfelelői: fogaskerékfajta neveként *zárókilincs* v. *kilincsmű*, a horgászszköz megjelölésére *kerépes orsó* v. tömören, hangutánzó szóval: *berregő*. (NymKsz.² 2005: 458)

A köznyelvben nem vagy csak ritkán használt idegen eredetű szakszavak nehéz kiejtésük ellenére is elfogadást nyerhetnek. Ilyen a *sgraffito*, melyet a vizsgált kiadványok első sorban olaszos [zgraffító] ejtéssel tartanak helyesnek, de elfogadják „a magyar nyelvérzék számára” természetesebbnek gondolt [zgrafittó] formát is.

4. Nyelvi expresszizmus

A nyelvi expresszizmus makroszinten az a meggyőződés, hogy a stilisztikailag jelölt, expresszív, az átlagosnál nagyobb érzelmi töltésű közlés abszolút érték; mikroszinten az a meggyőződés, hogy a stilisztikailag jelölt, expresszív, érzelmileg telített nyelvi forma eredendően helyesebb a stilisztikailag jelöletlen, expresszív érték nélküli nyelvi formánál. Az expresszizmus ugyanazokkal az ideológiákkal rokon, mint a dekorizmus, esetleg ezenkívül megemlíthetjük még az aformalizmust.

A nyelvhelyesség *Nyelvművelő kézikönyv*-beli hét szempontja közt a „stílusosság” hatodiként szerepel, imígyen: „stílusosság, az alkalomnak való megfelelés: használata kifejező módon alkalmazkodik-e a tárgy, az alkalom, a nyelvi réteggörnyezet, a beszédhelyzet föltételeihez, még ha az új forma eltér is a szabályszerűtől?” Ez a megfogalmazás jól mutatja, hogy a nyelvművelők tudatában mennyire összemosódik a nyelvi helyesség és a diskurzusbeli helyesség. A szerzők itt a diskurzusbeli „helyesség”-nek fogalmazták meg egy kritériumát, nem pedig a nyelvi helyességnek, ami az adott kontextusban teljes értelmetlenség, hiszen egyfelől bármilyen stílusértékű és jellegű nyelvi elem stíluselemmé válhat egy diskurzusban, másfelől bármely nyelvi forma, amely nem nyelvbötlásként vagy hiányos nyelvtudás eredményeként jön létre, valamilyen kontextusban helyénvaló.

Abból, ahogyan a szerzők az egyes nyelvi elemekre vonatkozó szócikkekben említik ezt a kritériumot, arra következtethetünk, hogy a „stílusosság” kritériuma valójában azokra az elemekre vonatkozik, amelyek *kontextustól függetlenül* is expresszívek, azaz a sajátos stílusérték szerves része a szó egy vagy több jelentésének, nem csak alkalmilag tesz rá szert a szó valamely konkrét diskurzusban.

Az expresszivisták ideológia is, akárcsak a dekorizmus és a fonocizmus, többnyire más, erőteljesebb ideológiák – főleg a konzervativizmus és a purizmus – alapján történő helytelení-

tés megerősítését, ill. e kevésbé „szalonképes” ideológiák részleges elleplezését szolgálja. Például amikor a NyKk. azoknak az igekötős formáknak a használatát szorgalmazza, amelyek „szemléletesebben, természetesebben fejezik ki ugyanazt az értelmet”, alighanem konzervativista indítékból próbálja a hagyományos igekötők használatát erőltetni, bár a felsorolt példák egy részében némileg csakugyan szemléletesebb a nyelvművelők által támogatott forma, mivel kevésbé deszemantizálódott igekötőt tartalmaz, s így a tartalmat valamivel képszerűbben fejezi ki, pl. *felaprít* helyett: *szét-* v. *összeaprít*; *feldarabol* helyett: *szétdarabol*; *fölfeslik* helyett: *kifeslik*.

Feltehetőleg a purista indítékot van hivatva elleplezni az expresszivista szemlélet érvényesítése a *messzemenő*, ill. *messzemenően* szavak esetében, melyekről a szótár azt állítja, hogy német mintájúak, a „magyar szemlélettől idegen”-ek, vagyis purista és idiomista alapon helyteleníti őket. Ugyanakkor a szócikkben maga a tanács már így fogalmazódik meg: „Már csak a sablon elkerülése végett is mondjunk helyette más szót, pl.: *teljes mértékben, nyomatékosan, alaposan, teljesen, a legteljesebben, mindenben, tökéletesen.*” Objektíve ezek az alternatív javaslatok nem tűnnek sokkal metaforikusabbnak vagy más okból stilisztikailag jelöltebbnek, mint a *messzemenően*, inkább ellenkezőleg. Az expresszivista fordulatra itt alighanem azért volt szükség, mert – ahogy a szótár is beismeri – a *messzemenően* „elterjedt” kifejezés, és ezért purista alapon nem annyira szalonképes dolog helyteleníteni.

Hasonló a helyzet a *figyelmen kívül hagy* kifejezéssel, amelyről megtudjuk, hogy „német hatásra alakult ki” (purizmus), de nem szabad azt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy „ma már természetes eleme nyelvünknek” (naturizmus). Ilyen körülmények közt purista alapon a *figyelmen kívül hagy* kifejezést nem volna ildomos helyteleníteni, nyilván ezért vetik be nyelvőreink az expresszizmus ideológiáját: „A beszélt nyelvben azonban ne feledkezzünk meg kifejező, ízes szinonimáiról sem: *ügyet sem vet rá, nem törődik vele, észre sem veszi.*” A tanács őszinteségének érzetét eléggé gyöngíti, hogy az *ügyet sem vet rá* sokkal inkább írott, mint beszélt nyelvi (legalábbis a mai városi nyelvben), a másik kettő viszont nem látszik semmivel se expresszívebbnek a kifogásolt kifejezésnél.

Ugyanez mondható el a *legfőbb ideje* szókapcsolatról, amely a NymKsz.² szerint szintén német mintát követ, és szintén gyakran használatos, ezért idegenszerűsége már „kissé enyhült”. Éppen ezért a purista alapú elutasítást a szerzők nem érzik elegendőnek, így azt megtoldják a helyette javasolt kifejezések expresszivista és idiomista alapú támogatásával: arra biztatják az olvasók, hogy a *legfőbb ideje* kifejezést „lehetőleg helyettesítsük színesebb, magyarosabb szinonimáival: *itt az ideje, hogy elinduljunk; éppen ideje elindulni; most már okvetlenül válaszolj neki*”. Mivel nem vagyok a stilisztika szakembere (de *legfőbb ideje*, hogy azzá váljak), csak mint anyanyelvi beszélő állapítom meg: a javasolt kifejezéseket nem érzem semmivel sem stílusosabbnak az elmarasztalt *legfőbb ideje, hogy elinduljunk; legfőbb ideje válaszolni neki* kifejezéseknél.

A vizsgált munkákban nemcsak arra vannak példák, hogy az expresszivista indoklással szorgalmazott formák semmivel sem stílusosabbak a kifogásolt formáknál, hanem az is előfordul, hogy a *Nyelvművelő kézikönyv* által javasolt nyelvi formák expresszivista szempontból sokkal előnytelenebbek, mint a kifogásoltak, miközben a kézikönyv épp az ellenkezőjét állítja:

A beszélt nyelvi stílusok közül olykor meglepően sok magyartalanság akad olyanok mindennapi társalgásában, akik idegen nyelven nem is tudnak. Az ifjúság nyelvében például sokszor olyan divatos szólamok gyökereznek meg, amelyeknek idegen mintájára a fiatalok nem is gondolnak: például a „kedélyeskedő” *öreglány* 'idős nő, anya' a német *altes Mädchen* és az an-

gol *old girl* mása. Ugyancsak sok idegen kifejezés tükröződik a sportnyelvben: ilyen a 'labda' jelentésű *bőr*, a 'csapat' jelentésű *tizenegy* és sok hasonló tükörszó. De ezek jobbára nem magyartalanok, s legföljebb túlzó divatozásuk miatt stílustalanok. (NyKk. I: 959)

Az idézett kifejezések mint a nyelvi rendszer elemei egyértelműen stílusosabbak szokványos megfelelőiknél. A kézikönyv nyilván azért tartja őket mégis stílustalannak, mert abból indul ki, hogy ezek olyan gyakran fordulnak elő, hogy emiatt már a diskurzusokban nincs meg az a kifejező erejük, amit várnánk tőlük.

A *Nyelvművelő kézisztárban* az expresszivista ideológia őszinte alkalmazására is találtunk néhány példát: olyan eseteket, amikor „idegenszerű” kifejezéseket azért fogadnak el mégis a szerzők, mert azok expresszívebbek hagyományos megfelelőiknél; vagyis ezekben a ritka esetekben az expresszivista ideológia erősebbnek bizonyul mind a konzervativizmusnál, mind pedig a purizmusnál. Ilyenek a német mintájú *hegyezi a fülét* és a szintén német mintájú *lámpaláz*, valamint az angol kifejezés fordításaként keletkezett *zöldmezős beruházás*. Az első kettő esetében a nyelvművelői támogatáshoz az is hozzájárult, hogy ezek – ahogy a kézisztár is megállapítja – meghonosodtak (uzualizmus); a harmadik viszont új, így ez az a példa, ahol a nyelvművelői elfogadás egyértelműen expresszivista ideológiai alapú.

4. Összegzés

Ebben a fejezetben három nyelvhelyességi ideológiával foglalkoztam: a dekorizmussal, valamint az annak egy-egy aspektusát kiemelő foniczizmussal és expresszvizmussal. Együttes tárgyalásukat az tette lehetővé, hogy mind a háromban jelen van a közlés, ill. a nyelvi formák „szépsége” mint a nyelvhelyesség kritériuma. Míg az expresszvizmus teljes mértékben a dekorizmus egyik sajátos esetének tekinthető (csak a szépségről szól), addig a foniczizmus csak átfedődik vele (a szépség csak egyik aspektusa, a foniczizmus főleg a könnyebb-nehezebb kiejtésről szól).

Vizsgálódásom fő tanulsága, hogy a dekorizmus, a foniczizmus és az expresszvizmus megjelenése a *Nyelvművelő kézikönyvben* és a *Nyelvművelő kézisztárban* korántsem magyarázható a nyelvművelők elkötelezettségével valamiféle „nyelvi szépség” iránt, hanem minden jel arra mutat, hogy a legtöbb esetben más, erőteljesebb, a magyar nyelvművelésben a mai napig domináns, de nyelvész körökben nyíltan egyre kevésbé vállalható ideológiák, a purizmus és a konzervativizmus elleplezésére szolgálnak. Az idegen nyelvi elemek és szerkezetek „csúnya”-ként való beállítása egyrészt az emberekben mélyen gyökerező xenofób érzület miatt tűnhet meggyőzőnek (ami idegen, az nem jó, nem szép, nem barátságos stb.), másrészt objektív oka is van: az idegen eredetű szavak egy része olyan hangkapcsolatokat tartalmaz, melyek a magyarban szokatlanok, így kiejtésük némileg nagyobb mentális erőfeszítést igényelhet, mint az „átlagos” nem idegen eredetű szavaké, az emberek tudatában pedig a szépség inkább a könnyűséggel, könnyedséggel, míg a csúnyság inkább a nehézséggel kapcsolódik össze. Esetleg a szokatlan szemléleti alapú, más kultúrába ágyazott szavak, kifejezések jelentésük szempontjából is okozhatnak nehézséget, s ezzel a „csúnyság” képzetét kelthetik, ez azonban egyelőre csak spekuláció, amire a vizsgált kézikönyvek anyagában nem találtam bizonyító anyagot.

16. fejezet

A GRAFICIZMUS

MINT NYELVHELYESSÉGI IDEOLÓGIA

Tankönyvünk utolsó fejezetében a nyelvi graficizmust mint nyelvhelyességi ideológiát jellemzem a magyar nyelvművelés két alapmunkájából, a *Nyelvművelő kézikönyv* két kötetéből (NyKk. I–II: 1980–1985) és a *Nyelvművelő kéziszótárból* (NymKSz.² 2005) vett példák alapján. A két kiadványban található nyelvi ideológiákat a szokásos módszerrel, szövegek tartalmának vizsgálatával tártam fel. A témából következően főként elméleti igényű, valamint olyan tárgyi és nyelvi szócikkeket, szócikkrészeket tekintettem át, amelyekben nyelvhelyességi ítéletek találhatók (ilyen alighanem a szócikkek többsége, bár a pusztán tájékoztató célzatúak mennyisége sem elhanyagolható).

A nyelvi ideológiákat olyan gondolatokként, gondolatrendszerekként fogom fel, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. Az így felfogott ideológiákat explicit nyelvi ideológiáknak is szokták nevezni, mivel ezek mindig verbálisan kifejtett, terjesztőik által minden esetben tudatosított és megfogalmazott, sokszor intézmények, sőt államhatalmi szervezetek által támogatott gondolatrendszerek. Megfogalmazzóik, terjesztőik, hitvalló híveik között nyelvtudományi végzettségű személyek – nyelvészek és/vagy nyelvművelők – is vannak.

A feltárt nyelvi ideológiákat négy csoportba soroltam:

1. általános nyelvi ideológiák;
2. nyelvművelési ideológiák;
3. nyelvműködési ideológiák;
4. nyelvhelyességi ideológiák.

A három konkrét közül a legnépesebb épp a nyelvhelyességi ideológiák csoportja; ebbe tartozik bele a fejezet tárgyául választott nyelvi graficizmus is. A nyelvhelyességi ideológiák közös jegye, hogy a nyelvi rendszer és a nyelvi elemek különféle tulajdonságaival kapcsolatosak, s a nyelvművelők nyelvhelyességi döntéseinek indoklására szolgálnak. Egy részük összefügg az általános nyelvi ideológiákkal, ennek révén pedig a társadalmi és politikai ideológiákkal is.

A nyelvi graficizmus az a meggyőződés, hogy a könnyebben leírható nyelvi forma eredendően, a használat kontextusától függetlenül helyesebb nyelvi formánál. A graficizmus a többi nyelvművelői ideológia közül egyfelől a nyelvi foneticizmussal és a nyelvi szimplicizmussal, valamint a nyelvi kommunikacionizmussal van közeli rokonságban, másfelől a nyelvi ortografizmussal is rokonítható annyiban, hogy a nyelvi formák írásmódjával kapcsolatos. A nyelvi graficizmus a nyelv grafikai rögzítésének problémáit egyenrangúan kezeli a nyelvi, strukturális problémákkal, ill. összemossa velük. Ennek következtében egy-egy szó vagy kifejezés nehéz, bonyolult írhatósága nyelvhelyességi kérdéssé válik, egy olyan szemponttá, mely alapján maga a nyelvi forma minősülhet helytelennek vagy kevésbé helyesnek egy másikinál csak azért, mert nehezebb, ill. bonyolultabb leírni.

A graficista ideológia a *Nyelvművelő kézikönyv*nek már az elméleti igényű fejezeteiben is megjelenik. A kézikönyv nagy bevezető fejezetének egyik alfejezete a nyelvhelyességi minősítések szempontjait tárgyalja, összesen hetet: 1. helyesség; 2. szükségesség; 3. elterjedtség;

4. világosság; 5. gazdaságosság, rövidség, tömörség; 6. stílusosság, az alkalomnak való megfelelés; 7. jóhangzás, esztétikum. Ezek közül a 7. pontban máris megjelenik a mindkét kézikönyvre jellemző szemléleti zavar, a nyelvi és nyelven kívüli (a nyelvi elemek írásos rögzítésével kapcsolatos) kérdések összemosása: a nyelvhelyességi szempontból megítélt nyelvi elemmel kapcsolatban a „jó hangzás, esztétikum” szempontjából a következő kérdések feltevését tartják szükségesnek: „beleillik-e nyelvünk hangrendszerébe, s kiejtése, hangzása és írásképe könnyed, kellemes, tetszetős-e?” Ez azt jelenti, hogy a kézikönyv szerzői szerint előfordulhat, hogy egy *nyelvi* forma azért minősül helytelennek vagy egy másiknál kevésbé helyesnek, mert írásképe nem elég „könnyed”, nem elég „kellemes”, nem elég „tetszetős”. (A „könnyedség”, „kellemesség” és „tetszetősség” kategóriáinak gyakorlati értelmezése és alkalmazása nem tartozik fejezetünk témájához, csak megjegyzem, hogy ez a szempont tág teret nyit a helyesség szubjektív megítélésének.)

Hasonlóképpen a *Nyelvszokás és nyelvi norma* című, elméleti igényű fejezetben az új nyelvi formákról ezt olvassuk:

A kezdődő változás, a nyelvi új nemcsak rossz, hanem szükségszerűen jó is lehet, a későbbi „nyelvszokás” csírája. Csak meg kell vizsgálnunk az ilyen jelenségeket, hogy szükség van-e rájuk, hiányt pótolnak-e, bele tudnak-e illeszkedni nyelvünk rendszerébe, nem okoz-e nehézséget, bonyodalmat kiejtésük, leírásuk. (NyKk. II: 379–380.)

Amint az idézetből kiderül, a nyelv művelők szerint a nyelvi változások „jósaáguk” szempontjából is értékelhetők: úgy látszik, a „rosszak” tűnnek jellemzőbbnek, vagy legalábbis a feltételezett olvasók számára a szerzők meglátása szerint ezek a természetesebbek, nyilván ezért tartják szükségesnek bizonygatni, hogy „jó változások” is vannak, mégpedig „szükségszerűen”. Azt, hogy volnának „rossz” nyelvi változások, a mai nyelvtudomány – amint tudjuk – nem igazolja, mégis áthatja az egész *Nyelvművelő kézikönyvet* és *Nyelvművelő kézisótárt* egy olyan ideológia, amely épp ezen az elavult elképzelésen alapul: a *nyelvi defektivizmus* ideológiája, amely azon a meggyőződésen alapul, hogy a nyelvben, ill. a nyelv egyes változataiban létezhetnek romlott, sőt káros nyelvi formák, olyanok, amelyek eredendően, a használat kontextusától függetlenül helytelenek.

Ami magát a graficizmust illeti: a megfogalmazásból világos, hogy egy *nyelvi* elem helytelenként való minősítésének a nyelv művelők szerint legitim szempontja az, hogy *leírása* nehézséget okoz. Arról, hogy nem véletlen elírásról van szó, tanúskodik a *Célszerűség és nyelvi norma* című, szintén elméleti igényű fejezet is, amelyben a szavak leírása ugyancsak együtt jelenik meg a kiejtésükkel és más nyelvi kérdésekkel: „Az egymás mellett élő változatok közül az életképesebbet támogatjuk, amelyeknek a kiejtése, leírása nem okoz zavart.”

A nyelv és a nyelvi formák rögzítését szolgáló írás teljes összekeverésére, egybemosására meghökkentő példát találunk a kézikönyv *kemping* szócikkében. A szerzők lándzsát törnek a szó magyaros írásmódja mellett, és hangsúlyozzák, hogy „az eredeti *camping* formának csak idegen nyelvű szövegben van létjogosultsága”, s erre a *Magyar Camping és Caravanning Club* nevét hozzák példának, melyről azt állítják, hogy „helyes magyarsággal így kell(ene) írni: *Magyar Kemping- és Karavánklub*.” A *caravanning* szónak sehogyan sem lehet *karaván* az írásmódja, a szerzők itt egy angol szót kicseréltek egy magyarra, ami természetesen egyáltalán nem helyesírási kérdés.

A nyelvi graficista ideológia főleg az idegen szavak visszaszorításában játszik szerepet, azokéban, melyeknek vagy az átadó nyelvi írásmódja, vagy az átvevő nyelvi – azaz a magyar nyelvi – kiejtés szerinti írásmódja gondot okozhat. Az idegen szavakat érintő

következő – meglehetősen sommás – elmarasztalásban a nyelvi és nyelven kívüli (helyesírással kapcsolatos) szempontok szintén együtt fordulnak elő:

[Az idegen szavak] a gyakorlati életben, a mindennapi nyelvhasználatban a legszembetűnőbben akadályozzák – a magyarul beszélők nagy többsége számára – a megértést, a gondolat pontos közlését, s mint amelyeknek a helyes írásával s a kiejtésével is állandó gondok vannak. (NyKk. II: 355.)

Nézzünk most meg néhány konkrét példát a megértést, a gondolat pontos közlését akadályozó, különféle gondokat okozó idegen szavak köréből!

A *Nyelvművelő kéziszótár* „image – imázs” szócikkében az átadó nyelvi írásmód szerint *image*-ként átkerült szóról többek között ezt olvassuk:

Magyar nyelvi környezetben írása is, ejtése is nehézségeket okozhat. Egyelőre a korábban átvett, ezért nagyobb hagyományú franciás változat a gyakoribb: *a vállalat imázsa, országimázs*. Megpróbálták elterjeszteni helyette a *hírkép* v. a *közkép* összetételt, egyelőre sikertelenül. Olykor pótolhatná a magyar *arculat* szó is: *a vállalat, az ország arculata*. Máskor azonban nem; furcsa lenne azt mondani pl., hogy vkinek *hozzátartozik az arculatához a fekete fűzős bakancs*.

Mivel valójában akár [imidzs]-nek, akár [imázs]-nak ejtjük az *image* írásképet, hangtani nehézségbe nem nagyon ütközünk (annak ellenére, hogy a /dzs/ szóvégi helyzetben új fejlemény a magyarban), valószínű, hogy mind az írásra, mind az ejtésre történő utalás graficizmus: az ejtés olyan értelemben okoz nehézséget, hogy a magyarban nem vezethető le az *image* írásképből. A magyarítási kísérletek közlése és az *egyelőre* szó arra utal, hogy a szerzők titkon még reménykednek abban, hátha ki lehet még az *image* szót szorítani a nyelvhasználatból. Nagyon valószínű, hogy ezt nemcsak az írási és ejtési nehézségek miatt remélik, hanem purista okokból is. Erre utal, hogy az *arculat* szóban, amelyet az *image* részleges pótlására javasolnak, annak „magyar” voltát emelik ki, nem pedig könnyebb ejthetőségét; okkal tehető fel ezért, hogy a graficista ideológia itt a purista ideológia elleplezésére szolgál.

Egészen hasonlóan kezeli a kéziszótár a *jetski* szót a „jetski” szócikkben:

Angol eredetű sportnyelvi szó: 'vízi száguldozásra való motorcsónakszerű jármű', ill. 'ennek használata mint szabadidősport'. A szó leírása és kiejtése az átlagos magyar nyelvhasználónak nehézségeket okozhat. Jó magyar megfelelője lehetne a *vízirobogó(zás)* v. a *vízimotor(ozás)*, a *vízisí(zés)* mintájára egybeírva. Igei származékát is magyaríthatjuk ezekkel: *elment jetskizni = vízirobogózni v. vízimotorozni*. A rövidség és a divat szempontja azonban az angol eredeti mellett szól.

Itt is inkább az írott forma kiolvasása okozhat gondot – annak, aki nem ismeri a szót, tehát voltaképpen nem a kiejtéssel van probléma (a [dzsecki] szó összhangban van a mai magyar nyelv hangsorépítő szabályaival), hanem az írásmóddal van baj. Ezen segíthetne a kiejtés szerinti *dzsecki* írásmód, a szerzők azonban nem ezt javasolják, hanem inkább nehézkes szóösszetételek használatára akarnák rávenni az olvasót. Úgy tűnik tehát, hogy valójában ennek a szónak sem az írásmódjával van baj, s főleg nem a kiejtésével, hanem idegen eredetével, vagyis „a kulisszák mögött” ismét a purista ideológia kontúrjai sejlenek föl.

Hasonló a helyzet a *pick-up* szóval is. Ezt már a *Nyelvművelő kézikönyv* is tartalmazza, így először abból idézünk:

Régebben általános, helytelen [piköp] ejtismódját újabban kezdi felváltani a helyesebb [pikáp] forma, ajakréses rövid *á*-val. Mivel azonban két aránylag rövid és tartalmilag is pontos magyar kifejezés is van erre a fogalomra: a *lejátsszófej* és az újabb keletű, még sikerültebb *hangszedő*, remélhetjük, hogy idővel ezek valamelyike pótolja majd az ingadozó kiejtésű és helyesírású *pick-up*-ot.

Itt is látjuk, hogy a szerzők hangsúlyozottan „magyar”, nem pedig „könnyebben ejthető” formákat javasolnak az idegen szó helyett (sem a *lejátsszófejről*, sem a *hangszedőről* nem lehet azt mondani, hogy egyértelműen „könnyebben ejthető” volna, mint akár a „helytelen” [piköp], akár a „helyesebb” [pikáp]), bár itt is megjelenik a graficista – és stabilista – érv: hivatkozás történik a *pick-up* ingadozó kiejtésére és helyesírására. Érdekes, hogy a *Nyelvművelő kézikönyvtár* mind a graficista, mind a stabilista érvelést elhagyja: „Angol eredetű műszaki kifejezés. Kiejtése nálunk [pikap] v. [piköp]. Az előbbi a pontosabb. Jó magyar megfelelői: *lejátsszófej*, *hangszedő*.” Öröndetes fejlemény az is, hogy a „helyes” változat „pontosabb” változattá lényegült át, bár egyáltalán nem biztos, hogy ebből a minősítésből az egyszerű olvasó rájön, hogy ez a forma, a [pikáp] hangzásban közelebb esik az angol eredetihez, mint a másik, a [piköp]; valójában a felhasználónak erre az információra – ha csak nyelvhelyességi eligazítás a cél – egyáltalán nincs szüksége.

Következő példánk a „vignetta” szócikk. A *Nyelvművelő kézikönyv* szerint a szónak a „helyesírása is, kiejtése is gondot okoz”; a szerzők nyilván itt sem arra gondoltak, hogy a [vinyetta] vagy [vinnyetta] hangalakot egy egészséges magyar ember ne tudná könnyűszerrel kiejteni, hanem valójában itt is a szó írásmódja a probléma – s egyben érv magának a szónak a használata ellen. Ám a graficizmus ideológiája itt is a purizmusnak alárendelten jelentkezik; ebben az esetben ahhoz, hogy erre rájövünk, nem is kell „a sorok közt olvasni”, nyíltan megfogalmazzák a szerzők:

Mivel e visszaszorulóban levő, szinte fölösleges idegen szónak helyesírása is, kiejtése is gondot okoz, ráadásul valamennyi fontosabb jelentésében jól helyettesíthető magyar szavakkal vagy kifejezésekkel, helyette inkább ez utóbbiakat alkalmazzuk: *címke*, *szalagcímke*, *gyári jegy*, ill. *fejléc*, *keresztléc*, ill. *széldész*, *záródész*.

A *Nyelvművelő kézikönyvtár* ezzel szemben csak az „írási és kiejtési nehézségek”-re hivatkozik, a sajátos nyelvművelői terminus *technicus*, a „szinte fölösleges idegen szó” nem jelenik meg benne:

Francia eredetű, de latinositott végű idegen szó. Fonetikus írását – *vinyetta* v. *vinnyetta* – a kiejtés ingadozása késlelteti. Az írási és kiejtési nehézségek elkerülhetők a magyar megfelelők használatával: *címke*, *gyári jegy*, *fejléc*, *keresztléc*, *széldész*, *záródész* stb., mikor miről van szó.

A kiejtés ingadozása mint a szó használata elleni érv itt is a nyelvi stabilizmus ideológiájának megnyilvánulása.

Körmönfontabb módon jelenik meg a graficizmus a *Nyelvművelő kézikönyvtár* „HBO kiejtése, névelője” szócikkében, ahol a magyaros [há-bé-ó] ejtést támogatandó többek között így érvelnek az angolos [é(j)cs-bi-ó] v. [é(j)cs-bí-ó] ejtés ellen: „Az angolos ejtés miatt a betűszó elé az névelő kerül, ami írásban zavaróan hat: az *HBO műsora*. Emiatt is jobb lenne magyarosan ejteni: a *HBO* [a há-bé-ó] *műsora*.” (Aláhúzás tőlem.)

A graficista ideológia valószínűleg itt is csak a purista ideológia leplezésére szolgál. Ez persze „fügefalevél”, hiszen épp az a tény mutatja leginkább a purista ideológia erejét, hogy meg sem kell említeni – csak az *is* kötőszó utal rá diszkréten.

Nyelvi graficizmus az indítéka azoknak a nyelvművelő tanácsoknak is, amelyek a bonyolult írásmódú lexémák más szerkesztésű lexémákkal való helyettesítésére buzdítanak, pl. *pasztőrözött tej eladás* helyett *pasztőrözött tej eladása*. A NyKk. pl. az összetett szavakkal kapcsolatban ezt a nyelvhelyességi intelmet fogalmazza meg:

Kerüljük a túlságosan sok tagból és a hosszú tagokból alakult összetett szavakat, mert nehezessé teszik beszédünket, írásunkat! A *többletbérialap-felhasználás* vagy a *kocsi-kilométertéljesítmény* jobb felbontva: a *többletbérialap felhasználása*, a *kocsik kilométer-téljesítménye*.

Természetesen az analitikus szerkezetek nem helytől, időtől és a használat egyéb körülményeitől függetlenül jobbak szintetikus megfelelőiknél, hanem pl. a beszélt (szak)nyelvben.

Összegzés

A fenti példákból látjuk, hogy a nyelvművelők nyelvszemléletében nem válik el élesen egymástól maga a nyelv és a nyelvi jelek rögzítésére szolgáló, ember alkotta írásrendszer. E két nagyon eltérő dolog egybemosásának jellegzetes megnyilvánulása a nyelvi graficizmus ideológiája, mely szerint a könnyebben leírható nyelvi forma nyelvi szempontból is eredendően helyesebb a nehezebben leírható nyelvi formánál. Az említett szemléleti zavar az oka annak, hogy egy-egy szó helytelennek bélyegzésében több esetben is arra hivatkoznak nyelvőrünk, hogy az adott szó írásmódja nehézségeket okoz. Ugyanakkor azt is láttuk több konkrét példán, hogy a nyelvi graficizmus ideológiája inkább csak „fügefalevél”, amin gyakorlatilag minden esetben átsejlik egy másik, sokkal erősebben érvényesülő ideológia, a nyelvi purizmus.

IRODALOM

NYELVÉSZETI SZAKIRODALOM

- Albert Sándor 2003. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományelméleti problémái. Filozófiai szövegek fordítási kérdései.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Arany A. László 1939–1940/1998. A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai. Lanstyák István–Simon Szabolcs szerk., *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 7–31. – Eredeti megjelenése: Psychologické základy javov bilingvistických. *Linguistica Slovaca* I–II, 39–52. Fordította Zeman László.
- Baines, Gary 1998. The rainbow nation, Identity and nation building in post-apartheid South-Africa. *Mots Pluriels* 7. www.arts.uwa.edu.au/MotsPluriels/MP798gb.html (2014. november 22.)
- Bajnok István 1992. A helytelen kétnyelvűsítés a gyermekgyógyász szemével. Györi-Nagy Sándor–Kelemen Janka szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* Budapest: Pszicholingva Nyelviskola–Széchenyi Társaság. 20–27.
- Bakos Ferenc 2002. *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó. (2., átdolgozott kiadás.)
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. Balázs János szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest: Tankönyvkiadó. 7–112.
- Balázs János szerk. 1983. *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balázs János szerk. 1989. *Nyelvünk a Duna-tájon.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Baldauf, Richard B., Jr. 1989. Language Planning: Corpus Planning. *Annual Review of Applied Linguistics* 10, 3–12.
- Balogh Erzsébet–T. Balla Ágnes 2009. Nyelvi menedzselés multinacionális nagyvállalatoknál: Két Magyarországon működő nagyvállalat kommunikációjának összehasonlítása a nyelvmenedzselés-elmélet segítségével. Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 531–535.
- Bárczi Géza 1956/1980. Anyanyelvünk magyarsága. *A magyar nyelv múltja és jelene.* Budapest: Gondolat Kiadó. 469–489.
- Bárczi Géza 1963/1975. *A magyar nyelv életrajza.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bauer, Laurie–Trudgill, Peter 1998. Introduction. Bauer, Laurie–Trudgill, Peter szerk., *Language Myths.* London etc.: Penguin. xv–xviii.
- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében.* Budapest: Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 113. sz.)
- Benkő Loránd [2002]. Egy kis tanulság Anonymus-kutatásaimból. Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk., *Éltető anyanyelvünk. (Írások Grétsy László 70. születésnapjára.)* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 77–80.
- Benő Attila 2007. Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban. Maticsák Sándor szerk., *Nyelv, nemzet, identitás.* 1. kötet. Debrecen–Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 7–13.
- Benő Attila 2009. Köznyelvi lexikai egységek szemantikai sajátosságai a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban. Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 20–27.
- Beregszászi Anikó–Cserniczkó István 2004. ...itt mennyit ér a szó? *Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról.* Ungvár, PoliPrint.

- Bergendiné Urbán Mónika 1998. Szlovákiai magyar diákok véleménye a kétnyelvűségről. Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségekre*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 78–86.
- Bloomfield, Leonard 1944. Secondary and tertiary responses to language. *Language* 20/2, 45–55.
- Bodó Csanád 2001. Nyelvi változások a nyelvcsere és nyelvvesztés folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 125/2, 169–179.
- Bodó Csanád 2004. Nyelvi szocializáció és nyelvi érintkezés a moldvai magyar-román kétnyelvű beszélőközösségekben. Kiss Jenő szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 37–66.
- Bodó Csanád 2009. „Hamarabb, mikor kicsike, oláhul, aztán magyarul” (A nyelvi szocializáció mintái moldvai magyar kétnyelvű beszélőközösségekben.) Borbély Anna–Vančonek Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 339–346.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.
- Borbély Anna 2009. Morfológiai változók a standard nyelvi ideológia örvényében: Elemzések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. Borbély Anna–Vančonek Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 63–74.
- Bynon, Theodora 1977/1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Crystal, David 1985. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Basil Blackwell.
- Crystal, David 1992/1994. *Dictionary of Language and Languages*. London.: Penguin Books.
- Crystal, David 1997/1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák (avagy a nyelv antropológiája)*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Cseresnyési László 2005. Három arabeszk a nyelvészetről. Lanstyák István–Vančonek Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely: Gamma Nyelvi Iroda. 11–32.
- Csernicskó István–Papp György–Péntek János–Szabó Mihály Gizella 2005. A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól. *Magyar Nyelv*, 101/1, 105–113.
- Dahlstedt, Karl–Hampus 1976. Societal Ideology and Language cultivation. The case of Swedish. *International Journal of the Sociology of Language* 10, 17–50.
- Daneš, František 1979. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. Jaroslav Kuchař szerk., *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia.
- Daneš, František 1986. Values and Attitudes in Language Standardization. Jan Chloupek–Jiří Nekvapil szerk., *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha: Academia. 206–245.
- Davies, Alan–Elder, Catherine eds. 2004. *The Handbook of Applied Linguistics*. Oxford etc.: Blackwell.
- Décsy, Gyula 1990. *Statistical Report on the Languages of the World as of 1986. Part I. List of the languages of the world in decreasing [sic] order of the speaker numbers*. Bloomington, Indiana: Eurolingua. (2. kiadás.)
- Décsy Gyula–Lanstyák István 1993. „A magyar nyelv a világ 46. legnagyobb nyelve”. Lanstyák István interjúja Décsy Gyula amerikai nyelvészprofesszorral. *Irodalmi Szemle* 36/5, 53–59.
- Deumert, Ana–Vandenbussche, Wim 2003. Research Directions in the Study of Language Standardization. Deumert, Ana–Vandenbussche szerk., *Germanic Standardizations – past to present*. Amsterdam–New York: John Benjamins. 455–469.

- <http://homepages.vub.ac.be/~wvdbussc/deumertvandenbussche2.pdf> (2014. november 22.)
- Dolník, Juraj 2010a. *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda.
- Dolník Juraj 2010b. *Jazyk – človek – kultúra*. Bratislava: Kalligram.
- Domonkosi Ágnes 2007a. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 38–51. <http://dragon.klte.hu/~tkis/1-4-domonkosi.pdf> (2014. november 22.)
- Domonkosi Ágnes 2007b. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 141–153. <http://dragon.klte.hu/~tkis/4-1-domonkosi.pdf> (2014. november 22.)
- Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk. 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó.
- Dorian, Nancy C. 1994. Purism vs. compromise in language revitalization and language revival. *Language in Society* 23/4, 479–494.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- ÉKsz. 1972. Juhász József és mtsai szerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² 2003. Pusztai Ferenc főszerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (2., átdolgozott kiadás.)
- Eöry Vilma 2004. A nyelvművelés helye a nyelvtudományban. Büky László szerk., *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 33–40.
- Eöry Vilma 2007. A nyelvművelés segédeszközei: szótárak, nyelvtanok, nyelvészeti szakirodalom. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 87–94.
- Eöry Vilma főszerk. 2007. *Értelmező szótár + A–K, L–Zs*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- ÉrtSz. 1959–1962. *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ferguson, Charles A. 1968/1971. Language Development. *Language Structure and Language Use : Essays by Charles A. Ferguson*. Selected and introduced by Anwar S. Dil. Stanford: Stanford University Press. 1–26.
- Fishman, Joshua A. 1974/1998. Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. Tolcsvai Nagy Gábor szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas Kiadó. 31–50.
- Fodor István 2005. A nyelvújítás, a purizmus és fajtái. *Magyar Nyelv* 101/1, 46–51.
- Gal, Susan 1987/1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. Kontra Miklós szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarorsággkutató Intézet. 123–157.
- Gal, Susan 1992. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? Kontra Miklós szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 47–59.
- Gal, Susan 1993. Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary. *Language in Society* 22, 337–359.
- Gal, Susan 2006a. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14, 163–181.

- Gal, Susan 2006b. Linguistic Anthropology. Brown, Keith főszerk., *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 7. kötet. Oxford: Elsevier Publishers. (2. kiadás.) 171–185.
- Gerstner Károly 2006. A magyar nyelv szókészlete. Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Akadémiai kézikönyvek.) 437–480.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27/1–2, 1–11.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó. (Átdolgozott kiadás.)
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos 2004. Nyelvi változók a vajdasági magyarság nyelvhasználatában. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka: MTT. 85–144.
- Göncz Lajos 2005. A kétnyelvűség pszichológiája. Lanstyák István–Vančonek Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 33–76.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálattal*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halliday, M. A. K.–Angus McIntosh–Peter Strevens 1964. *The Linguistic sciences and language teaching*. London, Longman.
- Havránek, Bohuslav 1932. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. Havránek, Bohuslav–Weingart, Miloš szerk., *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich. 32–84.
- Havránek, Bohuslav 1932/1983. The Functional Differentiation of the Standard Language. Vachek, Josef szerk., *Praguiana: Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School. An Anthology of Prague School Papers*. Praha: Academia. 143–164.
- Havránek, Bohuslav 1936/1981. A norma problémája a mai nyelvtudományban és nyelv művelésben. Antal László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I (A prágai iskola)*. Budapest: Tankönyvkiadó. 206–211.
- Havránek, Bohuslav–Mathesius, Vilém 1932/1981. A nyelv művelés általános alapelvei. Antal László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I (A prágai iskola)*. Budapest: Tankönyvkiadó. 68–77.
- Heltai Pál 2004–2005. A fordító és a nyelvi normák I–II. *Magyar Nyelvőr* 128/4, 407–434, 129/1, 30–58.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2000. *Írói nyelv művelés Magyarországon a XX. század első felében Ady Endrétől Illyés Gyuláig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2004. Hagyomány, nyelv és nyelv művelés. Büky László szerk., *Nyelvleírás és nyelv művelés, nyelvhasználat, stilisztika*. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 41–52.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2007. A nyelv művelés fogalma és terénnumai. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelv művelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 13–26.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2009. Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben. Borbély Anna–Vančonek Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 87–94.
- Herman József–Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 32/7–8, 513–531.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Kókai Lajos.

- Huszár Ágnes 1986. Nyelvművelés és norma. Fülei-Szántó Endre szerk., *Norma – átlag – eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság.
- Huszár Ágnes 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Irvine, Judith T.–Susan Gal 2000. Language Ideology and Linguistic Differentiation. Paul V. Kroskrity szerk., *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe, New Mexico–Oxford, School of American Research Press–James Currey. 35–83.
- Jernudd, Björn H. 1993. Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. Jahr, Ernst Håkon ed., *Language conflict and language planning*. Berlin: Mouton de Gruyter. 133–142.
- Jernudd, Björn H.–Neustupný, Jiří V. 1987. Language planning: for whom? L. Laforge, ed., *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Québec: University of Laval Press. 71–84.
- Kálmán Béla 1966/1989. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kálmán László 2004. A nyelvművelés mint áltudomány. Büky László szerk., *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 63–82. <http://dragon.klte.hu/~tkis/altudomany.htm> (2014. november 22.)
- Kálmán László–Nádasdy Ádám 1999. *Hárompercesek a nyelvről*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kálmán László–Trón Viktor 2005. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kaplan, Robert B.–Baldauf, Richard B. Jr. 2005. Editing Contributed Scholarly Articles from a Language Management Perspective. *Journal of Second Language Writing* 14/1, 47–62.
- Kardos Tamás 2007. A magyar helyesírás problémái a nyelvi közönségszolgálat tükrében. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 114–129.
- Kiefer Ferenc szerk. 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- King, Kendall A. 2000. Language ideologies and heritage language education. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 3/3, 167–184.
- Kis Tamás szerk., *A nyelvművelés kártékonyágáról és ármánykodásáról*. <http://dragon.klte.hu/~tkis/> (2014. november 22.)
- Kiss Gy. Csaba 2002. Hungarológia és nemzeti mítoszok. *Korunk* 13/11, 90–93.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai fogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1997. A magyar nyelvről – nyelvpolitikai megközelítésben. *Magyar Tudomány* 42/8, 957–969.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Klaudy Kinga 1999/2002. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Angol/Német/Orosz fordítás-technikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 125/2, 145–152.
- Klaudy Kinga 2005. Párhuzamos korpuszok felhasználása a fordításkutatásban. Lanstyák István–Vančoné Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 153–183.

- Kolláth Anna 2005a. *Magyarul a Muravidéken*. Maribor: Zora 39.
- Kolláth Anna 2005b. Első fejezet a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. Lanstyák István–Menyhárt József szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 15–30.
- Kolláth Anna 2005c. Nyelvművelés és nyelvi tervezés kisebbségben. Muravidéki nyelvhasználati jelenségek és megítélésük. *Magyarul a Muravidéken*. Maribor: Zora 39. 84–97.
- Kolláth Anna 2007a. Akkor hogyan is beszélünk?... (A ht adatbázis muravidéki elemei és használati gyakoriságuk.) *Kisebbségkutatás*, 16/4, 767–783.
- Kolláth Anna 2007b. Beszámoló a határon túli magyarnyelvi kutatóműhelyek virtuális hálózatának határtalanító szótárprogramjáról. *Lexikográfiai füzetek* 3, 257–271.
- Kolláth Anna 2007c. A norma kétnyelvű környezetben – muravidéki nyelvhasználati jelenségek és megítélésük. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 233–245.
- Kolláth Anna 2009. Mit mivel és miért? Helyettesítéstípusok – a muravidéki ht szavak gyakorisági vizsgálata. Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 459–466.
- Kolláth Anna–Lanstyák István 2007. Nyelvi probléma. Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*, 471–493. I. kötet. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- Kolláth Anna–Z. Szentesi Orsolya–Szoták Szilvia 2005. Kiegészítés a szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól szóló beszámolóhoz. *Magyar Nyelv*, 101/3, 371–377.
- Kontra Miklós 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós 1997. Hungarian Linguistic Traitors Champion the Cause of Contact Dialects. W. Wölck and A. de Houwer eds., *Recent studies in contact linguistics (Plurilingua XVIII)*. Bonn: Dümmler. 181–187.
- Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 2005a. Mi változik a mai magyar nyelvben Magyarországon? Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 33–76.
- Kontra Miklós 2005b. Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni? Gábrity Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa szerk., *Közérzeti barangoló. (Műhely- és előadás-tanulmányok)*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság. 175–202.
http://dragon.klte.hu/~tkis/kontra_lingvicizmus.htm (2014. november 22.)
- Kontra Miklós 2006a. A határon túli magyar nyelvváltozatok. Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Akadémiai kézikönyvek.) 549–576.
- Kontra Miklós 2006b. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor szerk., *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 83–106. http://dragon.klte.hu/~tkis/staff_mikloskontra_2006j.pdf (2014. november 22.)
- Kontra Miklós 2006c. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Akadémiai kézikönyvek.) 577–594.

- Kontra Miklós 2006d. Apropó „De azért egy értelmiséginek tudnia kell, hogy min ironizál”: Az egynyelvű szemlélet utóbbi negyedszázada. *Kritika* 35/5, 14–16. Letölthető Kis Tamás honlapjáról: <http://dragon.klte.hu/~tkis/> (2014. november 22.)
- Kontra Miklós 2006e. Magyar nyelvtudomány, társadalmi felelősség, politika. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 6/1–2, 177–185.
- Kontra Miklós 2006f. Sustainable Linguicism. Hinskens, Frans szerk., *Language Variation – European Perspectives*, 97–126. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra Miklós szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós–Trudgill, Peter 2000. If women are being discriminated against, you don't say “You should become a man”. An interview with Peter Trudgill on sociolinguistics and Standard English. Conducted by Kontra Miklós. *Novelty* 7/2, 17–30.
- Kovai Melinda 2004. Mit művel a nyelvművelő? (Nemzetkonstrukciók a magyar nyelvtudomány szövegeiben). *Regio* 4, 113–132. <http://dragon.klte.hu/~tkis/kovai.pdf> (2014. november 22.)
- Kovalovszky Miklós 1966. Nyelvi elemek stiláris értéke a szótárakban. Ország László szerk., *Szótártani tanulmányok*, 123–147. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kroskirty, Paul V. 2000a. Regimenting Languages. Kroskirty, Paul V. szerk., *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe: School of American Research Press. 1–34.
- Kroskirty, Paul V. 2000b. Language Ideologies in the Expression of and Representation of Arizona Tewa Ethnic Identity. Kroskirty, Paul V. szerk., *Regimes of Language*. Santa Fe: Santa Fe School of American Research Press. 329–360.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest: Korona Kiadó.
- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Laihonen, Petteri 2001. Multilingualism in the Romanian Banat: Elite and everyday language ideologies. Hannonen, Pasi–Lönnquist, Bo–Barna, Gábor szerk., *Ethnic Minorities and Power*. Fonda Publishing: Helsinki. 11–45.
- Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánági (bánáti) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László szerk., *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 81–97.
- Laihonen, Petteri 2005. Multilingualism and Language Ideologies in the Rumanian Bánát: Development Towards the Interactional Analysis of Interviews. Előadás *A magyarságtudomány műhelyei* c. konferencián, Budapest, 2005. augusztus 24–25.
- Laihonen, Petteri 2006. Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánásgról. *Korunk* 17/1, 46–54.
- Laihonen, Petteri 2008. Language Ideologies in Interviews: A Conversation Analysis Approach. *Journal of Sociolinguistics* 12/5, 668–693.
- Laihonen, Petteri 2009a. *Language Ideologies in the Romanian Banat. Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Laihonen, Petteri 2009b. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánásgrban. Lanstyák István–Menyhárt József–Szabó Mihály Gizella szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV*, 47–77.

- Laihonen, Petteri 2009c. Nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. Borbély Anna–Vančoné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 321–329.
- Laihonen, Petteri 2010a. Lanstyák István A nyelvi babonák életerejéről című cikkéről. In: Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin (szerk.) *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Stimul, Pozsony–Bratislava. 110–112.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2014. november 22.)
- Laihonen, Petteri 2010b. Ideológia és nyelvművelés: Hozzászólás Lanstyák István Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia című cikkéhez. In: Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin (szerk.) *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Stimul, Pozsony–Bratislava. 133–137.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2014. november 22.)
- Lambert, Wallace E. 1972. *Language, Psychology, and Culture*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langman, Juliet–Lanstyák István 2000. Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. *Multilingua* 19/1–2, 55–72.
- Lanstyák István 1996/1998. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. Kontra Miklós–Saly Noémi szerk., *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? (Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról)*. Budapest: Osiris Kiadó. 408–436.
- Lanstyák István 1998. *Nyelvünkben – otthon*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó.
<http://mek.oszk.hu/03300/03373/03373.pdf> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 1998/2002. Magyar nyelvtervezés a Kárpát-medencében a 21. században. Lanstyák István–Szabómihály Gizella, *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony: Kalligram Kiadó. 127–141.
- Lanstyák, István 2001. Slovakizmy v novom vydaní výkladového slovníka maďarského jazyka. Slavomír Ondrejovič–Matej Považaj szerk., *Lexicographica '99. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava: Veda. 133–140.
- Lanstyák István 2002a. A magyar nyelv határon túli változatai – babonák és közhelyek. Lanstyák István–Szabómihály Gizella, *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 200–211.
- Lanstyák István 2002b. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. Lanstyák István–Szabómihály Gizella, *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony: Kalligram Kiadó. 84–108.
- Lanstyák István 2002c. A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. Gyurgyík László–Kocsis Aranka szerk., *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 73–95.
- Lanstyák István 2003a. A magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127/4, 370–388. <http://nyelvor.c3.hu/period/1274/127403.pdf> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2003b. Végbement vagy elmaradt nyelvcserek nyelvi emlékei a magyar–szlovák nyelvhatáron. Kozma István–Papp Richárd szerk., *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás szerkezetében című konferencia előadásaiból*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet. 132–149.
- Lanstyák István 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztes” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacschaságok gazdag tárházából. I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* I: 5/4, 69–98; II: 6/1, 51–76.

- Lanstyák István 2004. Szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásában. Lanstyák István–Menyhárt József szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről II.* Pozsony: Kalligram Kiadó. 166–211.
- Lanstyák István 2005a. A kódváltás nyelvtani aspektusának néhány kérdése a szlovákiai magyar beszélőközösségben. Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészet-ről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára.* Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 77–120.
- Lanstyák István 2005b. A nyelvi tévhitekről – röviden. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4, 55–66.
- Lanstyák István 2006a. A kölcsönzavak rendszerezéséről. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzészről, kódváltásról és fordításról.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 15–56. (Hivatkozások 245–257.)
- Lanstyák István 2006b. A nyelvi változatosság mint szótártani probléma (Adalékok a határtalanítás módszertanához). *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzészről, kódváltásról és fordításról.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 57–104. (Hivatkozások 245–257.)
- Lanstyák István 2006c. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest: Argumentum. 179–186.
- Lanstyák István 2006d. A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzészről, kódváltásról és fordításról.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 105–146. (Hivatkozások 245–257.)
- Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitekről. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 154–173. Letölthető Kis Tamás honlapjáról: <http://dragon.klte.hu/~tkis/> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 174–212. Letölthető Kis Tamás honlapjáról: <http://dragon.klte.hu/~tkis/> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2007c. A szervezett nyelvalakítás válfajai. Mészáros András összeáll., *Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum. 141–162.
- Lanstyák István 2007d. A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma. *Kisebbségkutatás* 16/2, 199–213. <http://dragon.klte.hu/~tkis/nyhelyesség.pdf> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2008. Nyelvművelés és nyelvalakítás. (A létező magyar nyelvművelés néhány jellegadó sajátosságáról.) Fazekas József szerk., *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára,* 46–68. Dunaszerdahely: Lilium Aurum. Letölthető Kis Tamás honlapjáról: <http://dragon.klte.hu/~tkis/> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2009a. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 11/1, 27–44.
- Lanstyák István 2009b. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés.* Pozsony–Bratislava: Stimul. http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Nyelvalakitas.pdf (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2009c. A *platni* botránya (Egy új stílusminősítési rendszer felé) *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 11/2, 25–40.
- Lanstyák István 2009d. Nyelvi probléma és iskola. Kolláth, Anna szerk., *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada.* Maribor etc.: Zora. 226–252.
- Lanstyák István 2009e. A sajátos határon túli magyar szókincs változatosságának dialektális, regiszterbeli, időbeli és stilisztikai aspektusáról. Borbély Anna–Vančóné Kremmer Il-

- dikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet–Gamma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. Tinta Könyvkiadó. 17–24. – Újraközlés: Benő Attila–Péntek János szerk., *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely–Kolozsvár: Gamma Nyelvi Iroda–Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. 331–339.
- Lanstyák István 2010a. A nyelvi babonák életerejéről. *Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kéziszótárban*. Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin szerk., *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Pozsony/Bratislava: Stimul. 95–116.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2010b. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin szerk., *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Pozsony/Bratislava: Stimul. 117–145.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2014. november 22.)
- Lanstyák István 2010c. A nyelvi problémák típusai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/1, 23–48.
- Lanstyák István 2010d. A nyelvi problémák típusai nyelvi jellegük szerint. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/2, 23–46.
- Lanstyák István 2010e. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia. Csernicskó István–Fedinec Csilla–Tarnóczy Mariann–Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 58–67.
- Lanstyák István 2010f. A nyelvi problémák kezelése. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/3, 53–76.
- Lanstyák István 2011a. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. Misad Katalin–Csehy Zoltán szerk., *Nova Posoniensia*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó. 13–57.
- Lanstyák István 2011b. Az elitizmus mint nyelvhelyességi ideológia. Kozmács István–Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra: Arany A. László Társulás–Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. 137–146.
- Lanstyák István 2011c. Nyelvi problémák és nyelvi ideológiák. Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Budapest–Beregszász: Tinta Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete. 48–58.
- Lanstyák István 2011d. A graficizmus mint nyelvhelyességi ideológia. Kézirat.
- Lanstyák István 2012a. A nyelvi dekorizmus és a hozzá kapcsolódó nyelvhelyességi ideológiák. Misad Katalin–Csehy Zoltán szerk., *Nova Posoniensia II*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó. 13–29.
- Lanstyák István 2012b. Jazykové problémy a jazykové ideológie týkajúce sa viacjazyčnosti a jazykových kontaktov. Petra Stankovska–Maria Wtorkowska–Jozef Pallay szerk., *Individualna in kolektivna dvojezičnost*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 11–24.
- Lanstyák István 2013. Jazykové ideológie v maďarskej komunite. Slavomír Ondrejovič szerk., *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Veda. 31–44.
- Lanstyák István–Rabec István 2008. A szó elszáll, a hangfelvétel és a lejegyzés megmarad. (A Gamma Nyelvi Iroda beszélt nyelvi adatbázisáról és az ennek felhasználásával készülő Szlovákiai magyar beszélt nyelvi olvasókönyvről). Zelliger Erzsébet szerk.,

- Nyelv, területiség, társadalom.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. (MNYTK. 228. sz.) 309–325.
- Lanstyák István–Simon Szabolcs–Szabó Mihály Gizella 1998. A magyar standard szlovákiai változatának szókincséről. Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségekre.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 67–77.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1996. Kódváltás és nemzeti azonosságtudat. Gadányi Károly–Bokor József–Guttmann Miklós szerk., *Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat.* Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. 163–174.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. (Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.)* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lengyel Zsolt 2005. Nyelvelsajátítás, nyelvi fejlődés és a nyelvi környezet (pszicho- és szociolingvisztikai közelítés). Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára.* Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 121–152.
- Lengyel Zsolt–Navracsics Judit–Szabari Krisztina–Szépe György 1996. *Szociolingvisztika* 8–π. Budapest–Pécs–Veszprém: Lengyel Zsolt.
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102, 307–322.
- Margócsy István 2006. „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!” A magyar nyelv kultikus megközelítései. *Beszélő* 11/10, 95–109; 11/11, 90–98.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/istennom-vegzetem-mindenem-magyar-nyelv>
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/istennom-vegzetem-mindenem-magyar-nyelv-0>
 (2014. november 22.)
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5/4, 530–555.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Misad Katalin–Simon Szabolcs 2009. Nyelvi ideológiák és nyelvhelyességi babonák egy szlovákiai magyarnyelv-tankönyvben. Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 255–262.
- MNYA. 1968–1977. *Magyar nyelvjárások atlasza I–VI.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Muraoka, Hidehiro 2009. A typology of problems in contact situations. Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah eds., *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents.* Frankfurt (Main): Peter Lang, 151–166.
- Myhill, John 2004. A parameterized view of the concept of „correctness”. *Multilingua* 23, 389–416.
- Nádasdy Ádám 1999. Létezik-e -ál igeképző? Kálmán László–Nádasdy Ádám 1999. *Hárompercesek a nyelvről.* Budapest: Osiris Kiadó. 265–266.
- Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetéről 1990–2002.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Nádasdy Ádám 2004. A betegség-metafora. Büky László szerk., *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.)* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 117–122. <http://dragon.klte.hu/~tkis/betegseg.htm> (2014. november 22.)
- Nagy J. Béla 1953. Nyelvhelyességi babonák. Lőrincze Lajos szerk., *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 241–265.
- Navracsics Judit [1999]. *A kétnyelvű gyermek.* Budapest: Corvina Könyvkiadó.

- Nekvapil, Jiří 2000. Language Management in a Changing Society. Sociolinguistic Remarks from the Czech Republic. Panzer, Baldur szerk., *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*. Frankfurt (Main): Peter Lang. 165–177.
- Nekvapil, Jiří 2006. From Language Planning to Language Management. *Sociolinguistica* 20, 92–104.
- Nekvapil, Jiří 2007. Kultivace (standardního) jazyka. *Slovo a slovesnost* 68/4, 287–301.
- Nekvapil, Jiří 2008. Language Cultivation in Developed Contexts. Spolsky, Bernard–Hult, Francis szerk., *The Handbook of Educational Linguistics*. Oxford: Blackwell. 251–265.
- Nekvapil, Jiří 2009. The integrative potential of Language Management Theory. Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah szerk., *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang. 1–11.
- Neustupný, Jiří 1974. Basic types of treatment of language problems. Fishman, Joshua A. szerk., *Advances in language planning*. The Hague: Mouton. 37–48.
- Neustupný, Jiří 2002. Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis* 38/4, 429–442.
- Neustupný, Jiří 2006. Sociolinguistic Aspects of Social Modernization. Ammon, Ulrich és mtsai szerk., *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. 3. kötet, 2209–2223. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Neustupný, Jiří–Nekvapil, Jiří 2003. Language Management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning* 4, 181–366. [Reprinted in Baldauf, R.B./Kaplan, R., B. eds., *Language Planning and Policy in Europe, Vol. 2*. Clevedon etc.: Multilingual Matters, 2006, pp. 16–201.]
- Nszt. II. 2006. Ittész Nóra főszerk., *A magyar nyelv nagyszótára II*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Ország László szerk. 1962. *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Péntek János 2002. Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet*. Debrecen–Jyväskylä: [Ethnica].
- Péntek János 2007. Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja. Maticsák Sándor és mtsai szerk., *Nyelv, nemzet, identitás*. 1. kötet. Debrecen–Budapest: Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság. 115–124.
- Péntek János–Benő Attila 2003. *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilsztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78/1, 409–416.
- Phillipson, Robert–Skutnabb-Kangas, Tove 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság* 40/1, 12–30.
- M. Pintér Tibor 2007. „Határtalan” magyar nyelv – az első, határon túli magyar nyelvváltozatokat tartalmazó strukturált magyar nyelvi korpuszról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 9/1, 165–182.
- Pomozsi Péter 2009. Nyelvideológia és attitűdök a võrui irodalmi nyelv tervezése során. Borbély Anna–Vančoné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 301–307.
- Presinszky Károly 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata a nyitrai magyar egyetemisták körében. Borbély Anna–Vančoné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 241–248.
- Pusztai Ferenc 1994. Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. *Magyar Nyelv* 90, 413–421.

- Pusztai Ferenc 2005. Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek. *Nyelvtudományi Közlemények* 102, 231–237.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2008. *Magyar értelmező szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó–Tinta Kiadó.
- Sándor Anna 2000. Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Sándor Anna 2002. Az informális és formális beszédhelyzetekben előforduló kontaktusjelenségek sajátosságai. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 114–126.
- Sándor Anna 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Sándor Klára 1995/1998. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. *Regio* 6/4, 121–148. – Utánközlés: Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó. 368–394.
- Sándor Klára 2000. Szociolingvisztikai alapismeretek. *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás. Tanulmányok a Bolyai Nyári Akadémia előadásaiból*. Csíkszereda: „Apáczai Csere János” Pedagógusok Háza Kiadója. 9–58.
- Sándor Klára 2001a. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználat. *Replika* 45–46, 241–259. <http://dragon.klte.hu/~tkis/bastya.htm> (2014. november 22.)
- Sándor Klára 2001b. Nyelvművelés és ideológia. Sándor Klára szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Tanulmányok a társasnyelvészet tanításához*. Szeged: JGYTF Kiadó. 153–216. <http://dragon.klte.hu/~tkis/ideolog.htm> (2014. november 22.)
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. Kiefer Ferenc szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 381–409.
- Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. Kiefer Ferenc szerk., *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 958–995.
- Sándor Klára szerk. 2000. *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás. Tanulmányok a Bolyai Nyári Akadémia előadásaiból*. Csíkszereda: „Apáczai Csere János” Pedagógusok Háza Kiadója.
- Šatava, Leoš 2001. *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*. Praha: Cargo Publishers o.s.
- Sebők Szilárd 2010a. *Funkcióbővülés az igekötő-használatban*. Pozsony: Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke. (Bakkalaureátusi dolgozat.)
- Sebők Szilárd 2010b. Az igekötő-használat változásainak néhány jellegzetes esetéről, avagy „ledöbbszentő igekötős formák bevállalása”. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/4, 111–128.
- Sebők Szilárd 2012a. *Nyelvi ideológiai mechanizmusok vizsgálata. Szakdolgozat*. Pozsony: FF UK.
- Sebők Szilárd 2012b. A metaforák és a nyelvi ideológiák kapcsolata egyes metanyelvi diskurzusokban. Misad Katalin–Csehy Zoltán szerk., *Nova Posoniensia* 2. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó. 30–49.
- Sgall, Petr (szerk.) 1964. *Cesty moderní jazykovědy. Jazykověda a automatizace*. Praha, Orbis.
- Simon Szabolcs 2007. Purizmus az anyanyelvi nevelésben. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 219–229.

- Sinkovics Balázs 2006. Állítsátok meg a suksükölést! – Egy nyelvhelyességi ítélet kialakulása. Benő Attila–Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 298–311.
- Sinkovics Balázs 2009. A nyelvváltozatok és a nyelvművelés. Borbély Anna–Vančone Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 101–110.
- Sipőcz Katalin 2006. A magyar mint uráli nyelv. Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Akadémiai kézikönyvek.) 288–314.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990/1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- J. Soltész Katalin 1967. Az idegen szavak helye a mai magyar nyelv rendszerében. Szathmári István–Imre Samu szerk., *A magyar nyelv története és rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 58.) 300–304.
- Starý, Zdeněk 1990. In nomine functionis et standardisationis. *International Journal of the Sociology of Language*, 127–142.
- Štefánik, Jozef 2000. *Jeden človek, dva jazyky*. Bratislava: Academic Electronic Press.
- Sz. n. 2004. *25 év anyanyelvünk szolgálatában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabó Tamás Péter 2008. Szabályok értelmezése és bemutatása normatív nyelvhasználatot leíró kiadványokban. Sinkovics Balázs szerk., *LingDok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. 211–229.
- Szabó Tamás Péter 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda.
- Szabómihály Gizella 2005a. Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4, 67–75.
- Szabómihály Gizella 2005b. Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4, 67–75.
- Szabómihály Gizella 2005c. Az emberi nyelvi jogokról. Dokumentumok és bibliográfiai áttekintés. Lanstyák István–Vančone Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetéről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 203–232.
- Szabómihály Gizella 2007. A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvalkításban. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*, 52–67. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó.
- Szabómihály Gizella 2009. Szlovák fórumozók véleménye a szlovákiai magyarok nyelvhasználati jogairól és nyelvhasználatáról. Borbély Anna–Vančone Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 223–229.
- Szépe György–Derényi András szerk. 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest: Corvina Könyvkiadó.
- Szepes Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest: Gondolat Kiadó.
<http://mek.oszk.hu/01600/01688/01688.htm> (2014. november 22.)
- Szerdahelyi István 2003. *Bevezetés az esztétikába. Főiskolai tankönyv*. Budapest: Zsigmond Király Főiskola. <http://mek.oszk.hu/06300/06322/06322.pdf> (2014. november 22.)
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. Fedinec Csilla szerk., *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: Magyar

- Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 105–117.
- Szoták Szilvia 2009. A ht adatbázis örvidéki elemei és gyakoriságuk. Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 467–472.
- TESZ 1970. Benkő Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II (H–Ó)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz. A minősítések rendszere a Nyelvművelő kézikönyvben. *Magyar Nyelv* 87, 414–421.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991/1998. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. Kontra Miklós–Saly Noémi szerk., *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó. 15–24.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994/1998. Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus. Kontra Miklós–Saly Noémi szerk., *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó. 252–265.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996/1998. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Magyar Nyelvőr* 120/3, 237–249. – Tolcsvai Nagy Gábor szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas Kiadó. 253–264.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Nyelv, érték, közösség*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Nyelvi tervezés. Problémavázlat. Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 233–255.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 75–85.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 1998. *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas Kiadó.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Wardhaugh, Ronald 1986/1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Wertheim, Suzanne 2003. Language ideologies and the „purification” of post-Soviet Tatar. *Ab Imperio* 1, 347–369.
http://www.academia.edu/360261/Language_ideologies_and_the_purification_of_post-Soviet_Tatar (2014. november 22.)
- Woolard, Kathryn A.–Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23, 55–82.
- Zeman László 1988. Jegyzet a szaknyelvi nominalizáltságról. Kiss Jenő–Szűts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1040–1053.
- Zolnai Béla 1940/1999. A műkedvelő purista lelki alkata. II. Mikor fölösleges az idegen szó? Fábrián Pál–Tátrai Szilárd szerk., *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 135–137.

NYELVMŰVELŐ IRODALOM

- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Budapest: Corvina.
- Balázs Géza 2003a. A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés. *Magyar Nyelv*, 99/3, 339–344.
- Balázs Géza 2003b. Magyar nyelvstratégiai teendők a közeljövőben. Problémafelvető vázlat az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára. 2003. március 2. (Kézirat.)
- Balázs Géza 2003c. Milyen lesz a netm@gy@r? *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 3.
- Balázs Géza 2003d. Nyelvökölógiai gondolatok. Elkezdődött a visszaszámlálás! *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 3.
- Bárczi Géza 1956/1980. Anyanyelvünk magyarsága. Bárczi Géza, *A magyar nyelv múltja és jelene. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Papp László. Budapest: Gondolat Kiadó. 469–489.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest: Gondolat.
- Bencédy József 2000. Fények és árnyak mai nyelvhasználatunk megítélésében. *Édes Anyanyelvünk*, 22/4, 8.
- Bencédy József 2003a. „Ha híven szólok, szépen szólok”. Zárszó az Édes anyanyelvünk nyelvhasználati verseny 30. országos döntőjén (Sátoraljaújhely, 2002. október 18–20.). *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 13.
- Bencédy József 2003b. Nyelvünk és mi magunk az Európai Unióban. Bencédy József. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 1., 8. o. (Az általános iskolások Szép magyar beszéd versenyének kisújszállási regionális döntőjén 2003. április 4-én elmondott beszéd szerkesztett változata.)
- Bencédy József 2004. Értékek szolgálatában. Sz. n. 25 év anyanyelvünk szolgálatában. Budapest: Akadémiai Kiadó. 55–66.
- Brauch Magda 1999. Közös anyanyelvünkért. *Édes Anyanyelvünk*, 21/4, 3.
- Brauch Magda 2001. Argó vagy csak szándékos durvaság? *Édes Anyanyelvünk* 23/1, 12.
- Brauch Magda 2003a. Nyelvi illem az erdélyi magyarok között. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 11.
- Brauch Magda 2003b. Szépen beszélni nehéz?. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 4.
- Buvári Márta 2001. Szájkák. *Édes Anyanyelvünk*, 23/1, 9.
- Buvári Márta 2003. Felbillenő és értelmetlen mondatok. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 14.
- Büky László 2000. Méretek. *Édes Anyanyelvünk*, 22/1, 7.
- Deme László 1953. A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. Lőrincze Lajos szerk. 15–48.
- Deme László 1974. Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Philologica. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského* 25. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 191–198.
- Deme László 2003. Ne ítéljünk hirtelen! Kövesdy Zsuzsa szerk., *Kedves hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 21–22.
- Deme László–Grétsy László–Wacha Imre szerk. [1987/1999]. *Nyelvi illemtan*. Budapest: Szemimpex Kiadó.
- Elekfi László 1980. Előszó. Ferenczy Géza, *Magyarán*, 5–13. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Fábián Pál 1999. A magyar nyelvűvelés története. Fábián Pál–Tátrai Szilárd szerk., *Nyelvművelés*, 9–70. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1958/1981. *A magyar stilsztika vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fábián Pál–Tátrai Szilárd szerk. 1999. *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Ferenczy Géza 1980. Elekfi László szerk., *Magyarán*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fodor István 2003a. Kedves Hallgatóim! Válogatás az Édes anyanyelvünk című rádióműsorból. *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 14.
- Fodor István 2003b. Stílustalanság és udvariatlanság a beszélt nyelvben. *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 8.
- Graf Rezső 2000. A mindennapok nyelvi hordalékából. *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, 8.
- Grétsy László 1975. Van-e eredménye a nyelvművelésnek? *Magyar Nyelvőr* 99, 270–283.
- Grétsy László szerk. 1976, 1978. *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*. Budapest: Pénzügyminisztérium–Államigazgatási Szervezési Intézet. (1. és 2. kiadás)
- Hajdu Ferenc 2000. Vonatok és választások. *Édes Anyanyelvünk*, 22/2, 4.
- Hajdu Ferenc 2001. Akinek nem inge. *Édes Anyanyelvünk*, 23/1, 6.
- Hajdu Ferenc 2003. Hogy úgy mondjam... *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 13.
- Jakab István 1983. *Nyelvünk és mi*. Bratislava: Madách Könyv- és Lapkiadó.
- Jakab István 2005. „Eretnek” gondolatok a megújított Magyar értelmező kéziszótár lapozgatása közben. *Irodalmi Szemle* 48/3, 63–69.
- K. G. 2003. Nyelvész-leletek, nyelv-észleletek. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 20.
- Kemény Gábor 1997. Van-e szükség Magyarországon anyanyelvi törvényre? Jegyzőkönyv a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. május 3-i üléséről. Kemény Gábor hozzászólása. *Magyar Nyelvőr*, 121/1, 113–115.
- Komoróczy György 2000. Növelni kell a magyar nyelv tekintélyét. *Édes Anyanyelvünk*, 22/3, 10.
- Komoróczy György 2003. Az Európai Unió és a magyar nyelv. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 14.
- Kovács József 2003. Árcédulák és egyéb feliratok. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 8.
- Kovácsné Vermes Stefánia 2003. Hogyan közlekedjünk magyarul? (Emlékezésül egy kiváló magyartanárra). *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 8.
- Kovalovszky Miklós 1953. Nyelvünk belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. Lőrincze Lajos szerk., *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 115–197.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövesdy Zsuzsa szerk., 2003. *Kedves hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Láng Miklós 2003. Nincs rá magyar szó? *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 9.
- Lengyel Ferenc 2003. A nyelvfejlődés – sorskérdés. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 12.
- Lőrincze Lajos 1952. A nyelvművelés elvi kérdései. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 2/1–4, 402–420.
- Lőrincze Lajos 1968. Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról. *Magyar Nyelvőr* 92/4, 365–379.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Lőrincze Lajos 1980/1999. Mai nyelvművelésünk főbb kérdései. Fábíán Pál–Tátrai Szilárd szerk., *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 71–120.
- Lőrincze Lajos szerk. 1953. *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Maróti Andor 2006. Szóval mégis kultúr? *Édes Anyanyelvünk* 28/4, 4.
- Mayer Judit 1990. *Anyanyelvi hibanapló*. Pozsony: Madách Könyv- és Lapkiadó.
- Mayer Judit 2003. *Magyarosan magyarul!* Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Minya Károly 2003a. A közhelyesírásról. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 9.
- Minya Károly 2003b. Információhomály. *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 6.
- Móricz Kálmán 2000. Miről szól? *Édes Anyanyelvünk*, 22/2, 12.
- NyKk. I–II. 1983–1985. Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk., *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- NymKsz. 1996. Grétsy László–Kemény Gábor szerk., *Nyelvművelő kézisztár*. Budapest: Auktor Kiadó.
- NymKsz. 2005.² Grétsy László–Kemény Gábor szerk., *Nyelvművelő kézisztár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. (Második, javított és bővített kiadás.)
- Orbán Viktor 2000. Ünnepi köszöntő a magyar nyelv hetének országos megnyitőünnepségén (Debrecen, 2000. április 21.). *Édes Anyanyelvünk*, 22/3, 1.
- Orosz Tamás 2000. A hétköznapi nyelvi hibái, érdekességei. *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, melléklet 4.
- Pásztor Emil 2003. A sesegéről. *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 9.
- Rácz Endre 1987. A mai magyar nyelv változásai. *Magyar Nyelv*, 83, 1–7.
- Regős Sándor 2003. Vau! *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 14.
- Szakonyi Károly 2003. Egy népet nyelve tart meg az időben. Ünnepi köszöntő a Kazinczy-verseny országos döntőjének megnyitóján. (Győr, 2003. április 25.) *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 13.
- Szathmári István 1999. A vonatkozó névmások használatáról. Fábián Pál és Tátrai Szilárd szerk., *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 235–242.
- Szemkeő Judit 2000. „A szeretet elhalála minden nyelvromlás igazi gyökere.” Köszöntő a Középiskolások 35. Kazinczy-versenyén. *Édes Anyanyelvünk*, 22/4, 11.
- Tímár György 2003. Egy író dörmögéseiből. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 7.
- Tótfalusi István 1997. *Magyar nyelvhelyességi kézisztár A-tól Z-ig*. Budapest: Merényi Könyvkiadó.
- Tótfalusi István é. n.^a *Kis magyar nyelvklinika*. Anno Kiadó.
- Tótfalusi István é. n.^b *Magyar szótörténeti szótár*. Anno Kiadó.
- Tótfalusi István é. n.^c *Idegen szavaink etimológiai szótára*. Anno Kiadó.
- Vezényi Pál 2000. Pontosabban! *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, 10.
- Vígh Erika 2000. Menet közben. *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, 9.
- Wacha Balázs 2000. *Édes Anyanyelvünk*, 22/2, 16.
- Záhonyi László 2001. Internetes levelezés. *Édes Anyanyelvünk*, 23/1, 12.
- Zimányi Árpád 2000. A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről. *Édes Anyanyelvünk*, 22/4, 15.

Az *Édes Anyanyelvünk* folyóirat a következő címen érhető el a világhálón:
<http://edesanyanyelvunk.anyanyelvapolo.hu/>

MELLÉKLET

NYELVI IDEOLÓGIÁK – RÖVID MEGHATÁROZÁSOK

Az alábbi jegyzékben a közkeletű nyelvi ideológiák rövid meghatározása található. A könnyebb áttekinthetőség és összehasonlíthatóság, valamint a rövideg kedvéért arra töreksem, hogy az egyes nyelvi ideológiák meghatározása minél egyszerűbb legyen. Ennek az az ára, hogy a meghatározások önmagukban nem teljesen állják meg a helyüket; ez mindenképp előtt a nyelvhelyességi ideológiákra vonatkozik.

Az egyik leegyszerűsítés a „helyes” és „helytelen” szavak használata számos más helyett: a „helyes” műszóba bele kell érteni más általános pozitív minősítéseket is, pl. „jó”, „szép”, „stílusos”, „megfelelő”; hasonlóképpen beletartoznak a „helytelen”-be az olyan általános negatív minősítések, mint pl. a „rossz”, „csúnya”, „nem megfelelő”, „pongyola” stb. (Ennek az az oka, hogy a mai nyelvvelés ódzkodik a határozott fekete–fehér, azaz helyes–helytelen döntésektől, ezek helyett legtöbbször különféle „árnyaló” – valójában „elmaszatoló” – minősítéseket használ.) A „helyes” szóba továbbá bele kell érteni a „helyesebb”, a „helytelen”-be pedig a „kevésbé helyes” kifejezéseket is, melyekkel a nyelvvelők azt jelzik, hogy a szóban forgó két vagy több nyelvi forma közül egyiket sem utasítják el teljesen, ám határozott értékkülönbséget állapítanak meg közöttük, sok esetben a nyelvhasználat kontextusától függetlenül.

A másik leegyszerűsítés az „eredendően” határozó használata, amely a legtöbb nyelvhelyességi ideológia meghatározásában szerepel, s minden esetben azt jelenti, hogy az érintett nyelvi formát a nyelvvelők a használat kontextusától függetlenül minősítik helyesnek vagy helytelennek, ill. helyesebbnek vagy kevésbé helyesnek, azaz attól függetlenül, hogy kik használják, milyen körülmények között, mi a céljuk az adott forma használatával stb.

További egyszerűsítés – vagy inkább szűkítés – hogy ezek az ideológiák nyelvvelői ideológiákként vannak meghatározva; legtöbbjük mint szakértői ideológia is meghatározható lett volna, hiszen legtöbbjük nyelvtudományi munkákban is megjelenik, és mindenképp helye van a tudományos alapú nyelvalakításban is.

Megjegyzem még, hogy a meghatározásokban szereplő „nyelvi forma” elvileg bármilyen nyelvi elemet jelenthet: elsősorban lexémákat, de ezen kívül más típusú morfémákat, nyelvi szerkezeteket, esetenként fonémákat vagy más nyelvi egységeket is.

A nyelvi ideológiákat hat tartalmi csoportba sorolom, mivel az egyes csoportok közt átfedések vannak, az ideológiák meghatározásában csak a legnagyobb csoportot, a nyelvhelyességi ideológiákat jelölöm külön (2-es számmal), mintegy szembeállítva őket ily módon az összes többi ideológiával (ezek 1-es számmal vannak jelölve). Mivel az egyes nyelvi ideológiák érvényesülése szempontjából nem lényegtelen, hogy e kapnak-e a nyelven kívüli világból támogatást, a korábbi rendszerezés „maradványaként” itt is utalok erre a sajátosságukra: az **(1a)** és a **(2a)** jelölésekben az **a** a beágyazott ideológiákat jelöli, az **(1b)** és a **(2b)** jelölésekben pedig a **b** a jelenlegi ismereteim, meglátásom, intuíciónom szerint beágyazatlan (vagy kevésbé beágyazott, ill. ambivalensen beágyazott) ideológiákat.

(1) különféle típusú ideológiák ↔ (2) nyelvhelyességi ideológiák **(a) beágyazott ideológiák ↔ (b) beágyazatlan ideológiák**

1. Nyelvi aformalizmus (2b) – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelv formális változatainak használata eredendően negatív jelenség; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a formális, de nem választékos stílusértékű („hivatalos ízű”) nyelvi formák eredendően rosszabbak, mint választékos, közömbös vagy más stílusértékű megfelelőik.

2. **Nyelvi anciantizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy egy nyelv történetileg legrégebb kimutatható változatai helyesebbek, mint későbbi változatai, ezért a kodifikációnak ezeken a nyelvváltozatokon kell alapulnia; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelv történetileg legrégebb kimutatható változataiban található nyelvi formák helyesebbek a későbbi, ill. jelenkori nyelvi formáknál.
3. **Nyelvi antizsargonizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy valamely nyelvváltozat zsargonszerű használata eredendően negatív jelenség; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a zsargonszerű nyelvhasználatra jellemző nyelvi formák eredendően rosszak, mint nem zsargonszerű megfelelőik.
4. **Nyelvi asszimilacionizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a kisebbségi nyelvek által okozott nyelvi problémákra legjobb megoldás a kisebbségek nyelvi asszimilációja, a kisebbségi nyelv többséggel való felcserélése.
5. **Nyelvi autentizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy vannak nyelvváltozatok, amelyek azért képviselnek különleges értéket, mert jobban kifejezik az adott nyelv „lényegét”, mint más nyelvváltozatok; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy egy bármilyen szempontból autentikusabb nyelvi forma helyesebb, mint az, amely kevésbé tűnik autentikusnak.
6. **Nyelvi axiologizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a (nemzeti) nyelv különleges (nemzeti) érték, mellyel ennek megfelelően tisztelettel kell bánni, különleges bánásmódban kell részesíteni.
7. **Nyelvi belletrizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a szépírók által használt nyelvi regiszterek, ill. az írók által létrehozott szövegek nyelvi szempontból különleges értékűek és jelentőségűek; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a szépírók által használt nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a más foglalkozású emberek által használt nyelvi formák.
8. **Nyelvi brevizmus (2b)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a rövidebb nyelvi formák eredendően helyesebbek a hosszabb nyelvi formáknál.
9. **Nyelvi damnificizmus (1a)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvben léteznek káros nyelvi formák, olyanok, amelyek veszélyesek más nyelvi formákra, ill. magára a nyelvi rendszerre nézve, ártanak nekik; ezek a használat kontextusától függetlenül helytelennek minősülnek; *makroszinten* az a meggyőződés, hogy léteznek olyan nyelvváltozatok vagy nyelvek, amelyek ártalmasak, veszélyesek, romboló hatásúak más nyelvváltozatokra, ill. nyelvekre nézve (pl. a standard nyelvváltozat a nyelvjárásokra, a szleng a standardra vagy az angol nyelv az egyéb nyelvekre).
10. **Nyelvi darwinizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvek is keresztülmennek az ún. természetes kiválasztódás folyamatán: a nyelvileg magasabb rendűek, erősebbek legyőzik a tökéletlenebbeket, gyengébbeket, és elfoglalják a helyüket.
11. **Nyelvi defektivizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvben, ill. a nyelv egyes változataiban létezhetnek romlott nyelvi formák, ezek pedig a használat kontextusától függetlenül helytelennek minősülnek.
12. **Nyelvi deficitizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nemstandard nyelvváltozatok nyelvi okokból alkalmatlanok bizonyos nyelvi funkciók betöltésére, azaz nemcsak társadalmilag, hanem nyelvileg is alacsonyabb rendűek a standarddal összehasonlítva; mikroegységekre vonatkoztatva az a meggyőződés, hogy léteznek olyan nyelvi formák, amelyek társadalmi érvényűek, és nem alkalmas annak a funkciónak a betöltésére, amilyenben használják.
13. **Nyelvi dekadentizmus (1a)** – erősebb változatában az a meggyőződés, hogy a nyelv az idők folyamán romlik, nem csupán változik, azaz a nyelvi változások összességükben destruktív jellegűek, csökkentik a nyelv kifejezési lehetőségeit, vagy legalább „szépséget”, „erejét”; enyhébb változatában az a meggyőződés, hogy a nyelv az idők folyamán

romolhat, de ez a romlás nem szükségszerű, pl. nyelvűvelő tevékenységgel a romlás megakadályozható.

14. **Nyelvi dekorizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a közlés szépsége abszolút érték; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az előnyösebb esztétikai tulajdonságokkal rendelkező, „stílusos” nyelvi forma eredendően helyesebb, mint a kevésbé szépnek, kevésbé stílusosnak tartott forma.
15. **Nyelvi demokratizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvhasználatban érvényesülniük kell a demokratikus értékeknek, azaz minden beszélőnek alapvető emberi joga azt a nyelvet vagy nyelvváltozatot használni, amelyet szeretne; a státusztervezés célja az, hogy ez az alapvető emberi jog minél több ember életében érvényesülhessen.
16. **Nyelvi dependentizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy napjainkban egyre növekszik a társadalmak „nyelvi kiszolgáltatottsága”, ezért ahhoz, hogy a mai kor kihívásainak a nyelv eleget tegyen, nagy odafigyelésre, gondoskodásra, védelemre van szüksége.
17. **Nyelvi despotizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy egyes nyelvek helyzetét és viszonyát egy-egy országon belül az állam stabilitásának megteremtése, megőrzése vagy megerősítése érdekében törvényi eszközökkel szigorúan szabályozni kell; minden állampolgárnak kötelessége, hogy az államhatalmi szervek által létrehozott és fenntartott nyelvi rendet tiszteletben tartsa és alkalmazkodjon hozzá.
18. **Nyelvi destruktivizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a (standard nyelvváltozat normáinak nem megfelelő) nyelvhasználat romboló hatású lehet a nyelvre nézve, azaz ha az emberek bizonyos, ártalmasnak tekintett nyelvi formákat gyakran használnak, vagy amúgy ártalmatlan nyelvi formákat használnak nem megfelelő módon, ezzel árthatnak a nyelvnek.
19. **Nyelvi difficilizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a beszélő anyanyelve vagy az általa később elsajátított valamely nyelv a világ (egyik) legnehezebb nyelve.
20. **Nyelvi distinkcionizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvi elemek és szabályok egyértelműen hozzárendelhetők egy-egy nyelvhez, ill. nyelvváltozathoz, s ennek következtében az egyes nyelvek, ill. nyelvváltozatok jól elkülöníthetők egymástól.
21. **Nyelvi docilizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az iskolában oktatott, a tanárok által helyesnek tartott nyelvváltozatok, szövegtípusok, műfajok, beszédmódok eredendően jobbak azoknál, amelyek az iskolai oktatásban nincsenek jelen, vagy jelen vannak, de megbélyegzik őket; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az iskolai oktatásban szereplő, a tanárok által helyesnek, jónak tartott nyelvi formák helyesebbek azoknál, amelyek az oktatásban nem jelennek meg, vagy megjelennek, de megbélyegzik őket.
22. **Nyelvi doktizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők műveltsége, ill. iskolázottsága között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata műveletlenségre, ill. alacsonyabb iskolázottságra vall.
23. **Nyelvi domeszticizmus (2a)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a már meghonosodott nyelvi formák eredendően helyesebbek a kevésbé meghonosodott vagy meg nem honosodott nyelvi formáknál. A „meghonosodottság” alapvetően azt jelenti, hogy az adott nyelvi forma egyrészt széleskörűen elterjedt a nyelvközösségben, másrészt beilleszkedett a nyelv rendszerébe.
24. **Nyelvi effabilizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy minden emberi gondolat kifejezhető a világ minden természetes nyelvén, s ami egy nyelvben kifejezhető, az egy másikban is kifejezhető.
25. **Nyelvi effektivizmus (1b)** – mint általános ideológia az a meggyőződés, hogy a nyelvűködés egyik alapelve a gazdaságosságra való törekvés; a gazdaságosságra való törekvés a nyelvi változásoknak is egyik legfontosabb mozgatórugója.

26. **Nyelvi effektívizmus (2b)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a közlés gazdaságossága abszolút érték; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvi gazdaságosság követelményének eleget tevő nyelvi formák eredendően helyesebbek a terjengősebbeknél.
27. **Nyelvi egalitarizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvváltozatok nyelvi értéke nem függ attól, mely társadalmi rétegek használják: mindegyik egyformán értékes; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a különféle társadalmi rétegek által használt nyelvi formák egyaránt „helyesek”.
28. **Nyelvi egzaktizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a tartalmilag pontos, félreérthetetlen közlés abszolút érték; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a denotáció szempontjából pontosabb, egyértelműbb, félreérthetetlen nyelvi forma eredendően helyesebb, mint az, amely kevésbé pontosan, elnagyoltan, homályosan, félreérthetően utal a denotátumra.
29. **Nyelvi ekvalizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a kétnyelvű beszélők, attól függetlenül, hogy a kétnyelvűség mely válfaját képviselik, nem lehetnek nyelvi teljesítmény tekintetében alacsonyabbrendűek az egynyelvű beszélőknél, és nem lehetnek kétszeresen „félnyelvűek”; a kisebbségi közösségekben ez az ideológia abban az állításban fogalmazódik meg, mely szerint a kisebbségi anyanyelvű beszélők nem rosszabbul, csak másként beszélni anyanyelvüket, mint az adott nyelv egynyelvű vagy többségi nyelvű beszélői.
30. **Nyelvi elegantizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a választékosság abszolút érték; a nagyobb műgonddal megformált, választékos stílusértékű szövegek értékesebbek egyéb (pl. mindennapi beszélt nyelvi, közömbös vagy formális stílusértékű) szövegeknél; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a nagyobb műgonddal megformált szövegekre jellemző, választékos stílusértékű nyelvi formák eredendően helyesebbek a bizalmas, közömbös vagy formális stílusértékű nyelvi formáknál.
31. **Nyelvi elementarizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvi rendszer magasabb síkján lévő nyelvi elemek szükségszerűen az alacsonyabb szint nyelvi elemeiből épülnek fel, s azokból hiánytalanul „összerakhatók”.
32. **Nyelvi elitizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az iskolázottabb társadalmi rétegek nyelvhasználata eredendően értékesebb, jobb, helyesebb a kevésbé iskolázott társadalmi rétegeknél; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az iskolázottabb társadalmi rétegek által használt nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt nyelvi formák.
33. **Nyelvi etatizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy az államhatárok egybeesnek az etnikai és nyelvi határokkal, vagy legalábbis az volna a jó, ha egybeesnének; ebben a felfogásban a kisebbségi nyelvek jelenléte egy-egy országban zavaró tényező, melyet legjobb lenne nyelvviszasszorító politikával kiküszöbölni.
34. **Nyelvi etnoidentizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvi identitás elválaszthatatlan az etnikai identitástól, egyéni szinten a nyelvvesztés, közösségi szinten a nyelvcsere szükségszerűen az etnikai tudat megváltozásával is jár.
35. **Nyelvi etnolingvizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv és az etnikum határai egybeesnek, a nyelvi és az etnikai identitás egymást kölcsönösen feltételező fogalmak; az etnolingvicista ideológia nyilvánul meg abban a meggyőződésben is, hogy a beszélő a nyelv választásával – ha azt nem határozzák meg külső tényezők – a nyelvi és etnikai identitását is kifejezi.
36. **Nyelvi exkluzívizmus (1b)** – az a meggyőződés, mely szerint egy nyelv az anyanyelvi beszélők „tulajdona”: csak ők tudják azt „tökéletesen” elsajátítani és használni, csak ők képesek pl. a nyelvi rendszerben található alternatív formák közötti finom jelentés- vagy stíluskülönbség észlelésére.
37. **Nyelvi expertizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a hivatásos nyelvészek, ill. nyelvművelők a nyelvi rendszer ismerete alapján jobban tud-

ják, milyen nyelvekre, nyelvváltozatokra, nyelvi normákra van szüksége az adott beszélő-közösségnek, mint a laikus beszélők, s ők azok, akik hivatottak dönteni az egyes nyelvi formák helyességéről, ill. helytelenségéről is.

38. **Nyelvi expertizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a hivatásos nyelvészek, ill. nyelvművelők által megfelelőbbnek tartott nyelvek, nyelvváltozatok nagyobb értéket képviselnek, mint azok, amelyeket a nyelvészek nem tartanak annyira értékesnek; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a hivatásos nyelvészek, ill. nyelvművelők által helyesnek tartott nyelvi formák ténylegesen is megfelelőbbek a beszélők számára, mint azok, amelyeket ők nem tartanak helyesnek.
39. **Nyelvi expresszivismus (2b)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a stilisztikailag jelölt, expresszív, az átlagosnál nagyobb érzelmi töltésű közlés abszolút érték; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a stilisztikailag jelölt, expresszív, érzelmileg telített nyelvi forma eredendően helyesebb a stilisztikailag jelöletlen, expresszív érték nélküli nyelvi formánál.
40. **Nyelvi extrudizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy egyes nyelvi formák azért veszélyesek a nyelvre nézve, mert képesek más formákat kiszorítani a nyelvhasználatból, és így a nyelvi rendszerből is.
41. **Nyelvi fetisizmus (1a)** – az a meggyőződés, melynek hívei a (nemzeti) nyelvet mintegy természetfölötti szintre helyezik, isteni tulajdonságokkal ruházzák fel, s kultikus tiszteletben részesítik.
42. **Nyelvi fonizmus (2b)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a könnyebben kiejthető vagy más szempontból előnyösebb hangzású nyelvi forma eredendően helyesebb a nehezebben kiejthetőnél vagy más szempontból előnytelenebb hangzásúnál.
43. **Nyelvi formalizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a legpontosabb fordítás az, amely a lehető leghűbben követi a forrásnyelvi szöveg nyelvi elemeinek szerkezetét; ez a meggyőződés áll az ún. formális ekvivalencián alapuló fordítási stratégia hátterében.
44. **Nyelvi genetizmus (1b)** – az a meggyőződés, mely szerint szerves összefüggés van egy nyelvközösség fizikai-genetikai származása és nyelvének származása közt.
45. **Nyelvi geolingvizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy szerves összefüggés van a nyelvek és földrajzi elhelyezkedésük közt: a nyelvek nemcsak a szókincsükben tükröznek valamit annak a földrajzi régióknak a sajátosságaiból, amelyben használatosak, hanem a hangtanukban és nyelvtanukban is. Különösen vonatkozik ez az éghajlati tényezőknek a nyelvi rendszerre gyakorolt hatására.
46. **Nyelvi gettoizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a kisebbségi nyelvek megosztják az ország lakosait, a kisebbségi nyelvek beszélőit pedig mintegy gettóba zárják; ezért a nyelvi kisebbségek jobban teszik, ha nyelviileg asszimilálódnak a nyelvi többséghez.
47. **Nyelvi globalizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy egyetlen nyelv nemzetközi használata minden nyelvközösség számára előnyös, ezért szorgalmazni kell mindenütt ennek a nyelvnek második nyelvként való tanulását és használatát a nemzetközi érintkezésben, ill. a tudomány és technika nyelveként.
48. **Nyelvi graficizmus (2b)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a könnyebben leírható nyelvi forma nyelviileg eredendően helyesebb a nehezebben leírható nyelvi formánál.
49. **Nyelvi hierarchizmus** – enyhébb formában az a meggyőződés, hogy az emberi nyelvek közt minőségi különbségek vannak, azaz megkülönböztethetünk magasabb és alacsonyabb rendű, fejlettebb és kevésbé fejlett, értékesebb és kevésbé értékes nyelveket; erősebb formában az a meggyőződés, hogy az adott nyelveket beszélő emberek közt is hasonló értékbeli különbségek vannak.
50. **Nyelvi homogenizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a nyelvi és nyelvváltozati sokféleség negatív jelenség; hívei ezért a nyelvi egységet, ill. egységes nyelvet szorgalmazzák a nyelvi és nyelvváltozati változatosság rovására.

51. **Nyelvi homogenizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvileg homogén nyelvhasználat eredendően helyesebb a különféle nyelvek vagy nyelvváltozatok elemeit vegyítő közveleges, ill. kódváltásos nyelvhasználatnál, hasonlóképpen a nyelvileg egységesebb nyelvváltozatok értékesebbek a valamilyen szempontból kevert nyelvváltozatoknál; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a homogén nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a kevert (pl. két vagy több különböző nyelvből, nyelvváltozathoz származó vagy szóvegyüléssel keletkezett) nyelvi formák.
52. **Nyelvi identizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvi identitás feltétlenül egy konkrét, jól körülhatárolható nyelvhez kapcsolódik, azaz minden ember azonosul egy konkrét, jól körülhatárolható emberi nyelvvel, amelyet a magáénak tekint.
53. **Nyelvi idiomizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az olyan nyelv, nyelvváltozat vagy diskurzus, amely nagymértékben „örzi”, ill. tartalmazza az adott nyelvre sajátosan jellemző nyelvi formákat, eredendően értékesebb annál, amely ilyeneket csak kisebb számban tartalmaz; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az adott nyelvre sajátosan jellemző nyelvi formák eredendően helyesebbek azoknál a formáknál, amelyek sok más nyelvben is megvannak, különösen pedig azoknál, amelyek idegen nyelvek hatására jöttek létre, mert „magyar gondolkodásmódot”, „magyar szemléletet” tükröznek.
54. **Nyelvi imperializmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy vannak nyelvek, amelyek a mögöttük álló politikai, gazdasági, technikai, kulturális stb. hatalom felhasználásával mintegy hódító tevékenységet folytatnak, más nyelveket veszélyeztetnek, kiszorítva őket a használatból és csökkentve életterüket. Jelenleg világviszonylatban az angol számít ilyen nyelvnek.
55. **Nyelvi instrumentalizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv a beszélők számára készen adott külsődleges eszköz, amelyet a beszélő csupán felhasznál a maga céljaira. A nyelv alakításban a nyelv eszköz jellegét hangsúlyozó vélekedés a nyelv funkcionális differenciálódásának elősegítését szorgalmazza.
56. **Nyelvi intaktizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy nincs szükség a nyelvi folyamatokba való tudatos beavatkozásra, a nyelvi változások mesterséges befolyásolására; enyhébb változási formában: lehet szükség mesterséges beavatkozásra, ám ennek köre meglehetősen korlátozott (pl. a szaknyelvek művelése).
57. **Nyelvi internacionalizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a nyelvek nemzetköziesülése, azaz egymáshoz való nyelvi közeledése előnyös változási tendencia a nemzetközi kommunikáció szempontjából, ezért támogatni kell, akár nyelv alakítási eszközökkel is; az idegen eredetű vagy idegen mintára alkotott nyelvi formák átvételét nem szabad mesterségesen akadályozni, főleg ha a világnyelvekből származó elemekről és szerkezeti mintákról van szó.
58. **Nyelvi internacionalizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a világviszonylatban használatos, *lingua franca* szerepet betöltő nyelvek különleges értékűek; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az olyan nyelvi formák, amelyek sok nyelvben, különösen a világnyelvekben is megtalálhatók vagy ott párhuzamuk van, eredendően helyesebbek, mint a sajátosan egy-egy nyelvhez vagy néhány nyelvhez kötődő nyelvi formák. E meggyőződés hívei pozitívan viszonyulnak a nyelvek egymáshoz való közeledéséhez, az idegen szavak és szerkezetek átvételéhez.
59. **Nyelvi intervencionizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy (a modern nyelvközösségekben) szükség van a nyelvi folyamatokba való kisebb-nagyobb arányú tudatos beavatkozásra, a nyelvi változások mesterséges befolyásolására.
60. **Nyelvi intranszlatibilizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvek közt nincs kölcsönös fordíthatóság, azaz vannak olyan üzenetek, amelyek az egyik nyelven nyelvileg teljes mértékben kódolhatók, egy másikon azonban nem.

61. **Nyelvi intuicionizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy beszéd és írás közben legjobb, ha a beszélő a nyelvérzékére támaszkodik, mert a nyelvérzék mindig megfelelően eligazítja a beszélőt, amikor valamilyen nyelvi problémába ütközik.
62. **Nyelvi intuicionizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy ha a beszélő a beszédprodukciónak során a nyelvérzékére támaszkodik, a létrejövő nyelvi produktum jobb lesz, mint ha más eszközökhöz (pl. szótárhoz, nyelvtankönyvhöz, az iskolában tanult szabályhoz stb. nyúlna; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az a nyelvi forma, amit a beszélő nyelvérzéke elfogad, eredendően helyesebb, mint az, amit elutasít.
63. **Nyelvi invariabilizmus (2b)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az alakváltozattal vagy szinonim változattal nem rendelkező nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a két vagy több alakváltozatban élő, „ingadozó” nyelvi formák. Ez az ideológia megnyilvánulhat magának a lexémának az elutasításában (ha létezik hagyományos szinonimája), vagy pedig az egyik változat kiemelésében, helyesnek nyilvánításában.
64. **Nyelvi izomorfizmus (2b)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az egyetlen funkcióval (jelentéssel) rendelkező nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok, amelyeknek több funkciójuk (jelentésük) van.
65. **Nyelvi karakterizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv tükrözi az azt beszélő nép jellemjegyeit; az idegen hatásra bekövetkező nyelvi változások ezt az összefüggést megzavarják, s ezért az ilyen változások nem kívánatosak.
66. **Nyelvi klauzalizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a hivatásos nyelvészek, ill. nyelvvelők, mivel nyelvérzékük „normális” működését megzavarják az általuk ismert nyelvi elméletek, valamint az általuk ismert nyelvek és nyelvváltozatok, „atipikus” beszélőként saját beszélőközösségük peremén helyezkednek el, s ennél fogva saját nyelvérzékük alapján kevésbé képesek megítélni saját közösségük nyelvi és helyénvalósági normáit, mint a laikus beszélők.
67. **Nyelvi kodifikacionizmus (2a)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a kodifikációs célzatú szótárakban, nyelvtanokban, nyelvhelyességi kiadványokban (helyesként) szereplő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok, amelyek nem szerepelnek ezekben a kiadványokban, ill. ha szerepelnek, akkor kevésbé helyesként, helytelenként, nemstandardként stb. vannak feltüntetve.
68. **Nyelvi kognitizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a szövegben, szövegrészletben megfogalmazódó gondolat elvonatkozatható a nyelvi formától, és egy másik nyelven eltérő nyelvi formában is hiánytalanul visszaadható; ez a meggyőződés áll az ún. dinamikus vagy funkcionális ekvivalencián alapuló fordítási stratégia háttérében.
69. **Nyelvi kommodizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a beszélő kommunikatív szándékának, céljának megfelelő nyelvi formákat tartalmazó diskurzus eredendően helyes; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a beszélő kommunikatív szándékának, céljának megfelelő nyelvi formák eredendően helyesek.
70. **Nyelvi kommunikacionizmus (1b)** – az a meggyőződés, melynek hívei a nyelvi közlés funkcióját valamely tartalom átadására szűkítik le, s nem vesznek tudomást a nyelv egyéb fontos funkcióiról, mint amilyen az identitásjelző vagy az esztétikai funkció.
71. **Nyelvi kompetencionizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők nyelvtudása között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata gyöngébb nyelvtudásra vall.
72. **Nyelvi komplikacionizmus (2a)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a bonyolultabb nyelvi formák eredendően helyesebbek az egyszerűbbeknél; *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a bonyolultabb fogalmazású szövegek eredendően helyesebbek az egyszerűbbeknél.

73. **Nyelvi kontextualizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy az emberi beszéd kontextusfüggő: nem minden gondolat fejezhető ki nyelvi eszközökkel, hanem vannak gondolatok, melyek kifejezéséhez nélkülözhetetlen a beszélők világismeretéből, kulturális háttéréből és a beszédhelyzetből adódó kontextus.
74. **Nyelvi konzervativizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a nyelv hagyományos formái különleges értéket képviselnek, megőrzésük társadalmi, sőt kulturális és nemzeti érdek. Hívei nem riadnak vissza az olyan nyelvalkító tevékenységtől sem, melynek célja a nyelvi változások fékezése vagy akár visszafordítása.
75. **Nyelvi konzervativizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az archaikusabb, több régies formát tartalmazó nyelvek vagy nyelvváltozatok (pl. nyelvcsaládok elszigetelődött, peremhelyzetű nyelvei; peremnyelvjárások) értékesebbek a nagyobb változáson átment nyelveknél, nyelvváltozatoknál; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a hagyományos, a nyelvben régebb óta meglévő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az újabban létrejötték vagy bekerültek.
76. **Nyelvi korrekcionizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a nyelvhelyességi szabályok követése minden igényes közlés alapkövetelménye, s rendkívül fontos, hogy minden beszélő elsajátítsa ezeket a szabályokat és alkalmazza őket nemcsak a formális, hanem lehetőleg az informális nyelvhasználatában is.
77. **Nyelvi korrekcionizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvhelyességi szabályokat követő beszéd módja nyelvileg is nagyobb értékű, mint az ezeket a szabályokat kevésbé vagy egyáltalán nem követő beszéd módja; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvhelyességi szabályoknak megfelelő nyelvi forma eredendően helyesebb annál, amely megsérti a nyelvhelyességi szabályokat.
78. **Nyelvi legitimizmus (1a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az államhatalmi vagy más eszközökkel legitimált vagy legitimálódott (pl. „nagy múltú”, hivatalossá nyilvánított, speciális funkciókban használatossá vált, nagyobb társadalmi előrehaladást lehetővé tevő stb.) nyelvek, ill. nyelvváltozatok értékesebbek azoknál, amelyek nem rendelkeznek ilyen jellegű legitimációval; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a legitimált vagy legitimálódott nyelvekhez, ill. nyelvváltozatokhoz tartozó nyelvi formák eredendően helyesebbek a más nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz tartozó formáknál.
79. **Nyelvi liberalizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvválasztás és a nyelvhasználat módja minden beszélőnek a magánügye, s egyetemes emberi jog, amelyet – ha természetes módon nem érvényesül – az államnak kellene biztosítania állampolgárai számára; valamely nyelv vagy nyelvváltozat kiemelése, előnyösebb helyzetbe juttatása más nyelvek vagy nyelvváltozatok rovására nyelvi emberi jogokat sért.
80. **Nyelvi logicizmus (2a)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a gondolkodás törvényeinek megfelelő, „logikus” nyelvi forma, ill. jelentéstani motiváció eredendően helyesebb annál a nyelvi formánál, amely kevésbé van összhangban a gondolkodás törvényeivel vagy annál, melynek jelentéstani motivációja nem áll össze harmonikus képpé.
81. **Nyelvi majoritizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy egy-egy politikai egységen (országban, esetleg tartományon, kijelölt közigazgatási területen) belül a nyelvi többséget többletjogok illetik meg, és ezeket törvényi eszközökkel is biztosítani kell, akár a kisebbségi nyelvek rovására is.
82. **Nyelvi maternizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv anyanyelvként elsajátított változata nyelvileg is különleges értéket képvisel, a maga természetes jellegénél fogva, és annál fogva, hogy az anyanyelvéhez minden beszélő különlegesen erősen kötődik.
83. **Nyelvi mentalizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők értelmi képessége között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata alacsonyabb intelligenciára vall.

- 84. Nyelvi minoritizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy egy-egy politikai egységen (országon, esetleg tartományon, kijelölt közigazgatási területen) belül a nyelvi kisebbségeket pozitív diszkriminációban kell részesíteni annak érdekében, hogy helyzetük eredendő hátrányosságát legalább bizonyos mértékig kompenzálni lehessen.
- 85. Nyelvi modernizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a nyelvi újítások a nyelvben különleges értéket képviselnek, legyen szó akár új nyelvi elemekről (pl. szavakról, szókapcsolatokról, nyelvtani szerkezetekről), akár új regiszterekről, műfajokról, mivel az adott kor beszélőinek aktuális szükségletei hozzák őket létre. Hívei az új nyelvi formák és alakulatok használatát bátorítják.
- 86. Nyelvi modernizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az újabb, kevesebb régiességet tartalmazó nyelvváltozatok semmivel sem rosszabbak, mint az archaikusabb nyelvváltozatok; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvben újabban kialakult nyelvi formák éppoly jók, mint a hagyományos formák.
- 87. Nyelvi monitorizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a (standard) nyelv elsajátításához és helyes használatához nagyfokú tudatosságra van szükség, ahhoz pedig, hogy helyesen beszéljük a (standard) nyelvet, elengedhetetlen az odafigyelés, a nyelvhasználat nagyfokú tudatossága.
- 88. Nyelvi monitorizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a tudatosan használt nyelvváltozatok helyesebbek, mint az öntudatlanul használtak; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a tudatosan használt nyelvi forma helyesebb, mint az öntudatlanul használt.
- 89. Nyelvi monolingvizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy mind egyéni, mind közösségi szinten az egynyelvűség a természetes állapot; a két- és többnyelvűség különleges, sőt deviáns jelenség. Ezért az egynyelvű beszélő az a minta, amelyhez a többnyelvű beszélő nyelvtudását mérni kell; hasonlóképpen az egynyelvű beszélőközösség nyelvi viszonyai a mintaadók, amelyhez képest a többnyelvű elrendeződések problematikusnak minősülnek.
- 90. Nyelvi monolingvizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelv egynyelvű beszélők által használt változatai eredendően értékeesebbek és helyesebbek, mint a két- vagy többnyelvűek által használt változatok; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az egynyelvű beszélők által használt nyelvváltozatokban előforduló nyelvi formák eredendően értékeesebbek és helyesebbek, mint a csak a két- vagy többnyelvű beszélők által használt nyelvváltozatokban található nyelvi formák.
- 91. Nyelvi moralizmus – (1a)** mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők erkölcsiisége közt, azaz a helytelennek tartott formák használata etikailag is kifogásolható cselekedet, s akik rendszeresen élnek ilyen eszközökkel, erkölcsi deficitről tesznek tanúbizonyságot.
- 92. Nyelvi moralizmus – (2a)** mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az erkölcsi szempontból negatívan értékelt egyénekre, társadalmi rétegekre jellemző nyelvhasználat, ill. a sajátosan rájuk jellemző nyelvváltozatok (pl. az ún. tolvajnyelv, a szleng) eredendően rosszabbak, mint az erkölcsi szempontból pozitívan értékelt egyének, társadalmi rétegek által használt nyelvváltozatok; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a pozitív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma eredendően helyesebb, mint a negatív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma.
- 93. Nyelvi multilingvizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy mind egyéni, mind közösségi szinten a többnyelvűség a természetes állapot, hiszen a földön élő embereknek valószínűleg több mint a fele két- vagy többnyelvű. Ezért a két- vagy többnyelvű beszélő nyelvhasználatát nem helyes az egynyelvűével összemérni; ha-

sonlóképpen a két- vagy többnyelvű beszélőközösség nyelvi viszonyai a mintaadók, amelyhez képest az egynyelvű elrendeződések problematikusnak minősülnek.

94. **Nyelvi multilingvizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelv többnyelvű beszélők által használt változatai ugyanolyan értékesek és helyesek, mint az egynyelvűek által használt változatok; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a többnyelvű beszélők által használt nyelvváltozatokban előforduló nyelvi formák ugyanolyan értékesek és helyesek, mint a két- vagy többnyelvű beszélők által használt nyelvváltozatokban található nyelvi formák.
95. **Nyelvi nacionalizmus (1a)** – egy-egy etnikai csoporthoz tartozó beszélőknek az a meggyőződése, hogy a saját etnikai (nemzeti) identitásukhoz kötődő nyelv magasabb rendű, értékesebb, jobb, szebb más nyelveknél, s ez indokoltá teszi terjesztését más nyelvek rovására, akár egy országon belül, akár nemzetközi viszonylatban.
96. **Nyelvi nativizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv az anyanyelvi beszélők „tulajdona”, más beszélőknek az adott nyelvhez való viszonya ettől jelentősen eltér. Az anyanyelvi beszélők mintegy „nyelvi szakértők”, olyan tudást birtokolnak, amelyre nem anyanyelvi beszélők nem tehetnek szert.
97. **Nyelvi naturalizmus (2b)** – az a meggyőződés, hogy a jelölő és a jelölt közötti természetes viszonyon alapuló nyelvi elemek különleges értéket képviselnek, s az ilyeneket nagyobb számban tartalmazó nyelvek, nyelvváltozatok értékesebbek más nyelveknél, nyelvváltozatoknál.
98. **Nyelvi naturizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a közlés természetessége abszolút érték, a természetesebbnek tartott nyelvhasználat, ill. nyelvváltozatok értékesebbek, mint a kevésbé természetesnek talált nyelvhasználat, ill. nyelvváltozatok; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a beszélők által természetesebbnek érzett nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok, amelyeket a beszélők nem éreznek annyira természetesnek.
99. **Nyelvi necesszizmus (1a)** – mint általában vett nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a nyelvben vannak szükségtelen és emiatt helytelen nyelvi formák; az azonos denotatív jelentésű változatok közül nem mindegyik szükséges, egy vagy több közülük lehet fölösleges is.
100. **Nyelvi necesszizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy két vagy több szinonim nyelvi forma közül az egyik – a hagyományos, kodifikált, standard – forma szükséges és helyes, a később kialakult egy vagy több forma viszont fölösleges, és így kevésbé helyes vagy helytelen.
101. **Nyelvi neutralizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvi változások általában véve nem értékelhetők kedvezőnek vagy kedvezőtlennek; erősebb változatában az a meggyőződés is, hogy a nyelvi változásokba való emberi beavatkozás aggályos.
102. **Nyelvi normalizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a természetes, megszokott, elterjedt, és ilyen értelemben szabályszerű, vagyis „normális” nyelvi formákat tartalmazó diskurzusok eredendően helyesek; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a természetes, megszokott, elterjedt, és ilyen értelemben szabályszerű, vagyis „normális” nyelvi formák eredendően helyesek.
103. **Nyelvi okcidentalizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyugati társadalmakban uralkodó nyelvi ideológiák, nyelvi megközelítések, nyelvi értékek, értékrendek egyetemesen érvényesek a világ minden táján.
104. **Nyelvi opulizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy azok a nyelvi változások, melyek eredményeképpen új formák jelennek meg a nyelvben, pozitívan értékelendők, mivel az új nyelvi formák bekerülése a nyelvbe minden esetben gazdagodás; *nyelvközi viszonylatban* az a meggyőződés, hogy több nyelv együttélése egy államalakulaton belül az ország nyelvi és kulturális gazdagságának egyik forrása.

- 105. Nyelvi opulizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a különféle nyelvváltozatok a nyelv gazdagságának a kifejezői, ezért a nyelvváltozati sokféleség pozitív érték; *mikroszinten* az a meggyőződés, a nyelvben újonnan megjelenő nyelvi forma eredendően helyes, mert gazdagítja a nyelvet, attól függetlenül, hogy hiányt pótol-e.
- 106. Nyelvi organicizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv az élővilág növényi szervezeteihez hasonló, s az élőlényekhez hasonlóan különféle életjelenségeket mutat, pl. megszületés, fejlődés („virágzás”), visszafejlődés, halál; a nyelvek családokat alkotnak, egyik a másiktól elágazik; a nyelveket művelni kell, nyesegetni a vadhajtásokat, kigyomlálni belőlük a gatz stb.
- 107. Nyelvi originalizmus (2a)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az etimológiai szempontból elsődleges vagy ahhoz közelebb eső hangalak, illetve jelentés eredendően helyesebb annál, amely később jött létre, ill. amely jobban különbözik tőle.
- 108. Nyelvi ortografizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a helyesírási szabályok követése az írott nyelvi közlés alapkövetelménye, s rendkívül fontos, hogy minden beszélő elsajátítsa és alkalmazza ezeket a szabályokat mindenféle szövegtípusban.
- 109. Nyelvi ortografizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a helyesírási normát követő írott nyelvi szövegek eredendően jobbak, megfelelőbbek, mint azok, amelyekben helyesírási hibák találhatók; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a helyesírási normának megfelelő alak- vagy ejtészváltozat nyelvileg is eredendően helyesebb, mint az, amely kívül áll a helyesírási kodifikáción.
- 110. Nyelvi patriotizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvhasználat a megnyilatkozás tartalmától függetlenül is, pusztán a szóválasztás folytán lehet hazafias vagy akár hazafiatlan tett, sőt használhat vagy árthat a nemzetnek, azaz vannak nyelvi formák, melyek használata hazafiasságnak, más formák használata pedig hazafiatlanságnak minősíthető, sőt bizonyos formák használata összhangban van a nemzet érdekeivel, más formák használata sérti a nemzet érdekeit, árthat a nemzetnek.
- 111. Nyelvi pedagogizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvalakítást, ill. nyelvi tanácsadást erkölcsi neveléssel kell összekapcsolni, ha azt akarjuk, hogy sikeres legyen.
- 112. Nyelvi pekuliarizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a kétnyelvű beszélők a beszélőknek egy sajátos válfaját képviselik, nyelvi tekintetben eredendően különböznek az egy nyelvűektől, emezekkel semmilyen körülmények közt nem indokolt őket összehasonlítani.
- 113. Nyelvi percepcionizmus – (2b)** *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a könnyebben érthető beszédmód eredendően értékesebb, mint a nehezebben érthető; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a könnyebben érthető nyelvi forma eredendően helyesebb, mint a nehezebben érthető.
- 114. Nyelvi perfekcionizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy az igényes szóválasztás, gondos, pallérozott fogalmazás, valamint a nyelvhelyességi szabályok érvényesítése (a közléshelyzet jellegétől függetlenül) a nyelvhasználat természetes alapkövetelménye.
- 115. Nyelvi perfekcionizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az „igényes”, azaz nagyobb odafigyeléssel, nagyobb gonddal megformált (pl. következetesen valamely nyelvváltozathoz sorolható, kevés közveleges nyelvi formát tartalmazó vagy választékos vagy szaknyelvi szempontból szabatos stb.) diskurzusoknak eredendően nagyobb az értéke, mint az „igénytelen” diskurzusoknak, melyek létrehozása kevesebb mentális erőfeszítést igényel; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az „igényes” közlésre jellemző nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a kevésbé „igényes” közlésre jellemző formák.

- 116. Nyelvi performancionizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy az újabban létrejött, a hagyományos nyelvi rendszerbe kevésbé beilleszkedő, purista szempontból kifogásolt stb. nyelvi formák elterjedtségüktől függetlenül pusztán „nyelvhasználati jelenségek”, és nem részei a nyelvi rendszernek.
- 117. Nyelvi perszonalizmus (2b)** *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a magyarban úgy kell fogalmazni, hogy a cselekvő személyes nyilvánvaló legyen; a személytelen fogalmazás eredendően negatív jelenség; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a személytelen fogalmazást lehetővé tevő, a cselekvő személyre explicit módon nem utaló nyelvi formák eredendően rosszabbak, mint a cselekvő személyre egyértelműen utaló nyelvi formák.
- 118. Nyelvi platonizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a tényleges diskurzusokban található nyelvi alakulatoktól. Egy-egy nyelvi forma helyessége tehát nem függ attól, mennyire elterjedt, és kik használják.
- 119. Nyelvi plebejizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek nyelvhasználata eredendően értékesebb, jobb, helyesebb az kevésbé iskolázottabb társadalmi rétegekénél; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az iskolázottabb társadalmi rétegek által használt nyelvi formák.
- 120. Nyelvi pluralizmus (1a)** – az a meggyőződés, melynek hívei a nyelvi és nyelvváltozati sokféleséget a nyelv lényegi tulajdonságának tartják, pozitívan értékelik és támogatják, a (nyelvközi és nyelven belüli, külső és belső) nyelvi változatosságot előnyben részesítik a nyelvi egységgel szemben.
- 121. Nyelvi primordialisizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a világ történetileg első nyelve különleges értéket képvisel, e nyelvet felsőbbrendűvé teszi más nyelvekkel szemben; ez az ideológia nyilvánul meg abban a törekvésben, hogy az egyes nyelvközösséget saját nyelvüket tartásuk az első nyelvnek (a zsidó-keresztény kultúrában: a Paradicsomban beszélt nyelvnek).
- 122. Nyelvi protektivizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a (nemzeti) nyelvnek nyelvpolitikai helyzetétől függetlenül állandóan védelemre van szüksége ahhoz, hogy megfelelően működjön, nyelvpolitikai és korpusztervezési intézkedésekkel kell gondoskodni „egészséges fejlődésének” biztosításáról, óvni-védeni kell a rá leselkedő „veszélyektől”; mikroegységekre vonatkoztatva az a meggyőződés, hogy vannak olyan konkrét nyelvi formák, melyeket védelmezni kell, nehogy más nyelvi formák kiszorítsák őket.
- 123. Nyelvi purizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a hagyományos, nem idegen eredetű nyelvi formákat előnyben részesítő beszédmód értékesebb, mint az, amely nagyobb számban tartalmaz idegen eredetű nyelvi formákat; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a hagyományos, nem idegen eredetű nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az idegen eredetű nyelvi formák; hasonlóképpen az idegen minta nélküli, belső keletkezésű nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok, melyeket idegen mintára alkottak.
- 124. Nyelvi racionalizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvi szerkezeteket az emberi elmében található kognitív szerkezetek határozzák meg, azaz a szavak és a nyelvtani formák azért jönnek létre, hogy eredendően meglévő gondolatainkat ki tudjuk fejezni; ebből következik, hogy a szavak (jelentések) és a nyelvtani formák levezethetők az elme működéséből. Ebből a meggyőződésből ered az elvárás, hogy a nyelvi rendszer legyen összhangban az emberi gondolkodás törvényszerűségeivel, azaz legyen „logikus”.
- 125. Nyelvi regionalizmus (1a)** – általánosabb nyelvi ideológiaként az a meggyőződés, hogy a nyelvek areális közeledése előnyös változási tendencia a regionális nemzetközi kommunikáció szempontjából, ezért támogatni kell, akár nyelvalkítási eszközökkel is; e meggyőződés hívei igyekeznek megkönnyíteni a nyelvközi kommunikációt egy-egy többnyelvű,

rendszerint nemzetközi régióon belül, pl. a szaknyelvi terminológia összehangolt fejlesztésével.

- 126. Nyelvi regionalizmus (2a)** – nyelvhelyességi ideológiaként *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az egy nagyobb nemzetközi régióban használatos, *lingua franca* szerepet betöltő nyelvek különleges értékűek; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az olyan nyelvi formák, amelyek több szomszédos nyelvben is megtalálhatók vagy ott párhuzamuk van, eredendően helyesebbek, mint a sajátosan egy-egy nyelvhez vagy néhány nyelvhez kötődő nyelvi formák.
- 127. Nyelvi reifikacionizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvek és hasonlóképpen a nyelvváltozatok a beszélőkön kívül létező, egymástól jól elválasztható, megszámlálható, szinte dologszerű entitások, amelyek tudnak – többek között – „érintkezni egymással”, „hatni egymásra”, társadalmilag és területileg „tagoltak” lenni stb.
- 128. Nyelvi rekreacionizmus (1b)** – az a meggyőződés, amely a beszélőnek a nyelvéhez való aktív viszonyát hangsúlyozza: a beszélő nem egyszerűen használja a nyelvét, hanem miközben alapvetően alkalmazkodik meglévő szabályrendszeréhez, egyszersmind újra is alkotja a maga pillanatnyi hangulatának és szükségletének megfelelően.
- 129. Nyelvi relativizmus (1b)** – erősebb formájában az a meggyőződés, hogy a nyelv a maga sajátos, más nyelvekre nem jellemző formáival meghatározza az azt beszélő közösség gondolkodásmódját; enyhébb formájában a nyelv befolyásolja, de nem határozza meg az azt beszélő közösség gondolkodásmódját.
- 130. Nyelvi ruralizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a falusi, iskolázatlan lakosság „romlatlanabb”, „helyesebb”, „szebb” nyelvet „öriz”, s ezért a nyelvjárások értékesebbek más nyelvváltozatoknál, pl. a „mesterséges” és/vagy idegenszerű köznyelvnél; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a falusi, iskolázatlan emberek által használt nyelvi (nyelvjárási) formák eredendően helyesebbek, mint a városi (és falusi) iskolázott emberek által használt nyelvi formák.
- 131. Nyelvi spontaneizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a spontán módon létrejött, természetes nyelvek és nyelvváltozatok nagyobb értékűek, mint a mesterséges nyelvek vagy tudatos nyelvalkítás során létrehozott nyelvváltozatok; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a laikus beszélők ajkán, konkrét diskurzusokban spontán módon létrejött nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a nyelvalkítók vagy a különféle szakmák szakemberei által mesterségesen létrehozott nyelvi formák.
- 132. Nyelvi stabilizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv – különösen a standard nyelv – fontos tulajdonsága a (rugalmas) stabilitás; a nyelvi eszközök (viszonylagos) állandóságát akár tudatos nyelvalkítással, a spontán nyelvi változások fékezésével is szükség lehet biztosítani, különben féltő, hogy a különböző nemzedékek, ill. a különböző társadalmi rétegek beszédében nagyobb mértékben alakulnak ki a megértést is gátló különbségek, mint ahogyan ez kívánatos volna.
- 133. Nyelvi standardizmus (1a)** – mint általánosabb nyelvi ideológia az a meggyőződés, hogy a standard nyelvváltozat kiemelkedő szerepű, a műveltség megszerzésének elengedhetetlen eszköze, a nyelv legfontosabb változata, a helyesség zsinórmértéke, a társadalmi előrehaladás pótolhatatlan eszköze, s ezért minden embernek elemi érdeke, hogy azt elsajátítsa és használja.
- 134. Nyelvi standardizmus (2a)** – mint nyelvhelyességi ideológia *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a standard nyelvváltozat eredendően értékesebb, magasabb rendű, fejlettebb, jobb, sőt szebb a többinél; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a standard nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a más nyelvváltozatokhoz tartozó formák. Képviselői a standard nyelvváltozat normáját „a normá”-nak nevezik, s az összes többi fölé helyezik.
- 135. Nyelvi strukturizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a világ nyelvei közt minőségi különbségek vannak nyelvi-szerkezeti jegyeik tekintetében; vannak nyelvileg tökéletesebb

és kevésbé tökéletes nyelvek. Enyhébb formájában az a meggyőződés, hogy egy nyelv alkalmasabb bizonyos funkciók ellátására, mint egy másik nyelv.

- 136. Nyelvi szakralizmus (1a)** – mint általánosabb ideológia az a meggyőződés, hogy némely nyelvek és nyelvváltozatok, ill. nyelvi formák valamely istenség és annak követői szemében különleges vallási értékkel vagy akár isteni tulajdonságokkal bírnak, s így e nyelvek, nyelvváltozatok, ill. nyelvi formák használata egyszersmind az adott istenségnek tetsző vallási cselekedet.
- 137. Nyelvi szakralizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a szentnek tekintett nyelvek és nyelvváltozatok nyelvi szempontból is különleges értéket képviselnek, s használatuk – legalábbis vallási kontextusban – helyénvalóbb, mint más nyelveké és nyelvváltozatoké; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a szentnek tekintett nyelvekben található sajátos nyelvi formák – legalábbis vallási kontextusban – helyesebbek, mint más, szakrális értékkel nem bíró nyelvi formák.
- 138. Nyelvi szimplicizmus (2b)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a közlés egyszerűsége abszolút érték; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az egyszerűbb szerkezeti felépítésű nyelvi formák eredendően helyesebbek a bonyolultabbnál.
- 139. Nyelvi szingularizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy saját nyelvünk egyedi, más nyelvektől lényegileg különbözik, egészen sajátos szerkezettel és szókinccsel rendelkezik, amely különleges módon ellenáll az idegen hatásnak, ill. nincs is „rászorulva” arra, hogy más nyelvekből kölcsönözzön (ha mégis enged az idegen hatásnak, az nagy baj, a romlás jele). Az a vélekedés is együtt járhat ezzel az ideológiával, hogy nyelvünk a világ számos (vagy összes) nyelvének a forrása.
- 140. Nyelvi szintetizmus (2b)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a közlés tömörsége (tartalmi azonosság mellett) abszolút érték; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a szintetikus nyelvi formák eredendően helyesebbek az analitikusaknál.
- 141. Nyelvi szisztemizmus (2a)** – *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a nyelvi rendszerbe jobban beágyazódó, a nyelv hagyományos eszközkészletével harmonikus egységben lévő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok a formák, amelyek kevesebb nyelven belüli párhuzammal rendelkeznek, netán inkább más nyelvekben van párhuzamuk.
- 142. Nyelvi szituacionizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvi formák helyénvalóságát csak az adott beszédhelyzetben lehet adekvát módon megítélni.
- 143. Nyelvi szkriptizmus (1b)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az írott nyelvi termékek jobbak, értékesebbek, helyesebbek a beszélt nyelveknél; az a törekvés, hogy a beszélt nyelvben is az írott nyelv normája érvényesüljön; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az írott nyelvi formák eredendően helyesebbek a beszélt nyelvi formáknál.
- 144. Nyelvi translatabilizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelvek a kölcsönös fordíthatóság viszonyában állnak egymással, azaz az egy nyelven nyelvileg kódolható üzenet egy másik nyelvben is létrehozható nyelvi eszközökkel.
- 145. Nyelvi urbanizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a városi nyelvváltozatok értékesebbek a falusi nyelvváltozatoknál; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy a városi emberek által használt nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a falusi emberek által használt nyelvi formák.
- 146. Nyelvi utópizmus (1a)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv egy állandó tökéletesedési folyamatban vesz részt, a nyelvi változások tehát összességükben nyelvi fejlődésként jellemezhetőek.
- 147. Nyelvi uzualizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy az elterjedtebb nyelvek, nyelvváltozatok nyelvileg értékesebbek a kevésbé elterjedteknél; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy az elterjedtebb (azaz nagyobb földrajzi területen, több társadalmi rétegben, több beszédhelyzetben, többfajta nyelvi kontextusban stb. használt), ill. a nyelvhasz-

nálátban gyakrabban előforduló nyelvi forma eredendően helyesebb a kevésbé elterjedtnél, ill. ritkábban előfordulónál.

- 148. Nyelvi varietizmus (1b)** – az a meggyőződés, hogy a nyelv egymástól jól elválasztható, megszámlálható, dologszerűen elképzelt nyelvváltozatokból, pl. dialektusokból és regiszterekből tevődik össze. E vélekedés szerint a beszélők nem egy általában vett nyelvet, hanem konkrét nyelvváltozatokat „használnak”, amikor beszélnek.
- 149. Nyelvi vernakularizmus (1a)** – az a meggyőződés, melynek hívei a helyi identitást „hitelesen” kifejező őshonos nyelveket, ill. nyelvváltozatokat előnyben részesítik a nagyobb hatósugarú, „hasznosabb”, de a helyi identitás kifejezésére nem vagy kevésbé alkalmas összekötő nyelvekkel, ill. a standard nyelvváltozattal szemben.
- 150. Nyelvi vernakularizmus (2a)** – *makroszinten* az a meggyőződés, hogy a beszélő helyi identitását „hitelesen” kifejező anyanyelvváltozat eredendően értékesebb más nyelvváltozatoknál; *mikroszinten* az a meggyőződés, hogy azok a nyelvi formák, amelyekkel a beszélők leginkább azonosulnak, amelyek leginkább kifejezik az identitásukat, eredendően helyesebbek az egyéb nyelvi formáknál.